

Р. ХАЙТБОЕВ

САМАРҚАНД
ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС
ИНСТИТУТИНИНГ
90-ЙИЛЛИК ЮБИЛЕЙИГА
БАҒИШЛАНАДИ

ЭКОЛОГИК ТУРИЗМ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ**

**Самарқанд иқтисодиёт
ва сервис институтининг
90-йиллик юбилейига
бағишланади**

Р. ХАЙТБОЕВ

ЭКОЛОГИК ТУРИЗМ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан 5610300-Туризм (халқаро ва ички туризм) таълим йўналиши
талабалари учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ–2021

УЎК: 20.1
КБК 75.81я73
X 18

X 18 **Р. Хаитбоев.** Экологик туризм. Ўқув қўлланма. –Т.: «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2021. 376 б.

ISBN 978–9943–7799–3–8

Ўқув қўлланмада ёзилган мавзулар экотуризмнинг барча саволларини камраб олувчи 7 қисмга бўлинади: 1-экотуризмнинг моҳияти, тушунчаси, объекти, мақсади ва вазифалари; 2-экотуризмнинг назарий методологик ва ижтимоий-иқтисодий асослари; 3-экотуризмнинг ресурслари; 4-экотуризмни ривожлантиришдаги муаммолар ва ечимлар; 5-Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришда халқаро экотуризм моделларидан фойдаланиш йўллари; 6-хориж давлатларидаги экотуризм; 7-экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш, экотуризм маршрутнинг рекламаси ва туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашдан иборат.

* * *

Содержание данного учебного пособия которые охватывают все вопросы экотуризма можно разделить на 7 частей: 1-сущность, понятие, объекты, цели и задачи экотуризма; 2-теоретико-методологические и социально-экономические основы экотуризма; 3-ресурсы экотуризма; 4-проблемы и решения развития экотуризма; 5-пути применения международных моделей экотуризма в ее развитии в Узбекистане; 6-экотуризм в зарубежных странах; 7-разработка экотуристических маршрутов, реклама экотуризма и меры обеспечения безопасности туристов.

* * *

Content of the manual consists of seven parts. Part one is dedicated to the aim and tasks of ecotourism; part two is about theoretical, methodological and socio-economical basis of ecotourism; part three is about ecotourism resources; in part four problems in ecotourism and their solutions are given; part five is about implementation of international ecotourism models in order to develop ecological tourism in Uzbekistan; part six is about ecotourism of foreign countries and finally; part seven is about developing eco-touristic tours and provision of security of travelers.

УЎК: 20.1
КБК 75.81я73

Нашр учун масъул: и.ф.д., профессор – М.Қ.Пардаев

Тақризчилар:

И.С. Тухлиев – и.ф.д., профессор, СамИСи;

А. Абдулқосимов – г.ф.д., профессор, СамДУ;

М.М.Махмудов – к/х.ф.д., профессор, ҚЧЭИТИ.

ISBN 978–9943–7799–3–8

© «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2021

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2016 йил 2 декабрдаги ПФ-4861-сон Фармони мамлакатимизда туризмни ривожлантиришда туб бурилишни, янги босқичнинг заминини, туризмда истиқболли ислохотларнинг шароитларини яратди¹. Президент фармонида:

- “Мамлакатда туризмни жадал ривожлантириш, мавжуд улкан туризм салоҳиятидан янада тўлиқ ва самарали фойдаланиш, анъанавий маданий-тарихий туризм билан биргаликда туризмнинг бошқа салоҳиятли турларини —...экологик туризмни...ички, қириш ва чиқиш туризмининг комплекс ривожлантиришнинг миллий ва ҳудудий дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш” белгиланган.

Бу фармон мамлакатимизда туризмнинг барча турларини бир текис ривожлантириш масалаларини тадбиқ қилишга, туризмни ҳудудий ва минтақавий ривожлантириш учун асосий дастур бўлиб хизмат қилади. Шу нуқтаи-назардан ва “Фармон”да экологик туризмни ривожлантириш алоҳида таъкидланганлиги ҳам, экологик туризмни жадал ривожлантиришнинг жиддий муаммоларини аниқлашимиз ва бу муаммоларнинг ечимларини ишлаб чиқишнинг илмий-амалий тадқиқотларини кучайтиришимизнинг вақти келди.

Ҳозирги вақтда экологик туризм “Туризм ва экскурсия жаҳон кенгаши” нинг ва «Бутунжаҳон туризм ташкилоти»нинг маълумотлари бўйича жадал ривожланиб бораётган туризм индустрияларининг бири ҳисобланади. Яъни экологик туризмнинг жаҳон туризм индустриясидаги улуши—10%дан то 20% гачани, экологик туризм хизматларидан олинadиган даромад 55 млрд. доллар ва унинг йиллик ўсиши 30% ни ташкил қилмоқда. Шунингдек, истиқболдаги 2020 йилгача экологик туризм жаҳон

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2016 йил, 2-декабрь, ПФ-4861-сон. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 49-сон, 558-модда, 2017 й., 1-сон, 3-модда).

туризмидаги асосий стратегик йўналишларидан бири бўлиб боради ва албатда бу йўналишлар Ўзбекистон Республикасига ҳам кириб келади.

Ўзбекистонда экотуризмнинг ривожланиши нафақат маънавиятимиз, илм-фан, маданият, маърифат, табиатни муҳофаза қилиш, экотуристларни жалб қилиш, биологик хилма-хилликни сақлаш муаммоларини ҳал қилишга балки, шу билан бирга иқтисодий масалаларни, маҳаллий халқимизнинг ижтимоий-иқтисодий шароитини яхшилаш, янги иш жойлари билан таъминлаш, мамлакатимиз иқтисодиётининг ўсишига катта ҳисса қўшади. Мамлакатимиз дунёда экологик туризм ресурсларига бой давлатлар қаторида туради ва Марказий Осиёда, дунё мамлакатларининг ўзаро алоқаларини географик жиҳатдан боғловчи давлатдир. Шу сабабли ички, халқаро туристик оқим ва экотуристтик оқим ҳам бизда кучайишининг жуда катта, салоҳиятли имкониятлари бор.

Экологик туризмни ривожлантиришдаги дастлабки долзарб ва жуда муҳим муаммоларнинг бири экологик туризмнинг моҳияти ва унинг асоси бўлган тамойилларини жаҳон экотуризми талаблари асосида ўрганишимиз ҳисобланади. Экологик туризмнинг моҳияти, мақсади, вазифалари, экологик туризмнинг ташкилий-ҳуқуқий масалалари, экотуристтик фан, таълим, тарбия ва тарғибот, экологик туризмнинг ижтимоий-иқтисодий масалалари, ривожлантириш йўллари Ўзбекистонда экологик туризмнинг ривожланиши ва унинг яқин келажакдаги истиқболлари «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси»да келтирилган. Лекин, Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси томонидан яратилган бу мукамал ҳужжат ҳозиргача талаб даражасида оммавийлашмаяпти, ўрганилмаяпти.

Экологик туризмни ривожлантиришдаги кўплаб муаммолар ҳам мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришга киришганимиздан кейингина аниқланмоқда. Ҳозирга келиб, Республика-мизда экологик туризмни ривожлантиришда ечимлари жиддий бўлган муаммолари ҳам юзага чиқмоқда. Бу муаммоларнинг биринчи навбатда ўз ечимини кутиб тургани, экотуризм учун малакали кадрлар тайёрлаш ҳисобланади.

Малакали мутахассисларни тайёрлашни ҳозирги талабдаги мукамал ўқув адабиётларисиз режалаштириб ҳам бўлмайди.

Ватанимизнинг халқаро интеграциядаги фаоллиги, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлига тушганлиги учун ҳам олий таълимдаги талабаларга жаҳонда тан олинган истиқболли технологиялар билан таъминланган янги авлод ўқув адабиётларини тайёрлаш “Олий ва ўрта махсус, касб-хунар тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш концепцияси”да белгиланган.

Экологик туризмни ривожлантириш йўналиши ўзининг дастлабки шаклланиши босқичида ҳисобланади. Бу босқичда экологик туризмни ривожлантиришга миллий экотуризмни ривожлантириш маъносида қарашимиз ва экологик туризмни ривожлантиришнинг миллий дастурларини ишлаб чиқишими лозим бўлади. Бунинг учун биринчи навбатда олий таълим тизимида экологик туризм мутахассисларини тайёрлашни бошлашимиз лозим.

Ҳозиргача экологик туризм бўйича ДТС талаблари асосида дарслик, ўқув қўланма ҳам нашр қилинган эмас. Университет ва институтларда ҳам экологик туризм бўйича олий малакали мутахассислар тайёрланаётган эмас. Мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантиришнинг долзарблиги ҳисобга олиниб, институт ва университетларда тайёрланаётган туризм соҳасига оид мутахассисларга “Экологик туризм” фани ўқитилмоқда. Ушбу заруратни ҳисобга олиб мазкур ўқув қўланма тайёрланди.

1-мавзу. Экологик туризм фанининг ўрганиш объекти, мақсади ва вазифалари. Экотуризмнинг таърифи.

Режа:

1.1. Экологик туризм фанининг мақсади ва вазифалари. Ўрганиш объекти.

1.2. Экологик туризм фанининг таърифи ва моҳияти. Экотуризмнинг умумий туризмга нисбатан фарқланиши.

1.1. Экологик туризм фанининг мақсади ва вазифалари. Ўрганиш объекти.

Дунёда туризм соҳасининг экологик туризм йўналиши инсоният олдидаги экологик инқирознинг олдини олиш, инсониятнинг барқарор ривожланиши ва яшаб қолиши учун, сайёрамиз табиати ва унинг ресурсларини сақлаб қолишдаги нажот йўлларини ахтариш заминида шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Инсоният олдида турган сайёравий экологик муаммоларни инсониятнинг ўзи бартараф этиши керак ва бартараф этишга мажбур. Шу нуқтаи-назардан ҳам, мамлакатимизда экотуризмни ривожлантириш масалаларини ўз вақтида ҳал қилишимиз, табиатимиздаги биохилма-хилликни сақлаб қолиш, табиий ресурсларимизни муҳофаза қилиш ҳамда халқаро экологик инқирозларнинг олдини олишга қўшган ҳиссамиз бўлади.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримовнинг ушбу сўзларини келтиришимиз ўринли бўлади. –“Мен туристик бизнес деганда, туризмни шунчаки ривожлантириш эмас, балки кенгроқ тушунчани назарда тутаман. Бунда гап туризм фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш ва сервис тармоқларини ривожлантириш ҳақида бормоқда. Бу соҳа тараққиёти мамлакатимизга хорижий туристларни қўлаб қўйиш билан бирга, энг муҳими, катта валюта тушумларини таъминлаш билан юртимизнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожига улкан ҳисса қўйиши муқаррар”².

². Каримов И.А., Обод ва озод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. –Т.: «Ўзбекистон», 2000, 32 б.

Шу билан таъкидлаш лозимки, биз ҳозирча туризмнинг барча турлари бўйича туристик ресурсларга бой эканлигимизни, жаҳон аҳолиси биладиган, дунё тамаддудининг маданияти, тиббиёти, астрономияси, математика ва адабиёти пойдеворларини яратган буюк инсонлар, афсонавий саркардалар бизнинг юртдан чиққанлигини, ислом дини таълимотининг улуғ алломалари бизнинг ватандошларимиз эканлигини, асрларни чарчатаётган тарихий меъморий, маданий обидаларга бой эканлигимизни туризмда ва ижтимоий– иқтисодий ҳаётимизда реклама қилаётирмиз холос.

Туризм соҳаси ўз ривожланишини бошлаётганлиги учун Республикамизда иқтисодиётнинг бу муҳим тармоғининг истиқболи бўйича илмий тадқиқотлар аста-секинлик билан таҳлил қилинмоқда, экотуризмни Ўзбекистонда ташкил қилишнинг моҳияти, анъаналари ва стратегияси, Ўзбекистонда миллий туризмни ривожлантириш модели, миллий туризм бизнесини ташкил қилиш ва бошқариш ва туризмда хавфсизлик асослари бўйича дастлабки муҳим таҳлиллار натижалари чоп қилинди. Шунингдек, Ўзбекистонда туризм соҳасида олий ва ўрта тоифадаги мутахассислар тайёрлаш учун дастлабки дарсликлар, ўқув-услубий қўлланмалар, соҳани ривожлантиришда ўқув–услубий аҳамиятга эга бўлган муҳим илмий адабиётлар тайёрланмоқда. Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг долзарб масалалари ва муаммолари ва уларнинг ечимларига бағишланган, ўқув ва илмий адабиётларнинг нашр қилинганлиги ҳам, иқтисодиётимизда туризмнинг муҳим соҳага айланиб бораётганлигини билдиради³.

Мамлакатимизда туризмни шакллантиришда туризм соҳаларининг, туризмнинг турларининг моҳиятини англаб олишда туризм амалиётида ва назариясида етук мутахассислар, олимларнинг йўқлиги натижасида дастлабки вақтларда кўплаб ноаниқликларга йўл қўйилди. Тажрибасизлик натижасида дастлабки тадқиқотчилар экотуризмнинг келиб чиқиши ва унинг мақсади, вазифаларини тўғри тушунаолмадилар.

³. Н.Тухлиев.,Т.Абдуллаева.Экологический туризм: сущность, тенденции стратегия развития. Тошкент, 2006-416 б.,Тухлиев И., Ҳайитбоев Р.,ва бошқалар, Туризм асослари,Тошкент, 2014, 330 б.Тухлиев И.С.,Қудратов Ғ.Ҳ.,Пардасев М.Қ.,Туризмни рожалаштириш.Тошкент, 2010, 265 б., Маматқулов Х.М. Туризм инфратузилмаси. Ўқув қўлланма, Тошкент, 2011, 336 б.

Экологик туризм халқаро миқёсда оммавийлашиб бориши натижасида унинг тарғиботи ва ташвиқоти бағишланган илмий-амалий конференциялар ташкил қилиш, ўтказиш кучайтирилгандан кейин ноаниқ фикр-мулоҳазалар, курук тавсиялар, илмий тўпламларда экотуризмнинг таъриф ва тавсифларини белгилашдаги тавсиялар илмий-амалий жиҳатдан асосланмаган ҳолда кўпайиб кетди (шаҳарлар экотуризми, тарихий обидалар экотуризми, археологик қолдиқлар экотуризми, ҳайвонот боғлари экотуризми, музейлар экотуризми ва бошқ...).

Экотуризмни ривожлантиришда муаммолар билан бирга ноаниқ, ахборотларнинг, тавсияларнинг ҳам кўпайиб бораётганлиги туризм таълими йўналишида билим олаётган ёш мутахассисларни ҳам, туристик фирмалар фаолиятини ҳам, экотуризмдаги тадбиркорларни ҳам, тадқиқотчиларни ҳам чалкаштириши аниқ. Шунинг учун ҳам биз, жаҳон экотуризм ривожидagi устувор усуллар, дастурларини яхши ўрганишимиз, экотуризм ривожланган давлатларнинг тажрибалари асосида ўзимизнинг миллий экотуризм дастурларини ишлаб чиқишга масъулмиз. Бу йўналишда дастлаб экотуризмнинг келиб чиқишидаги ижтимоий-иқтисодий, тарихий муҳит сабаблари ва моҳиятини билишимиз ва тушуниб олишимиз лозим.

Экологик туризм Ватанимизнинг табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш соҳасида, нафакат хорижий сайёҳларни Ватанимизнинг табиий ландшафтлари, ҳайвонот ва ноботот дунёсига бой ва бетакрор табиати билан таништириш балки, халқлар ўртасида дўстлик ришталарини боғлаш, мамлакатлар ва турли халқларнинг бир-бирини кенгрок билишини таъминлайди, шу билан бирга Ўзбекистон ҳудудида қирилиб кетиш арафасида турган ноёб ҳайвонлар ва ўсимликларни сақлаш ва кўпайтириш мақсадларида кўрикхоналар таркиби ва атрофида жаҳон талабларига жавоб бераоладиган миллий табиий боғларни яратиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш орқали муҳофаза қилинадиган ҳудудларда экотуризм объектларининг моддий-техника базасини яратиш учун «экотуризмни ривожлантириш» давлат дастурларини ишлаб чиқиш зарур бўлади.

Экологик туризмнинг хақикий мухлислари ўзининг янги табиат гўшаларига саёхати вақтида «табиат–жамият дўстлиги, бирдамлиги» муносабатларини кўришни хоҳлайди, кузатишни хоҳлайди. Умумий фикрларни жамлаб таҳлил қилганимизда, экотуризм табиат кўйнида бўлишлиқдир. Ўзбекистонда ҳозиргача туризм соҳасига бағишланган илмий адабиётларни ўрганиш, таҳлил қилишдан ва туризмнинг ривожланиш маълумотлари натижаларидан маълум бўладики, туризм Республикамизда умумий йўналишдаги дастлабки босқичларидан ўтди^{4, 5}.

Эндиликда, Республикамизда туризмни ривожлантиришнинг иқтисодий географик, табиий, минтақавий жиҳатларини тадқиқ қилиш юзага чиқмоқда. Лекин бу йўналишдаги илмий изланишлар жуда кам. Ўзбекистонлик туризм мутахассислари туризм географияси ва минтақавий туризмни ривожлантиришнинг истикболли йўналиш эканлигини тадқиқ қилишга киришдилар. Бу йўналишдаги дастлабки тадқиқотлардан маълум бўлдики, минтақа туризмини барқарор ривожлантиришда ушбу минтақанинг барча туристик ресурслари асосий, ҳал қилувчи ўринни эгаллайди.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов Сингапур мамлакатининг марказий нашрларидан бири «ТОДАУ» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида Ўзбекистон экологик туризмнинг катта салоҳиятга эга эканлигини таъкидлаган ҳолда, бу йўналишда олиб борилаётган ишлар ҳақида қуйидагиларни келтиради:

– *«Гўзал географик ва табиий шароитлар Республика ҳудудида экотуризмни ривожлантириш учун зоя қўлайдир. Бу борада мамлакатнинг тоғли ҳудудларида жойлашган, замонавий жиҳозланган сайёҳлик мажмуаларида қишки ва ноёб сайёҳлик дастурлари ташкил этилган. Сайёҳликнинг янги йўналиши–йирик кўриқхоналар ва боғлар ҳудудида ташкил этилган табиатишунослик туризми ривожланмоқда⁶».*

⁴. Тухлиев И.С., Қудратов Ғ.Х., Пардаев М.К. Туризмни режалаштириш, дарслик, Т.: Иқтисодиёт, 2010, 265 б.

⁵. Тухлиев И.С., Ҳайитбоев Р., Сафаров Б.Ш., Турсунова Г., Туризм асослари, дарслик, Тошкент, 2014, 330 б.

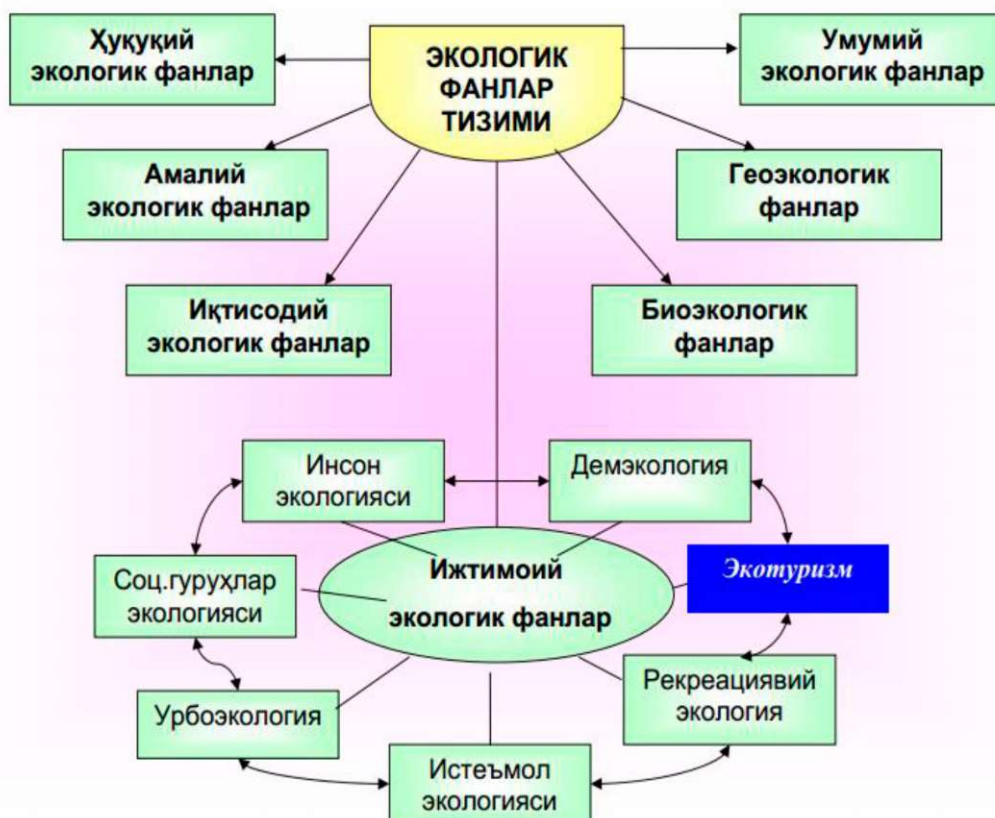
⁶. Ўзбекистон Республикаси президенти И. Каримовнинг «TODAY» газетаси мухбирига берган жавобларидан. «Халқ сўзи», 2007, 26-январь, № 19.

Экотуризм—«Табиатни муҳофаза қилиш», «Биология», «Геология», «География», «Ботаника», «Табиатдан фойдаланиш иқтисоди», «Иқтисодий экология», “Биоэкологик”, “Геоэкологик” ва бошқа табиий фанларнинг назарияси, асослари, жамият ва табиат муносабатларининг ҳозирги асримизга келиб сайёравий чегараларда кескинлашиб бораётганлиги ҳолатларидан келиб чиқди. Шу нуктаи-назардан бу фанларнинг ҳар қандай фан таълими ва ҳар қандай соҳадаги ўрни деярли бири-бирига ўхшаш таърифни, тавсифни англатади. Бундай таъриф ва тавсифларни Г.А. Бекбулатова жуда яхши тушунган ва олиманинг хулосалари бўйича «Экотуризм» фанида экологик фанлар назариясига нисбатан экотуризм амалиёти анча устунроқ даражаларни эгаллайди⁷.

Экологик туризмнинг ўрнини белгилаганда табиатнинг инсон—турист учун бўлган аҳамиятлари кўрсаткичларини келтириш лозим бўлади. Экотуризмнинг аҳамиятини экотуристнинг эҳтиёжларини қондириш жиҳатларига қараб иқтисодий, соғломлаштириш, тарбиявий ва эстетик гуруҳларга бўлишимиз мумкин. Бу гуруҳларнинг тавсифи фақат турист учун эмас, умуминсоният ҳаётидаги табиатнинг ўрнини ҳам англатади.

Умумификрларни жамлаб, таҳлил қилганимизда экотуризм табиат кўйнида бўлишлиқдир. Шундан келиб чиқиб, экотуризмнинг ўрганиш объекти табиат ва табиатнинг барча ресурслари ҳисобланади. Сайёрамиз биосфераси ва унинг барча табиий географик минтақалари, дунё океани, тоғлар, дарёлар, ўрмонлар, ўсимликлар дунёси, ҳайвонот олами, иқлим бойликлари ва хусусиятлари экотуризмнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Шу билан бирга халқаро экотуризм илмий-амалий адабиётларида экотуризмнинг асосий объектлари-Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар, миллий парклар, биосфера қўриқхоналари, табиат қўриқхоналари, табиат буюртмахоналари, табиат резерватлари дейилган. Яна бир хулоса бўйича экотурист ўз кизиқиши бўйича танлаган табиий объект унинг учун экотуризмдаги асосий объект ҳисобланади.

⁷. Бекбулатова Г.А., Туризм ва рекреация географияси, маърузалар матни, Нукус, 2008, 107 б.

1-чизма. Экотуризмнинг экологик фанлар билан боғланганлиги

Экологик туризм билан табиатшунослик ва табиатни муҳофаза қилиш фанлари ва амалиётлари тобора ўзаро яқинлашиб бир мақсадга интилиб бормоқда. Мавзу бошланишдаги мулоҳазалардан келиб чиқиб экотуризмнинг бош мақсади ҳам табиатни ва унинг барча ресурсларини ҳозирги ва келажак авлодлар учун муҳофаза қилиш ва сақлаб қолишни билдиради.

Экотуризмнинг мақсадини белгилашда жаҳонда экотуризмнинг келиб чиқиши ва шаклланишини пухта ўрганишни талаб қилади. Ҳозирги кунда экотуризм жаҳон туризмида жадал ривожланиб бораётган йўналиш ҳисобланади. Шу ўринда экотуризм инсониятнинг XXI асрдаги энг оғир сайёравий экологик муаммоларининг ечимларини ҳам топилишида нажот йўлларида ҳам бири эканлигининг мазмунини, моҳиятини тушуниб олишни талаб қилади.

Туризмнинг кўплаб турлари ўз мавзуси ёки аталиши бўйича бир йўналишни ёки бир мақсадни билдиради. Масалан, тарихий

обидалар билан боғлиқ турлар турдаги тарихий обидаларнинг тарихи ёки уларнинг мўжизавий қурилишлари, улуғворлиги, қадимийлиги билан инсонларни ўзига жалб қилади. Албатда, тарихий обидаларга қизиқувчи туристларни ёки зиёрат туризмини мисол қилганимизда, зиёратчи туристлар биринчи навбатда ўзи учун муқаддас бўлган зиёрат маконларни танлайди ва зиёратни амалга оширади сўнгра ушбу зиёратгоҳнинг тарихи билан қизиқиши мумкин.

Экотуризмда эса мажмуали масалалар қўйилади ва биринчи навбатда инсоннинг табиат бойликларидан фойдаланиши, табиат бағрида дам олиши ва ушбу табиат бойликларининг ўз фарзандларига ҳам тегишли эканлигини англаб билиши, муҳофаза қилиши, онгли равишда сақлашга, кўпайтиришга ҳаракат қилиши тушунилади.

Чунки, Бутунжаҳон Туризм Ташкилоти экотуризмни ривожлантиришда, унинг мақсади ва вазифаларини белгилашда БМТнинг инсониятнинг ҳозирда оғир экологик инқирозларга дуч келганлигини ва сайёрамиз ҳаётини сақлаб қолишдаги глобал экологик муаммоларини ҳал қилишда экотуризм нажот йўлларида энг мақбули эканлигини ҳисобга олган. Шунинг учун ҳам, мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришда биринчи навбатда экотуризмнинг мақсади ва вазифаларини пухта ўрганиб олишимиз талаб қилинади. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси мукаммал ишлаб чиқилган. Бу муҳим ҳужжатда экотуризмнинг мақсади ва вазифалари экотуризмнинг халқаро талаблари ва ҳуқуқий-меъёрлари берилган. Ушбу Концепцияда белгиланганидек: **Экотуризмнинг мақсади:**

- *ҳозирги ва келажак авлодларнинг экологик хавфсизлиги ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун табиатдан туристик йўналишда оқилона фойдаланиш ҳисобланади.*

Экотуризмнинг мақсадини амалга ошириш учун қуйидаги **вазифаларни** бажариш талаб этилади:

- *экотуризм индустриясини шакллантириш учун махсус қонунлар ишлаб чиқиш ва уларнинг ҳуқуқий механизмини яратиш;*
- *экотуристлик фан, таълим ва амалиётнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш;*

- аҳолининг экологик онги ва маданиятини экотуризм орқали ўстириш;

- экотуризм йўналишидаги таълим ва тарбияни йўлга қўйиш; экотуризм орқали маҳаллий аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш масалаларини ҳал этиш;

- экотуризм бўйича мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;

- экотуристлик объектларни ҳар томонлама баҳолаш ва уларнинг кадастрини олиб бориш;

- экотуризм мониторингини ва истиқболини олиб боришни йўлга қўйиш;

- миллий давлат ҳудудини экотуризм бўйича районлаштириб чиқиш;

- экотуризм билан шугулланувчи, юридик шахс мақомига эга бўлган махсус турдаги субъектлар фаолиятини йўлга қўйиш ва уларни ҳуқуқий жиҳатда қўллаб қувватлаш чора –тадбирларини белгилаш;

- биологик хилма-хилликни сақлаш;

- экотуризмга оид ижобий ҳаракатларни рағбатлантирувчи омилларни яратиш;

- давлатнинг экотуризмга оид тактик режа ва стратегик дастурлар ва тадбирларини ишлаб чиқиш⁸.

Экотуризмнинг юқоридаги мақсади ва вазифаларини ўрганишимизда бу турни мамлакатимизда ривожлантиришда кўплаб муаммоларни ҳал қилишимизга тўғри келишини ва албатда биринчи вазифаларимиз экотуризмнинг асл моҳиятини, унинг талабларини, экотуризмни ривожлантиришга тайёрлилигимиз ва масъуллигимизнинг, билимлилиги мизнинг қандай даражаларда эканлигини тўғри баҳолашимиз лозим.

Иккинчидан, мамлакатимизда экотуризм муаммоларини ўрганувчилар ва унинг ташкил қилувчилар экотуризм кучли ривожланган мамлакатларнинг тажрибаларини мукамал ўрганишлари

⁸. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси. Экология хабарномаси, № 6, Тошкент, 2007. 6-7 б.

ва уларнинг тажрибаларидаги усуллар, технологиялар ёки амалиётлар бизнинг экотуризмимизга қанчалик мувофиқ келишликларини яхши билишлари лозим.

Учинчидан, Ўзбекистонда туризм таълими йўналишида фаолият юритаётган университетлар, институтлар ва туризм касбхунар коллежлари нинг барчасида «Экологик туризм» фани ўқитилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

1.2. Экологик туризм фанининг таърифи ва моҳияти. Экотуризмнинг умумий туризмга нисбатан фарқланиши.

«Экология» сўзи «oikos» - уй ва «logos» - фан сўзларидан ҳосил бўлган. Экология – тирик организмларнинг ва уларнинг тизимлари (популяциялари, туркумлари) нинг бири-бирлари ҳамда яшаш муҳитлари билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги фандир. «Экология» ва «Экономика» сўзларига эътибор берсак, бу сўзларнинг умумий ўзаги-«Эко». Демак, бу бизнинг «Табиат уйимиз», «Экономика» сўзининг маъноси «Уй ҳўжалиги» (рўзгор)ни юритиш санъатини билдиради. Шунинг учун ҳам, бу икки фан «Уйимизнинг сақланиши» ва «Ривожланиши»га ёрдам бериши лозим. Агар биз табиат билан «келишувда» яшашни, унинг неъматларидан фойдаланишни, гўзалликларидан завқланишни хоҳласак унинг шароитларини қабул қилишимиз, ўз эҳтиёжларимизни қондириш учун атроф - муҳитни ўзгартираётганда муайян чегаралардан чиқмаслигимиз зарур. Экотуризм ана шу икки фаннинг ривожига билан узвий ҳолатда боғланиши лозим.

Табиат муҳофазаси, табиатдаги салбий ўзгаришлар, жамиятдаги касалликларнинг кўпайиши, янги–хавфли касалликларнинг келиб чиқаётганлиги, табиатдаги кутилмаган-инсоният учун фожияли, ҳалокатли–довуллар, сув тошқинлари, цунами ва бошқа ҳодисаларнинг барчаси экология билан боғланмоқда.

Немис олими Э.Геккел 1866 йилда ёзган «Организмларнинг умумий морфологияси», ва 1868 йилда ёзган «Дунё вужудга келишининг табиий тарихи» каби асарларида экология атамасига тўлиқ тавсиф бериб экологиянинг иккинчи маъноси-«яшаш жойи», «озикланиш макони»деб белгилаган. Шунинг учун ҳам, табиатни ҳар бир инсон ўз уйим деб билгандагина глобал экологик

инқирозларнинг олдини олиши мумкин. Экологик туризм бу йўналишда инсониятга катта ёрдам беради. Шунинг учун ҳам, дастлаб экотуризмнинг моҳиятини ва мазмунини яхши тушуниб ва ўрганиб олишимиз лозим^{9,10}.

Экологик туризмнинг мазмуни ва ва моҳияти бўйича биринчи бўлиб Мексикалик эколог-иктисодчи **Гектор Цебаллос Ласку-рейн** 1980 йилда ўз тадқиқотлари натижаларини билдирган эди. Унинг хулосаси бўйича, *“Экотуризм - бу табиатга хушёр муносабатлар, танишиш қувончини бирлаштирувчи ва флора, фауна намуналарини ўрганишга, ҳимоя қилишга ёрдам бериш имконият-лариغا асосланган туристик фаолиятдир”*.

Гужин Г.С., М.Ю. Беликов ва Е.В. Клименколар 1997 йил-да Россияда биринчилардан бўлиб - *«Экотуризмнинг асоси-атроф муҳит гамхўрлиги ва муҳофазасидир»* деган таклифни киритди ва экотуризмнинг ўзлари белгилаган таърифга асосланган экотурис-тик маршрутларни ишлаб чиқди ва ўтказди¹¹. Ўша вақт учун ҳам, ҳозир ҳам ушбу таъриф энг қулай ва экотуризмнинг ҳақиқий мазмуни, моҳиятини аңлатади деган хулосаларни биз ҳам қув-ватлаймиз. Мустақил ҳамдўстлик давлатларида россиялик қуйи-даги олимларни экотуризм асосчилари деб тан олишади:

Биржаков М.Б. – *«Экотуризмда табиатга минимум таъсир қилиб, табиат билан бирга бўлиш натижасида унинг бойликлари муҳофаза қилиш, асраб қолиш тўғрисида ҳосил бўлади»*¹².

Дроздов А.В. – *«Эски ва Янги дунёда деярли бир вақтда ма-ҳаллий аҳолининг анъанавий маданиятини ҳурмат қилишга, саё-ҳатчиларнинг маърифий маданиятини оширувчи, табиат олдида масъуллик ва ҳимоя қилишга, ижтимоий ва экологик талабларини қондиришга қаратилган ва сайёравий экологик инқирознинг олдини олишга асосланган экотуризм шакл ланди»*¹³.

⁹. Allcock A., Jones B., Lane S., Grant J. National ecotourism strategy. Commonwealth of Australia, 1994, 196 p.

¹⁰. Ҳайитбосов Р., Матякубов У., Экологик туризм (Услубий қўлланма), Самарқанд, 20210, 60 б.

¹¹. Биржаков М.Б., Введение в туризм. Издания 9-е переработанное и дополненное –Спб.: «Издательский дом Герда», 2007. –576 с.

¹². Дроздов А.В., Основы экологического туризма. М.: Гардарики, 2005, 271 с.

¹³. Сергеева Т.С., Экологический туризм, Москва, Финансы статистика, 2004, 360 стр.

Сергеева Т.С. – *“Экотуризм бу – маҳаллий аҳолининг анъанавий турмуш тарзини сақлаган, хўжалик фаолияти кам таъсир қилган бетакрор табиий ҳудудларни кўриш; бу – маҳаллий аҳолининг яшаш даражасларини ва туристик жараёндаги барча қатнашувчиларнинг экологик маданияти даражасларини ошириш, экологик тур ва дастурларда табиат муҳофазаси меъёрлари ва технологияларига риоя қилишдир”¹⁴*

XX аср охирларига келиб АҚШ, Канада, Европа давлатлари, Австралия экотуризмни ривожлантириш давлат дастурларини ишлаб чиқдилар. Бу дастурларда экотуризмни ривожлантириш шiorлари ва талаблари қуйидагича эди:

Америка Қўшма Штатлари экотуриزمи жамияти – *«Экотуризм – маҳаллий аҳоли манфаатларини эътиборга олувчи, табиий ресурсларни муҳофаза қилувчи, экотизмларнинг бутунлигини сақловчи, маҳаллий маданият ва табиий муҳитни англаш учун табиий ҳудудларга мақсадли саёҳат.*

Австралия экотуризмни миллий стратегияси – *«Экотуризм – экологик барқарорлик принципларига ва экологик билим, маданият дастурларига амал қилишга асосланган ва маҳаллий аҳоли манфаатларини ҳисобга олган ҳолда табиатга саёҳат қилиш туриزمи».*

Германияда экотуризмни ривожлантиришда молиявий ҳамкорлик Федерал вазирлиги – *«Экотуризмда табиатга минимум таъсир қилиш ҳисси маданияти ва туйғуси пайдо бўлади, қўриқланадиган ҳудудларга молиявий ёрдам имкониятлари ва маҳаллий аҳолида қўшимча даромад олиш манба лари ҳосил бўлади».*

Атроф - муҳит муҳофазаси бўйича Канада давлати маслаҳат Кенгаши – *«Экотуризм-туризмнинг тури бўлиб, маҳаллий халқ манфаатларини ҳурмат қилиш асосида табиатни билиш, англаш ва экотизимларни сақлашга ёрдам кўрсатиш йўналишидаги туристик фаолият ҳисобланади».*

Экотуризм жадал ривожлантирилаётган давлатларнинг экотуризм дастурлари асосида халқаро табиат ва туризм ташкилотлари ҳам экотуризм нинг таърифларини қабул қилишди:

¹⁴ Сергеева Т.К., Экологический туризм. Москва, «Финансы и статистика, 2004. -360 с.

Бутунжаҳон туризм ташкилоти – «Экотуризм- табиат туризмининг барчасини ўзида мужассамлаштириб, табиий ҳудудларга масъулият билан саёҳат қилиш натижасида табиатни муҳофаза қилишни таъминлайди ва маҳаллий халқнинг турмуш даражасини яхшилайди»

Халқаро экотуризм ташкилот(TIES) - «Экотуризм – табиат минтақа ларига маҳаллий аҳолининг фаровонлигини қувватловчи, ва атроф - муҳитни сақловчи масулиятли саёҳатдир».

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш «Концепцияси»да – «Экотуризм деганда нафақат таърифий-маънавий мақсадларни кўзлаган экзотик табиий ҳудудларга, уларнинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига саёҳат балки, ижтимоий-иқтисодий масалаларнинг амалга оширилиши ёрдамида экология муаммоларини ҳал қилиш билан бир-бирига боғлиқ мажмуалар йиғиндисини тушунамиз»¹⁵.

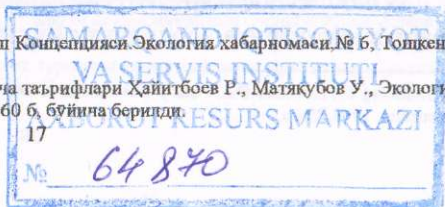
Халқаро туризм жамияти (ХТЖ) – «Экотуризм-табиий ҳудудларга масъулият билан саёҳат қилиш натижасида табиатни муҳофаза этишни таъминлайди ва маҳаллий халқнинг турмуш даражасини яхшилайди».

Табиатни муҳофаза қилиш халқаро йгтифоқи – «Экологик туризм ёки экотуризм – табиат муҳитига нисбатан масъулият билан саёҳат қилиш, табиат ҳудудларига зиён етказмаган ҳолда, ҳамда табиатнинг бетақдор, жалб этувчи жойларидан завқ олиш мақсадида табиатни муҳофаза қилган ҳолда табиатга кўмаклашади, атроф-муҳитга «юмиоқ» таъсир этади. Маҳаллий халқнинг ижтимоий-иқтисодий шароитини фаоллаштиради ва шу фаолиятдан уларнинг имтиёзлар олишини таъминлайди»¹⁶.

Исломова Р.А. бизнингча, мамлакатимизда биринчилардан бўлиб экотуризмнинг мақсади ва вазифаларини тўлиқ англаувчи таърифини таклиф қилди. «Экотуризм деганда, табиий, маданий ва ижтимоий қадриятларни кўриш, томоша қилиш, илмий жиҳатдан ўрганиш, уларнинг бетақдор эжозибаси ва ўзига хос

¹⁵ Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси. Экология хабарномаси № 6, Тошкент. 2007.6-7 б.

¹⁶ Халқаро ташкилотларнинг экотуризм бўйича таърифлари Ҳайитбоев Р., Матякубов У., Экологик туризм, услубий қўлланма, Самарқанд, 2010, 60 б, бўйича берилди.

томонларидан завқ олиш мақсадида табиат ҳудудларига зиён етказмасдан, атроф-муҳитни муҳофаза қилган ҳолда саёҳат ва саргузашт қилиш орқали табиатга кўмаклашиш, маҳаллий аҳолининг ижтимоий-иқтисодий шароитини яхшилашга қаратилган туризмнинг тури тушунилади».

Юқорида келтирилган мулоҳаза ва фикрларни жамлаб бизнингча экотуризмнинг таърифи бўйича қуйидаги хулосага келиш мумкин: *«Экотуризм-фақат табиат бағрида дам олиш, ўрганиш, кузатиш, томоша қилиш ва завқланиш натижасида табиатни, биологик хилма-хилликни сақлаш, муҳофаза қилиш тадбирларига ихтиёрий моддий ёрдам беришга қаратилган, маҳаллий аҳолининг миллий маданиятини, меросий анъаналарини, яшаш тарзини ҳурмат қилишга асосланган туристик фаолиятдан иборатдир».*

Экологик туризмнинг моҳияти ва мазмуни ҳақида «Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи», «Халқаро туризм жамияти», «Ёввойи табиат умумжаҳон жамғармаси» ва бошқа кўплаб халқаро ташкилотлар Бутунжаҳон Туризм Ташкилотининг экотуризм ҳақидаги таърифини қабул қилди. Дунё ҳамжамятига хизмат қилувчи юқоридаги халқаро марказларнинг ўз олдига қўйган мақсадлари ҳар хил бўлсада, экотуризмнинг ўрнини белгилашдаги хулосалари деярли бир хил¹⁷. Чунки, экотуризмни тарғиб қилаётган, БТТ, ХТЖ табиатни муҳофаза қилувчи–ТМКХИ нинг иш тартиби, мақсадлари доимо бири-бирига қарши туради. Дастлабки икки халқаро жамият табиатдан туристик мақсадларда фойдаланиш тарафдори, кейинги халқаро ташкилот эса табиатни муҳофаза қилиш тарафдори.

Экотуризмнинг жаҳон миқёсида жадал ривожланиб бораётганлигининг яна бир сабаби ҳам шундаки, табиатни муҳофаза қилишдаги халқаро марказлар ҳам экотуризмни ривожлантиришни қувватламоқда. Экотуризмнинг мазмуни ва моҳияти ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларга яна бир аниқликни киритадигани Р.А. Исломованинг хулосаларидир (1-жадвал).

Ушбу хулосалар экотуризмнинг умумий туризмга нисбатан фарқланишларига асосланган бўлиб, экотуризмнинг асл моҳияти

¹⁷.Lindberg K., Hawkins D.E. (eds) Ecotourism: a Guide for Planners and Managers. North Bennington, Vermont. 1993,256 p.

ва мазмунини тушуниб олишга ёрдам беради. Мамлакатимизда ҳозирга келиб экотуризмнинг муаммоларини ўрганиш ва ривожлантиришдаги дастлабки илмий тадқиқотлар бошланди¹⁸.

1-жадвал

Экологик туризмнинг умумий туризмга нисбатан фаркланиши белгилари¹⁹

Умумий туризмдаги ҳолат	Экотуризмнинг хусусиятлари
1. Умумий туризмдаги туристик жараёнга барча туристик объектлар иштирок этади.	Экотуризмдаги туристик жараёнга фақат экологик туристик объектлар иштирок этади.
2. Туристик объектлар(ресурслар) аксарият ҳолларда инсонлар томонидан барпо қилинган бўлади.	Туристик объектлар(ресурслар) асосан табиатнинг маҳсули ҳисобланади.
3. Умумий туризмда турист шаҳарларда, тарихий обидалар маданий мерослар жойлашган жойларда бўлади.	Экотуризмда турист табиат кўйнида бўлади ва табиатдан завқланиш билан бирга уни ўрганиб боради.
4. Турист саёҳат давомида режалаштирилган, туристик маршрутга киритилган объектларни кўришга муяссар бўлади.	Турист саёҳат давомида кутилмаган янги ўсимликлар ва ёввойи ҳайвонларга дуч келади, табиат тўғрисида тасаввури кенгаяди.
5. Умумий туризмда турист туристик маршрутга киритилган барча жойларда(шаҳар,	Экотуризм асосан қишлоқ ва тоғ ҳудудларида амалга оширилади, табиат ва инсон

¹⁸. Шамуратова Н. Т., Ўзбекистонда экологик туризм ва унинг табиий географик жиҳатлари.г.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати, Тошкент, 2011, 22 б. б., Матякубов У., Экологик вазиятни инобатга олиб туризм самарадорлигини ошириш йўналишлари ва истиқболлари, и.ф.н., илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати, Самарқанд, 2011, 22 б. Исмолова Р.А., Экологик туризмни ривожлантириш муаммолари. Тошкент-Иқтисодиёт-2014, 131 б. Ҳайитбосов Р., Матякубов У., Экологик туризм. Самарқанд, 2010, 60 б.

қишлоқ, чўл, тоғ каби ҳудудларда бўлади.	муносабатларининг уйғунлигини таъминлайди.
6. Умумий туризмда туристик объект сифатида ҳудуддаги барча туристик ресурслар, маҳаллий аҳолининг умумий яшаш тарзи, урф-одатлари иштирок этади.	Экологик туристик объект сифатида асосан табиат, маҳаллий аҳолининг этнографик маданияти ва урф-одатлари, уларнинг яшаш тарзи қаралади.
7. Умумий туризмда туристларнинг табиат билан муносабати ва табиатга таъсири бўлмаслиги мумкин.	Экотуризм орқали табиат муҳофазаси бевосита ва билвосита таъминланади ва унинг барча компонентлари сақланади ва яхшиланади
8. Умумий туризмда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг яшаш тарзи ўнгланади ва маҳаллий иқтисод ривожланади.	Экотуризм орқали асосан қишлоқ аҳолисининг яшаш тарзи ўнгланади ва маҳаллий иқтисод ривожланади.
9. Умумий туризмда тушган (маблағлар) даромадларнинг асосий қисми туристик фирмалар фаолиятини ўнглашга кетади.	Экотуризмда тушган маблағлар (даромад)нинг бир қисми туристик фирмалар учун сарфланса, асосий қисми атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилади.
10. Умумий туризмда хавф-хатар кам, чунки олдиндан режалаштирилган туристик маршрутда бу ҳолат таъминланган.	Экотуризмда хавф-хатарнинг мавжудлиги, чунки олдиндан режалаштирилган туристик маршрутларда турли ҳодисаларнинг рўй бериши, йиртқич ҳайвонларга дуч келиш ҳоллари, жала, чакмоқ каби табиий офатларнинг рўй бериши кабилар.

Бу тадқиқотлар ҳозирча минтақавий чегараларда бажарилаётганлигидан экотуризмнинг минтақавий муаммолари ва уларнинг

ечимини ишлаб чиқишга йўналтирилмоқда. Шунинг учун ҳам биринчи навбатда олий таълим тизимида экотуризм мутахассисларини тайёрлашни бошлашимиз лозим. Шунингдек, институт ва университетларда ҳозирда туризм олий таълимнинг барча йўналишида экотуризм фанини амалиёти билан ўқитиш мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришдаги дастлабки қадамлар бўлади.

Таянч сўзлар ва иборалар; экотуризм, экологик инқироз, туризм географияси, биосфера кўрикхоналари, биологик хилма-хиллик, стратегик режа, тактик вазифалар, экономика.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича тест саволлари:

1. Экотуризмнинг ўрганиш объектини белгиланг.

- А. Табиат ва унинг барча ресурслари.
- Б. Тоғлар, дарёлар, ўрмонлар.
- В. Биологик хилма-хиллик ресурслари.
- Г. Ўсимликлар олами ва ҳайвонот дунёси.

2. Экотуризмни ривожлантиришнинг дастурларини биринчилардан бўлиб қайси давлатлар ишлаб чиқдилар?

- А. АҚШ, Канада, Европа давлатлари ва Австралия.
- Б. АҚШ, Германия, Италия ва Австралия.
- В. АҚШ, Германия, Канада ва Австралия.
- Г. АҚШ, Канада, Мексика ва Австралия.

3. Экотуризмнинг мақсади нима?

А. Ҳозирги ва келажак авлодларнинг экологик хавфсизлиги ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун табиатдан туристик йўналишда оқилона фойдаланиш.

Б. Аҳолида экологик маданият ва экологик билимларни шакллантириш.

В. Табиатни ва табиий ресурсларни сақлаш ва муҳофаза қилиш.

Г. Биологик хилма-хилликни сақлаш ва табиат бағрида дам олиш.

4. Экотуризмнинг таърифини биринчи бўлиб ким яратди?

- А. Биржаков М. Б.
- Б. Сергеева Т.С.
- В. Дроздов А.В.

Г. Ласкурейн Ц.

5. Экотуризмнинг асосий талабларини аниқланг.

А. Табиатга саёҳат + табиат муҳофазаси + маҳаллий аҳолига иқтисодий ёрдам.

Б. Табиатга саёҳат + табиат муҳофазаси.

В. Табиатга саёҳат + маҳаллий аҳолига иқтисодий ёрдам.

Г. Табиатга саёҳат + саргузашт туризми.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар;

1. Истиқболда нима учун экотуризм халқаро миқёсда ривожланиб боради?

2. Экологик инқирозни бартараф этишда экотуризмнинг ўрнини белгиланг.

3. Экотуризм фани ҳақида дастлабки фикрларингизни тайёрланг ва амалий машғулотларда айтиб беринг.

4. Экотуризмнинг моҳияти ва мазмунини белгилаган олимларнинг хулосаларини алоҳида-алоҳида ўрганинг ва қайси олимнинг хулосаси сизга кўпроқ тушунарли бўлди?;

5. Экотуризмнинг таърифи бўйича халқаро ташкилотларнинг хулосаларини ўрганинг ва қайси халқаро ташкилотнинг хулосалари сизга кўпроқ тушунарли бўлди?.

6. Яшаётган тумандаги экотуризм объектлари ҳақида презентацияли маъруза тайёрланг.

7. Экотуризмнинг таърифини яратган олим ҳақида гапириб беринг.

9. Экотуризм билан табиат муҳофазаси ўртасидаги боғлиқлик нималардан иборат?.

10. Экотуризм фани қайси фанлар билан боғланган ҳолатларда фаолият кўрсатади?.

2-мавзу. Экологик туризмнинг келиб чиқиши тарихи. Экологик туризмнинг турлари.

Режа:

2.1. Экологик туризмнинг шаклланиши даврида табиат ва жамият ўртасидаги муносабатлар.

2.2. Ўтган асрнинг 70-йилларида кучли ривожланган оммавий туризмнинг атроф-муҳитга ва туристик ресурсларга таъсири. БМТнинг халқаро экотуризм йилини эълон қилиши.

2.3. Экологик туризмнинг турлари.

2.1. Экологик туризмнинг шаклланиши даврида табиат ва жамият ўртасидаги муносабатлар

Жаҳонда экологик туризмнинг ёки экотуризм атамасининг келиб чиқиши XX асрнинг сўнгги чорагида инсоният жамияти олдида глобал экологик муаммоларнинг кучайиб кетганлиги ҳисобланади. Бу даврда инсониятнинг табиий–атроф муҳитга, табиий ресурсларга салбий таъсири кучайганлиги натижасида экологик инкироз сайёравий ҳудудларда инсониятнинг келгусида яшаб қолишини оғирлаштиришини халқаро миқёсда кун тартибига қўйди.

Шу ўринда табиат ва жамият ўртасидаги муносабатлар ҳозирга келиб қандай даражаларга келиб қолганлиги ҳақида қисқача тўхталиш зарурати бор. Иккинчидан, ўтган асрнинг 70-йилларига келиб АҚШ, Канада ва Европа давлатларида оммавий туризмнинг кескин ривожланиши ҳам на фақат табиий ресурслар инкирозини кучайтирди балки, ижтимоий-маданий ресурсларнинг бутун сақланишига хавф сола бошлади. Қуйида ана шу икки масала-муаммоларнинг мазмун ва моҳияти келтирилади²⁰.

Ўтган асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб инсониятнинг яшаш муҳити дунё жамоатчилигининг диққат марказидаги энг долзарб муаммолардан бири бўлиб қолди. Бу муаммолар “экологик хавф” номи билан аталиб, йилдан-йилга кучайиб, оғирлашиб бормокда. Илмий техника тараққиёти жараёнида табиий ресурсларнинг

²⁰. Douglas Pearce. Tourism Today: A Geographical Analysis. Second edition. Edindburgh Gate. Harlow, 1997. 204 p.

камайиб бориши, атроф-муҳитнинг ифлосланиб бориши келажак авлодлар учунгина эмас, ҳозирги жамият тараққиётига ҳам жиддий хавф солаяпти.

Заҳарланган табиий муҳитда яшаётган инсоннинг соғлиги, тўқис ҳаёт кечириши, иш фаолияти, табиий ресурслар билан таъминланиши ҳақида иқтисодий хулосалар чиқариш экологик муҳитни муҳофаза қилиш жиҳатларидан нотўғри хулосалар эканлиги ҳам маълум бўлди. Цивилизация нуқтаи-назаридан инсоннинг тўқис, соғлом яшаши ҳақидаги халқаро баҳо, хулосалар ҳам унинг экологик тоза муҳитда ҳаёт кечириши, ишлаб чиқаришидаги фаол меҳнатидан кейингина иқтисодий ҳолатига баҳо беришга ўтилмоғи тўғри деб топилмоқда.

Табиат бир бутун бўлиб, мураккаб табиий мажмуаларнинг, улардаги аъзоларнинг ўзаро муносабатлари йиғиндисидан иборат. Инсоният табиатнинг ажралмас бир қисми ва маҳсули сифатида у билан доимий бирга яшайди. Инсон ўзи учун зарур бўлган барча нарсалар — ҳаво, сув, озиқ-овқат, кийим-бош ва хом ашёларни табиатдан олади. Инсон ҳам табиатдаги барча жониворлар каби алоҳида биологик тур бўлиб, ўз ҳаёти давомида табиатга таъсир этади. Лекин инсоннинг табиатга таъсири бошқа биологик турларга қараганда кескин фарқ қилади.

Саёрамизнинг асосий кислородини етказиб берадиган Амазонка ўрмонларидаги ҳолатлар

Инсоният ўз меҳнати билан табиатга нафақат таъсир қилади, балким, уни ўзгартириб ҳам юборади. Инсон ишлаб чиқариш фаолиятида ўзи учун янги, мукаммаллашган буюмлар: машиналар,

бинолар, йўллар, фабрикалар, шахталар, кишлоқ хўжалик далалари ва бошқаларни яратади. Ана шу буюмларни ишлатиш оқибатида инсон табиатга ўзининг таъсирини кучай тириб боради.

Ҳозирги давримиздаги илмий-техника тараққиёти инсоннинг қудратини жуда кучайтириб юборди. Яъни, инсон табиат устидан ўзининг тўлиқ ҳукм ронлигини ўрнатди. Инсоният ҳозирги имконияти билан янги денгизлар қуриши, чўлларни ҳосилдор ерларга айлантириши, дарёларни хоҳлаган тарафига буриб юбориши мумкин. Шу билан бирга маълум бўлдики, инсон ўз қуч-қудратини табиатга нисбатан чексиз равишда қўллаши, унинг ўзи учун кўплаб салбий оқибатларни келтириб чиқарар экан. Илмий-техника инқилоби таъсирида, айниқса, XIX асрнинг 60 йилларидан сўнг экологик муаммолар инсоният ҳаётига катта ташвишлар бўлиб кириб келди.

Бу муаммолар асосида табиатнинг ўзини-ўзи тиклаш қучи сусайгани, унинг ресурслари камайгани, атроф-муҳитнинг тобора ифлосланиб бораётганлиги, инсоннинг бир меъёрга яшашига табиат тўлиқ шароит ярата олмаётганлиги ётади. Бу ҳолат табиат ва жамият ўртасида XX асрда шаклланган экологик муносабатдир. Дастлаб, Европанинг ривожланган мамлакатларида, айниқса, Германиянинг Рур ҳавзасида табиий муҳитнинг кескин ёмонлашуви кишилар ва организмлар ҳаёти учун хавф пайдо бўлиши сабаби табиат ва жамият ўртасидаги экологик муносабат шаклини юзага келтирди.

Немис олими Эрнест Геккел 1866 йилда экология ҳақида биринчи бўлиб фикр-мулоҳазалар билдирган эди. Ҳозир эса дунёвий муаммоларнинг энг долзарби ҳам экологик муаммо бўлиб қолди. Ҳозиргача ер биосферасига 2 минг хил кимёвий бирикмалар ёйилди. Дунё соғлиқни сақлаш ташкилоти нинг (ВОЗ) маълумотларига кўра инсон фойдаланаётган 4 минг кимёвий моддалар унинг соғлиғи учун хавф туғдирмоқда. Дунёда ҳар йили 250 минг хил янги кимёвий бирикмалар синтез қилинади. Шулардан 300 хили ишлаб чиқаришда ишлатилмоқда.

Дунё бўйича ҳар йили 100 млрд. тонна руда ва минерал ёқилғилар қазиб чиқарилмоқда. Кейинги 30-йилда инсониятнинг бутун тарихи давомига қараганда кўпроқ рангдор металл қазиб

чиқарилди. Агар 18- асргача 19 хил кимёвий элементдан фойдаланилган бўлса, ҳозирда бу сон 100 дан ошиб кетди. Ҳозиргача 2/3 қисм ўрмонлар йўқ қилинган. Охирги 2000 йил ичида 0,5 млрд. гектар ер хароб қилинди. Кейинги 100 йилда дунёда 67 млн. га ўрмон кесилиб кетди. Олимларнинг ҳисобига кўра, олий тур ўсимликларнинг 3 минг тури бутунлай йўқотилиш арафасида.

“Табиатни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи” нинг(МСОП) маълумотлари бўйича 1600 йилдан ҳозиргача қушларнинг 94 тури ва сут эмизувчиларнинг 63 тури бутунлай қирилиб кетган. Сайёрамизда бутунга келиб қушларнинг 600 хили, сут эмизувчиларнинг 120 хили абадий йўқолиш хавфида турибди. Инсон фаолияти туфайли сайёрамизда 9 млн км² унумдор ерлар саҳрога айланди. Яъни ҳар куни 3 минг га унумдор ер қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришдан чиқарилмоқда. Ер шарида 50 миллион га ер умуман фойдаланиб бўлмайдиган ҳолатга келган.

Ифлосланган сувдан истеъмол қилиш натижасида ҳар йили дунёда 5 млн киши вафот қилмоқда. Худди шундай сувларни ичиш натижасида сайёрамизда ҳар йили 500 минг киши оғир дардларга чалинмоқда. Дунё океанига ҳар йили 10 минг тонна нефт тўкилмоқда. Саноат корхоналари ҳар йили 140 хилдан зиёд заҳарли газларни ҳавога чиқармоқда. Инсониятда учраётган рак касаллигининг 50%и ана шу газлардан заҳарланиш натижасида келиб чиқиши аниқланган.

Амазонка ўрмонлари

Келтирилган манбалардан маълум бўладики, инсоният яшаш макони бўлган ўз уйи атрофи муҳитини бузиб бормокда. Инсониятнинг яшаш шароити даражаси табиат билан боғлиқ экан, инсоннинг бу масалада табиат билан узвий келишмоғи зарурати асосий масаладир. Ҳозирга келиб, табиатда юз бераётган ижобий ва салбий ўзгаришлар турли соҳаларда ўрганилмокда, лекин улар орасида табиатни иқтисодий-экологик жihatдан, экологик фойда ланиш жihatларидан ўрганиш жиддий аҳамият касб этади.

Чунки, иқтисодий-экологик нуқтаи- назардан ўрганиш натижалари аниқ миқдорий кўрсаткичлар асосида инсоннинг хўжалик фаолиятига баҳо беради. Табиий муҳитнинг тобора ифлосланиб бораётганлиги нафақат келажак авлодлар балки, ҳозирдаёқ инсоният таракқиётига катта хавф солмокда. Аҳвол ўнганмаса келажакда инсоният билан бирга бутун тирик мавжудотлар ҳам ўта кийин ҳолатга тушиб қолиши ҳам маълум бўлиб қолди.

Глобал экологик муаммоларнинг тобора ижтимоий- иқтисодий инқироз ҳолатларини ҳосил қилиши, жаҳон ҳамжамияти олдида сайёрамиз миқёсида кескин чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ қилиш муаммоларини кун тартибига қўйди. Инсониятнинг бугунги ҳаёти ва келгуси авлодлар учун сайёрамизда сақланиб қолган табиий бойликларни муҳофаза қилишда илғор фикрли олимларнинг хулосалари бўйича глобал инқироздан чиқиш йўлларида энг муҳими – аҳолида экологик билим ва маданиятни шакллантириш деб билди.

Туризм соҳасидаги адабиётларнинг таҳлили ва юқорида санаб ўтилган кўрсаткичларни инобатга олиб, илк бор экотуризмнинг қуйида келтирилган боскичларини қорақалпоғистонлик олима Г. А. Бекбулатова тавсия қилди²¹:

I. XX асрнинг 90-йилларигача бўлган давр—экотуризмнинг маҳаллий ва миллий мустақил туризм соҳаси сифатида юзага келиш даври.

II. 1990–2000 йиллар-туризмнинг регионал миқёсда, экотуризмнинг туризм индустрияси сифатида ривожланган даври.

III. 2000 йилдан кейинги боскич-глобал миқёсда экотуризмнинг ривожланиш даври.

²¹. Бекбулатова Г.А., Туризм ва рекреация географияси, маърузалар матни, Нукус, 2008, 107 б.

I. Экотуризмнинг мустақил туризм соҳаси сифатида юзага келиш даври. XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида Европанинг яхлит китъасига инглиз туристлари маҳаллий аҳолининг маданияти, тарихини ўрганиш билан бир қаторда ажойиб табиатини кўриб кетиш учун саёҳат қилганлар. Чунки Альп тоғлари ландшафтлари ёки Карпатнинг тоғли ўрмонлари Англияда учрамаганлиги учун ҳам туризмнинг асосий объекти сифатида қаралган. Лекин ушбу туризм комплекс туристик маршрутлар билан қўшиб олиб борилган. Инглизларнинг табиат қўйнига қилинадиган сайёҳликка қизиқишини инобатга олиб, швейцариялик ишбилармонлар “Гранд-тур” таркибида табиий туризм хизматини ташкил этганлар ва у ташкилотчиларга жуда катта миқдорда молиявий фойда келтирган. Шу даврда(1913 йиллар) Швейцарияда давлатнинг алоҳида эътибори билан қўриқланадиган табиий ҳудудлар ажратилди. Қўриқхоналарга қилинадиган саёҳат гарчанд экотуризм деб номланмаса-да, улар “табиатга йўналтирилган туризм” сифатида юзага кела бошлади.

Туризмнинг экологик йўналиши аслида XX асрнинг 70-йилларидан бошланган. 1972 йилда Скандинавия мамлакатлари фукаролари учун китларни томоша қилиш ва уларни ўрганиш мақсадида туристик маршрутлар уюштирилган. Ушбу туризмдан тушган маблағ китларни муҳофаза қилиш учун ишлатилгани ҳам экотуристик маршрут сифатида эътироф этилган. Кейинчалик, бундай туристик маршрутлар Европанинг бошқа мамлакатлари, Узоқ Шарқ, Шимолий Америка давлатларида ҳам уюштирила бошланди.

II. Экотуризмнинг регионал миқёсда туризм индустрияси сифатида ривожланган даври - 1990-2000 йилларни ўз ичига олади. 90-йилларнинг бошларида “Экотуризм” халқаро, минтакавий ва миллий миқёсда расмий макомга эга бўлди. Айнан шу йиллари Европада Халқаро экотуризм иттифоқи иш бошлади.

Атроф - муҳит муҳофазаси соҳасида энг муҳим воқеа 1992 йил 3-14 июнь кунлари Бразилиянинг Рио-де-Жанейро шаҳрида бўлиб ўтган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Атроф - муҳит варивожланиш”га доир конференциясида қабул қилинган “XXI аср кун тартиби”да экотуризм ҳам барқарор ривожланишнинг асосий омилларидан бири эканлиги кўрсатиб ўтилган. Мазкур

хужжат ундан кейинги даврлардаги халқаро ҳаётда экотуризм нуқтаи-назардан экологик–иҷтимоий–иқтисодий масалалар доирасида бир қатор халқаро норматив хужжатлар қабул қилинишига сабаб бўлди:

- 1995 йилдаги Атроф-муҳит бўйича ЮНЕП дастури;
- 1995 йилда Лансаротда қабул қилинган “ЮНЕСКОнинг барқарор туризм хартияси”;
- 1997 йилда Осиё-Тинч океан минтақаси туризм ва табиат муҳофазаси вазирликларининг “Туризмнинг барқарор ривожланиш декларацияси”;
- 1997 йилда “Биологик хилма-хиллик ва барқарор туризмга бағишланган Берлин декларацияси”;
- 2000 йил ЮНЕП экологик барқарор туризм принциплари ва бошқа хужжатлар қабул қилинди.

Умуман олганда XX асрнинг 90-йилларига келиб, Европанинг бир қатор мамлакатларида, жумладан, собиқ Иттифокда ҳам “Экотуризм” атамаси тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолди. И.В.Зорин ва В.А.Квартальновларнинг экотуризм атамасининг талқини бирмунча оммалашди. Бу Россияда 1996 йилда Бутунжаҳон ёввойи табиат фонди (WWF) Узок Шарқда таркиб топиши билан бевосита боғлиқдир. WWF дастурининг бир қисми алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларни таъминлаш билан боғланди.

Бизнинг мамлакатимизда 1996 йилдан бошлаб Джозиф Мак-Налти раҳбарлигида халқаро экспертлар гуруҳи “Ўзбекистон Республикасида туризмнинг барқарор ривожланиши дастури” бўйича тадқиқотлар олиб борди.

III. XXI аср-глобал миқёсда экотуризмнинг ривожланиш даври. 2001 йилда Россияда экотуризм ассоциацияси ташкил этилди. 2002 йил БМТнинг атроф-муҳит дастури (ЮНЕП) ва Бутунжаҳон туристик ташкилотининг (БТТ) ташаббуси билан “Халқаро экотуризм йили” деб эълон қилинди. Ана шу ташкилотлар ташаббуси билан экотуризм йилида Канада туристик комиссияси ҳамда Квебек шаҳрининг туристик бошқармаси хомийлигида Бутунжаҳон экотуристтик Саммити 2002 йил 19-22 май кунлари бўлиб ўтди.

Унда 132 мамлакатдан давлат, нодавлат ва хусусий сектордан мингдан ошиқ вакиллар иштирок этдилар. Ушбу Саммит тегишли соҳада бир неча йилдан буён олиб борилган машаққатли тайёргарлик босқичларининг якуни бўлди. Квебек Саммити эко-туризмни глобал микёсида акс эттирувчи ҳамда янги туристик йўналишни тубдан янги йўсинда бошлаш нуктаси эди. У 2002 йил август-сентябрь ойларида ўтказилган Бутунжаҳон бар-қарор ривожланиш Саммитидаги тегишли туристик йўналишдаги асосий тактик ва стратегик вазифаларни яқин ўн йилликкача аниқлаб берди. Саммитда қабул қилинган Декларация БМТга жўнатилди.

Миллий, минтақавий ва маҳаллий органларга Квебек Дек-ларацияси орқали тавсия этилаётган кўрсатмалар 19 та бўлиб, улар деярли экотуризмнинг барча жабҳаларини ўз ичига камраб олади. Декларацияда Хусусий сектор намоёндаларига 14 та банддан иборат бўлган тавсияномалар тақдим этилади. Уларнинг аксарияти хусусий компаниялар, туроператорлар ёки ташкилот-ларни экотуризмни ташкил этиш, уни бошқариш ҳамда экологик хавфсизликни таъминлаш учун йўл – йўриқ кўрсатиб ўтади.

Квебек Декларациясида алоҳида кўрсатмалар нодавлат ташкилотлари, жамоат бирлашмалари, ўқув юртлари ва илмий марказларга ҳам берилган. Ушбу кўрсатмалар 4 та банддан иборат бўлиб, улар экотуризмнинг илмий ва техник асосини яратишга оид тадқиқотларни олиб бориш, ўзаро ва давлатлараро ҳамкорлик шартномаларини тузиш, илмий–техник ютуқларни экотуризмнинг ривожига йўналтирувчи кўрсатмалардир.

2.2. Ўтган асрнинг 70-йилларида кучли ривожланган оммавий туризмнинг атро-фмуҳитга ва туристик ресурсларга таъсири. БМТнинг халқаро экотуризм йилини эълон қилиши.

Ўтган асрнинг 70-80 йилларида иқтисодий ривожланган АҚШ, Канада ва Европа давлатларида оммавий туризм кучли ривожланиб борди. Туризм ва антропоген босимнинг табиатга салбий таъсири ҳақида биргина мисол келтирамиз. Масалан, 1973-1983 йилларда ана шундай таъсирлар натижасида Европа

мамлакатлари бўйича дарё ва кўлларда туристик маршрутлар 40% га, денгиздаги маршрутлар-70% га қисқарди, табиий ўрмонларининг 60% и оммавий туризмдан зарар кўрди, пайхон қилинди.

АҚШнинг Балингер каньонида туристик транспорт оқимининг кучайиши ва туристик инфратузилмаларнинг марказлашуви натижасида атроф ҳудуд тупроқ қатламининг 86%и табиий унумдорлигини йўқотди ва бошқ..Хатто масофа жихатидан жуда узоқ ва табиий иқлим шароитлари анча оғир бўлган тоғли Непал давлати ҳам туристик сўқмоқларда чиқиндиларнинг кўпайиб бориши натижалари бўйича 3 та халқаро экотуристтик-алпинисттик маршрутни тўхтатди.

Экологияда “Глобал ўзгаришлар бўйича немис маслаҳатчилар Кенгаши” дунёнинг кўплаб мамлакатларида юз бераётган экологик инкироз ҳудудлари даги ҳолатларни ўрганиб чиқиб экологик инкироз бўйича қуйидаги хулоса ларга тўхталди²²;

- Оммавий туризмнинг, рекреация, назоратсиз экотуризм натижасида табиатда ва табиий ландшафтларда чиқиндиларнинг кўпайиб катта ҳажмларда тўпланиб қолганлиги;
- Халқаро ҳамжамиятнинг Орол денгизининг қуриб боришига бефарқ ҳолатда бўлиши;
- Ҳайвонот оламидаги экологик стандарт-йирик эъталонларнинг қисқа муддатларда батамом йўқ қилиниши(Турон йўлбарси);
- Радиоактив чиқиндиларнинг назоратсиз дунё океанига ва ер қатлам ларига махфий ҳолатларда кўмилиши.

“Кенгаши”нинг хулосалари халқаро экологик экспертлардан ўтгандан кейин жаҳоннинг энг нуфузли илмий журналларида чоп қилинди. Кейинчалик, халқаро илмий ҳамжамиятлар экотуризмни ривожлантиришда фақат табиат бағрига оммавий равишда экотурларни уюштиришни тарғиб қилиш ҳам, табиат муҳофазасида салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлиги исботлади. Шунингдек, ЮНЕП, МСОП, БМТ ва БТТ ташкилотлари экотуризмнинг табиатга ижобий ва салбий таъсирларини ўрганиш, экотуристтик маконга, экотуристтик ресурсга ва экотуристтик

²².Hobson J.S.P., Ko Goldwin. Tourism and politics, Journal of Travel Researches-1994.-Vol.32. №4. -p. 2-8.

объектларга экотуристтик юклама даражаларини ўрганиш бўйича мутахассисларга халқаро Гранд лойиҳаларини ажратди.

Юкорида қайд қилинган Халқаро ташкилотларнинг экотуризмни ривожлантириш дастурларини, халқаро моделларини, технологияларини, ташкилий–амалий механизмларини халқаро матбуотларга бепул тарқатиш таклифини экотуризм кучли ривожланган Канада, АҚШ, Германия ва Австралия ҳукуматлари қабул қилди ва қайд қилинган технологиялар интернет тизимида бепул берилди. Натижалар ўз самарасини бермоқда. Кўплаб давлатлар ўзларида экотуризмни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқдилар, табиат кўрикхоналари, миллий паркларини ташкил қилдилар ва қилмоқдалар.

БМТнинг халқаро экотуризм йилини эълон қилиши. Экотуризмни режасиз, табиатнинг қонуниятларини ҳисобга олмасдан оммавий ривожлантиришдаги юкорида қайд қилинган ҳолатлар инсониятни халқаро микёсларда ташвиш ва норозиликларга олиб келди. Натижада Бутунжаҳон Туризм Ташкилотининг (БТТ) ва “Яшил дунё” экологик ташкилотининг самарали меҳнатлари туфайли “XXI асрда туризмнинг барқарор ривожланиши Концепцияси” (Agenda 21 for travel and tourism industry) ишлаб чиқилди.

«Туризм ва саёҳатларнинг индустрияси учун XXI аср Кун тартиби» Концепцияси- “Ҳар томонлама ҳаракатлар Дастури”, “Атроф муҳит ва ривожланиш” (UNCED) ташкилотининг 182 та давлатларнинг бошлиқлари қатнашган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг халқаро конференциясида 14 июнда 1992 йил Рио-де-Жанейро шаҳрида қабул қилинди.

Инсоният олдида турган экологик инқирознинг олдини олиш бўйича қабул қилинган бу муҳим ҳужжатни жаҳондаги давлатлар ўз имкониятлари даражаларида ишлаб чиқдилар ва экологик инқирознинг олдини олишнинг энг мақбул усулларида бири экотуризмни ривожлантириш деган ҳулосаларга тўхталди. Натижада сайёранинг табиий муҳитини сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишга бағишланган тадқиқотлар халқаро микёсда кучайиб борди. Ушбу йўналишда биргина 1999 йилда 400 дан ортиқ илмий мақолалар халқаро микёсда тан олинган нашриётларда чоп қилинди.

Инсоният олдидаги глобал экологик муаммоларнинг ечимларидан энг мақбул йўлларида бири экотуризмни ривожлантириш эканлигини хулоса қилган *БМТ 2002 йилни «халқаро экотуризм»* йили деб эълон қилди. Ҳозирга келиб экотуризм халқаро ҳамжамиятда сайёрамиз табиатини сақлаш ва муҳофаза қилишда қутилган ва қутилаётган натижаларни бермоқда. Шу ўринда Ўзбекистон Республикасининг табиатни муҳофаза қилиш, экология ва табиатдан оқилона фойдаланиш ишларида халқаро ҳамкорлигини келтиришни лозим.

Бутунжаҳон Туризм Ташкилотининг (БТТ) ва “Яшил дунё” экологик ташкилотининг самарали меҳнатлари туфайли “XXI асрда туризмнинг барқарор ривожланиши Концепцияси” (Agenda 21 for travel and tourism industry), Туризм ва саёҳатларнинг индустрияси учун XXI аср Кун тартиби», Концепциясининг “Ҳар томонлама ҳаракатлар Дастури”, “Атроф-муҳит ва ривожланиш” (UNCED) дастури қабул қилингандан кейин Ўзбекистон Республикаси табиат муҳофазаси йўналишида ўзининг халқаро ҳамкорлик стратегиясини ишлаб чиқди.

Ўзбекистон Республикасининг табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишда халқаро ҳамкорлиги йилдан-йилга фаоллашиб бормоқда. Бу ҳамкорлик мамлакатимизнинг миллий вазифалари ва истикболда ривожланиш масалалари билан ҳамохангдир. Ҳозирга келиб Ўзбекистон Республикаси биологик хилма-хилликни сақлаш, иқлимнинг сайёравий ўзгариб боришининг олдини олиш, озон қатлами бузилишининг олдини олиш, бетакрор табиий минтақаларнинг экологик мувозанатини сақлаб қолиш, табиат ресурсларидан замонавий технологиялар асосида фойдаланиш бўйича халқаро ҳамкорликда фаол қатнашмоқда.

Ўзбекистон Республикаси 1992 йилдан бошлаб БМТнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида МДХнинг Халқаро Экологик Кенгаши аъзосидир. Мамлакатимиз 1992 йилда БМТнинг Бразилия шаҳрида қабул қилинган “Атроф-муҳит ва ривожланиш” декларациясини, Туризм ва саёҳатларнинг индустрияси учун XXI аср Кун тартиби» дастурини қабул қилди ва халқаро микёсда қувватлади.

Ҳозирга келиб Ўзбекистон Республикаси табиат муҳофазаси ва табиат дан фойдаланишда 50 дан зиёд халқаро шартномаларда

муваффақиятли иштирок этмоқда. Бизнинг давлатимиз атроф-муҳит ва табиат муҳофазасида тарихан муҳим бўлган қуйидаги халқаро ҳамкорликларнинг ташаббускори ҳисобланади:

- Озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена Конвенцияси (1993 йил 18 май);
- Озон қатламини бузувчи моддалар бўйича Монреал баённомаси (1993 йил 18 май);
- Озон қатламини бузувчи Монреал баённомасига Лондон тузатмаси (1993 йил 1 май);
- Табиий муҳитга зарар келтирувчи ҳар қандай ҳарбий ва душманлик қилувчи фойдаланишни таъқиқ қилувчи Конвенция (1993 йил 26 май);
- БМТнинг иқлим ўзгариши бўйича Конвенцияси (1993 йил 20 июнь), Киота баённомаси (1999 йил);
- Қурғоқчилик ва қурғоқчилик давом этаётган давлатларда қурғоқчилик билан курашиш бўйича Конвенция (1995 йил 31 август);
- Биологик хилма-хиллик бўйича Конвенция (1996 йил 6 май);
- Халқаро маданий ва табиий меросларни сақлаш бўйича Конвенция (1995 йил 22 декабрь);
- Бутунлай йўқотилиш хавфига тушган ёввойи флора ва фаунанинг халқаро савдосига қарши Конвенция (1997 йил 1 июль);
- Ёввойи қушлар миграцияси ва уларни муҳофаза қилиш бўйича Конвенция (1998 йил 1 май) ва бошқ..

2.3. Экотуризмнинг турлари

Илмий экотуризм ва табиат тарихи экотуризми. Ўтган асрнинг 80 йилларида экотуризмни ривожлантиришни биринчилардан бўлиб бошлаган АҚШ, Канада ва Европа давлатлари бўлди. Бу давлатлар ҳали экотуризмнинг илмий назарияси, тамойиллари, амалиёти ва турлари тўлиқ яратилмаганлигидан экотуризмни ўз давлатларида амалга оширилган илмий тадқиқотлар натижалари бўйича номладилар²³;

- Юмшоқ туризм – Германияда;

²³.Александрова А.Ю., География туризма. КНОРУС, Москва, 2010, 592 стр

- Юмшок туризм – Англияда;
- Тоғ туризми – Францияда;
- Табиат туризми – Россияда, АҚШда;
- Яшил туризм, Саргузашт туризми -Италияда;
- Қишлоқ туризми-Европа давлатларида;
- Экологик туризм ёки экотуризм – XX аср бошларидан АҚШ, Канада ва Европа давлатларида, Австралия, Малайзия, Япония ва бошқа мамлакатларда.

Келтирилган маълумотлардан кўринадики, 1992 йилдаги Рио-де-Жанейро конференциясида эълон қилинган “Халқаро экотуризм йили”дан кейин туризм ривожланган давлатлар экотуризмни номлаш ҳақида ягона фикрга келишган. Шундай қилиб, асримизнинг бошланишидан жаҳондаги кўпчилик давлатлар табиат билан боғлиқ туризмни экологик туризм ёки экотуризм деб номлашга ўтишди. Экотуризмнинг турлари ҳақида сўз юритилганда илмий адабиётлардаги таснифларни яхшилаб ўрганиб олишимиз лозим бўлади. Чунки, экотуризмнинг турларини таснифлашда, албатда илмий-тадқиқотлар ўтказишни талаб қилади. Иккинчидан, биз ҳали экотуризмни ташкил қилишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини ҳам яхши ўзлаштириб олганимиз йўқ.

Ҳозирда экотуризмни қуйидаги 4 йўналишдаги турларга бўлишади²⁴;

1. Илмий экотуризм;
2. Табиат тарихи экотуризми;
3. Табиат қўриқхоналари ва резервациялари экотуризми;
4. Саргузашт экотуризми:
 - Узоқ ҳудудларга экотуристик саёҳат;
 - Велосипедда қисқа муддатли экотуристик саёҳат;
 - Мураккаб жойларга пиёда экотуристик саёҳат;
 - Жисмоний юклама(палаткалар, озиқ-овқатлар, асбоб анжомлар) билан экотуристик саёҳат;
 - Махсус автомобилларда (ётиш, овқатланиш,) экотуристик саёҳат.

²⁴. Zalatan A. and A. R. Gaston. Soft Ecotourism: the Substitution Effect. The Tourist Review, 4, 1996.

Илмий экотуризм асосан табиат кўрикхоналарида, миллий паркларда, биосфера кўрикхоналарида, табиат буюртмахоналарида амалга оширилади. Ўзбекистонда ҳам шундай. Бизнинг табиат кўрикхоналаримизда оммавий экотуризмда фойдаланишга ҳозиргача рухсат берилганича йўқ. Фақат илмий мақсадларда фойдаланиш мумкин. Миллий боғларимиздан оммавий экотуризмда ва рекреацияда фойдаланиш мумкин ва фойдаланилмоқда.

Ҳозирда Зомин миллий боғи ва Чотқол-Уғом миллий боғидан экотуристлик мақсадларда фойдаланилмоқдамиз. Илмий экотуризмда туристлар ёки илмий ходимлар табиат кўрикхоналарида, миллий паркларда ва алоҳида муҳофазадаги ҳудудларда табиатдаги жараёнларни, ҳайвонот ва ўсимликлар оламини кузатадилар, илмий тажрибалар қўядилар ва ҳоказолар.

Табиат тарихи экотуризми ҳам деярли табиат кўрикхоналарига ва миллий паркларда амалга оширилади. Фақат илмий кузатишларни, табиат компонентларининг тарихи, келиб чиқиши, ҳайвон ва ўсимликлар оламининг тарихи, алоҳида турларнинг ареали, ўзгариши бўйича олиб борилади. Бундай кузатишларда махсус илмий-экспедиция маршрутлари ташкил қилинади. Экотуризмнинг бу тури Германияда жуда ҳам оммавийлашган. Шунинг учун ҳам бундай экотурларни экотуризмни ривожлантиришдаги немис модели деб ҳам аташади.

Табиат кўрикхоналарига ва резервациялари экотуризми. Саргузашт экотуризми. Жаҳонда кўплаб экотуристлар миллий паркларга, табиат кўрикхоналарига ва алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларга саёҳат қилишади. Улар бу жойлардаги ўзига хос бўлган табиий жараёнларни, ноёб биологик ресурсларни кузатадилар, томоша қиладилар. Масалан, Лотин Америкасига келаётган туристларнинг 60% и миллий парклар, кўрикхоналар ва резервацияларга келишади. Бу экотуристлик тур Австралияда жуда оммавийлашганлиги сабабли экотуризмни ривожлантиришдаги Австралия модели деб ҳам аташади.

Экотуризмнинг бу тури табиатда дам олиш ва ҳаракатланишда барча фаол саргузашт турларни ўз таркибига олади. Бу турлар қуйидагилар ҳисобланади; – альпинизм, қоятошлар экотуризми, музларда юриш ва чиқиш, спелиотуризм, тоғ ва пиёда ҳаракатланиш экотуризми, сув экотуризми, чанғи ва тоғ чанғи экотуризми,

дайвинг. Бу туризм турлари яқин вақтлардан бошлаб оммавийлаша бошлади ва туризмда экстремал туризм турлари деб ҳам атала бошланди.

Туризмнинг турларини таснифлашда қандайдир элементлар ва майда деталларга эътибор беришнинг ҳечам зарурати йўқ. Масалан, альпинизмни, спелиотуризмни ва тоғ чанғи туризмларини спорт туризмнинг турларига киритмасдан -альпинизм туризми, спелиотуризм, тоғ чанғи туризми деб туризмдаги алоҳида-алоҳида йўналишдаги турлар каби белгилаш мумкин. Масалан, экотуризмнинг турларига киритилган дайвингни(ҳеч қандай ёрдамчи асбоб-ускунасиз сувга шўнғиш) ҳозирда алоҳида дайвинг туризми дейишмоқда. Шу ўринда қайд қилиш лозимки, туризмдаги кўпчилик мутахас сислар альпинизм, қоятошларга чиқиш, спелиотуризм, чанғи ва тоғ чанғи туризмини спорт туризмнинг турларига киритишади²⁵. АҚШ да бу турларнинг барчасини табиатга мўлжалланган туризм турлари деб таснифлашади²⁶.

Экотуризмнинг турлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар туризм ривожланган давлатларда ҳар хил ҳисобланади. АҚШ ва Канадада экотуризмнинг турларини унчалик майдалаштирмайди ва аксинча экотуризмнинг таърифи бўйича табиатга қилинган барча саёҳатларни экотуризм талабларида амалга оширади. Шунинг учун ҳам бу давлатлар ички ва ташқи экотуризмни ривожлантириш бўйича лидер давлатлардир.

Туризм соҳасида А.Ю. Александрова экотуризмнинг икки турини тан олади ва бошқа олимлар тавсифлаган экотуризм турларини экотуризмнинг турмаршрутлар бўйича мавзули турлари деб ҳисоблайди²⁷. Бизнингча, бу жуда тўғри хулоса ҳисобланади.

Юқорида келтирганимиздек, А.Ю. Александрова экотуризмнинг барча турларини жамлаб асосан икки асосий турга гуруҳлайди:

1. Кам ўзгартирилган ёки бузилмаган, ёввойи шароитдаги ва алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар чегарасидаги экотуризм.

²⁵. Храбовченко В.В. Экологический туризм. Финансы и статистика, Москва, 2004, 172 стр.

²⁶. Zalatan A., Gaston A.R., Soft Ecotourism* the Substitution Effect// The Tourist Review. 1996, No 4

²⁷. Александрова А.Ю., География туризма. Москва, КноРУС, 2010, 592 стр.

2. Маданий ландшафтлар ёки маданийлаштирилган кенгликлар ва алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар чегарасидан ташқаридаги экотуризм.

Бу гуруҳга агротуризм ва табиатга мўлжалланган барча экотурлар, шунингдек, ўта қулай лайнерларда океан ва денгиз круизлари экотурлари киради. Ҳозирда бу экотурни “немис” ёки “ғарбий Европа модели” дейишади.

Экотуризмнинг турларини таснифлаш ҳозиргача давом этмоқда. Илмий адабиётларни таҳлил қилиб шундай хулосага келиш мумкинки, экотуризм табиат билан боғлиқ туристик фаолият бўлганлиги учун унинг турларини туристик мақсадлар бўйича, экотуристлик ҳаракатлар бўйича ҳам алоҳида-алоҳида турларга ажратиш мумкин. Масалан;

- ёввойи ёки маданийлашган табиатни экологик ўқув мақсадларида кузатиш ва ўрганиш экотурлари;
- табиат бағрида ҳиссий эстетик мақсадларда дам олиш экотурлари;
- табиий омиллардан фойдаланиб соғломлаштириш экотурлари;
- саргузашт ва спорт мақсадларидаги экотурлар.

Экотуристлик қизиқиш объектлари бўйича ҳам экотуризмни турларга бўлиш мумкин. Бу ҳолатларда туристик объектнинг номи экотуристлик мақсадни англатади. Масалан;

- ботаник, зоологик, табиий географик, геологик, ва шунга ўхшаш йўналишлардаги экотурлар;
- экологик-этнографик ва экологик-маданий экотурлар;
- агро-экологик экотурлар.

Экотуризм кучли ривожланган Европа давлатларида кўп ҳолларда қишлоқ туризмини агротуризм деб ҳам номлашади. Қишлоқ туризми кучли ривожланган Франция, Германия, Италия, Англия ва Австрияда агротуризмни қишлоқ туризми билан бирга қўшиб ривожлантиради. Баъзида агротуризмни экотуризмга қўшишади. Ҳар ҳолда бундай таснифлаш уларнинг ихтиёридаги масала. Бизнингча, агротуризм билан қишлоқ туризми туризм соҳасидаги алоҳида-алоҳида йўналишдаги турлар ҳисобланади. Бу ҳақда алоҳида мавзуда тўхталамиз.

Хулоса қилганимизда, экотуризмнинг турларини таснифлашда биз ўзимизга қулай бўлган таснифларни ишлаб чиқишимиз лозим ёки хорижий давлатларидагидек майдалашмасдан табиат бағрига ҳарқандай мақсадлардаги туристик фаолиятни экотуризм деб белгилашимиз тўғри бўлади.

Мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришдаги дастлабки вақтларда ички экотуристлардан экотуризмнинг мақсади ва вазифалари, тамойиллари, талаблари бўйича экотуристлик турларни амалга оширишни талаб қилишимиз биз кутган натижаларни бермайди. Чунки, биз ҳозиргача табиат бағрига қилинган ёки қилинадиган сайр-саёҳатларни илгаригидаги “маёвка” деб тушунамиз ва бу саёҳатлар учун кам миқдордаги тўловларни ҳам ҳозирча тушунишимиз қийин бўлади. Шунинг учун ҳам аҳоли ўртасида экотуризмнинг мақсади ва вазифаларини тушунтириш, тарғиб қилиш ишларини жадал равишда бошлашимиз лозим.

Энг муҳими шундан иборатки, экотуризм фақат табиат бағрига, табиий ландшафтларга (қисман ўзгартирилган табиий ландшафтларга) сайр-саёҳат эканлигини яхши билишимиз лозим. Шу ўринда саргузашт экотуризмни маҳаллий чегараларда ривожлантиришнинг катта имкониятлари мавжуд. Масалан, қишлоқ жойлардаги мактаб ўқувчиларини яқин масофалардаги тоғлар табиатига экологик маршрутларни ташкил қилиш, табиат қўриқхоналари ва табиат буюртмахоналарига экологик маршрутлар, ватанимизнинг табиат минтақаларига палаткали усулда жойлаштириш хизматлари билан саргузашт туризмни ташкил қилиш ва ҳоказо.

Таянч сўзлар ва иборалар; “яшил дунё”, экологик инқироз, глобал инқироз, XXI-аср кун тартиби, конвенция, модел, агро-экологик, агро-дунё, саргузашт туризми, этнография, агротуризм.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича тест саволлари;

1. Экотуризмнинг келиб чиқиши сабабларини белгиланг.

А. Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг мувозанатдалиги.

Б. Туризмнинг оммавий ва тартибсиз ҳолатларда ривожланиши.

В. Мамлакатлар иктисодиётининг ўсиши.

Г. Табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви, глобал экологик инқирозларнинг ҳалокатли ривожланиши. Табиий муҳитни ва табиат ресурсларини муҳофаза қилиш ва сақлаб қолишда экотуризмни ривожлантириш.

2. Экотуризмнинг юзага келиши ва шаклланиши даврини аниқланг.

А. XX асрнинг ўрталари.

Б. XX асрнинг охири.

В. XXI асрнинг бошланиши.

Г. XX асрнинг сўнги чораги.

3. Глобал экологик инқироздан чиқишнинг энг мақбул йўллари аниқланг.

А. Инсониятнинг бугунги ҳаёти ва келгуси авлодлар учун сайёрамизда сақланиб қолган табиий бойликларни муҳофаза қилишда илғор фикрли олимларнинг хулосалари бўйича глобал инқироздан чиқиш йўлларида энг муҳими-аҳолида экологик билим ва маданиятни шакллантириш.

Б. Табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни ўрганиб бориш.

В. Туризмни ривожлантириш.

Г. Экологик дастурлар ишлаб чиқиш.

4. БМТ қачон «халқаро экотуризм» йилини эълон қилди?

А. 2002 йилда.

Б. 1994 йилда.

В. 2004 йилда.

Г. 1998 йил

5. Экотуризмнинг тури нечта?

А. 10 та.

Б. 6 та.

В. 4 та.

Г. 8 та.

Мавзуни ўзлаштириш бўйича савол ва топшириқлар;

1. Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳақида презентацияли маърузани тайрланг.

2. Экотуризмнинг келиб чиқиши ҳақида презентацияли маърузани тайёрланг.

3. Экологик инқироз билан экотуризмнинг боғлиқлиги ҳақида саволлар тайёрлаб келинг.

4. Экотуризмнинг асосий турлари бўйича маъруза тайёрланг.

5. “Маданий ландшафтлар ёки маданийлаштирилган кенгликлар ва алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар чегарасидан ташқаридаги экотуризм” мавзусида презентацияли маъруза тайёрланг.

6. Экотуризмнинг шаклланиши босқичларини тушунтиринг.

7. БМТ қачон «халқаро экотуризм» йилини эълон қилди?.

8. Ўзбекистоннинг халқаро экологик хавфсизликни сақлаш ҳақидаги фаолиятини айтиб беринг.

9. Резервацияларни тушунтиринг.

10. Агротуризмнинг экотуризмга боғланиши қандай?.

Эмблемани аниқланг ва таърифини ёзинг

3-мавзу. Экологик туризмнинг тамойиллари ва давлат бошқаруви. Халқаро экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиёти. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси

Режа:

3.1. Экотуризмнинг тамойиллари ва давлат бошқаруви. Туристик фирманинг экологик менежменти.

3.2. Халқаро экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиёти.

3.3. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришдаги муҳим тактик ва стратегик вазифалар. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси.

3.1. Экотуризмнинг тамойиллари ва давлат бошқаруви. Туристик фирманинг экологик менежменти.

Ишлаб чиқаришда ҳоля ва назарияларнинг шаклланишида ишлатиладиган принцип сўзи асос, талаб, негиз маъноларини англатгани учун давлат тилида тамойил деб таржима қилинган. Экотуризмнинг тамойиллари ҳам экотуризм йўналишининг ривожланишидаги тартиб-меъёрларга асосланиши лозим. Яъни экотуризмнинг тамойиллари экотуризмнинг моҳиятини, мазмунини, мақсади ва вазифаларини ўзида акс эттириши керак.

Экотуризмнинг тамойилларини “Халқаро экотуризм ташкилоти” ишлаб чиққан. Бу тамойиллар жаҳондаги барча давлатларининг раҳбарларига тарқатилган бўлиб, ҳар бир давлатлар экотуризмни ташкил қилганда ушбу тамойилларга амал қилиш талаб қилинади:

1. Экотуризм табиатга қаратилган ва табиий ресурслардан фойдаланишга асосланган бўлиши.

2. Экотуризм экологик барқарор ривожланишга ва яшаш муҳитимизга келтириладиган зиёнларни минималлаштиришга асосланган бўлиши.

3. Экотуризм экологик таълим ва маърифатга йўналтирилган бўлиб, табиат билан тенг ҳамкорликга асосланган бўлиши.

4. Экотуризм маҳаллий ижтимоий маданиятни сақлашга ва ёрдам беришга асосланган бўлиши.

5. Экотуризм фаолият кўрсатган ҳудудларнинг барқарор ривожланишини ва иқтисодий самарадорлигини таъминлашга асосланган бўлиши керак.

Экотуризмнинг тамойилларини ўрганганимизда албатда туризмнинг бу муҳим соҳасини ривожлантириш осон кечмаслигини англаймиз. Бу тамойиллар асосида экотуризмни ривожлантиришда албатда давлатнинг экологик бошқарувига мурожаат қилинади. Чунки, экотуризмни юқорида қайд қилинган тамойиллар асосида ривожлантириш фақат давлат ташкилотларининг қувватлаши билангина амалга ошиши мумкин.

Кейинчалик туризм мутахассислари ва олимлари томонидан экотуризмнинг тамойиллари кенгайтирилди ва мукаммаллаштирилди²⁸:

1. Табиати яхши сақланган жойларга саёҳат.

2. Табиат ресурсларидан барқарор фойдаланиш, табиий, ижтимоий ва маданий биологик хилма-хилликни сақлаш.

3. Экотурда белгиланган тартиб-интизомга қатъий риоя қилиш.

5. Экотурларни табиат қонунлари асосида мукаммал ишлаб чиқиш.

6. Экотуризмни ҳудудларнинг иқтисодий ривожлантириш режалари билан бирлаштириш.

7. Маҳаллий аҳолини экотуризм ривожланишида қатнаштириш ва бу йўналишда уларнинг иқтисодий манфаатдорлигини таъминлаш.

8. Экотуризм соҳаси мутахассисларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш.

Экотуризм бўйича мутахассислар таклиф қилган тамойиллар каторида Т.К.Сергеевнинг таклиф қилган тамойиллари ҳам диққатга сазовор²⁹:

1. Рекреацияли табиий ҳудудларнинг биологик хилма-хиллигини сақлаш.

2. Экотуризм соҳасига тортилган (қўшилган) ҳудудларнинг иқтисодий барқарор ривожланишини ошириш.

²⁸. Дроздов А.В. Основы экологического туризма. М.: Гардарики, 2005, 271 с.

²⁹. Сергеева Т. К., Экологический туризм, Москва, Финансы статистика, 2004, 360 стр.

3. Экотуристик фаолиятда қатнашувчиларнинг экотуристик маданиятини ошириш.

4. Рекреацияли ҳудудларнинг этнографик статусини (мақо-мини) сақлаш.

“Халқаро экотуризм ташкилоти” ўз навбатида экотурист учун **қоида** ҳам ишлаб чиқди³⁰:

1. Ер билан боғлиқлигини унутмаслик, ёддан чиқармаслик.
2. Табиатда фақат изларини қолдириш, табиатдан фақат расмларни олиб кетиш.
3. Борган ерида дунёни, халқлар маданиятини, географиясини англаш, билиш.
4. Маҳаллий аҳолини ҳурмат қилиш.
5. Ишлаб чиқарувчилардан атроф-муҳитга хавф-хатар солув-чи, келтирувчи маҳсулотларни сотиб олмаслик.
6. Фақат махсус солинган сўқмоқлардан юриш.
7. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш дастурларини қувватлаш, ёрдам бериш.
8. Имконият борича атроф муҳитни тоза сақловчи усуллардан фойдаланиш;
9. Табиатни муҳофаза қилувчи ташкилотларни қувватлаш.
10. Экотуризм тамойиллари бўйича ишловчи туристик фир-малар билан саёҳатга чиқиш.

Ушбу қоидалар бўйича кейинчалик экотуризмнинг қуйидаги белгилари ҳам ишлаб чиқилди³¹;

- Экотурист ўзининг ҳар қандай саёҳатида атроф муҳитни ўрганади;
- Экотурист учун табиатга саёҳат асосий мақсадлардан ҳисобланади;
- Экотуризмдан олинаётган даромадлар атроф-муҳитни молиявий қувватлашга йўналтирилади;
- Экотурист ёввойи табиат ресурсларини тикловчи ёки сақловчи ҳамкорликга ва ҳаракатларга иштирок этади.

Экотуризмнинг тамойиллари, қоидалари ва белгилари билан танишиб чиқкандан кейин экотуризмни ривожлантиришдаги кўплаб

³⁰. Бабкин А.В. Специальные виды туризма, Ростов на Дону, Феникс, 2008, 252 с.

³¹. Дроздов А.В. Основы экологического туризма. Москва, Гардарики, 2005, 271 стр.

тушунмовчилик ва ноаниқликлар маълум бўлади. Бу ноаниқликлар шулардан иборатки, жаҳондаги кўплаб давлатларда экотуризм талаблар даражасида бирданига ривож топмаётир. Бу ҳолатнинг асосий сабабларидан бири шундан иборатки, экотуризмнинг асосий объектлари алоҳида муҳофазадаги ҳудудлар, миллий парклар ва табиат қўриқхоналари эканлиги ҳаммага маълум бўлган ҳолда, бу табиий ресурслар давлат томонидан муҳофаза қилинади. Бу шароитда экотуризмни кучли ривожлантиришнинг имкониятлари чегараланиб қолади. Лекин, АҚШ, Канада, Австралия, Малайзия, Япония ва Европа, Африка давлатларида экотуризм йилдан-йилга ривожланиб бормоқда.

Биз мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришда юқорида қайд қилинган давлатларнинг тажрибаларини, экотуризмни ривожлантириш давлат дастурларини пухта ўрганишимиз лозим. Илмий адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, туризм ривожланган шунингдек, экотуризм ривожланган давлатлар 10-15 йиллар давомида ички туризмни ривожлантирганлар, ўз халқларини туризмнинг барча соҳаларининг мазмуни ва моҳиятига тайёрлаганлар. Хусусан, экотуризмнинг мазмун-моҳиятини, тамойилларини ўргатганлар.

Шунинг учун ҳам экотуризм ривожланган давлатлар ўз миллий паркларидан ва табиат қўриқхоналардан экотуризмда фойдаланишга рухсат берганлар. Мамлакатимизда ҳозирга келиб миллий боғларимиздан экотуризмда фойдаланмоқдамиз, табиат қўриқхоналаридан экотуризмда фойдаланишга ҳозирча рухсат берилмаган.

Биз ҳам, мамлакатимизда аҳолининг экологик маданияти ва экологик билимларини оширишга, табиатни муҳофаза қилиш қонунларини яхши билишига ва ҳурмат қилишига, табиатни ва унинг ресурсларини муҳофаза қилиш дастурларига ихтиёрий ҳамкорлик қилиш ишларига тайёрлашимиз, экотуризмнинг тартиб қоидаларини, тамойилларини ўргатишимиз лозим бўлади. Экотуризмнинг тамойилларини ўрганишдан шундай хулоса келиб чиқадики, экотуризмни ривожлантиришда давлатнинг экологик бошқарув сиёсатини, дастурини ишлаб чиқиш талаб қилинмоқда.

Экотуризмнинг давлат бошқаруви. Туризмнинг экологик менежменти” ва «Экологик менежмент» бошқарувида фарқ йўқ,

фарқ бўлмаслиги ҳам керак. Иккала йўналиш ҳам бир максадда ташкил қилинади ва бошқарилади. Ҳар қандай соҳадаги экологик бошқарувнинг асосида эса давлатнинг экология бошқарув ташкилотлари тизими қабул қилинади³².

Давлатнинг экология соҳасидаги-давлат бошқарув органларининг ҳар бири давлат парламенти ишлаб чиққан ва расмий жиҳатдан берган ваколат ларга эга бўлади. «Туризмнинг экологик менежменти»да, «Экологик» менежментда ва айниқса, экотуризмнинг ривожланишидаги тўсқинликлар ва муаммолар ана шу бошқарув тизимига ўзгартиришлар ва қўшимча ваколатлар киритишни талаб қилмоқда. Масалан, экотуризмдаги асосий туристик ресурслар табиатимиз ҳудудларида бўлиб, бу ҳудудлар деярли муҳофаза қилинади ва ҳозирча экотуристларни қўйишга рухсат берилмаган.

Муҳофаза қилинадиган ҳудудлар эса Ўзбекистон Республикаси “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси” назоратида, сув ҳавзалари, сув омборлари Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги таъсирруфида, ўрмонларимиз ҳам ўз «Давлат қўмитаси» бошқарувига берилган. Бу ҳудудларга турист ҳам, ҳатто Республика фуқаролари ҳам кири-тилмайди, қаттиқ режимдаги муҳофазага олинган.

Шунинг учун ҳам «Туризмнинг экологик менежменти» туризм соҳасидаги ҳозирги ривожланиш босқичида давлатнинг экологик бошқарув органлари ваколатлари чегарасида фаолият кўрсатиш, кейинги босқичларни режалаштиришда айниқса, экотуризмни ривожлантиришда экологик бошқарувни такомиллаштириш бўйича табиатни муҳофаза қилиш нуқтаи-назаридан таклифлар—тавсиялар ишлаб чиқишга мажбур бўлади (1-чизма).

Ҳар томонлама мажмуали маълумотларни, мулоҳозаларни, таклифларни чуқур таҳлил қилиб таъкидламоқчимизки, «тавсияларимиз» республика мизда туризм ва туризмда экологик бошқарувнинг ташкилий тузилмаси—атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан фойдаланишнинг экологик бошқарув максадларини амалга оширувчи ва ушбу соҳада ўз вазифаларини бажарувчи бири—бири билан боғланган турли экологик бошқарув идоралари ва бўғинларининг мажмуасидан ташкил топади.

³² Жумаев Т. Ж., Ҳошимов З. Й., Рўзиев О. А., Экологик менежмент, Тошкент, 2004, 111 б.

Экологик бошқарувнинг у ёки бошқа вазифаларини бажариш учун муайян экологик идоралар, ташкилотлар тузилади. Экологик бошқарув идоралари тизими бошқарувининг умумдавлат тизими таркибига киради ва унинг экологик вазифаларини бажарувчи махсус ва мустақил тузилишли бўғини ҳисобланади. Бунда умумдавлат бошқарувидаги каби туризмда экологик бошқарувда ҳам қуйи идораларнинг юқори идораларга бўйсунishi ва улар ўртасида ўзаро алоқа экологик бошқарувнинг тузилмалари хусусиятларини белгилаб беради.

«Туризмнинг экологик менежменти»ни тузишда яна бир муҳим масалага эътибор бериш тўғри бўлади. Бу масаланинг моҳияти шундаки, туризмда, айниқса, экотуризмни ривожлантиришдаги жиддий муаммо ларнинг бири-экологик ресурслардан фойдаланишда фойдаланувчининг экологик ресурсни асраб-авайлаш ҳақида жавобгарлик масъулиятини ўз зиммасига олишдир.

Ўзбекистонда деярли барча табиий ресурслар давлат органлари ва асосий ҳудудлар “Ўзбекистон Республикаси экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси” таркибида туради. Экологик ресурсларнинг туризмдан муҳофаза чора-тадбирлари ишлаб чиқилмаганлигидан «Давлат қўмитаси» бу ресурслардан туризмда фойдаланишга албатда рухсат бермайди. Масалан, Ўзбекистондаги барча табиат қўриқхоналари қарийиб 50 йилдан бери каттиқ режимда муҳофаза қилиниб келмоқда.

“Ўзбекистон Республикасида экотуризмни ривожлантириш Концепцияси”га кўра республикадаги барча табиат қўриқхоналари, миллий боғлар ва ноёб табиий ландшафтлардаги ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсидан туризмда фойдаланишнинг жуда катта салоҳиятлари бор. Бу салоҳиятлар асосида экотуризмни жаҳон андозалари талабида ривожлантириш режалари тузилмоқда. Бу режаларда табиат қўриқхоналари ва табиат буюртма хоналари ҳам тез-тез тилга олинмоқда.

Бу жуда мураккаб муаммо бўлиб, қўриқхонадан туризмда фойдала нишни бирданига ҳал қилиб бўлмайди. Чунки, туризм ниқоби остида табиат нинг ашаддий душманлари бўлган—браконьерлар фаолияти жуда кучайиб кетиши хавфи—хатари бор. Ватанимиз ҳудудлари бепоён бўлганлигидан браконьерлар (дайд овчилар) ни назорат қилиш «Давлат қўмиталари ёки Ички ишлар

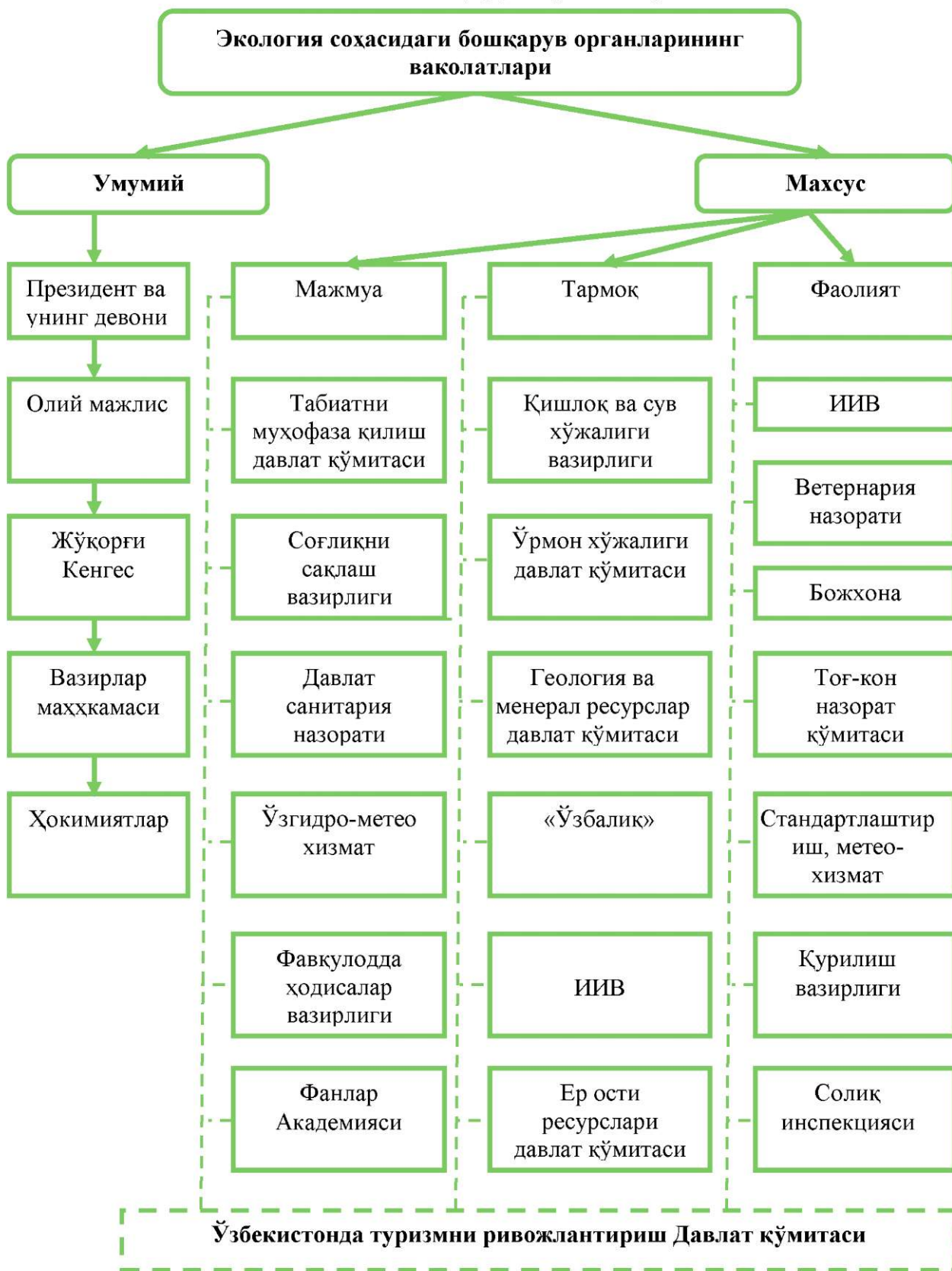
вазирлиги томонидан ҳам амалга ошириш қийинлашади. Туризмнинг экологик менежменти» кайд қилинган ҳолатлардаги мураккаб масалаларни «самарали» экологик бошқарув тизимини ишлаб чиқиш билангина ҳал қилиши мумкин.

Бу ҳолатда республикада туризмнинг экологик менежменти ўз таркибига: туризмда экологик назорат, туризм экологиясида давлат назорати, туризмда атроф-муҳит мониторинги, жамоат экологик назорати, Давлат қўмиталари, ички ишлар вазирлиги ва “Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси”нинг ўзаро ҳамкорлигида туризмда экологик бошқарувнинг илмий-амалий тизимларини ишлаб чиқиши зарур ва мақсадли бўлади.

Туристик фирманинг экологик менежменти. Туристик фирманинг экологик бошқаруви ҳақида ҳозиргача илмий тадқиқотлар ёки услубий кўрсатмалар нашр қилинмаган. Туристик фирманинг экологик бошқаруви ҳақида мулоҳаза юритганда ўтган асрнинг 70 йилларида кучли ривожланган «Табиатни муҳофаза қилиш» фанининг ўша вақтдан то ҳозиргача бўлган даврдаги экологик бошқарувини назарда тутсак тўғри бўлади. Лекин у вақтда ҳам яқин ўтган 20 йиллардан олдин ҳам «туристик фирма», “туристик ташкилот” йўқ эди. Саёҳат ташкилотлари бор эди.

Туристик фирманинг экологик менежменти фирма бошқарув фаолиятининг атроф-муҳит билан бевосита ўзаро муносабатларининг турли шакллари, йўналишлари, томонларига боғлиқ бўлган тизим ҳисобланади. Бунда фирманинг экологик менежмент предмети бўлиб илгари «кўкаламзорлаштириш» шиори эмас, балки фирма ишлаб чиқараётган маҳсулотлар ва кўрсатаётган хизматларининг экологик томонлари хизмат қилади. Фирма нинг экологик бошқарувдаги асосий вазифаси туристларга кўрсатиладиган хизматлар (туристик маршрутда, транспортда, меҳмонхонада, овқатланишда, дам олиш ва ҳ.к.)ни экологиялашдир.

Ўзбекистон Республикасида экология соҳасидаги давлат бошқарув органлари

1-Чизма

Туристтик фирмалар ўзининг йиллик ёки кўп йиллик экологик дастурларини 2 та манбага асосланиб тузишлари мумкин:

1. Мажбурий манбалар – Ўзбекистон Республикасининг «Давлат экологик дастурлари», экологик қонунлар ва «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси» талаблари асосида.

2. Ихтиёрий ташаббус манбалари-туристик фирма офислари, ташкилотлари, меҳмонхоналарини, уларнинг ховлиларини экологиялаштиришда сунъийликдан – табиийликка ўтиш манбалари, тавсиялари асосида.

Мажбурий манбалар асосида экологик дастур тузган фирма Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш ҳақида»ги қонун талабларини сўзсиз бажарилиши юзасидан (атмосферани бўлғамаслик, чиқиндиларни зарарсизлантириш ёки махсус қабулхоналарга ўз вақтида топшириш, чиқинди сувларни зарарсизлантириш, туристик ресурс муҳофазасига хушёр бўлиш, офисларнинг ички ва ташқи тарафини экологиялаштириш ва ҳ.к.) мажбуриятлар қабул қилиши керак.

Лекин энг асосийси сунъийликдан – табиийликка шиори билан экологик дастур тузишни амалга ошириш лозим бўлади. Албатда таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда уйлардаги меҳмонхоналарни, офисларни ҳаттоки, институт ва университетларнинг қабулхоналаридан бошлаб аудиторларгача сунъий гул қўйиб чиқиш урф бўлди. Бу гулларни катта-катта маблағларга сотиб олиб, чанг бостириб уйларга, ўқув масканларига қўйишимизнинг ўзи экологик билим ва экологик маданиятимизнинг қай даражада абгор ҳолатга тушиб қолганлигини кўрсатади.

Шунинг учун ҳам, туристик фирмалар офислар олдини ёппасига бетонлаштириш, мармар териб чиқиш (хорижда ўт экишади) ўрнига анвойи гуллар, нодир, хушманзара дарахтлар, буталар экишни, меҳмонхоналарни киришдан бошлаб ҳар бир хонада табиатни ҳис қилувчи объектлар бўлишини ўзининг экологик дастурида режалаштирилиши лозим бўлади.

Туристтик фирмалар, туристик ташкилотлар ёки меҳмонхоналарни экологиялаштириш, кўкаламзорлаштиришда чет эл айланиши, Европа давлатларининг тажрибаларини қўллаш мақсадли бўлади. Европа давлатларида қайд қилинган ташкилотларни

экологиялаштириш ёки кўкаламзорлаштириш ишларини алоҳида фирмалар буюртма бўйича амалга оширадilar. Яъни ташкилотларнинг иш услубларига, иш фаолиятларига қараб ҳовлиларга экиладиган дарахтларни, гулларни, ахборот панноларини, йўлакларни безашни, идораларни махсус дизайнда безашни, ҳатто гул тувакларни танлашни амалга оширадilar. Биз ҳам, ҳозирданок ушбу экологиялаштириш ва кўкаламзорлаштириш усуллари ва тадбирларини қўллашга ўтишимиз лозим бўлади.

3.2. Халқаро экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиёти

Экотуризм ривожланган ва экотуризмни ривожлантираётган давлатларнинг экотуризмни ривожлантириш концепцияларини умумлаштириб жаҳонда экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиётини қуйидаги йўналишларда кўриш мумкин:

1. Экотуризм ривожланган АҚШ ва Канада давлатларининг экотуризми кучли амалиётга асосланганлиги, экотуризмнинг стратегик ва тактик режалари асосида ривожлантирилиши.

2. Экотуризм ривожланган Ғарбий Европа давлатлари экотуризми кучли илмий назария ва амалиётга асосланганлиги, экотуризмнинг стратегик ва тактик режаларга асосланиб ривожлантирилиши.

3. Экотуризмни ривожлантиришда Австралия моделининг устуворликга эришиб бораётганлиги ва экотуризмни ривожлантириш давлатлар сиёсатига айлантирилиб борилаётганлиги.

4. Экотуризмни ривожлантиришга киришаётган Осиё давлатларида экотуризмни ривожлантириш ўзининг дастлабки босқичида ва бу давлатларда экотуризмни ривожлантиришнинг концепцияси ва давлат дастурларини ишлаб чиқиш суст кечаётганлиги.

5. Африка давлатларида экотуризм нотекис ривожланаётганлиги ва бу давлатлар ўзларида экотуризм ресурслари салохиятларига қараб ривожлантиришнинг Ғарбий Европа давлатлари экотуризми дастурлари ва моделларини экотуризм амалиётида қўллаётганлигини келтириш мумкин.

Келтирилган ахборотлардан маълум бўладики, экотуризмни ривожлантиришга давлатлар ҳар хил қарашмоқда. Лекин энг муҳими, жаҳон дағи давлатлар ўзларининг экотуризм ресурсларидан имконият бориға экотуризмни ривожлантиришда фойдаланишға киришиб бормоқдалар.

Иккинчидан, экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиёти экотуризм ривожланган давлатларда тобора такомиллашиб бориши кузатилмоқда³³. Бу такомиллашишлар экотуризмнинг тамойилларини мукаммаллаштириш, экологик турларни экологиялаштириш, экотуристларни табиатни сақлаш ва табиий ресурсларни муҳофазаси қилиш ишларидағи ихтиёрий ҳамкорлигини, ташаббускорлигини кучайтиришдан иборат бўлиб бормоқда.

Туризм ривожланган давлатларда экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиётига ҳозирға келиб қуйидағи тартиблар билан такомиллаштирилди; яъни, экотурлар қуйидағиларға амал қилинганда экотуризм дастури дейилиши белгиланди³⁴:

- экотуристлар фойдаланадиган транспорт воситаси экотур талабларига тўлиқ жавоб бериши;
- туристларнинг озиқ- овқатлари экологик тоза ва фойдали бўлиши, бу озиқ-овқат хилларида маҳаллий озиқ-овқатлар ва мевалар бўлиши;
- экомаршрутларда юқори малакали гид-экскурсиячилар экотуристларни уларда қизиқиш ва ҳайратланиш ҳосил қилувчи табиий ландшафтларға бошлаши;
- экотурлар дастурига қуйидағилар – экологик ўқув сўқмоқларига бориш, табиатшунослик, ўлкашунослик музейларига билан таништириш, экотехнологик хўжаликларға бориш ва албатда маҳаллий экологик муаммолар билан танишиш мавзулари киритилиши;
- экотур маршрутларида ҳосил бўлган чиқиндилар умумий чиқиндилар уюмиға ташлаб кетилмаслиғи ва маҳсус қутиларда тўпланиб экотехнологик қайта ишлашға юборилиши;

³³ Guidelines for Protected Area Managament Categories. Gland IUCN Com.on Nat. Parks and Protected Arcas.Cambridge. UK. World Conservation Monitoring Centre, 1994. 212 p.

³⁴ Дроздов А.В., Основы экологического туризма. Москва, Гардарики, 2005, 271 стр.

- экотурларда ва экомаршрутларда дам олиш ва гулханлар ёкиш кўнгил ҳоҳлаган жойларда, дам олиш учун тўхташ жойларида эмас балки, махсус мослаштирилган, тайёрланган жойларда ташкил қилиниши ва ўтказилиши;

- экотурларда кўзикоринлар, мевалар, гуллар, шифобахш ўтлар ва табиий, ўзига хос, кизикарли кўринишларга эга бўлган нарсалар фақат рухсат берилган жойларда териблиши;

- экотуристлар тўхтайдиган отеллар, кемпинглар ёки бошқа хил жойлаш тириш воситалари атроф табиий муҳитнинг табиий, экологик барқарор ривожланишига зарар келтирмаслиги, ҳалакт бермаслиги;

- экотуристлар тўхтайдиган отеллар, кемпинглар ва бошқа жойлаштириш воситалари экологик тоза қурилиш материалларидан қурилиши;

- маҳаллий аҳолини экотуризмга ва унинг бизнесига, тадбиркорлигига жалб қилиш, маҳаллий ишлаб чиқаришни, маҳаллий анъанавий хўжалик шаклларини экотурлар орқали кучайтириш;

- экотуристларнинг маҳаллий–маданий анъаналарга ҳурмат билан қараши ва бу анъаналарнинг, урф-одатларнинг моҳиятига тушунишга ҳаракат қилиши;

- экотуристларнинг маҳаллий экологик муаммоларни ечишга ёрдам бериш имкониятларининг яратилиши;

- экотурдан олинадиган даромадлар тўлиқ маҳаллий бюджетга берилишининг таъминланиши.

Экотуризмни ривожлантиришга киришаётган давлатлар шу жумладан, Ўзбекистон ҳам экотуризмнинг ҳозирги замонавий талабларини бажаришга албатда тайёр эмаслар. Шунинг учун ҳам бу давлатлар экотуризмнинг замонавий концепцияси талабларини ўта қаттиқ, муаммоли талаблар ўрнида қабул қилиб, экотуризмни оммавий туризмга қўшиб ривожлантиришмоқда.

Бу ҳолатнинг бош сабаби албатда, бу давлатлардаги аҳолининг экологик саводхонлиги ва экологик маданиятининг анча паст даражаларда эканлигидир. Шу билан бирга бу давлатлардаги аҳолининг табиат муҳофазасидаги тушунчалари ва давлатнинг табиатни сақлаш ва муҳофаза қилиш қарорларига ва тадбирларига бефарқ қараши ҳисобланади. Шунинг учун ҳам экотуризмнинг

мақсади ва вазифаларини тўғри тушунган ва англаган АҚШ, Канада, Австралия, Япония ва Европа давлатларида экотуризм жадал ривожланишга эга.

Халқаро экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиёти масалаларини ўрганар эканмиз биз биринчи навбатда, Ўзбекистон Республикаси “Экология ва атоф-муҳитни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси”нинг, “Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепция” сидаги талабларни бажаришимиз керак.

3.3. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришдаги муҳим стратегик ва тактик вазифалар. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси.

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришдаги муҳим стратегик вазифалар. Экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиёти масалаларини ўрганар эканмиз, мамлакатимизда экотуризмнинг стратегик ва тактик вазифаларини Давлат миқёсида ишлаб чиқишимиз талаб қилинмоқда. Бизнинг фикр мулоҳазаларимиз, лойиҳаларимиз бўйича мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришнинг стратегик вазифалари қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

- Давлат миқёсида экотуризмни туризм соҳасидаги муҳим йўналиш деб қабул қилиш ва “Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришнинг Давлат дастури”ни қабул қилиш;
- Табиат муҳофазасида экотуризм манфаатларига ва табиат муҳофазасига мос бўлган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш;
- “Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Давлат дастури” асосида вилоятларда экотуризмни истиқболда ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш;
- “Халқаро экотуризм ташкилоти” ишлаб чиққан экотуризмни барқарор ривожлантириш талабларини қабул қилиш;
- Экотуризм ривожланган давлатларнинг илғор тажрибалари замонавий технологияларини ўрганиш ва миллий экотуризмда жорий қилиш;

- Юқори малакали экотуризм мутахассисларини тайёрлашга киришиш.

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришдаги муҳим тактик вазифалар. Экотуризмни ривожлантиришдаги тактик вазифалар қисқа муддатли, босқичма-босқич бажарилиши лозим бўлган режаларни ишлаб чиқиш бажариш орқали амалга оширилиши мақсадли бўлади.

Хулосаларимиз бўйича Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш даги муҳим тактик вазифалар қуйидагилардан иборат;

- Мамалакатимизда экотуризм мутахассисларини тайёрлаш;
- Экотуризм бўйича ички ва ташқи туризм бозори учун рақобатбардош турмахсулотлар ва тур дастурлар ишлаб чиқиш;
- Ўзбекистон экотуризмни халқаро экотуризм бозорига ҳаракатини босқичма-босқич таъминлаб бориш;
- Экотуризмни ривожлантиришда ишончли баҳо сиёсатини шакллантириш ва жорий қилиш;
- Экотуризмни ривожлантиришда тадбиркорликни, ташаббускорликни давлат имтиёзлари асосида қўллаб-қувватлаш, ташкил қилиш ва ривожлантириш;
- Экотуризмнинг мукамал ахборот рекламаларини яратиш ва туризм бозорига чиқариш;
- Аҳолида экологик билим ва экологик маданиятни шакллантириш учун экотуризм бўйича махсус, оммабоп рисоаларни, услубий кўрсатмаларни бепул тарқатиш, қисқа муддатли бепул ўқув курсларини ташкил қилиш.

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришга киришган эканмиз, биринчи навбатда экотуризм ривожланган давлатларнинг илғор тажрибаларини ўрганишимиз ва иккинчи навбатда экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиёти талабларини бажаришдан орқада қолмаслигимиз лозим.

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришга киришган эканмиз, экотуризмнинг замонавий концепциясини жаҳонда экотуризмнинг моҳияти, мақсади ва вазифалари, тамойилларининг йилдан-йилга такомиллашиб, мукамаллашиб бориши деб тушунишимиз ва бу муҳим халқаро ҳужжатдаги талабларга амал қилишимиз, унинг талабларини бажаришимиз лозим бўлади.

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси. XX-асрнинг иккинчи ярим йилликларидан бошланган илмий-техника ривожига табиат ва унинг ресурсларидан режасиз, аёвсиз фойдаланиш даврини бошлаб берди. Қудратли техника ер бағрининг 10 км чуқурлигича кириб борди. Халқаро бозордаги рақобат табиий ресурслардан қайта ишлаб маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кучайтирди. Сайёрамиз атмосферасининг заҳарли газлар билан ифлосланиши, унумдор ерларнинг қишлоқ хўжалиги фойдаланишидан тобора кўплаб майдонларда чиқарилиши, биологик ресурслардаги турларнинг ер юзидан йўқотилиши кучайиб бораётганлиги, дунё океанининг ифлосланиб бориши ўтган аср охирида халқаро ҳамжамиятни ташвишга солиб қўйди.

Ер юзидан инсоният ҳаётини сақлаб қолишнинг кўпдан-кўп йўллари изланди. Шу изланишлардан бири экотуризмни ташкил қилиш масалалари эди. Ҳозирги йилларгача ўтган муддатда экотуризмни ривожлантиришнинг мақсади, вазифалари, моҳиятига кўп йиллик тўртинувлардан кейин баҳо берилди. Экотуризмнинг тамойиллари белгиланди, шу билан бирга экотуризмни ривожлантиришнинг кўплаб методлари, амалиёти ва халқаро миқёсда тан олинган моделлари яратилди.

Табиат муҳофазасида ва инсонларда экологик онг ва маданиятни шакллантиришда экотуризмнинг муҳим ўрнини даставвал сезган давлатлар қайд қилинган методлар ва халқаро моделларни ҳеч иккиланмасдан қабул қилдилар ва ўз давлатларида экотуризмни жадал суратлар билан ривожлантириб бормоқдалар.

Сайёрамизда табиат бойликларининг тобора кучайиб бораётган инқирози инсон жамиятининг умум ҳалокатини тезлаштиради деган хулоса ва исботларнинг жаҳон нашриётларида эълон қилинганига ҳам кўп йиллар бўлди. Инсоният фақат табиатни сақлаб қолгандагина бу ҳолатнинг олдини олиш мумкин. Инсоният ҳаётига оғир хавфларни солиши мумкин бўлган энг хатарли экологик муаммолар қуйидагилар:

1. Глобал иқлимий ўзгаришлар;
2. Атмосферада озон қатламининг емирилиши;
3. Ўрмонларнинг қуриб бориши ва қирқилиши;
4. Сайёрамизда чўлланишнинг кучайиб бораётганлиги;
5. Дунё океанининг ифлосланиб бораётганлиги;

6. Биологик турларнинг йўқ қилиниши;
7. Ер унумдорлигининг пасайиши;
8. Экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқишнинг пасайиши;
9. Чучук сув захираларининг камайиб боаётганлиги.

Инсоният олдида турган сайёравий муаммоларни инсониятнинг ўзи бартараф этиши керак ва бартараф этишга мажбур. Шу нуқтаи-назардан ҳам, экотуризмни ривожлантириш дунёдаги барча давлатларнинг давлат сиёсатига айланиб бораётганлигида ҳам тушуниш мумкин. БМТнинг конференцияси ва саммитларида 150 дан ортиқ халқаро табиат муҳофазаси билимларининг, кўрсатмаларининг қабул қилиниши натижасида экологик бошқарув миллий механизмларининг кўплаб зарурий элементлари яратилмоқда. Бу қарорлардаги энг муҳим тамойиллар:

- 1) ҳар қандай ишлаб чиқариш соҳаларида экологик бошқарувни амалга ошириш таъминлансин;
- 2) ҳар бир давлатларда яшаётган халқларнинг экологик билими ва маданиятини шакллантириш экологик муаммоларни ҳал қилишдаги биринчи имкониятлар, кучлар эканлиги алоҳида таъкидлансин.

Ўтилган мавзуларда экотуризмнинг келиб чиқишида ва шаклланишида инсониятнинг ўз яшаш макони бўлган табиатни ғорат қилиб келиши натижалари эканлигини келтирган эдик ва бу фикр-мулоҳазалар бошқа мавзуларда ҳам кўплаб таъкидланди. Дунё туризмида экотуризм ҳам келиб чиққандан кейин мамлакатларда туризмдаги бу муҳим соҳани ривожлантиришнинг давлат дастурлари, стратегик режалари ишлаб чиқишга бошланди. Бу йўналишда ҳам иқтисодий ривожланган мамлакатлар биринчилардан бўлишди.

Янги соҳа эса албатда ўзининг ривожлантириш «Концепцияси»ни талаб қилади. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига бутунлай янги кириб келган соҳанинг ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш эса жуда катта илмий салоҳиятларни талаб қилади.

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришда ҳали жиддийроқ илмий мақолалар эълон қилинмаган бир шароитда «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси»ни

Ўзбекистон Республикаси «Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси» ва «Давлат Бионазорати» ташкилоти ишлаб чиқишди. Шу ўринда Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитасини бошқарган, мамлакатимиз табиатини муҳофаза қилишда Республикамиздаги фидойилардан бўлган Б.Алихоновнинг хизматлари алоҳида ҳурматга лойиқ.

«Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси» 2007 йилда «Экология хабарномаси» журналининг 6-сонида эълон қилинди. Концепция Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримовнинг қуйидаги сўзлари билан бошланади;

- *«Гўзал географик ва табиий шароитлар Республика ҳудудида экологик туризмни ривожлантириш учун гоят қулайдир. Бу борада мамлакатнинг тоғли ҳудудларида жойлашган, замонавий жиҳозланган сайёҳлик мажмуаларида қишки ва ноёб сайёҳлик дастурлари ташкил этилган. Сайёҳликнинг янги йўналиши—йирик қўриқхоналар ва боғлар ҳудудида ташкил этилган табиатишунослик туризми ривожланмоқда. Туризм инфратузилмаси жадал ривожланмоқда, янги меҳмонхоналар қурилди, янги сайёҳлик йўналишлари ташкил этилди. Республикада 168 та меҳмонхона ишлаб турибди. Бугунги кунда Ўзбекистон туризм бозорида 408 та оператор иш олиб бормоқда ва улар халқаро сайёҳлар учун кенг кўламли хизматларни таклиф этишга тайёр»³⁵.*

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепциясининг таркибий қисмлари. Концепциянинг таркиби 2 қисмдан иборат; мукаддима, 1-қисм «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш концепцияси»; иккинчи қисм «Ўзбекистонда экотуризмнинг ривожланиши ва унинг яқин келажакдаги истикболлари» деб бош мавзулари белгиланган.

Биринчи қисм қуйидаги бўлимлардан ташкил топган;

- Масаланинг долзарблиги ва уни амалга оширишнинг умумий қоидалари;
- Экотуризмнинг ташкилий ҳуқуқий масалалари;
- Экотуристлик фан, таълим, тарбия ва тарғибот;

³⁵. «Халқ сўзи», Тошкент, 2007 йил 26 январь. № 19.

- Экотуризмнинг ижтимоий-иқтисодий масалалари.

Концепциянинг «мукаддима»сида экотуризмнинг дунёда шаклланиши ва экотуризмни мамлакатимизда ривожлантиришнинг имкониятлари, бу имкониятлар ва экотуризмнинг кучли салоҳиятларидан фойдаланишдаги муаммолар келтирилган. Ушбу концепцияда Ватанимизда экотуризмни боскичма-боскич ривожлантириш учун зарур бўлган экотуризмнинг салоҳияти, мақсади, масаланинг долзарблиги ва уни амалга оширишнинг умумий қоидалари; экотуризмнинг ташкилий ҳуқуқий масалалари; экотуристик фан, таълим, тарбия ва тарғибот; экотуризмнинг ижтимоий-иқтисодий масалалари мукаммал ёритилган.

Ушбу ўқув қўлланманинг мавзуларида юқорида кайд қилинган масалалар, экотуризмни ривожлантиришдаги муаммолар, экотуризмнинг мақсади ва вазифалари, мамлакатимизнинг экотуристик салоҳиятлари, экотуристик объектлар ва экотуристик ресурслар ҳақидаги маълумотлар манбалар бўйича батафсил ёзилган.

Иккинчи қисмда қуйидаги бўлимлар ёзилган;

- Ўзбекистонда экотуризмнинг ривожланиши ва унинг яқин келажақдаги истиқболлари;
- Экотуризмнинг Ўзбекистондаги салоҳияти ва унинг яқин келажақдаги истиқболлари.

Иккинчи қисмнинг бўлимларида экотуризмнинг халқаро бозордаги ўрни, унинг ривожланиши тенденциялари, экотуризмнинг моҳияти, мазмуни ва экотуризмга халқаро ташкилотларнинг берган таърифлари, тавсифлари, халқаро экотуризм бозорида экотуризмдан катта даромадлар олаётган давлатлар, экотуризмнинг мақсадлари бўйича тармоқланиши, экотуризмнинг Ўзбекистондаги салоҳияти ва унинг яқин келажақдаги истиқболлари ҳақида маълумотлар, ахборотлар келтирилган. Шунингдек, концепцияда Ўзбекистоннинг алоҳида муҳофазадаги табиат ҳудудлари, миллий парклар, табиат қўриқхоналари, табиат буюртма хоналари ва табиий ёдгорликларнинг рўйхати, майдони, вазифаси ва ташкил қилинган йиллари жой олган.

Концепциянинг сўнги бўлимида экотуризмни ривожлантириш учун Ўзбекистонда олиб борилаётган кенг қамровли ишлар, миллий парк ва табиат қўриқхоналари сонини кўпайтириш,

экотуризмнинг тегишли инфратузилма ларини яратиш, экотуризмни ривожлантиришда халқаро экотуризм бозори талабларига жавоб берадиган хизматларни тайёрлаш, экотуризмнинг замонавий моддий техника ва технологиялари захираларини яратиш учун амалга ошириладиган лойиҳавий йўналишлар белгиланган.

Мавзу охирида «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси»нинг хотимасидаги сўнгги бандни келтирамиз; «Сизнинг диққатингизга ҳавола этилган «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси»да кўрсатилган омиллар ва чора-тадбирлар ўз вақтида тўла-тўқис амалга оширилса, ишонамизки, ҳеч шубҳасиз яқин келажакда Ўзбекистон ҳам дунёда экотуризм тараққий этган мамлакатлар қаторида муносиб ўринни эгаллайди. Бу ишда кеч қолмаслик ҳамда суст-кашликка йўл қўймаслик ўта муҳим масаладир.

Таянч сўзлар ва иборалар: концепция, глобал экологик муаммолар, замонавий концепция, стратегия, тактика, экотехнология, малака, экологик тамойил, браконьер, мажмуа, кўмита, атроф-муҳит мониторинги.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича тест саволлари:

1. Экотуризмнинг тамойилларини қайси ташкилот ишлаб чиқди?

- А. Бутунжаҳон туризм ташкилоти.
- Б. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилоти.
- В. ЮНЕСКО ташкилоти.
- Г. “Халқаро экотуризм ташкилоти”.

2. Туризмнинг тамойиллари нечта?

- А. 8 та.
- Б. 6 та.
- В. 4 та.
- Г. 10 та.

3. Ўзбекистонда миллий боғлардан экотуризмда фойдаланиш мумкинми?

- А. Фойдаланишга рухсат берилмаган.
- Б. Фойдаланиш мумкин.
- В. Фойдаланмоқдамиз.

Г. Келгусида рухсат берилса керак.

4. Ўзбекистондаги табиат қўриқхоналаридан экотуризмда фойдаланиш мумкинми?

А. Фойдаланишга рухсат берилмаган.

Б. Фойдаланиш мумкин.

В. Фойдаланмоқдамиз.

Г. Келгусида рухсат берилса керак.

5. Экотуризмни ривожлантиришда қандай тадбирларни амалга оширишни таклиф қиласиз?

А. "Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси" да "Экотуризм" бўлимини ташкил қилиш керак.

Б. Университет ва институтлар олий маълумотли "Экотуризм" мутахассисларини тайёрлаш керак.

В. "Экотуризм" бўйича махсус туристик фирмалар ташкил қилиш керак.

Г. Мамлакат аҳолиси ўртасида табиатни муҳофаза қилиш ва экологик саводхонликни ўрганишни ташкил қилиш керак.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича савол ва топшириқлар;

1. Халқаро экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиётини қандай тушунишингиз ҳақида қисқача маъруза тайёрланг.

2. Экотуризм ривожланган АҚШ ва Канада давлатларининг экотуризми кучли амалиётга асосланганлиги, экотуризмнинг стратегик ва тактик режалари асосида ривожлантирилишини ўрганинг ва хулосаларингизни билдиринг.

3. Экотуризм ривожланган Ғарбий Европа давлатлари экотуризми кучли илмий назария ва амалиётга асосланган, экотуризм стратегик ва тактик режаларга асосланиб ривожлантирилишини ўрганинг ва хулосаларингизни билдиринг.

4. «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси» нима учун ишлаб чиқилди?

5. Глобал экологик муаммоларнинг экотуризмни ривожлантириш масалалари га қандай алоқаси бор?

6. Ўзбекистонда экотуризмни давлатимизнинг қайси ташкилоти бошқаради ва нима чун?

7. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришда сизнинг ҳиссангиз қандай бўлиши керак?

8. Экотуризмнинг тамойиллари бўйича ўз фикрингизни билдилинг.

9. «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси» сига қандай фикрлар ва қўшимчаларни қўшиш мумкин?

10. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришнинг «Давлат дастури» ишлаб чиқилганми?

4-мавзу. Экологик туризмни ривожлантиришнинг мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамияти

Режа:

4.1. Экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий ва иқтисодий аҳамияти.

4.2. Экотуризмда экологик билим ва маданиятнинг шаклланиши

4.1. Экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий ва иқтисодий аҳамияти

Экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий аҳамияти. Ғарб мамлакатларида экотуризмга ижтимоий-иқтисодий соҳа жиҳатидан қаралади, чунки, чет элларда жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган экотуризм иқтисодий фойда келтирувчи ва табиатни муҳофаза қилувчи туризмнинг энг истиқболли тармоқларидан ҳисобланади. Туризмнинг роли аниқланганда яна бир муҳим, асосий жиҳатларга эътибор бериш лозимки, туризм ижтимоий соҳанинг бир қисми бўлиб, унинг асосий фаолиятларида истеъмолчиларга истеъмол жараёнида моддий ва номоддий муҳитни яратиш учун хизматлар қилиш, дам олиш ва фаолият ишларини ўзгартириш, алмаштириш учун шароитлар яратиш, соғлиқни муҳофаза қилишни таъминлаш, шунингдек, аҳолининг экологик маълумоти ва экологик маданиятлилиги даражаларини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Инсоннинг бир йиллик вақти – 8760 соат, умумлаштириб олсак – 9000 соат. Бу кўрсаткич вақт ўтиши билан қуйидагича бўлинган;

а) 1850 йилда;

- 5000 соат иш вақти;
- 3000 соат уйқу;
- 1000 соат ишдан бўш вақт.

б) 2000 йилда;

- 3000 соат иш вақти;
- 3000 соат уйқу;

- 3000 соат ишдан бўш вақт.

Бундан хулоса қилиш мумкинки, иш вақти тизимли равишда қисқариб боради, бўш вақт эса кўпайиб боради. Шунинг учун ҳам инсонда экологик-рекреация фаолиятининг ўсишига бўш вақтнинг кўпайиши сабаб бўлади³⁶. Бу бўш вақтдан самарали фойдаланиш ҳам инсоннинг ижтимоий-иктисодий ҳолатларини белгилайди.

Ҳозирги вақтда дам олишни ташкил қилиш, инсоннинг ҳаётий кучларини тиклаш, бўш вақтидан унимли, тўғри фойдаланишни кўплаб имкониятларини ҳам туризм соҳаси таъминламоқда. Шунингдек, туризм шахснинг ривожланишида, баркамоллигида, саёҳатининг интеллектуал даражасини оширишда, инсоннинг жамиятда ўрнини аниқлашда, шахс сифатида тавсифини беришда муҳим аҳамият касб этади.

“Ижтимоий” сўзи ўзбек тилининг изоҳли луғатида 5 та маънода берилган³⁷

1. Кишилиқ жамиятининг, унинг ҳаёти ва қонуниятларига оид фан.

2. Бирор ижтимоий табақа ёки синфга мансуб фан, йўналиш.

3. Кишиларнинг жамиятдаги фаолияти билан боғланган, жамиятга, жамоатчиликка оид фан, йўналиш.

4. Жамиятнинг, омманинг сиёсий маданий ва бошқа эҳтиёжлари учун ихтиёрий равишда хизмат этиш билан боғланган фан ёки йўналиш.

5. Оммага, умумга тегишли, умумий, биргаликда, кўпчилик кучи билан бажариладиган соҳа.

Ижтимоий сўзининг қайд қилинган изоҳларидан келиб чиқадиган маъно шундан иборатки, ижтимоий масалалар инсонларнинг ҳаёти ва ривожланиши қонуниятлари, жамиятдаги фаолиятини, ўрнини белгилашдаги хусусиятларидир. Бу ердаги умумийлик, боғланганлик сўзларида инсоният жамиятининг атроф-муҳит ва жамият қонунларини ўз вақтида илғаб олиш ва ушбу қонунлар асосида яшаш тарзи тушунилмоқда.

Экологик муаммолар сайёравий тус олган ҳозирги вақтда экотуризмнинг мамлакат ҳаётидаги ўрни қандай бўлмоғи керак?

³⁶ Ердавлатов С. Р. География туризма: история, теория, методы, практика, Алматы, 2000, 336 с.

³⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Москва, “Рус тили” нашриёти, 1981й 316-б.

Ана шу саволга жавоб ва исботлар ёзиш экотуризмнинг мезонларини белгилайди. Мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрнини белгилашда айнан, халқимизнинг биринчидан, табиат ва унинг бойликларига қизиқиши, муҳофаза қилиши иккинчидан, инсоннинг камол топишида табиатни англаш, жамият қонун-қоидаларини билиши унинг ҳаётидаги биринчи даражали эҳтиёжлари ҳисобланади.

Экотуризм “табиатни муҳофаза қилиш”, “экология”, “биология”, “табиатдан фойдаланиш иқтисоди”, “геология”, “география”, “ботаника” ва бошқа табиий фанларнинг назарияси, асослари, табиий ва ижтимоий муносабатлардан, табиатдаги ўзаро муносабатлардан келиб чиқди. Шу нуқтаи-назардан бу фанларнинг ҳар қандай фан таълими ва ҳар қандай соҳадаги ўрни деярли бир-бирига ўхшаш таърифни, тавсифни англатади.

Экотуризмнинг мамлакат ижтимоий ҳаётидаги ўрнини белгилаганда табиатнинг инсон-турист ҳаёти учун бўлган аҳамиятлари кўрсаткичларини келтириш лозим бўлади. Экотуризмнинг аҳамиятини туристнинг эҳтиёжларини қондириш жиҳатларига қараб маънавий, иқтисодий, соғломлаш тириши, табиатни англаш, тарбиявий ва эстетик гуруҳларга бўлишимиз мумкин. Бу гуруҳларнинг тавсифи фақат турист учун эмас, умуминсоният ҳаётидаги табиатнинг ўрнини ҳам англатади.

Экотуризмнинг асл мақсадлари қайд қилинган хулосаларни ташкил қилади. Экотуризм ўзининг таърифини изоҳлашда биринчи навбатда табиат қўйнида бўлиб, унинг ресурсларига озор етказмасликни таъминлайди. Табиат ва унинг биологик хилма-хиллик ресурсларидан завқ-шавқ олган инсонда албатда, бу объектни асраш истаги пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам Бутун Жаҳон Туризм Ташкилотларининг – “табиий ҳудудларга масъулият билан саёҳат қилиш натижасида экотуристлар фаолияти табиатни муҳофаза этишни таъминлайди ва маҳаллий аҳолининг турмуш даражасини яхшилади”-деган таърифи биринчи навбатда халқнинг ижтимоий ҳолатининг яхшиланишига қаратилган.

Экотуризмни ривожлантиришнинг иқтисодий аҳамияти. Экотуризмнинг мамлакат иқтисодий ҳаётидаги ўрни эса экотуризмнинг буюк тамойилларидан келиб чиқиб, яъни экотуризмдан

келадиган маблағ табиатни муҳофаза қилиш, ноёб биологик ресурслар, биологик хилма-хилликни сақлаб қолишга қаратилганлиги билан жуда муҳимдир. Яна ҳам муҳимроғи, экотуризм ресурси атрофидаги аҳолининг иш билан бандлигини ошириши, таъминлаши ҳисобланади. Экотуристлик хизматлар кўрсатиш эса меҳнат қилишнинг энг енгил турларига кириши ҳам жуда муҳимдир.

Шунинг учун ҳам экотуризмнинг мамлакат иқтисодий ҳаётидаги ўрнини қуйидагича белгилаш мумкин. Бу тамойиллар экотуризмнинг ижтимоий тамойилларига қўшилади ва экотуризмнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётида истиқболли йўналиш бўлишини исботлайди.³⁸

- Экотуризм маҳаллий меҳнат ресурсларини қўшимча, янги иш ўринлари билан таъминлашда ёрдам беради;
- Экотуризм табиат ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг янги технологияларини жалб қилади;
- Экотуризм экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқишни рағбатлантиради;
- Экотуризм табиат муҳофазасидаги инвестициялар киришини ахборот лайди ва экотуристлик хизматлар сервисини такомиллаштиради;
- Экотуризм объектларида маҳаллий аҳолининг ижтимоий-иқтисодий даражаларини ўстиради;
- Экотуризм ва табиат муҳофазаси таълимини олишда мутахассисларда экотуристлик билим ва экотуристлик маданият билимларининг назарий ва амалий асосларини яратади;
- Экотуризм маҳаллий экотуристлик маҳсулотлар хунармандчилигига йўл очади;
- Экотуризм табиатни муҳофаза қилувчи маҳаллий бошқарувни ривожлантиради ва маънавий, моддий жиҳатлар бўйича рағбатлантиради;
- Экотуризм халқлар ўртасида дўстона ҳамдўстлик алоқаларини юзага келтиради.

Алоҳида муҳофазадаги ҳудудларида экотуризмни ривожлантираётган хориж давлатлари яхши фойда олмоқдалар ва аста-

³⁸. Ҳайитбоев Р., Матякубов У., Экологик туризм. Самарқанд, 2010, 60 б.

секинлик билан ўз аҳолисини ва хорижлик экотуристларни экотуризмнинг талабларини ўргатмоқдалар. Масалан, Коста-Рикадаги Монтеверди кўрикхонаси маҳаллий ишлаб чиқариш маҳсулотларини сотиш ҳисобига 50 минг доллар, экотуризмдан ҳар йили 650 минг доллар фойда олади. Кения миллий парклари дан ҳар йили 450 минг доллар, Эквадор “Галапагос” ороллари экотуризмидан 180 минг доллар даромад қилади.

Руанда экотуризмда ўз гориллаларини кўрсатиб (бир суткада ҳар бир гориллани 4 киши томоша қилиши мумкин, ундан ортигига рухсат берилмайди) ҳар йили 1 млн., бошқа экотуризмидан 3 млн. доллар фойда олади. Замбияда Луангва кўрикхонаси экотуризмдан 150 минг доллар даромад қилади. Кениядаги Амбосели кўрикхонаси битта шердан 27 минг доллар, битта филлар тўдасидан 61 минг доллар фойда олади.

Ўз мамлакатларида экотуризмни ривожлантириб яхши фойда олаётган Африка, Лотин Америкаси давлатларининг тараққиёт даражаларига қараб уларнинг экотуризмни яхши йўлга қўйганлигини ҳисобга олсак, бизнинг мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришдаги ҳолатимиз анча таассуфли ҳолдир. Биз ҳозирдан экотуризмда лидер давлатларнинг тажрибаларини, технологияларини, экотуризмни ташкил қилишнинг ижтимоий-иқтисодий механизмларини, усулларини, экотуризмда бошқариш ва иш юритишни мукамал ўрганишимиз керак. Энг муҳими экотуризмда экологик объект, ресурслардан олинадиган даромадлар тақсимотида маҳаллий аҳолининг улушларини (экотуризмнинг кириш ва табиат бетакрорлигидан фойдалангандаги тўловлари) ҳуқуқий-меъёрлар асосида ҳал қилишимиздир.

4.2. Экотуризмда экологик билим ва маданиятнинг шаклланиши

Табиатнинг тобора заифланиб бориши ҳам экотуризмда табиатни асраб қолиш ғояларининг кучини ошириб боради. Чунки қайд қилганимиздек, экотуризмнинг келиб чиқиши ҳам биринчи навбатда глобал экологик инқироз ҳолатларининг кучайиб бораётганлиги бўлди. Шу нуқтаи-назардан экологик билим ва

экологик маданиятнинг шаклланиши экотуризмнинг ривожланишини таъминлайди. Инсонда экологик билим ва экологик маданиятнинг шаклланишида табиат қонунларининг моҳиятини англаш, инсоннинг ўзи ҳам табиатнинг биологик тури эканлигини тушуниб олишидир. Табиат вайрон қилинганда ҳам яшайверади. Масалан, ўрмонлар кесилиб кетса, ҳаво, сув захарланса, ифлосланса, ҳайвонат дунёси кирилиб кетса ва ҳ.к.лар, лекин инсон табиатсиз яшай олмайди.

Инсонда инсоний фаолиятларнинг камол топишида табиатнинг тарбиявий аҳамияти дейилганда, соф табиатнинг кишиларда олижаноблик, хушфеллик, бағрикенглик, ватанпарварлик, улуғворлик, мулойимлик каби ахлоқий хислатларни уғотиши ва шакллантириши хусусиятлари тушунилади. Табиат кўйида тез-тез бўлиб туриш инсоний фазилатларнинг камол топишига ёрдам беради. Экотуризм муҳлисларининг энг улуғ хислатлари ҳам, уларни табиат бағрига чорлаган хусусият ҳам, аслида ана шундан иборатдир. Инсон ўз уйи бўлган табиатга қанча кўп зарар етказар экан, унинг ўзи ҳам маънавий жиҳатдан қашшоқлашиб боради.

Табиатни асраб қолишдек оғир муаммони ечишда инсонни экологик саводхон, экологик маданиятли қилиб тарбиялашда ҳам экотуризмнинг аҳамияти беқиёсдир. Экотуризмнинг таърифини келтиришда халқаро экологик ташкилотлар, Бутунжаҳон туризм ташкилоти қайд қилган муҳим омилни ҳисобга олади ва табиатни асраб қолишда экотуризмни ривожлан тиришни энг муҳим омиллардан бири деб ҳисоблайди.

Экологик саводхонлик ва экологик маданиятнинг асоси экологик онг ҳисобланади. Экологик онг табиатни асраб-авайлашда, унга онгли муносабатда бўлишида, ресурсларидан меъёрида фойдаланишда, табиат инкирозининг олдини олишда энг зарури, атроф-муҳитни доимо тоза сақлашда намоён бўлади. Инсонда экологик билим ва экологик маданиятни шакллантиришда қуйидаги тамойиллар маъносини ўрганиш, тушуниш ва амалиётда қўллаш тушунилади:

1. Табиатни –“Она ер” деб ардоқлаш.
2. Бизга маълум бўлган “Оламда” бирорта ҳам Ер сайёрасининг табиатига ўхшаш табиат ва ҳаёт шаклининг мавжудлиги аниқланмаганлиги.

3. Табиатнинг иқтисодий аҳамияти дейилганда, ундаги ресурслардан моддий манба сифатида фойдаланишни тушуниш.

4. Табиатнинг илмий аҳамияти дейилганда инсоннинг барча билимлари негизда табиатнинг жараёнлари асос бўлиши.

5. Табиатнинг соғломлаштириш аҳамияти деганда соф табиат бойликлари нинг ва шифо берувчи табиий модда ва жараёнларининг инсон саломат лигига ижобий таъсир этиши.

6. Табиатнинг тарбиявий аҳамияти деганда соф, ҳақиқий табиатнинг кишиларда олижаноблик, хушфеллик, ватанпарварлик, улуғворлик, мулойимлик каби ахлоқий хусусиятларини уйғотиш ва шакллантириш хусусиятлари тушунилади.

7. Табиатнинг эстетик аҳамияти дейилганда-инсондаги барча гўзаллик, мукамаллик, мусиқа, тасвирий санъат, куй-наво хислари ва уларга бўлган эҳтиёжлар тушунилади.

8. Табиат-инсон-жамият яхлит, бир ягона тизимдир.

Қайд килинган тамойиллардан экотуризмни ривожлантиришда фойдала ниш мақсадли бўлади ва муҳим аҳамият касб этади. Экологик тарбияланмаган киши табиатдан узоқлашиб, ҳиссиз бўлиб қолади. Бундай инсонлар гулларнинг чиройлилигини ҳис қилмасдан ўз уйига ясама гулларни келтиради, табиатдаги кушларнинг сайрашини ҳис қилмасдан ўз уйини кушларнинг портрети билан тўлдиришдан қаноатланишади. Шу тариқа у табиатдан узоқлашиб маънавий жиҳатдан қашшоқлашиб боради. Энг муҳими, инсониятнинг экологик онги дунё табиатини муҳофаза қилишдаги чора-тадбирларини мунтазам амалга оширишда асосий ижрочи омил ҳисобланади.

Ҳаётда ҳам, ҳар қандай ишлаб чиқариш соҳасида ҳам, экологик билим ва экологик маданиятнинг шаклланиши мамлакатимизда экотуризмни ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Экологик билим ва экологик маданиятни шакллантиришни қуйидаги тизимда амалга оширишда тавсия қилинади³⁹:

1. Экологик таълим-сайёрамиз табиий бойликлари ва яқин фазога эҳтиёт корона муносабатда бўлиши, инсониятнинг табиатдаги экологик жараёнлар билан узвий боғлиқлигини чуқур англаш руҳида тарбиялаш ва бошланғич ўқитиш.

³⁹. Нигматов А. Н., Экология ҳукуки схемалар ва тушунчаларда. Тошкент, 1999, 147 б.

2. Экологик маданият — ҳозирги ва келажак авлод ҳаётида экологик муаммолар жуда муҳим аҳамиятга эга эканлигини англаган давлатлар ва жаҳон маданиятининг ривожланиш босқичи ва таркибий қисми.

3. Экологик тарғибот-табiiй бойликларни максимал ҳолатда сақлаб қолишни таъминловчи фактлар, қарашлар ва ғояларни оммавий ахборот воситалари (газета, радио, тв, журнал, маърузалар, интернет) орқали йиғиш ва кенг чегараларда тарқатиш.

4. Экологик ўқув-кишиларда экологик дунёқарашни шакллантирадиган ва табиатда инсонларнинг тутган ўрни ҳақидаги билимлар билан қуроллан тирадиган, табiiй тизимларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даги ҳар бир инсоннинг бахти саодатидаги аҳамиятини тушунтришга қаратилган экологик тарбия, таълим, маълумот ва тарғибот мажмуи.

Экологик ҳуқуқ, экологик саводхонлик ва экологик билим ҳар-бир ишлаб чиқариш ёки таълим соҳасига мослаштирилмайди балки, инсоннинг комил инсон бўлиб етишига даъват қилади. Экотуризмнинг ўрнини белгилаш да асосландики, инсоният олдидаги экологик инқирозни тўхтатиш ва бартараф қилишнинг энг самарали йўли умуминсониятда экологик ҳуқуқ, экологик тарбия ва экологик билимни шакллантиришдир. Экотуризмда экологик тарбия, экологик билим ва маданиятни шакллантиришда биринчи навбатда экологик бошқарув тизимини ишлаб чиқиш зарур бўлади.

Экологик бошқарув тизими туризмнинг соҳалари, тармоқлари бўйича ҳар-хил йўналишларда бўлиши мумкин. Лекин “Экология” фанининг предмети бу фаннинг янги тармоқлари йўналишлари юзага келганида ҳам ўзгармасдан қолиши маълум, ўзгариш мумкин ҳам эмас.

Таъкидлаш лозимки, экологик тарбия, экологик билим ва экологик маданият ишлаб чиқариш соҳаларига қараб ўзгармайди, балки экологик билимли, экологик маданиятли киши ўз билимлари ёрдамида ўзи ишлаётган соҳани экологиялаштиради. Шу ўринда ҳам мамлакатимизда экологик туризмни ривожлантириш мақсадли, истикболли йўналиш бўлиб қолиши инсонни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Экотуризмда ҳам ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида ҳам инсон экологик билим,

экологик маданиятни ўрганиш учун экологик ҳуқуқ асосларини мукамал билиши лозим бўлади.

Туризмда экологик ҳуқуқ асосларини билишнинг мажбурийлиги шундаки, экотуризм фаолиятидагилар асосан “келиб-кетувчилар” бўлганлигидан турист ёки экотурист табиатимизда ёки кўриқхоналарда, бетакрор ландшафтларда бўлганида ва ўсимликлар олами анча камбағал бўлганида ҳам табиатни топтагани учун жазоланишини билиши керак.

Экология ҳуқуқи эса-жамият(кишилар) ва табиат ўртасидаги ўзаро таъсир доираси экологик ҳаракатларини тартибга солишнинг ҳуқуқий тамойиллари ва меъёрларини ўрганувчи таълимот ёки фан соҳаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам экология ҳуқуқининг мақсади – ҳозирги ва келажак авлод учун табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш доирасидаги жамиятнинг экологик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш ҳисобланади.

Экотуризмнинг мамлакат ижтимоий–иқтисодий ҳаётидаги ўрнини белгилашда юқоридаги келтирилган маълумотлар, тадқиқотлар натижасида қуйидаги умумлашган хулосалар келиб чиқади. Яъни экотуризм ривожла нишида экотуризм фаолиятининг ижтимоий ҳаётидаги ўрни қуйидагича изоҳланади:

1. Туристлар билимини, маданиятини, маънавиятини умуммаданий, табиий илмий, экологик билим ва экологик хавфсизлик билимлари билан табиатнинг ўзида бойитиш ва шакллантириш.

2. “Шаҳардаги” стресс-чарчок ҳолатдан чиқиш ва эҳтирос, ҳиссиётларни тиклаш, соғломлаштириш.

3. Туристларда нотаниш халқларнинг миллий яшаш тарзига, миллий урф-одатларига, маросимларига, ватанига дўстона меҳроқибатларини шакллантириш⁴⁰.

Таянч сўзлар ва иборалар: миллий ижтимоий-иқтисодий, техник даража, экологик рекреация, интеллектуал даража, экологик онг, экологик маданият, назарий ва амалий асослар.

⁴⁰. Храбовченко В.В. Экологический туризм. Москва, “Финансы и статистика”, 2003, 172 стр.

Мавзуни ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Табиатни асраб қолишда экотуризмни ривожлантириш энг муҳим омиллардан бири эканлиги ҳақида презентацияли маъруза тайёрланг.

2. Экологик билим ва экологик маданиятни шакиллантириш тизимни тушунтириб беринг.

3. Экотуризм халқлар ўртасида дўстона ҳамдўстлик алоқаларини юзага келтиради” мавзусида қисқача маъруза тайёрланг.

4. Экотуризм табиат ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг янги технологияларини жалб қилади” мавзусида қисқача маъруза тайёрланг.

5. Шаҳардаги “стресс-чарчоқ” ҳолатдан чиқиш ва эҳтирос, хиссиётларни тиклаш, соғломлаштиришда экотуризмнинг аҳамиятини тушунтиринг.

6. Мамлакатими ҳаётида экотуризмнинг иқтисодий аҳамиятини белгиланг.

7. Мамлакатими ҳаётида экотуризмнинг ижтимоий аҳамиятини белгиланг.

8. Мамлакатими ҳаётида экотуризмнинг экологик аҳамиятини белгиланг.

9. Мамлакатими ҳаётида экотуризмнинг тарбиявий аҳамиятини белгиланг.

10. Мамлакатими ҳаётида экотуризмнинг ҳуқуқий аҳамиятини белгиланг.

5-мавзу. Экологик туризмнинг умумий ресурслари; миллий парклар, биосфера ва табиат кўриқхоналари, табиат буюртмахоналари ва табиат ёдгорликлари

Режа:

5.1. Дунёда экотуризмнинг ресурслари. Миллий паркларнинг ташкил қилиниши.

5.2. Табиат кўриқхоналари, табиат буюртмахоналари ва табиат ёдгорликлари

5.1. Дунёда экотуризмнинг ресурслари. Миллий паркларнинг ташкил қилиниши.

Экотуризмнинг моҳияти, мазмуни, тамойиллари, мақсади ва вазифалари дан келиб чиққан ҳолда унинг асосий ресурсларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Инсоннинг хўжалик фаолияти тегмаган табиий ҳудудлар.
2. Инсоннинг хўжалик фаолияти қисман таъсир қилган аммо табиий экологик муҳит мувозанати сақланиб қолган табиий ҳудудлар.
3. Инсоннинг хўжалик фаолияти таъсир қилмаган океанлар ва денгизлар акваторияси.
4. Инсоннинг хўжалик фаолияти қисман таъсир қилган аммо табиий экологик муҳит мувозанати сақланиб қолган океанлар ва денгизлар акваторияси.
5. Дунё давлатларидаги миллий парклар.
6. Дунё давлатларидаги табиат кўриқхоналари, биосфера кўриқхоналари, табиат резерватлари.
7. Дунё давлатларидаги экологик парваришхоналар(экологик, биологик питомниклар)ва табиат буюртмахоналари(заказниклар).
8. Дунё давлатларидаги алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар.
9. Сайёрамизнинг табиат зоналари ва унинг табиий иқлим хусусият ларига эга бўлган ландшафтлари, флораси ва фаунаси.
10. Ўрмонлар ва унинг ландшафтлари, флораси ва фаунаси.
11. Дарёларнинг ҳавзалари ва уларнинг флораси ва фаунаси, шаршара лари.

12. Тоғлар, тоғ олди зоналари ва уларнинг табиий бойликлари, даралари, каньонлари, флора ва фаунаси.

13. Арид(курук иқлимли чўллар, ярим чўллар, сахролар) зоналар ва уларнинг ландшафтлари, флораси ва фаунаси.

14. Сув омборлари, уларнинг соҳиллари, флораси ва фаунаси.

Юқорида қайд қилинганларнинг барчаси экотуризмнинг ресурслари ҳисобланади. Чунки, экотурист табиат ва унинг бойликларига қизиқиши, завқланиши, дам олиши ва томоша қилишини ўзи ҳал қилади.

Илмий адабиётларда ва экотуризмни дастлабки вақтларда ривожлантириш нуқтаи-назаридан ҳозирда экотуризмнинг асосий ресурслари дунёнинг барча давлатларида қуйидагича белгиланган:

1. Дунё давлатларидаги миллий парклар.
2. Дунё давлатларидаги табиат қўриқхоналари, биосфера қўриқхоналари, табиат резерватлари.
3. Дунё давлатларидаги экологик парваришхоналар (экологик, биологик питомниклар) ва табиат буюртмахоналари (заказниклар).
4. Дунё давлатларидаги алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар.

Экотуризм ресурсларининг умумий рўйхатининг ҳар бир номланишига алоҳида-алоҳида тўхталиш ва изоҳ бериш мумкин. Лекин, уларнинг барчасини институт ва университет талаблари мактабларда, академик лицейларда ва касб-ҳунар коллежларида ўқиб ўрганишган. Шунинг учун ҳам биз ҳозирча экотуризмнинг халқаро миқёсда қабул қилинган асосий ресурсларини ўрганишимиз мумкин.

Дунёда биринчи миллий парк–Йеллоустон-1872 йили Канада давлатининг ташаббуси билан Америка Қўшма Штатларида ташкил қилинди. Чунки, Йеллоустон миллий паркининг бир хил табиий ландшафтларга эга бўлган ҳудудларининг катта қисми Канада давлати чегараларида жойлашган эди. Шимолий Америка қитъасининг Қояли тоғларида 1885 йилда 26 км. кв.майдонда Вуд

Баффало миллий парки очилди. 1948 йилда “Табиатни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш халқаро Иттифоқи” (МСОП) ташкил қилинди.

Иттифокнинг бош мақсади – ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсининг ҳудудларини муҳофаза қилиш, табиат муҳофазаси бўйича илмий тадқиқотлар ўтказиш деб белгиланди. МСОП 1958 йилда БМТ га миллий паркларни ташкил қилиш ва уларнинг муаммоларини қуватлашни таклиф қилди. Натижада, 1962 йилда БМТнинг “Миллий парклар бўйича халқаро конференцияси” ўтказилди. Бу конференцияга 70 та давлатларнинг вакиллари қатнаш дилар. 1972 йилда БМТ ва ЮНЕСКО, ЮНЕП аъзолари “Миллий парклар бўйича халқаро Иккинчи Конвенцияни” қабул қилди⁴¹.

Бу Конвенциянинг қарорлари бўйича дунёдаги барча миллий паркларда инсоннинг ҳўжалик фаолияти сезиларли “даражаларда” чегараланди ва ўсимликлар, ҳайвонот дунёсини тўлиқ муҳофаза қилиш шарти қўйилиб (табиий ландшафтлар ва бетакрор табиий мажмуалар, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсига инсоннинг аралашуви қатъиян ман қилинади) қисман экологик туризмда фойдаланишга рухсат берилди.

Миллий парклар-Миллий парк тушунчаси, унинг вазифалари ва миллий парклардан туризм ва рекреацияда фойдаланиш бўйича биринчи 1933-йил Лондонда “Африка флора ва фаунасини муҳофаза қилиш Конвенцияси” да қабул қилинди. 1940 йили Дехлида миллий паркларнинг ҳозирги таърифи берилди.

Миллий парклар миллий ва халқаро аҳамиятга эга бўлган бетакрор табиатни ва табиий ландшафт объектларини, экологик тизимларни муҳофаза қилиш ва илмий, рекреация, дам олиш, маданий-маърифий тадбирлар ўтказиш учун мўлжалланган ва қўрикланадиган ҳудудлар ҳисобланади. Миллий паркларнинг таркибий таърифлари қуйидаги тавсифлардан иборат:

- Инсон ҳўжалик фаолияти аралашмаган бир ёки бир неча экологик тизимлардан иборат бўлган табиий мажмуалар йиғиндиси;

⁴¹. Mose Ingo. Sanfter Tourismus im Nationalpark Hohe Tauern. Vechtaer Arbeiten zu rGeographie und Regionalwissenschaft, Band 6. Vechta, 1988, 267 p.

- Ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси биохилма-хиллиги ўзининг турли-туман ва алоҳида этник хусусиятларга эгаллиги алоҳида илмий-амалий қизиқишга эканлигидан муҳофаза қилинади;

- Маҳаллий табиий ландшафтлар фақат шу ҳудудларни эгаллаган бўлиб ўзининг бетакрор чиройига эга;

- Экологик, геоморфологик ва эстетик белгилари учун давлатнинг алоҳида муҳофазасидаги ҳудудларга айлантирилган;

- Миллий паркга илмий тадқиқотлар ва табиатни ўрганиш мақсаларида киришга рухсат берилади.

- Миллий парклардан (давлатларнинг қарори билан) дам олиш ва рекреация, туризм мақсадларида фойдаланиш мумкин.

Дунёдаги давлатлар ўзларининг миллий паркларидан ҳар хил тартибда фойдаланадилар. Шунинг учун ҳам дунёдаги миллий паркларнинг ташкилий, иқтисодий ва географик хусусиятларини билиб олиш зарур. Миллий парклар давлат ва хусусий мулк эгаллигига қарашли бўлиши ҳам мумкин. Бундан ташқари баъзи давлатларда миллий парклар халқаро ташкилотлар ихтиёрига ҳам берилади. Ҳозирги вақтга келиб миллий паркларнинг асосий қисми деярли давлат мулкига айлантирилган.

Миллий паркларнинг ташкил қилиниши. 1933-йил Лондонда “Африка флора ва фаунасини муҳофаза қилиш Конвенцияси”нинг миллий парклар бўйича қабул қилган қароридан кейин давлатларда миллий парк ларни ташкил қилиш бир мунча жонланди. Айниқса, Африка давлатларида XX асрда кўплаб миллий парклар ва табиат қўриқхоналари ташкил қилинди. Бу миллий парклар ва табиат қўриқхоналари ҳозирги кунгача бетакрор табиат музейлари сифатида инсониятга хизмат қилмоқда.

Африкадаги энг катта миллий парклар Заир давлатида ташкил қилинган; Salonga Upemba, Maiko, Virunga. Заирдаги Kafue миллий паркида дунёдаги каркидон ва бегемотларнинг энг кўп сонлари сақланади ва муҳофаза қилинади.

1949 йилда Зимбабведа Ywange миллий парки ташкил қилинди. Танзаниядаги Serengeti миллий парки ҳозиргача жаҳондаги энг қизиқарли ва машҳур парклардан ҳисобланади. Кениянинг марказий қисмидаги Aberdare, Kruger миллий паркларида

Африканинг 5 турдаги энг йирик ёввойи ҳайвонлари муҳофаза қилинади.

Япония давлати миллий парклар яратишга катта эътибор берадиган давлатлар қаторида туради. Бу давлатдаги энг машҳури Фудзияма тоғидаги – Fuji Nakone Izu миллий паркидир. Ҳиндистонда ҳам кўплаб миллий парклар жаҳонга машҳур, таниқли. Буларнинг энг машҳурлари Ҳимолай тоғларининг олд қисмидаги-Corbet миллий парки ҳисобланади. Бу миллий паркда Ҳиндистон йўлбарси ва қоплон (леопард) муҳофаза қилинади ва кўпайтирилади.

Шри Ланкада филлар, қоплонлар ва кам учрайдиган ноёб қушлар муҳофаза қилинадиган GaI Oua миллий парки БМТ рўйхатида туради. Австралия энг кўп миллий парклари бор давлатлардан ҳисобланади. Бу давлатдаги Gagadu миллий паркида жаҳондаги энг кўп тимсоҳлар муҳофаза қилинади. Бу миллий паркда “Тимсоҳ” меҳмонхонаси жаҳонда тимсоҳ шаклида қурилган ягона меҳмонхона ҳисобланади.

Чилининг “Халқаро Пасхи ороли” миллий паркидаги афсонавий тош ҳайкаллар.

Янги Зеландияда Tongario, Egmont, Fiord Land миллий парклари таниқли миллий парклардан ҳисобланади. Буюк Британия ҳам миллий парклар ва табиат қўриқхоналарини кўпайтирувчи давлатлардан ҳисобланади. Британиядаги энг йирик миллий парк

Британия орлларидаги-Garingorn National Nature Reserve 26 минг га майдонни эгаллайди. Альп тоғларидаги энг катта миллий парклардан ҳисобланадиган Gran Paradiso Италия давлатининг ташаббуси билан ташкил қилинган.

Германияда 1969 йилда иккита Berchtesgaden, Bavarian Forest миллий парклари ўз фаолиятларини бошлади. Германияда 80 та миллий парклар, захирадаги миллий парклар ва табиат қўриқхоналари ташкил қилинган. Жанубий Америкада миллий парклар табиатни ўз табиий ҳолатида сақлаш ва муҳофаза қилиш учун ташкил қилинади. Шундай миллий парк Чарлз Дарвин тадқиқот ўтказган Галапагос оролларида(Экватор давлати)ноёб сув тошбақаларини ва сувда яшовчи турларни сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишни бошлади.Чилидаги машхур ва мўжизавий Пасхи ороли халқаро миқёсдаги миллий парк деб эълон қилинди.

Аргентинанинг Nehuel Huari миллий парки Анд тоғлари остонасидаги 800 минг га майдонни эгаллайди. Венесуэладаги Canaima миллий паркида дунёдаги энг баланд шаршара Angel Falls жойлашган. Миллий парклар ва табиат қўриқхоналари, алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг кўпайиши экотуризмнинг ривожланишига асос солади.

Ҳозирда дунёда 1500 дан зиёд миллий парклар бор. Уларнинг энг йирик бўлган 260 таси БМТнинг рўйхатига олинган⁴². Қайд қилинган маълумотлардан маълум бўладики, миллий парклар турли мақсадларда ташкил қилинган. Шунинг учун ҳам, экотуризмни ривожлантиришда бу миллий паркларнинг ташкилий, иқтисодий ва географик хусусиятларини таҳлил қилиш талаб қилинади.

Дунёда миллий парклар ташкилий ва иқтисодий жиҳатларидан а)-давлат мулки; б)-хусусий ва в)-аралаш(давлат ва хусусий) мулк эгалигида фаолият кўрсатмоқдалар. Баъзи давлатлар ўз миллий паркларини халқаро ташкилотлар ихтиёрига беришади ва даромаднинг бир қисмини олишади. Ҳозирги вақтда кўплаб давлатлардаги хусусий ва аралаш мулкдаги миллий паркларни эгалари давлат мулки бошқарувига беришмоқда. Иккала ҳолатнинг ҳам келиб чиқиш сабаблари миллий парклар муҳофазасининг

⁴². Бабкин А.В. Специальные виды туризма.Ростов на-Дону,Феникс,2008,252 с.

кийинлашиб бориши ҳисобланади. Африка мамлакатларида, Жанубий ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларида, Яқин Шарк ва МДХ давлатларида, Лотин Америкасида миллий паркларни давлат ихтиёрига бериш кучайган.

Миллий паркларни давлатга сотиш ёки тўлик давлат ихтиёрига бериш Европа давлатларида ҳам устувор йўналишга эга (Германия, Ирландия, Болгария, Руминия, Чехия Республикаси ва Скандинавия давлатлари). Шимолий ва Жанубий Америка Давлатларида, Польша, Греция, Туркия, Покистон, Непал ва Алжирда миллий парклар хусусий ва давлат тасарруфида фаолият кўрсатади.

Гарбий Европа давлатларида, Францияда, Испания ва Буюк Британияда, Парагвай, Уругвай, Эквадорда миллий паркларнинг ярами хусусий ҳисобланади. Жанубий Кореяда 40% миллий парклар хусусийлаштирилган.

Миллий паркларнинг ташкилий ва бошқарув хусусиятлари ҳам дунё мамлакатларида турлича ҳисобланади. Миллий парклар дастлабки вақтларда ташкил қилинганда федерал агентликларга ва департаментлар бошқарувида бўлишган. Ривожланган, ўтиш даври иктисоди ривожланиши даги давлатларда (90% давлатлар) миллий парклар бошқаруви пастдан-юқорига-вертикал ташкилий бошқарувида (Швеция, Италия, Нидерландия, Европанинг кўплаб давлатлари).

АҚШ, Канада, Франция, Австралия ва ЖАР давлатларида хусусий миллий парклар кўплигидан тенг ҳуқуқли-горизонтал ташкилий бошқарув ҳукумрон. Лекин, бошқарувнинг барча хилма-хиллиги ёки миллий парк лардаги турли мулкчилик шаклидан қатъи назар миллий парклардаги табиат муҳофазаси албатда давлат органлари ихтиёрида ҳисобланади.

Мамлакатимизда миллий парклар, табиат кўрикхоналари, биосфера кўрикхоналари, табиат буюртмахоналари ва алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларни ташкил қилиш ва бошқариш Ўзбекистон Республикаси «Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш» давлат қўмитаси ихтиёрига берилган. Сўнгги йилларда миллий парклар пулдор, табиат муҳофазасини қувватлайдиган халқаро ташкилотлар, тижорий банклар, машҳур ёзувчилар,

санъаткорлар ва бошқалардан тушадаган маблағлар ҳисобидан ҳам фаолият кўрсатишмоқда.

Дунёнинг миллий парклари экотуризм ресурслари мавзусида яна бир муҳим экотуристтик ресурслар ҳақида маълумотларни келтириш мумкин. Экотуризм мухлислари табиат ва унинг ресурсларига қизиқганлигидан баъзида оддий Америка кўршапалагини кўриш ёки кузатиш ва расмга олиш учун Австралиялик Америкага қитъасига борса, Америкалик кенгурини кўриш ва расмга олиш учун Австралияга келишади. Энг муҳими, экотурист нинг талаби қондирилади.

Шунинг учун ҳам экотуристтик ресурслари бор давлатлар барча имкониятларини ишга солиб ўзларида экотуризмни ривожлантиришга киришганлар. Канада миллий парклардан 240 млн. доллар. АҚШ миллий парклардан йилига ўртача 370 млн доллар даромад олишмоқда. Энг муҳими, экотуристтик объект қанчалик жозибадар, бетакрор бўлмасин ушбу объект ишлатилганда экотуризм ривожланади. Дунёда 1959-йилда 39 мамлакатда 200 та миллий парк, 1982 йилда 1000 та ва ҳозирда 1500 та миллий парклар фаолият кўрсатмоқда⁴³.

5.2. Табиат қўриқхоналари, табиат буюртмахоналари ва табиат ёдгорликлари

Давлат табиат қўриқхонаси-ноёб ва ўзига хос экотизимларни, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси ва алоҳида турларни, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг генетик фондини, табиатдаги табиий жараёнлар ва ҳодисаларни сақлаш, муҳофаза қилиш ва ўрганиш, экологик–маърифий тадбирлар илмий-тадқиқотлар ўтказиш мақсадида давлат томонидан муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлардир.

Давлат табиат қўриқхонасининг мақоми қуйидаги талаблардан иборат ҳисобланади:

- Табиий мажмуаларни тўлиғича муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш;

⁴³. Mose Ingo. Sanfter Tourismusim Nationalpark Hohe Tauern. Vechtaer Arbeitenzu rGeographie und Regional wissenschaft, Band 6. Vechta, 1988,267 p.

- Доимий экологик мониторингни ташкил қилиш;
- Илмий тадқиқот ишларини бажариш;
- Экологик-маърифий ишларни ўтказиш;
- Ноёб ўсимликлар ва ҳайвонот турларининг генофондини сақлаш ва муҳофаза қилиш, кўпайтириш.

Давлат табиат кўриқхоналари кўп ҳолларда битта ноёб ўсимлик ёки ҳайвон турини кўриқлаш учун ҳам ташкил қилинади. Бу ҳолда ҳам кўриқхона ҳудудларидаги барча экологик тизимлар ва улардаги биологик хилма-хиллик бир хил режимда муҳофаза қилинади. Масалан, Ўзбекистонда “Зарафшон табиат кўриқхонаси” эндемик бўлган Зарафшон тустовуғини, “Нурота табиат кўриқхонаси” ёввойи кўй архарларни кўриқхонанинг бутун экологик тизимлари билан муҳофаза қилади.

Давлат табиат кўриқхоналари алоҳида ўсимлик ёки алоҳида ноёб, эндемик бўлган ҳайвон турини муҳофаза қилишга (Бадай-тўқай биосфера кўриқхонаси) ҳам ихтисослаштирилиши мумкин. Масалан, ботаника табиат кўриқхоналари (халқаро “Қизил китоб” ва “Ўзбекистон “Қизил китоб” ига киритилган эндемик бўлган ноёб ўсимликлар, геоморфологик ёки геологик кўриқхоналар (Китоб геологик кўриқхонаси).

Биосфера кўриқхоналари- Биосфера кўриқхоналари атамаси 1976 йил ЮНЕСКО йиғилишида шакллантирилди. Ўша вақтда 8 мамлакатда 59 та биосфера кўриқхоналари ташкил қилинганлиги рўйхатдан ўтказилди. 1983 йилда “Биосферали ҳудудлар” бўйича халқаро конгресс“ биосферали ҳудудларни ривожлантириш” режасини ишлаб чиқди. Биосфера кўриқхоналари халқаро миқёсдаги мақомга(статусга) эга бўлган давлат табиат кўриқхоналари ҳисобланади. Муҳофаза режими давлат табиат кўриқхоналаридагидек, дунёда ҳозирга келиб 350 та биосфера кўриқхоналари ташкил қилинди⁴⁴.

Биосфера кўриқхоналарининг халқаро кўриқхоналарга айлантирилиши халқаро табиатни муҳофаза қилиш ташкилотларининг ва халқаро “Қизил китоб”нинг ташаббуси билан амалга оширилади. Чунки бу табиат кўриқхоналарида муҳофаза қилинаётган ўсимлик

⁴⁴. Кусков А.С., Голубева В.Л., Одинцова Т.Н., Рекреационная география. Саратовский государственный технический университет, 2005, 503 стр.

ёки ўсимликлар тури, ҳайвон ёки ҳайвонлар тури эндемик бўлиб дунёнинг бошқа ҳудудларида яшамайди ва сони жуда камайиб кетган, табиатда батамом қирилиб кетиши мумкин. Иккинчидан, давлатларнинг табиат қўриқхоналарида муҳофаза қилинадиган баъзи бир ҳайвон ёки парранданинг халқаро “Қизил китоб”га киритилиши ҳам ушбу қўриқхонани халқаро биосфера қўриқхоналари тизимига киритилишининг асосларидан бири ҳисобланади.

Ватанимизда Қорақалпоғистон Республикасида, Қуйи Амударё қайирларида дунёнинг бошқа ҳудудларида яшамайдиган, ватанимиз табиати учун эндемик бўлган-Бухоро бугусини кўпайтирадиган ва муҳофаза қиладиган олдинги “Бадай-тўқай табиат қўриқхонаси” Халқаро табиатни муҳофаза қилиш ташкилоти (МСОП) ва Халқаро “Қизил китоб” ташаббуси билан “Бадай-тўқай биосфера қўриқхонаси”га айлантирилди. Ҳозирда бу биосфера қўриқхонаси “Бадай-тўқай халқаро резервати”га айлантирилган. Ватанимиз даги иккинчи биосфера табиат қўриқхонаси жаҳонда санокли сонлари қолган қор барсини сақлаётган ва муҳофаза қиладиган “Чотқол давлат биосфера қўриқхонаси” ҳисобланади.

Давлат табиат буюртмахонаси(заказник) — табиат мажмуаларини ёки битта ва бир неча ўсимлик ва ҳайвон турини ёки турларини муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш мақсадларида давлат томонидан қўриқланадиган табиий ҳудудлардир. Табиат буюртмахоналари(рус тилидаги заказник атамаси кўпроқ оммавийлашган) асосан маълум бир муддатларда фаолият кўрсатиш учун ташкил қилинади.

Янги ерларни маданийлаштиришда, саноат микёсидаги фойдали қазил маларнинг топилиши ва тартибсиз, режасиз антропоген босимнинг кучайиши натижасида ўша ердаги табиий ландшафтлар ва ундаги ўсимликлар ва ҳайвонларнинг қирилиб кетиши юзага чиқади. Бундай ҳолатларда давлат бу жойларни давлат табиат буюртмахонасига айлантиради. Баъзи ҳолларда табиатдаги битта ноёб турнинг сони камайиб кетиб бутунлай йўқотилиши вазиятлари келиб чиққанда ҳам ўша тур номи билан табиат давлат буюртмахонаси ташкил қилинади. Мамлакатимизда 10 та табиат буюртмахоналари фаолият кўрсатмоқда.

Табиатнинг музейлари ва ҳайкаллари ҳозирги вақтда нима сабабдан табиат музейлари ва ҳайкаллари анча унутилганлиги ёдга келади. Биринчидан, бу музей ва ҳайкалларнинг жамланма номи ҳақида. Табиатнинг ўзи ясаган ноёб рельеф, тош ҳайкаллари, алоҳида диққатга сазовор жойлари ҳозиргача рус тилида "неживая природа" дейилади. Ўзбек тилига ўтгирсак "жонсиз табиат" бўлади.

Бу сўзлар табиатнинг ноёб гўшалари, булок, даралар, дарахтлар, геомор фологик ҳайкаллар ҳақида ёзилганда ҳам ишлатилапти. Фикримизча, "жонсиз, нотирик", "ўлик табиат" сўзларини табиат ўзи яратган мўжиза музейларга нисбатан ишлатиш ҳар ҳолда нотўғридек туйилади. Аниғи айтилса, биринчидан, жуда совуқ сўзлар, иккинчидан, биз сўз юритаётган табиат бурчаклари табиатнинг энг сўлим, ҳайвонотга бой, соя-салқин жойларию, булоқлари, мўжизавий ғорлари ҳақида. Тош ёки геоморфологик рельеф шаклларига келсак, уларни ҳам табиатнинг ўзи минг, балки миллион йиллардаги фаолияти натижасида яратган. Учинчидан, диққат қилсак бу жойларни табиатнинг бошқа қисмидан ажралиб турган, табиатнинг ичидаги музейлари десак хато бўлмас.

Табиат музейлари 1 дан то 10-15 гектар ерларни, ҳатто 5-6 м² ерни ҳам эгаллаши мумкин. Лекин, бу ерда энг муҳими, табиатдаги ана шу кичик жойлар ҳам эволюциянинг кенг ривожини ёки атроф-муҳитнинг ривожини ҳақида жуда муҳим маълумотларни бериши мумкин. Шу билан бирга бу ерда ҳаракатсиз, жонсиз геотизмларни табиат музейлари билан аралаштирмаслик лозим. Масалан, В.И.Вернадский сўзи билан айтганда биосферада сайёрамизнинг бутун тирик организмлари яшагани учун-тирик табиат, литосфера, гидросфера ва атмосфера нотирик табиат.

Табиат музейлари ўзининг алоҳида диққатга тортиши, эстетик завқ бериши, лол қолдириши билан умумий кўринишдан ажралиб туради. Табиат музейлари дам олиш, саёҳатга чиқиш ёки спорт иншоатлари, парклар қуришда ишлатилиб келинмоқда, улар илмий-тадқиқот лабораториялари ҳамдир. Республикамиз тоғларидаги қадимий расмларни бунга мисол қилиш мумкин. Бундай жойларни А. Гумбольд "Табиат эсдаликлари, ҳайкаллари" деб ҳам атаган.

Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар (2-жадвал)-миллий парклар, давлат табиат қўриқхоналари, давлат табиат буюртмахоналари, миллий ва халқ боғлари ҳам алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тизимига киради. Шунинг учун ҳам алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг таърифи миллий парклар ва давлат табиат қўриқхоналарининг таърифига тенглаштирилган. Хорижий давлатларда алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлардан чегараланган тартибларда туризмга, рекреацияга рухсат берилган. Халқаро ташкилотларнинг маълумотлари бўйича дунёда алоҳида муҳофаза қилинадиган барча хил табиий ҳудудларнинг сони 10 мингдан ошади.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлари

МЭТХ тоифаси	Тоифа бўлинмаси	Муҳофаза қамрайдиган даража	Мақсади
1. Давлат қўриқхоналари	Ажратилмайди	Экотизим	Фан ва мониторинг учун типик экотизимларни ўзгаришсиз сақлаб қолиш
2. Давлат буюртмахоналари	Ажратилмайди	Экотизим	Табиий ҳолида сақлаш учун муҳофаза қилиш.
3. Табиий боғлар	1. Миллий боғлар 2. Маҳаллий табиий боғлар	Экотизим	Табиий ҳолда сақлаш, муҳофаза қилиш ва чекланган ҳолда фойдаланиш
4. Табиат ёдгорликлари	Ажратилмайди	Ноёб объектлар	Ноёб объектни ўзгаришсиз сақаб қолиш
5. Алоҳида табиий объектлар ва	1. Буюртмахоналар 2. Табиий питомниклар	Алоҳида турлар ва улар	Турларнинг муҳитини сақлаш ва тиклаш.

комплекслар- ни сақлаш, кўпайтириш ва тиклаш учун ҳудудлар	3. Балиқ хўжалиги зоналари	яшайдиган муҳит	Турларни сақлаш ва кўпайтириш. Сув организмлари- ни сақлаш ва тиклаш
6.Муҳофаза этиладиган ландшафтлар	1. Курорт зоналари 2. Рекреаци- он зоналар 3. Сув муҳофаза зоналари 4. Соҳил бўйи полосалари 5. Сув объектла- рини санитар муҳофаза ки- лиш зоналари 6. Ерусти ва Ерости сувла- ри шакллани- ши зоналари	Алоҳида ландшафт- лар ва уларнинг қисмлари	Ландшафтларни соғломлаштириш мақсадида тиклаш. Ландшафтларни тиклаш ва сақлаш Сув, соҳилбўйи ландшафтларини сувни муҳофаза килиш мақсадида сақлаш
7. Алоҳида табiiй ресурсларни бошқариш учун ҳудудлар	1. Ўрмон хўжаликлари 2. Овчилик хўжаликлари	Алоҳида ресурслар	Ўрмон ресурсла- рини сақлаш ва барқарор фойдала- ниш. Овчилик ресурсларини сақлаш ва барқа- рор фойдаланиш
7. Давлат биосфера резерватлари	Ажратилмай- ди	Барча ландшафт ва биологик хилма- хиллик	Ҳудуднинг ижти- моий-иқтисодий тараққиёти учун биологик хилма- хилликни сақлаш ва барқарор фойдаланиш

Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар» бўлими томонидан «Ўсимлик оламини муҳофаза қилиш» бўлими билан биргаликда 100 ёш ва ундан катта дарахтларни ҳисобга олиш ва уларга «Давлат табиат ёдгорлиги» мақомини бериш учун вилоят табиатни муҳофаза қилиш қўмиталаридан келган ахборотни жамлаш ва умумлаштириш бўйича ишлар амалга оширилмоқда. Мазкур маълумотлар асосида умумлаштирилган жадвал тузилди ва барча дарахтлар ҳисобга олинди.

Кейинчалик, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қатор қарорлари билан «Чирчиқ, Охангарон, Сурхондарё, Чимён-Овул ерости чучук сувлари манбаларининг шаклланиш зоналарига алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақомини бериш тўғрисида», Зарафшон дарёси, Ош-Араван, Норин, Катоб-Шаҳрисабз ерости чучук сувлари манбаларининг шаклланиш зоналарига алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақомини бериш тўғрисида»⁴⁵ги, шунингдек, Қашқадарё вилоятидаги Қашқадарё; Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳридаги Чирчиқ; Сурхондарё вилоятидаги Сурхондарё; Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятидаги Зарафшон; Андижон ва Наманган вилоятидаги Қорадарё; Сурхондарё, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасидаги Амударё; Андижон, Наманган, Сирдарё, Тошкент ва Фарғона вилоятларидаги Сирдарё дарёлари сувни муҳофаза қилиш зоналари ва соҳилбўйи полосасини белгилаш ҳақидаги низомлар тасдиқланди⁴⁵.

Экологик парваришхоналар (Питомниклар) – экологик парваришхоналар халқаро “Қизил китоб” рўйхатига тушган, бутунлай йўқотилиш арафа сига келган ноёб ҳайвон турларини сақлаб қолиш ва кўпайтириш учун махсус табиий

⁴⁵. Миллий маъруза маълумотлари. 110-150 б.

шароитларда ва махсус режимда давлатлар томонидан ва табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилотлари томонидан ташкил қилинади.

Мамлакатимизда Бухоро вилоятида халқаро “Жайрон” парваришхонаси ва Тошкент вилоятида “Сайхун табиат хўжалиги” парваришхона мақомига тенглаштирилган ва табиатни муҳофаза қилиш бўйича халқаро талаблар даражасида фаолият кўрсатмоқда. 1976 йилда республикада биринчи марта Бухоро вилоятида 5145 га майдонда жайронларни боқиш бўйича ихтисослаштирилган питомник ташкил қилинди. 1989 йилда питомник ноёб ҳайвон турларини кўпайтириш бўйича республика илмий-ишлаб чиқариш маркази - «Жайрон» экомарказига айлантирилди ва Давлат табиат қўмитаси таркибига қўшилди.

«Жайрон» экомаркази ноёб ва йўқолиб кетиш хавфи остидаги ҳайвон турларини сақлаб қолиш ва кўпайтиришга ихтисослашган жаҳон миқёсида ўзига хос бўлган объект ҳисобланади. 1977 йилда ташкил этилганида экомарказ «Бухоро жайронларни кўпайтиришга ихти-

сослашган питомник» деб номланарди ва унда 42 та жайрон, 4 та кулон ва сайғоклар боқиларди. Кейинчалик унда халқаро ва миллий Қизил китобларга киритилган хонгул (Бухоро бугуси), гепард, йўрға-тувалоқ ҳам боқилди. Питомникнинг олдида жайронларни кўпайтириш, улар биологиясини ўрганиш ва популяцияси ресурсларидан оқилона фойдаланиш вазифаси қўйилди.

Кейинчалик ижобий натижалар олинганидан кейин питомник бошқа ноёб турлар—кулон, Пржевальский оти, йўрға-тувалоқни кўпайтириш билан шуғулланди, бу ерда сайғоклар подаси ҳам бор эди. Фаолиятини кенгайтириш ва ҳайвонларни кўпайтириш соҳасидаги муваффақиятлари туфайли 26.12.98 йилда Вазирлар Маҳкамасининг фармойиши билан питомник «Жайрон» экомарказига айлантирилди.

Экомарказ майдони 7153 га бўлиб, шундан 5145га браконьерлар ва йиртқичлардан ҳимояланиш учун металл тўсиқ билан тўсилган. Питомникда тутқунлик шароитида ҳайвонларни ўрганиш ва зарурат туғилганида ҳайвонлар болаларини қўлда овқатлантириш имконини берадиган вольтерлар тизими қурилган. Ҳозирги пайтда 2007 йилдаги ҳисобга кўра жайронлар миқдори 549 бош, Пржевальский отлари 35 бошгача, Ўзбекистон табиатида йўқолиб кетган қулонлар 55 бошгача етган.

Жайронни вольтерда кўпайтириш соҳасидаги ишлар энг муваффақиятли кетмоқда. Экоцентр фаолият юритган вақт давомида тутқунликда кўпай тирилган ҳайвонларнинг 30 та авлодини олишга муваффақ бўлинди. Бунда ҳайвонот боғлари ва хусусий коллекцияларга 200 дан ортиқ жайрон, 5 та Пржевальский оти сотилган, 822 бош жайрон тарқатилган, о вчилик маҳсуло ти (жайрон) 128 бошни ташкил қилди. Ҳозирги пайтда унинг майдони 7,1 минг га гача кенгайтирилди.

Унинг ҳудудида Ўзбекистон “Қизил китоб”и ва МСОП “Қизил китоб” ига киритилган жайрон, Пржевальский оти, қулон, йўрға тувалоқ ва бошқа ҳайвонлар яшайди. «Жайрон» экомарказида Бухоро қўйини кўпайтириш бўйича ишлар амалга оширилмоқда. Ёввойи ҳайвонлар сонининг сўнги ҳисобига кўра, Экомарказ ҳудудида 549 та жайрон, 55 та қулон, 35 та Пржевальский оти, 9 та Бухоро қўйи ва битта морхўр мавжуд. 2007 йил апрель ва август ойларида Москва ҳайвонот боғи ва Тожикистон миллий боғига тегишли равишда 15 тадан жайрон юборилган.

«Сайхун» табиат хўжалиги бўйича 2007 йилда инкубаторга 360 та ёввойи ўрдак тухуми қўйилган ва шундан 200 та ўрдак боласи очилган, табиий йўл билан 5та ғоз ва 45 та цесарка олинган, кўлда 400 кг маданий балиқ турлари етиштирилган.

Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлар иккита хусусий питомник ташкил қилди: Бу Ўзбекистонда кўриқланадиган ҳайвонлар ёки ўсимлик турини хусусий мулкга беришда дастлабки истиқболли йўналишдир.

1. Бухоро вилоятида (Пешку тумани) йўрға-тувалоқни кўпайтириш бўйича «Emirates Birds Breeding» МЧЖ питомниги (2007 й.);

2. Навоий вилоятида (Кармана) йўрға-тувалоқни кўпайтириш бўйича «Emirates Centre for Conservation of Houbara» МЧЖ питомниги (2008 й.).

Таянч сўзлар ва иборалар: миллий парк, флора, фауна, конвенция, эндемик, резерват, экомарказ, питомник, табиат ҳайкаллари, коллекциялар, миллий боғ, МСОП, табиат музейи, қитъа, бетакрор.

Мавзуни ўзлаштириш бўйича тест саволлари:

1. Миллий паркларнинг тўғри таърифини белгиланг.

А. Табиат мажмуаларини ёки битта ва бир неча ўсимлик ва ҳайвон турини ёки турларини муҳофаза қилиш мақсадларида давлат томонидан кўриқланадиган табиий ҳудудлар.

Б. Ноёб ва ўзига хос экосистемаларни, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси ва алоҳида турларни, табиатдаги табиий жараёнлар ва ҳодисаларни сақлаш, муҳофаза қилиш ва ўрганиш, экологик-маърифий тадбирлар илмий-тадқиқотлар ўтказиш мақсадида давлат томонидан муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар.

В. Халқаро миқёсдаги мақомга(статусга) эга бўлган давлат табиат кўриқхона лари. Муҳофаза режими давлат табиат кўриқхоналаридегидек.

Г. Миллий ва халқаро аҳамиятга эга бўлган бетакрор табиатни ва табиий ландшафт объектларини, экологик тизимларни муҳофаза қилиш ва илмий, рекреация, дам олиш, маданий-маърифий

тадбирлар ўтказиш учун мўлжалланган ва қўриқланадиган ҳудудлар.

2. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг таърифини тўғри белгиланг.

А. Табиатнинг музейлари ва ҳайкаллари.

Б. Табиат қўриқхоналари.

В. Миллий парклар.

Г. Миллий парклар, давлат табиат қўриқхоналари, давлат табиат буюртма хоналари, миллий ва халқ боғлари ҳам алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тизимига киради.

3. Дунёда нечта миллий парк бор?

А. 1000 та.

Б. 1200 та.

В. 1500 та.

Г. 2000 та.

4. Дунёда нечта биосфера қўриқхоналари бор?

А. 100 та.

Б. 150 та.

В. 250 та.

Г. 350 та.

5. Ўзбекистонда нечта биосфера қўриқхоналари бор?

А. 2 та.

Б. 5 та.

В. 10 та.

Г. 12 та.

Экологик эмблема тестни аниқланг ва таърифини ёзинг

Мавзуни ўзлаштириш бўйича топшириқлар:

1. “Миллий парклар экотуризм ресурслари”ни тушунтиринг.
2. “Давлат табиат қўриқхоналари” ни тушунтиринг.
3. “Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар”ни тушунтиринг.
4. “Табиатнинг музейлари ва ҳайкаллари” тушунтиринг.
5. “Биосфера қўриқхоналари” ни тушунтиринг.
6. Экологик парваришхоналарни тушунтиринг.
7. Экотуризмда табиат қўриқхоналаридан фойдаланиш мумкинми?
8. Экотуризмда табиат буюртмахоналаридан фойдаланиш мумкинми?
9. Экотуризмда биосфера қўриқхоналаридан фойдаланиш мумкинми?
10. Экотуризмда экологик парваришхоналардан фойдаланиш мумкинми?

**6-мавзу. Дунёда миллий паркларнинг халқаро
моделлари. Ўзбекистонда экологик туризмни
ривожлантиришда халқаро миллий парк
моделларини қўллаш йўллари.**

Режа:

6.1. Экотуризмни ривожлантиришнинг халқаро моделлари.

6.2. Экотуризмни ривожлантиришда халқаро моделлардан фойдаланиш ва қўллаш йўллари.

**6.1. Экотуризмни ривожлантиришнинг
халқаро моделлари**

Жаҳонда экотуризмни ривожлантиришда ягона, ҳар бир давлатларнинг табиий иқлим шароитига, улардаги туризм ресурсларидан фойдаланишда тўғридан-тўғри мос келадиган, қулай бўлган моделлар ёки усуллар ҳозиргача ишлаб чиқилган эмас. Лекин, экотуризмни ривожлантиришда миллий парклардан ва давлат табиий қўриқхоналаридан фойдаланиш масалалари яхши тадқиқ қилинган^{46, 47}. Шу нуқтаи-назардан миллий парклар модели тушунчасига, мазмун ва моҳиятига тўхталиш зарурати бор. Чунки, экотуризмни ривожлантиришда миллий парклар стандарт, эъталон вазифасини ўтамоқда. Ҳозирги вақтда экотуризм ва рекреация туризмларини ривожлантиришда миллий парклардан фойдаланишнинг 6 та модели бор. Бу моделларнинг алоҳида-алоҳида модел сифатида ажратилиши ўзига хос хусусиятларига асосланган:

1. Америка модели.
2. Европа модели.
3. Парк резерват модели.
4. Осиё модели.
5. Австралия модели.
6. Бавария ўрмонлари миллий парки- Европа-2 модели

⁴⁶. Бишоп К., Грин М., Филлипс А. Модели национальных парков. Н.Новгород, Изд-во Центра охраны дикой природы, 2000, 278 с.

⁴⁷. Franklin P., Metzler J., Pitcher D. et al. USA: National Parks. Museums. N.Y.: DK Travel. 2004. 294 p.

1. *Америка миллий парклари моделида* муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг жуда катталиги, бетакрор табиати. Экотизимларнинг кўплиги билан хусусиятланади. Масалан, Гренландия миллий парки—70 млн. га Африкадаги Марказий Калахари парки—5,2 млн.га, Америка Қўшма Штатлари даги Аляска миллий парки—7,3 млн.га, Канада давлатидаги Вуд-Баффало— 4,4 млн.га, Мўнглистон давлатидаги Гоби миллий парки—5 млн.га, Россиядаги Колима миллий парки 3 млн.га.

Бу моделда миллий парк ташкил қилишни биринчи бўлиб Америка Қўшма штатлари бошлаган. АҚШ ҳукумати 1872 йилда ҳозирда дунёга машҳур Йеллоустон миллий паркини ташкил қилди. АҚШ ва Канада давлатлари бу моделда фойдаланишда инсоннинг ҳўжалик фаолияти кучайиб бораётган бўлса ҳам ўз ҳудудлари чегарасида миллий паркларнинг майдонларини тобора кенгайтириб бормокдалар. Ҳозиргача Канада давлати миллий парклар ҳудудларини 12% га кенгайтди. Бу миллий парклар давлат тасарруфида, баъзи ҳолларда йирик корпорацияларга ижарага берилади, лекин миллий парkning табиати муҳофазаси назорат қилиш ҳуқуқини давлат ўзида сақлаб қолади.

Бу моделдаги миллий паркларни молиялаштириш жуда баланд. Миллий паркларни сақлаш учун давлат ҳам, федерал штатлар ҳам маблағ ажратади. Бунга қўшимча бўлиб хусусий мулкдорлар ҳам маблағ қўшишади (миллий парклардаги рекреация хизматларининг ярми хусусий секторда). Шунинг учун ҳам Шимолий Америка моделидаги миллий парклар дунёдаги энг бой миллий парклардир. Миллий паркни ривожлантиришда Америка Қўшма Штатлари ва Канада ҳукумати ўзаро тенг шартнома асосида ҳамкорлик қилишадилар, миллий паркдан дам олиш ва экотуризмда фойдаланишнинг замонавий, янги технологияларини яратадилар.

Халқаро экотуризм ривожига Америка моделининг кўплаб давлатларда ишлатилаётганлиги бу моделнинг жаҳонда биринчи мартаба мамлакат аҳолисининг дам олишини ва рекреацияга бўлган эҳтиёжини қондириш эди. Энг муҳими, Америка давлати маҳаллий аҳолини иш билан таъминлашнинг, ҳар бир ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ни режалаштиришни

жаҳондаги бошқа давлатларга қараганда жуда эрта англаган ва бошлаган эди.

Диаграмма 1. Экотуризмни ривожлантиришида халқаро Америка модели

Иккинчидан, Америка Қўшма Штатлари ва Канада давлатларининг майдонларининг катталиги, бу ҳудудларда аҳолининг кенг тарқалганлиги, овчиликнинг жуда кучайиб бораётганлиги ва табиатни ва табиат ресурсларини муҳофаза қилиш халқаро миқёсда кучайиб бораётганлиги ҳам бу иккала давлатнинг ўзаро ҳамкорликда жаҳонда биринчилардан бўлиб миллий паркларни ташкил қилиш, уларда дам олиш ва табиатни муҳофаза қилишда экотуризмни ривожлантиришнинг зарурлигини ўз вақтида тушуниб етгани эди.

Учинчидан, табиий ресурслари тобора камайиб бораётган, атроф-муҳитнинг ифлосланиши кучайиб бораётган Европа давлатларида табиатни ва унинг ресурсларини келажак авлодларга

сақаб қолиш шиори олимлар ва аҳоли томонидан давлатлар ҳокимиятларининг олдига каттиқ ривишда қўйила бошланган эдилар. Шул нуқтаи-назардан Европа давлатларининг олимлари, экологлари кун тартибидаги бу муҳим масалани ечишнинг илмий амалий томонларини тадқиқ қилишга киришган эдилар. Натижада глобал муаммолардан бири бўлган табиатни ва унинг ресурсларини сақлаб қолиш ва келажак авлодларга етказишда халқаро миқёсда экотуризмни ривожлантиришнинг давлат дастурлари ишлаб чиқилад бошланди. Бу дастурларни амалга оширишда экотуризмни ривожлантиришнинг моделларини ишлаб чиқиш ўша вақтдаги давр талаби эди.

Шу тариқа сайёрамиз табиатини сақлашда сайёравий усул-экотуризмни ривожлантиришнинг АҚШ, Европа моделлари юзага келди. Дастлабки вақтларда бу моделлар бўйича миллий парклардан экотуризмни ривожлантиришда фойдаланиш масалаларига анча ишончсизлик билан қарашлар ҳатто, бу моделларни танқид қилувчи халқаро ташкилотлар ҳам топилди. Бу танқидларнинг асосида миллий паркларда сайёр овчилик кучайиб кетади, алоҳида муҳофазадаги ҳудудларнинг экологик тизимларини муҳофаза қилиш кийинлашади деган исботлар ҳам бор эди.

Лекин, цивилизация тараққиёти инсониятнинг дам олишини ҳам биринчи ўринларга чиқариши натижасида ва сайёрамиз табиатини оқилона режаларда сақлаб қолишнинг энг устувор йўналишлари айнан табиат бағрида дам олиш ва унинг сақланиб қолишига ёрдам бериш ҳам халқаро экологик муаммоларда устувор масалаларга айланган эди. Шул нуқтаи назардан АҚШ ва Европа миллий экологик моделидан фойдаланишни кўплаб давлатлар тезда қабул қилишди.

2. Европа модели. Биринчи Европа миллий парки 1909- йилда Швецияда ташкил топган. Бу моделнинг ўзига хос афзалликлари Буюк Британияда ишлаб чиқилди. Бу моделда ишлаш ғарбий Европа ва Японияда ташкил қилинди ва тобора ривожланиб бормокда.

Эътибор қилинг, биринчи Европа миллий парки Швецияда ташкил қилинди. Буюк Британияда амалий жиҳатлардан ишлаб чиқилди. Европа ва Японияда синаб кўрилди ва муваффақият

билан ишламоқда. Экотуризмни ривожлантиришда давлатларнинг ҳамкорлигидан намуна олишимиз керак.

Бу моделнинг асосий хусусиятлари миллий паркларнинг худудлари кичиклиги ва аҳолининг экологик билим ва маданият юқори даражадалиги билан фарқланади. Бу моделни молиялаштириш давлат томонидан амалга оширилади. Шунинг учун ҳам транспорт, йўл коммуникациялари ва экотуризм инфратузилмалари жуда юқори даражаларда ташкил қилинган.

Европа моделидаги миллий паркларнинг яна бир хусусияти шундаки, деярли 50 % миллий парклар хусусий секторда. Миллий паркларнинг энг катта шиори—мамлакат аҳолисининг соғлигини тиклаш ва дам олиш шароитларини яратиш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ички экотуристлар оқими жуда катта, лекин ташқи экотуризм оқими ҳам катта миқдорларни ташкил қилади.

Европа давлатларидаги миллий паркларнинг ташкил қилиниши муҳитини ва шароитини ҳисобга олсак, дастлаб шундай омилга эътибор бериш керакки, европаликлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётда бошқа халқларга нисбатан анча олдинга чиқиб олган халқлардир. Уларнинг аҳоли энг зич жойлашган материкда яшаётганлиги илмий-техника ривожланиб бораётганлиги учун ҳам иккинчидан, бу давлатларда яшаётган халқларнинг ижтимоий-сиёсий онги ва маданиятининг жуда юқори бўлганлиги ҳам ўз давлатлари раҳбарияти олдида табиат муҳофазасини дадил қўйганлиги, ўзларининг ҳам глобал экологик муаммоларнинг тобора кучайиб бораётганлиги ўз вақтида тушуниб олганликлари эди.

Европа давлатлари ўз давлатлари табиати ва табиий ресурсларини сақлаб қолишда ва экологик туризм ривожлантиришда ўзаро ҳамкорликни ташкил қилишди. Чунки, Европа давлатлари бири- бири билан чегарадош давлатлар ҳисобланади ва Европа қитъаси табиати табиий географик минтақаларни ташкил қилганлигидан бу давлатларнинг чегараларига бўсинмайди. Шунинг учун ҳам бу давлатлар экологик тизимларни биргаликда ва ўзаро ҳамкорликда муҳофаза қилишадилар. Шул нуктаи назардан ҳам бу давлатлар экотуризмни ривожлантиришда ҳеч иккиланмасдан АҚШ ва Европа экологик моделларига янги технологиялар киритишиб амалиётда қўллай бошладилар.

Диаграмма 2. Экотуризмни ривожлантиришда халқаро Европа модели

3. Парк резерват-моделининг ривожланиш концепцияси бутунлай бошқача – бу миллий паркларни молиялаштириш давлат ҳисобидан эмас балки, аксинча, давлатни қувватлашдир. Бу миллий паркларнинг фаолият кўрсатишдаги бош принципи – ўз кучига ишониш, ғояси – ўзини-ўзи таъминлашдир. Бу модел XX аср ўрталарида шаклланди ва ҳозирда ривожланаётган давлатларда кенг ёйилиб бормоқда.

Миллий паркга кириш баҳоси жуда паст ва шунинг учун ҳам ички ва ташқи туристлар жуда кўп ташрифлар қилишмоқда. Резерват парк моделидаги энг муҳим омил Европаликларнинг экологик онг ва экологик маданиятининг жуда юқори бўлганлиги билан белгиланади. Бу миллий парк тизимининг ишлашида жуда катта маъно бор. Яъни Европаликлар “ўз уйингни ўзинг покиза

тут” шиорини оммавий равишда қабул қилганликларига кўплаб ўн йилликлар ўтди. Европаликлар нинг ўзаро ҳамкорликда мустаҳкам, биродарликда эканлигини жаҳондаги халқлар тарих сабоқларидан жуда яхши билишади.

Иккинчидан, Европада яшаётган халқлар ҳаётнинг ҳар қандай муаммоларини биргалашмасдан ҳал қилиб бўлмаслигини ҳам жуда яхши билишади.

Учинчидан, парк резерват тизимини ташкил қилиш йўли билангина замонавий саноати кучли ривожланган Европанинг ҳозирги табиатини сақлаб қолиш ва келгуси авлодларга етказиш мумкинлигини улар анча эрта англадилар.

Диаграмма 3. Экотуризмни ривожлантиришида халқаро парк - резерват модели

Тўртинчидан, табиат ва унинг ресурсларини сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишнинг йўлларини биринчилардан бўлиб тадқиқ қилганлар ҳам европаликлар ҳисобланади. Шу ўринда қайд қилиш лозимки, Европаликлар оиласида экологик маданиятни ўқиш – ўргатиш мактабгача тарбия таълимига киритилган.

Бешинчидан, Европа давлатларидаги мактабларда, бошланғич таълимда “Ўлкашунослик”, “Табиатшунослик”, “Табиатга экскурсия” фанларини ўқитиш ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб жуда кучайтирилган. Европаликлар инсонда табиатга меҳр ва уни асраш-авайлаш ҳис-туйғуларини болаликдан ўрганадилар.

4. Осиё модели ҳозирги вақтда шаклланиш босқичида. Бу моделдаги миллий паркларнинг фаолият кўрсатиш асосан давлат тасарруфида. Осиё давлатлари ўз ички туризмида ҳам халқаро миқёсда ривожланиб бораётган, табиат муҳофазасида ва маҳаллий аҳоли ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим истиқболли йўналишларни таъминлайдиган экотуризмни ривожлантиришда миллий парклар ва алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан фойдаланиш тизимини яратишга ёки тадқиқ қилишга жиддий қришган эмас.

Экотуризмни ривожлантиришдаги Осиё модели юқорида қайд қилганимиздек, эндигина ривожланиш йўлида. Осиёдаги давлатлардан Ҳиндистон, Тайланд, Жанубий Корея, Малайзия, Хитой ва Япония давлатлари кўп йиллардан бери экотуризмни ривожлантириб бораётган давлатлар қаторига киради.

Диаграмма 4. Экотуризмни ривожлантиришда халқаро Осиё модели

Илмий адабиётларда Осиё давлатларида миллий парклар ва алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан экотуризмни ривожлантиришга киришмаётганлигининг сабаблари ҳам тадқиқ қилинмаганлиги қайд этилмоқда. Бу ҳолат Ўзбекистонда ҳам мавжуд. Лекин, сўнгги йилларда алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан экотуризмда фойдаланиш аста-секинлик билан ва ўта хушёрлик билан олдинга силжий бошлади.

Бу йўналишда БМТнинг ватанимиздаги ваколатхонасининг халқаро ГЭФ лойиҳаси асосида Бадайтўқай давлат кўрикхонаси халқаро биосфера резерватига айлантирилди. Ҳозирда бу резерватда халқаро ҳамкорликда олимлар резерватнинг тараққиёти бўйича илмий тадқиқотларни олиб бормоқдалар. Бу биосфера резерватидан ҳақаро ЭКОНЕТ тизимида экотуризмни ривожлантириш бошланди. Чунки биосфера резерватида маҳаллий аҳоли ҳам яшайди. Бу аҳоли экотуристларга экотуристик хизматларни кўрсата бошлади.

5. Австралия модели. Илмий адабиётлар таҳлилидан маълум бўладики, Австралия экотуризмни унинг тамойилларига асосланиб ташкил қилган ва жаҳонда экотуризмни илмий-амалий қоидаларига асосан ривожлантираётган лидер давлат ҳисобланади. Бу давлат экотуризмни ўз давлатининг ҳудудларида ташкил қилганда ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг давлат дастурларини ишлаб чиқади ва ҳудуднинг табиий ресурсларини ҳисобга олган ҳолда экотуризмни ривожлантириш имкониятларини ўрганади.

Энг муҳими шундаки, экотуризмни ташкил қилишда маҳаллий абориген аҳолининг ижтимоий-иқтисодий манфаатлари ҳисобга олинади ва экотуристик хизматларни амалга ошириш тўлиқ уларга топширилади. Иккинчидан, мамлакатдаги штатлар маъмуриятининг таклиф ва тавсияларини ҳам тўлиқ ҳисобга олади. Мамлакатдаги табиатшунос, эколог ва биолог олимлар халтали ҳайвонлар юрти бўлган Австралияга молиявий жиҳатдан имкониятларга эга бўлган туристларнинг келишини жуда яхши билишади.

Шунинг учун ҳам улар экотуристтик маҳсулотларни турли-туман мавзуларда тайёрлашади⁴⁸. Ҳозирда хақаро туризмда Австралиянинг 9 мавзудаги экотуристтик маршрутлари жуда оммавийлашган ва катта экотуристтик оқимларни ҳосил қилган халқаро экотуристтик маршрутлари муваффақият билан ишламоқда⁴⁹.

Диаграмма 5. Экотуризмни ривожлантиришда халқаро Австралия модели

⁴⁸ Александрова А.Ю. География туризма. КНОРУС, Москва, 2010, 590 с.

⁴⁹ Забелина Н.М. Национальный парк. Москва, Мысль, 2010, 210 с.

Австралия моделининг муваффақият билан ишлаётганлигининг энг муҳим омилларидан бири шундаки, барча ҳудудларда ташкил қилинаётган экотуристлик хизматларга фақат ўша ҳудуднинг маҳаллий аҳолиси хизматлар кўрсатади. Бу усулда ишлаш маҳаллий аҳолининг иш билан таъминланишини ҳал қилади ва маҳаллий қишлоқларнинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ўз вақтида ҳал қилишга ёрдам беради.

Халқаро экотуризм бозорида энг оммавийлашган 10 та экотуристлик маршрут рейтинги бўйича Австралия сўнгги ўн йилликда биринчи ўринларни эгаллаб келмоқда. Австралияда экологик туризм билан 9 та миллий компания шуғулланади. Биргина “Australian Eco Adventures” миллий экотуризм компаниясининг 75 та турмахсулоти (экотуристлик маршрути) халқаро экотуризм бозорида сотилади.

Бу компаниянинг китларни кузатиш ва томоша қилиш экотурини халқаро экотуристлар навбат кутиб олишади. Австралия кенгуриси бўйича 3 та миллий экотуристлик компаниялар ҳам фақат халқаро экотуристларни кутиб олишга ихтисослашган.

6. Бавария ўрмонлари миллий парки (Европа-2 модели). Бавария ўрмонлари миллий паркини кўпинча экотуризмни ривожлантиришнинг халқаро Европа-2 модели деб ҳам номлашади. Бу миллий паркнинг ташкил қилиниши тизими ҳам экотуризмни ривожлантиришда бутунлай янгича усулларни қўллашдан бошланди.

Экотуризмни ташкил қилишда ва миллий парklar, алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан экологик туризмда фойдаланишда асосан давлат ташаббускор бўлган бўлса Бавария ўрмонлари миллий паркини маҳаллий ҳукумат ташкил қилди ва асосий шиор табиат ва унинг ресурсларини муҳофаза қилишда давлатга ёрдам бериш тизимини ишлаб чиқди.

Юқорида келтирилган Европа-2 моделининг асосий кўрсаткичларидан ҳам бу тизимнинг барча иш юритиш ҳолатларини тезда англаб олиш мумкин ва кичик майдонларда ҳам, алоҳида муҳофазадаги ҳудудларда ҳам, табиий ресурсларни муҳофаза қилишда ҳам экологик туризмни ривожлантиришда ҳам Бавария ўрмонлари миллий моделини муваффақият билан қўллаш мумкин бўлади.

Диграмма 6. Экотуризмни ривожлантиришда халқаро Бавария ўрмонлари миллий парки модели

Европа мамлакатларининг майдонлари Америка ва Канада ёки Африка давлатларидагидек катта ҳудудларни эгаллаган миллий парклари йўқ бўлсада Европа халқларининг ҳам сиёсий ҳам экологик маданияти нинг юқори бўлганлиги ғоятда зич жойлашган давлатлар ўз давлатлари ҳудудларида сақланиб қолган табиатни муҳофаза қилишда экотуризмни ривожлантириш йўллари усталик билан топдилар. Яқин вақтларгача миллий парклар бири-биридан ажралган ҳолда, ахборотсиз ёки ўзаро ҳамкорликсиз ишлар эди. Лекин экологик муаммоларнинг сайёравий чеагараларда кучайиши, муаммоларнинг ечимини топиш қийинлашиб бораётганлиги, молиялаш тиришнинг оғирлашиб бораётганлиги дунёдаги миллий паркларни ягона тармоқга бирлаштиришни талаб қилди. 1993 йилда ландшафт биохилма-хиллиги ва турларни сақлаш бўйича «Панъевропа стратегияси»

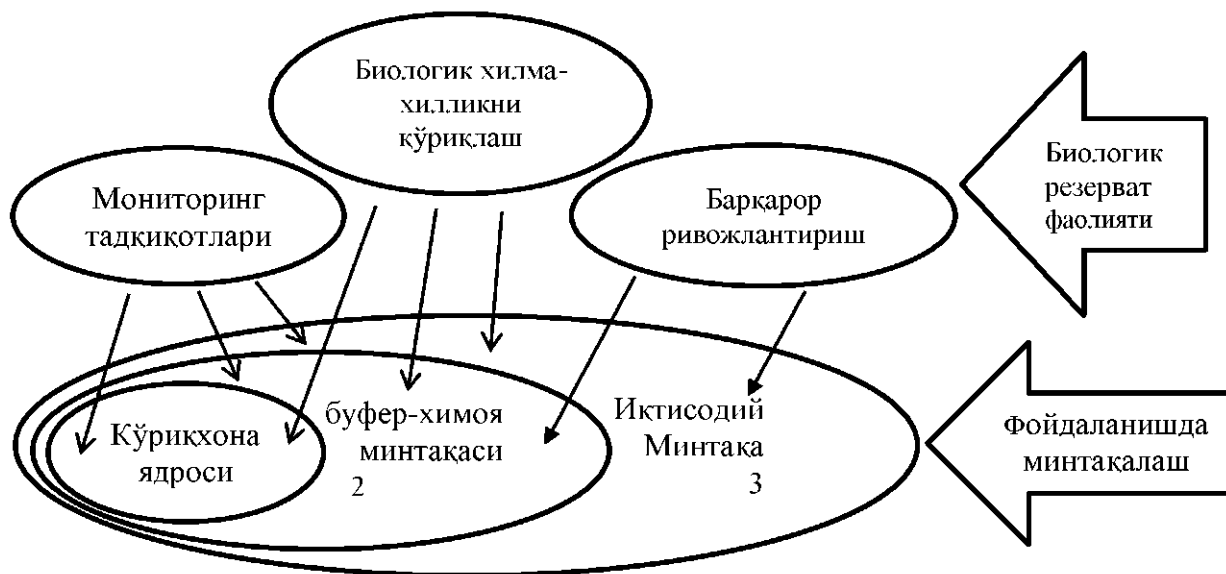
жаҳонда биринчи экологик тармоқ—ЭКОНЕТнинг тузилганлигини эълон қилди.

6.2. Экотуризмни ривожлантиришда халқаро парк моделларидан фойдаланиш ва қўллаш йўллари

ЭКОНЕТ тизимидаги давлатлар ҳозирга келиб алоҳида кўрик-ланадиган ҳудудларни муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланишнинг куйидаги технологиясини ишлаб чиқди (1-чизма). Эконет тизими ҳозирга келиб нафақат Европа давлатларида балки, бутун жаҳондаги давлатларнинг алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларининг экологик мувозанатини сақлашда экотуризмни жадал ривожлантириш мақсадларида оммавий равишда қўлла нил-моқда. Чунки, олимларнинг хулосаларига кўра алоҳида муҳофазадаги ҳудудларни экологик билимли ва экологик онгли кишилар давлат назоратига қараганда яхшироқ муҳофаза қиладилар.

Фикримизча, қайд қилинган усул—ЭКОНЕТ миллий парклар ва кўрикхоналардан экотуризмда фойдаланишда жуда қўл келади ва қулай. Ҳозирда мамлакатимизда ЭКОНЕТ тизимида давлат табиат кўрикхоналари дан фойдаланиш Бадай-тўкай халқаро биосфера резерватида синаб кўрил моқда. Бу биосфера резерватининг кўрикхона ядросидаги Бухоро буғулари табиий биологик хилма-хиллик ресурслари табиий ландшафтлари билан қаттиқ режимда муҳофаза қилинади, инсоннинг ҳар қандай фаолияти чекланган. Фақат илмий тадқиқотлар ўтказилишига рухсат берилади (1-Кўрикхона ядроси).

Иккинчи (2-буфер ҳимоя минтақаси) муҳофаза зонасида ҳам қаттиқ кўриклаш режимида, инсоннинг ҳар қандай фаолияти чекланган, фақат илмий тадқиқотларга рухсат берилади. Чунки бу зонага асосий муҳофазадаги (кўрикхона ядросидаги) ҳайвонлар ўтиши мумкин. Шунингдек, кўрикхонадаги бошқа ҳайвонлар ҳам ўтиши мумкин.

1-чизма. Миллий парк, табиат қўриқхоналари ва биологик резерватларда табиат муҳофазасини ташкил қилиш ва экотуризмда фойдаланиш тизими (ЭКОНЕТ).

1. Биосфера резерватлари, қўриқхоналар, миллий паркларнинг асосий муҳофазадаги ҳудудлари ёки ядроси.
2. Экологик коридорлар (қўриқланадиган объектлар ва ядро ўртасидан турлар миграцияси ўтадиган минтақалари).
3. Буфер минтақалар (фойдаланишдан олинмаган, хўжалик фаолияти ва табиатдан раціонал фойдаланишга рухсат берилган бўлиб табиатни тиклаш шароитлари ҳам яратилган).

Учинчи (3-иқтисодий минтақа) зонада Бадай-тўқай халқаро биосфера резерватида маҳаллий аҳолининг кичик қишлоқлари ёки алоҳида уйлари ҳам жойлашган. Бу аҳоли асосан қўриқхона муҳофазасига жалб қилинган. Шунингдек, ушбу аҳолининг хўжалик фаолиятига ҳам шахсий чорвасини ҳам яшаш жойи атрофларида боқишга ҳам рухсат берилган.

Биосфера резерватидаги ўрмонларни кесиш, белгиланган жойдан бошқа жойларда ерни қўшиб олиш ёки ўзлаштириш, фойдаланишга рухсат берилмайди. Туризмда, рекреацияда фойдаланишга қисман рухсат берилган. Келгусида Бадай-тўқай биосфера резерватидаги истиқболлий бундай тажрибани бошқа қўриқхоналаримизда ҳам қўллаш истиқболлари мавжуд.

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришнинг мақсади ва вазифаларини амалга оширишда экотуризмни ривожлантиришда

халқаро моделларни Ўзбекистон шароитида қўллашдаги тадқиқотларнинг натижаларини таҳлил қилиш натижасида қуйидаги истикболли йўналишларни белгилаш мумкин:

1. Экотуризмни ватанимизда ривожлантиришда биринчи навбатда экотуризмни ривожлантиришда халқаро моделларнинг тавсиф ва таърифларини, бу моделларнинг мақсади ва вазифаларини, моделлар бўйича амалга ошириладиган ишларни батафсил ўрганиш талаб қилинади.

2. Мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришда халқаро экологик моделларни қўллаш объектлари муфассал ўрганилиши лозим бўлади.

3. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар ва табиат қўриқхоналари, миллий боғлардан экотуризмни ривожлантиришда фойдаланишнинг ҳукукий ва меъёрий ҳужжатларини давлат миқёсида ишлаб чиқиш талаб қилинади.

4. Экотуризмни ривожлантиришда мамлакатимизнинг экотуристлик ресурслари ва объектлари халқаро ва ички туризм бўйича даражаларга бўлиниши, бу объектларнинг экотуризмда фойдаланиш имкониятлари ўрганилади.

5. Экотуризмни ривожлантиришдаги энг муҳим масалалардан бири – экологик туризм ресурслари маданий марказлардан анча узоқ масофаларда жойлашганлиги сабабли бу масканларда туристик инфратузилмаларнинг ташкил этилмаганлиги ҳисобланади. Шунинг учун ҳам биринчи навбатдаги вазифалардан бири алоҳида муҳофазадаги ҳудудлар, давлат табиат қўриқхоналари ва миллий боғларимизда экотуристларга инфратузилма тизимини ва хизматларини ташкил қилишимиз экотуризмни ривожлантиришдаги биринчи масала ҳисобланади.

6. Мамлакатимизда экотуризмни ривожлантириш долзарб масалалардан эканлиги ва бу истикболли йўналишда экотуризмни ривожлантиришнинг халқаро моделларини қўллашнинг рекламаларини ишлаб чиқиш ҳамда халқаро ва ички туризм бозорларига чиқариш кутилган натижаларни беради.

7. Экотуризмни ривожлантиришда яна бир муҳим масалалардан бири шундан иборатки, туризм бошқарувида Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси ва унинг вилоятларидаги минтақавий бўлимларида, экскурсия саёҳат бюроларида–

«Экотуризмни ташкил қилиш ва бошқариш тизими»ни ташкил қилиш тузилмалари шакллантирилиши зарур бўлади.

8. Истикболда экотуризмни ривожлантиришдаги яна бир долзарб масалалардан бири-барча вилоятларимизда аҳолининг қизиқшини, тадбир қорлигини ва ташаббусқорлигини ташкил қилиш, аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий манфаатдорлигини таъминловчи имтиёзли давлат қарорларини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

9. Экотуризмни ривожлантиришдаги энг муҳим муаммолардан бири бўлган яна бир масала шундан иборатки, экотуризмни ҳаракатга келтирувчи ихтисослашган махсус туристик фирмалар ёки туристик ташкилотлар ҳанузгача ташкил қилинмаяпти. Шунинг учун ҳам мамлакатимизнинг барча вилоятларида экотуризмни ташкил қилувчи ва экотуристлик хизматларни кўрсатувчи туристик фирмалар ташкил қилиш экотуризмни ривожлантириш да шу куннинг вазифаларидан ҳисобланади.

10. Мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришда рухсат берилган экотуризм ресурсларига туристик маршрутлар ишлаб чиқишни йўлга қўйиш ва бу туристик маршрутларнинг рекламасини халқаро ва ички туризм бозорига чиқариш.

11. Мамлакатимизда халқаро ва ички экотуризмни ривожлантириш ишларини жадаллаштириш. Бу йўналишда халқаро экотуризм ва ички экотуризмни ривожлантиришга ихтисослашган туристик фирмаларни ташкил қилиш.

12. Қишлоқларимизда экотуризмни қишлоқ туризми, рекреация туризми, зиёрат туризми ва спорт туризмлари билан боғланган ҳолда, мажмуали ташкил қилиш.

Таянч сўзлар ва иборалар: ЭКОНЕТ, экологик моделлар, туристик инфратузилма, ихтисослашиш, экологик коридор, буфер минтақа, ядро, иқтисодий минтақа.

Мавзуни ўзлаштириш бўйича тест саволлари:

1. Ҳозирда экотуризмнинг нечта халқаро модели бор?

А. 2 та.

Б. 4 та.

В. 6 та.

Г. 8 та.

2. Экотуризмнинг биринчи халқаро модели қаерда ишлаб чиқилган?

А. АҚШда.

Б. Канадада.

В. Австралияда.

Г. Германияда.

3. Экотуризмнинг халқаро Европа модели қайси давлатда ишлаб чиқилган?

А. Германияда.

Б. Швецияда.

В. Японияда.

Г. Англияда.

4. ЭКОНЕТдан фойдаланиш неча тизимдан иборат?

А. 2 тизимдан.

Б. 3 тизимдан.

В. 4 тизимдан.

Г. 5 тизимдан.

Мавзуни ўзлаштириш бўйича топшириқлар:

1. Экотуризмни ривожлантириш бўйича халқаро Америка моделини ўрганинг ва амалий дарсларда гапириб беринг.

2. Экотуризмни ривожлантириш бўйича халқаро Австралия моделини ўрганинг ва амалий дарсларда гапириб беринг.

3. Экотуризмни ривожлантириш бўйича халқаро парк резерват моделини ўрганинг ва амалий дарсларда гапириб беринг.

4. Экотуризмни ривожлантириш бўйича халқаро Осиё моделини ўрганинг ва амалий дарсларда гапириб беринг.

5. Экотуризмни ривожлантириш бўйича халқаро Европа моделини ўрганинг ва амалий дарсларда гапириб беринг.

6. Резерватлардан экотуризмда фойдаланиш бўйича қайси моделни қўллаш мумкин?

7. Миллий паркларимиздан экотуризмда фойдаланиш бўйича қайси моделни қўллаш мумкин?

8. Қўриқхоналаримиздан экотуризмда фойдаланиш бўйича қайси моделни қўллаш мумкин?

9. Табиат буюртмахоналаримиздан экотуризмда фойдаланиш бўйича қайси моделни қўллаш мумкин?

10. Экологик парваришхоналардан экотуризмда фойдаланиш бўйича қайси моделни қўллаш мумкин?

7-мавзу. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда қишлоқ туризмидан фойдаланиш йўллари

Режа:

7.1. Қишлоқ туризми ҳақида тушунча, қишлоқ туризмнинг мақсади ва вазифалари. Қишлоқ туризмнинг ресурслари. Мамлакатимизда миллий туризмни самарали ривожлантиришда қишлоқ туризмнинг ўрни.

7.2. Қишлоқ туризмни ривожлантиришнинг халқаро моделлари ва улардан фойдаланиш йўллари.

7.3. Қишлоқ туризмни ривожлантиришда қишлоқ туризмнинг замонавий рекламаларини яратиш.

7.1. Қишлоқ туризми ҳақида тушунча, қишлоқ туризмнинг мақсади ва вазифалари. Қишлоқ туризмнинг ресурслари. Мамлакатимизда миллий туризмни самарали ривожлантиришда қишлоқ туризмнинг ўрни.

XX асрнинг иккинчи ярмида атроф-муҳитни тоза сақлаб қолиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, муҳофаза қилиш, сайёравий муаммоларга айланиб кетганлиги маълум бўлди. Шу билан бирга инсониятнинг тарихий, маданий меросини сақлаш ҳам сайёравий чегараларда кун тартибига чиқди. Ушбу долзарб муаммолар натижасида жаҳонда қишлоқ туризми ўзининг ривожланиш босқичини бошлади^{50, 51, 52}.

Мамлакатимизда ҳам, айниқса, қишлоқ жойларимиздаги мавжуд туристик ресурслардан туризм фаолиятида кенг фойдаланган ҳолда туризмни ташкил этиш ва ривожлантириш ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизда катта самаралар бериши исботсиз жараён. Айниқса, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг 2009 йилни «Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги йили», 2013-йилни «Обод турмуш йили» деб эълон қилиши

⁵⁰ Tourism. Development and Growth: the challenge of sustainability. London. 1998.246 p.

⁵¹ Rural Tourism: Working for the Countryside. London.Countryside Agensi. 2000.151 p.

⁵² Биржаков М.Б.,Новикова О.А., Исторические предпосылки деревенского туризма. Туристические фирмы,2002,№ 28.

қишлоқ туризмини ривожлантиришда катта имкониятларни яратиб берди.

Ҳозирги кунда ҳукуратимиз қишлоқ жойларда янги иш ўринларини яратиш ва бу омил оркали аҳолининг яшаш даражасини яхшилашга катта эътибор бермоқда. Бу йўналишда қишлоқ жойларда туризмни ривожлан тириш муҳим аҳамиятга эга бўлиб унинг салоҳиятли имкониятлари ҳам бор. Бу имкониятлар қуйидагилардан иборат;

- қишлоқ жойларда жойлашиш ва овқатланишнинг шаҳардагига нисбатан 2-2,5 маротаба арзонлиги;
- қишлоқ жойларининг экологик жихатдан тозаллиги;
- экологик тоза озиқ-овқат турларининг мавжудлиги;
- халқимизнинг қадимий миллий меросининг сақланиб қолганлиги;
- жозибадор туристик ресурслар, миллий белгилар, хусусиятга бой бўлган хизмат турларининг кўплиги ва ранг-баранглиги ва бошқ;
- миллий мерос маҳсулотлари ишлаб чиқишнинг сақланиб қолганлиги (миллий ҳунармандчилик, устачилик маҳсулотлари ва бошқа...).

Иккинчидан, қишлоқларимизда туризмнинг қуйидаги турларининг ресурслари ҳам мавжудлиги:

- *тарихий – археологик туризм ресурслари* – тарихий обидалар, тарихий жойлар, археологик қолдиқлар, топилмалар;
- *этнографик туризм ресурслари* – анъанавий маҳаллий ҳаёт тарзи, миллий фолклор, урф-одатлар, маданият, турли маросимлар, миллий ўйинлар;
- *қишлоқ хўжалик – агротуризм ресурслари* – қишлоқ боғлари, деҳқончилик, маданий ландшафтлар ва қишлоқ хўжалик ишлари, полизчилик, қишлоқнинг ўзига хос кўриниши ва қурилиши;
- *диний – диёрат туризми ресурслари* – муқаддас қадамжолар, азиз-авлиёларнинг қабрлари, шифобахш булоқлар, турли диний маросимлар;
- *экотуризм ресурслари* – қишлоқ жойларнинг ватанимизнинг барча табиий – географик минтақаларида (тоғ, тоғ олди, чўл, адир, сув ҳавзалари) жойлашганлиги;

- *рекреация ва соғломлаштириш туризм ресурслари* – пансионатлар, соғломлаштириш марказлари, курортлар, минерал сувлар, бетакрор гўшалар, булоқлар, ўрмонлар, тўқайзорлар, шаршаралар, дарё соҳиллари;

- *қишлоқ фермерлари иш тартиби ва ҳаёт тарзи* – қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини сақлаш, ем-хашак тайёрлаш маҳсулотлар етиштириш ва сотиш.

Ибодуллаев Н.⁵³ Ўзбекистоннинг қишлоқларида туристик ресурслар ва туристик салоҳиятнинг жуда катта захиралари борлигини қайд қилган (3-жадвал). Жадвал маълумотларидан маълум бўладики, қишлоқ жойларда туризмни ривожлантиришнинг жуда катта имкониятлари мавжуд. Шу сабабли, сўнгги йилларда қишлоқ туризми дунёнинг кўплаб мамлакатларда жадал равишда ривожланмоқда.

Қишлоқ туризмни ташкил қилишда юқорида қайд қилинган туризм турларининг барча ресурслари мажмуали, бириккан ҳолда ишлайди ва ҳар қандай туристни кўпроқ муддатларга ушлаб қолади. Шунинг учун ҳам Европа давлатлари қишлоқ туризмни ривожлантиришга ўтган асрнинг 60 йилларидан жадал киришди.

Ҳозирга келиб, Европа давлатларида қишлоқ туризмидаги туристларнинг оқими 60 млн.туристни ташкил қилмоқда. Франция, Германия, Англия, Италия давлатларида қишлоқ туризми хизматларини ишлаб чиқарувчи 10 минглаб туристик фирмалар ва туристик ташкилотлар муваффақият билан ишлашмоқда. Биз ҳам мамлакатимизда қишлоқ туризмнинг моҳияти, мақсади ва вазифаларини тадқиқ қилишга эндигина киришаяпмиз.

Жаҳонда қишлоқ туризмга ҳар бир давлатлар ўзларидаги имконият ларига қараб ҳар хил мазмунда қарамоқда. Масалан, Англияда аҳолиси 7000 кишилик қишлоқларни қишлоқ туризмни ривожлантириш режасига киритишади, Австрияда бу сонлик аҳолиси бўлган қишлоқларни шаҳар туризмни ривожлантириш режаларига кўшишади. Шунингдек, қишлоқ туризмни, агротуризмни россиялик олимлар экотуризмнинг тармоғи деб билишади. Европа давлатларида аксинча агротуризм-деҳқончилик

⁵³. Ибодуллаев Н., Ўзбекистоннинг экотуристтик ресурслари, Самарқанд, 2008, 144 б.

билан боғлиқ туризм, экотуризм эса табиат бағрида бўлиш ва уни муҳофаза қилишга кўмаклашиш деб белгиланган.

3-жадвал

Ўзбекистонда қишлоқ жойларининг туристик салоҳияти.

№	Туризм турлари	Туристтик ресурслар	Фойдаланиш имкониятлари
1	Тарихий археологик туризм	Тарихий обидалар, археологик қазилмалар	Ўрта
2	Этнографик туризм	Анъанавий маҳаллий ҳаёт тарзи, миллий фольклор, хўжалик фаолияти усуллари, турли маросимлар	Юқори
3	Қишлоқ хўжалик - агротуризм	Қишлоқ боғлари, маданий ландшафтлар ва қишлоқ хўжалик ишлари, қишлоқларнинг ўзига хос кўринишлари	Ўрта
4	Танишув саёҳати	Курслар ва семинарлар (мусика, касб-хунар, табиий соғломлаштириш манбаалари ва бошқалар)	Ўрта
5	Диний-зиёрат туризми	Муқаддас қадамжолар, черков, масжид ва бошқа зиёрат жойлари, турли диний маросимлар	Юқори
6	Экологик туризм	Қишлоқларнинг табиий географик минтакаларда (тоғ, тоғ олди, адир, чўл, сув ҳавзалари ва бошқалар) жойлашганлиги	Юқори
7	Соғломлаштириш туризми	Минерал сув манбаалари, пансионатлар, соғломлаштириш марказлари, курортлар	Юқори
8	Рекреация туризми	Бетакрор жойлар, даралар, булоклар, ўрмонлар, дарё бўйлари ва бошқалар	Юқори

Ватанимизда кишлоқ жойлардаги ресурслардан туристик мақсадларда фойдаланишни мажмуали ташкил қилиш қулайлигини ҳисобга олиб юқорида келтирилган туризм турларини жамлаган ҳолда кишлоқ туризми деб атасак, бу туризмни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш анча осон кечади. Шунинг учун ҳам кишлоқ туризмни ташкил қилишдаги муаммоларни ўрганишдан олдин, даставвал кишлоқ туризмнинг моҳиятини, мақсади ва вазифаларини белгилаб олишимиз лозим бўлади.

Жаҳондаги кўплаб давлатларда «Кишлоқ жойлардаги туризм» атамаси ҳам бор ва улар кишлоқлардаги туризм ресурсларга боғлиқ ҳолда туристик инфратузилмаларни яратадилар. Бу ҳолат уларда кишлоқ туризмнинг жуда ривожланганлигини ва айрим–айрим йўналишларни ҳосил қилганлигини кўрсатади. Биз учун энг муҳими, кишлоқ туризмни ривожлантириш мамлакатимизда ички туризмни ривожлантириш асослари эканлигини англаб олишимиздир. Маълумки, ички туризм Бутунжаҳон туризм ташкилотининг таснифи бўйича бир мамлакат аҳолисининг ўз давлати ҳудудларидаги туристик фаолияти деб белгиланган.

Кишлоқлардаги туристик ресурслар ички туризмнинг асосий объектлари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам АҚШ, Канада, Англия, Франция, Германия, Испания каби давлатлар дастлаб (ўтган асрнинг 70-йилларидан) ўз давлатларида ички туризмни ривожлантирганлар, бутун аҳолини янги ижтимоий- иқтисодий соҳага-туризм жараёнларига кўп йиллар давомида тайёрлаганлар. Шу тарика туризмдаги тадбиркорлик айниқса, кишлоқ туризмидаги тадбиркорлик кучайиб кетган. Лекин афсуски, биз ҳозиргача ички туризмни ҳам халқаро туризмни ҳам тарихий обидалари бор шаҳарларга саёҳат деб тушунмоқдамиз.

Республикаимизда кишлоқ туризмни ривожлантириш зарурлигининг энг асосий, долзарб яна бир бир масаласини—шаҳар аҳолисининг кишлоқлар да дам олишини ташкил қилиш деб тушунмоғимиз лозим. Қайд қилганимиздек, дунёда кишлоқ туризмни ривожлантириш орқали ички туризмни сўнгра халқаро туризмни ривожлантирган ва жаҳон туризмида «лидер» ўринларни эгаллаб келаётган АҚШ, Канада, Франция, Англия, Германия, Италия, Австралия ва Испания давлатлари жаҳон туризмидаги ҳозирги

мавқеларига дастлаб қишлоқ туризмини ривожлантириш орқали эришдилар.

Ғарбий Европанинг барча давлатлари ҳам қишлоқ туризмини жадал ривожлан тиришмоқда. Шарқий Европа давлатлари кўп йиллар собиқ советлар таъсирида бўлганлигидан қишлоқ туризмини ишлаб чиқиш дастурларини тузаолмадилар.

Шундай қилиб, Республикамизда қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг **моҳияти** – қишлоқларимизга ички ва халқаро туристларни жалб қилиш асосида қишлоқларимиздаги ободончиликни кучайтириш, қишлоқларимиз аҳолисини халқаро ҳамдўстлик жараёнларига кўшиш ва қишлоқларимизни халқаро микёсда дунёга кўрсатиш ҳисобланади. Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг **мақсади** – қишлоқ аҳолисининг иш билан бандлигини қўшимча имкониятлар асосида ошириш, қишлоқ аҳолиси маҳсулотларининг кўпроқ сотилишини таъминлашдир.

Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг асосий **вазифаси** – қишлоқлар да туризми ривожлантириш тадбиркорлигини ташкил қилиш асосида қишлоқ туризми хизматлари ва сервисни, қишлоқ туризми инфратузилма ларини яратишдан иборатдир деб белгиласак тўғри бўлади.

Энди, тан олишимиз лозимки, қишлоқ туризмини ривожлантириш мавзусида республикамизда ҳали жиддий илмий-тадқиқотларнинг бошланмаганлигини ҳисобга олиб, халқаро технологиялар ва дастурларни ўрганиши миз зарур бўлади. Қишлоқ туризмини ривожлантиришда албатда Европа Иттифоқининг «Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг стратегик режа лари» ни ўрганишимиз лозим. Бу стратегик режага асосан қишлоқ туризмини ривожлантириш дастурига қуйидагилар киритилган. Биз учун бу дастур анча муҳим бўлиши мумкин;

- қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг ҳуқуқий ва меъёрий асосларини такомиллаштириш;
- салоҳиятли туристларга ва ривожланаётган тармоқларнинг ахборот бюроларига қишлоқ туризми ҳақидаги барча маълумотларни, ахборот ларни бепул етказиб бериш;
- дастурда қатнашувчи деҳқон хўжаликларини манзили бўйича молиявий қувватлаш;

- кишлок инфратузилмаларини такомиллаштириш бўйича мақсадли маблағлар ажратиш;
- кишлок туризми корхоналарини хусусийлаштиришда давлатнинг фоизли қатнашувини таъминлаш;
- кишлок жойларининг ҳолати мониторингини доимий ўтказиб бориш;
- фермерларни дотациялаш ва имтиёзли солиқлар белгилашда рағбатлан тириш сиёсатини қўллаш;
- лойиҳаларни амалга ошириш учун инвесторларни излаш;

Умумий қилиб олганда, Европа давлатларида кишлок туризмининг ривожлантиришдан 3 та сиёсий ҳолатни ташкил қилиш ва 3 та манфаатни ҳосил қилиш ҳал қилинмоқда.

1. Қишлоқ жойларда янги иш ўринларини ташкил қилиш асосида кишлок иқтисодиётини кўтариш, кишлокда ишлаб чиқариш ва савдо—сотиқни кучайтириш;

2. Шаҳарликларнинг мақсадли дам олишини ташкил қилиш орқали шаҳарликларнинг маблағларини кишлокга йўналтириш;

3. Солиқ тизими орқали давлат хазинасига қўшимча маблағларни тушириш ҳисобидан кишлокларни ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш (туризм инфратузилмалари, транспорт коммуникациялари, меҳмонхоналар, овқатлантириш корхоналари, спорт иншоотлари ва бошқ...).

Европадаги мамлакатлардаги кишлок туризмидаги туристик талаб ва тақлифларнинг ўсиши истикболларини таҳлил қилганимиздан маълум бўладики, бу давлатлардаги 30 % шаҳар аҳолиси айнан кишлокларда дам олиш ҳам кишки маҳсулотларни ҳамлаш орқали кишлок туризмининг кучли ривожлантиришнинг мақсадли йўналиши эканлигидан далолат беради. Қишлоқ туризмининг ривожлантиришда жаҳоннинг кўплаб давлатлари Европа моделларидан, дастурларидан, стратегик режаларидан нусха олмоқдалар. Чунки, ҳозирда кишлок туризми фақат Европа давлатларида барқарор ривожланмоқда.

Мамлакатимизда кишлок туризмининг ривожлантиришда халқаро моделлар, тан олинган технологиялар ва стратегик режаларни қўллаш масаласини таҳлил қилганимизда шундай хулоса келиб чиқадики, ушбу моделлар, технологиялар ва стратегик режаларда

бирон бир қойил қиладиган ёки ҳайратга тушадиган томонлари йўқ. Бу технологиялар ва стратегик режаларда белгиланган жараёнлар ва воқеъликлар, ташкилий жиҳатларни ҳеч қийналмасдан ташкил қилишимиз ҳам, бажаришимиз ҳам мумкин.

Бу соҳада энг муҳими ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизда ижобий ўзгаришлар яратадиган ушбу муҳим соҳани ташкил қилиш ва ривожлантириш режалари, дастурларини ишлаб чиқиш жараёнларини бошлашимиз керак. Европа давлатларининг қишлоқ туризми ўтган асримизнинг давомида ҳозирги тараққиётга эришган. Қишлоқ туризмни ташкил қилишда 1970-йилларда дастлаб Франциянинг «Туризм ва қишлоқ жойларни ривожлантириш агентлиги», Австрияда—Австрия фермерлик туризми ассоцияси», 1990 йилда Европа Иттифоқининг- «Қишлоқ жойларни мажмуали ривожлантириш Умум Европа «Лидер» дастури» ташкилотлари муваққият билан ишлаб келмоқда.

Демак, мамлакатимизда қишлоқ туризмни ривожлантиришда биринчи навбатда «Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси» миллий компанияси таркибида «Қишлоқ туризмни ривожлантириш» бўлимини ташкил қилишимиз зарур. Бу бўлим қишлоқ туризмни ривожлантириш учун қўйидаги ишларни амалга ошириши мақсадли йўналиш бўлади:

- қишлоқлардаги туристик ресурсларнинг рўйхатини олиш, улардан ички ва халқаро туризмда фойдаланиш даражалари, тавсифларини ишлаб чиқиш;
- қишлоқ туризмида атроф — муҳитни муҳофаза қилишда экотуризмни ривожлантириш дастурларини яратиш;
- қишлоқларда етиштирилаётган ва ишлаб ишлаб чиқарилаётган маҳаллий маҳсулотларнинг сифатини кўтариш ва истеъмолчини таклиф қилиш;
- қишлоқ туризмида маркетингни ташкил қилиш ва талаб-таклиф-истеъмолчи тизимидаги ишларнинг стратегик режаларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- қишлоқ туризмнинг инфратузилмаларини яратиш усулларини ишлаб чиқиш ва қишлоқ туризми инфратузилмаларини яратиш.

Мамлакатимизда қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг стратегик дастурини ишлаб чиқиш ҳозирча анча мураккаб ҳисобланади. Чунки, қайд қилганимиздек, бу соҳада кенг қўламли тадқиқотлар бошланганича йўқ. Лекин, Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ватанимизда туризмни ривожлантириш тўғрисидаги фармонлари ва қарорлари асосида қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг стратегик дастурини дастлаб лойиҳа вариантларда ишлаб чиқишни бошлашимиз лозим бўлади.

Мамлакатимизда биринчи навбатда қишлоқ туризмини ривожлантиришда давлат дастури ишлаб чиқилиши талаб қилинади, иккинчи талаб эса стратегик режа яратишдир. Қишлоқ туризмини ривожлантириш режаси, давлат дастури, бошқарув таркиби, молиялаш тизими, қишлоқлардаги имкониятлар, қишлоқлардаги туристик ресурслар, қишлоқ аҳолисининг қишлоқларга туристларнинг ташрифи ҳақидаги муносабатлари, қишлоқ ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсири, қишлоқ табиий ресурсларига таъсири ҳақида давлат оммавий нашрларида республикамизнинг олимлари, мутахассислари, ижтимоий-иқтисодий соҳалар мутахассислари доимо илмий оммабоп мақолалар билан чиқишлари мақсадли бўлади. Иккинчидан, мамлакатимизда қишлоқ туризмини ривожлантириш масалалари, муаммолари ва уларнинг ечимлари ҳақида енгил ўқиладиган ва енгил тушуниладиган ўқув-услубий қўлланмалар чоп қилиб қишлоқлар аҳолисига бепул тарақатилиши кутиладиган натижаларни беради.

Ўзбекистонда қишлоқ туризмини ривожлантириш нақадар фойдалилиги ва ҳозирги эркин бозор ижтимоий-иқтисодий ислохатларининг бажарилишида давлатимизнинг иқтисодий сиёсатига мос келиши қуйидаги таҳлиллардан ҳам тушуниб олиш мумкин. Мамлакатимизда қишлоқ туризмини ривожлантириш асосида қишлоқларимиздаги мавжуд ишсизликни ечиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқишни кўпайтириш ва сифатини ошириш, қишлоқларнинг иқтисодини кўтариш, савдони ташкил қилиш, миллий ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, халқаро ҳамдўстликни кучайтириш каби муҳим масалаларда катта ютуқларга эришишимиз мумкин.

Иккинчидан, шаҳарларимизда яшаётган аҳолининг дам олишини ташкил қилиш, шаҳарликларни қишлоқлар билан боғлаш, уларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қишки мавсумга ғамлаб олиши шароитларини яратиш, айникса, шаҳарлик болаларнинг қишлоқларда ҳордик чиқаришини, табиат бағрида бўлиб табиатни англашни, экологик онг, экологик маданиятни шакллантиришимиз табиатга меҳр уйғотишимиз осонлашади.

Учинчидан, қишлоқ туризмни ривожлантиришда солиқ тушумларининг кўпайишини таъминлаш ва ушбу маблағлар асосида қишлоқ жойларни ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш имкониятлари пайдо бўлади.

Тўртинчидан, қишлоқ туризмни ривожлантириш асосида қишлоқ табиатини муҳофаза қилиш, тарихий обидаларни муҳофаза қилиш, таъмирлаш, муқаддас зиёратгоҳларни обод қилиш ва кўкаламзорлаштириш, улардан халқимизнинг эркин фойдаланишини таъминлаш масалалари ҳал бўлади.

Бешинчидан, жаҳон халқлари қишлоқларимизда сақланиб қолинган ва мустақиллигимиз туфайли тобора сайқалланиб бораётган миллий меросимиз, миллий санаътимиз ва маданиятимиз билан яқиндан танишади. Энг муҳими, Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг қишлоқ ҳаётини тубдан ўзгартиришга қаратилган фармон ва қарорлари, «Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили», «Обод турмуш йили» давлат дастурларидаги режаларнинг амалга ошиши кучаяди.

Мамлакатимизда миллий туризмни самарали ривожлантиришда қишлоқ туризмнинг ўрни. Ўзбекистонда қишлоқ туризмни ривожлантириш муаммоларини ўрганишдан олдин, даставвал қишлоқ туризмнинг моҳиятини халқаро миқёсдаги мақсади ва вазифаларини яхшилаб ўрганишимиз лозим бўлади. Чунки, табиат билан боғлиқ туризм турлари кўп ҳолларда бири бири билан боғлиқ ҳолда ёки қўшилиб кетади ёки битта экологик туризмни ташкил қилади ва экотуризм деб аталади.

Александрова А.Ю. дунёдаги кўп давлатлар қишлоқ туризмни экологик туризмнинг бир тармоғига қўшишни ёзади ва қуйидаги маълумотларни келтиради⁵⁴:

⁵⁴. Александрова А.Ю., География туризма, Москва, КноРус, 2010, 590 с.

1. Юмшок (Sanfter tourimus – немсча; Soft Tourism- инглизча);
2. Тоғ, Табиат, шунингдек, ёввойи табиат (Mountain, Nature or Wilderntourism);
3. Яшил, Сагузашт, Қишлоқ туризми (Green, Adventure, Agro Tourism);
4. Экологик туризм ёки Экотуризм (Ekologikal Tourism or Ekotourism).

Келтирилган маълумотлар бўйича қишлоқ туризми экотуризмнинг бир тармоғига тўғри келмокда. Шунингдек, қишлоқ туризмни кўп давлатларда агротуризм деб ҳам аташади. Францияда, Буюк Британияда, Германияда, Италияда қишлоқ туризми, Австрия, Руминия, Австралияда экотуризм, АҚШ, Канада ва Африка давлатларида экотуризм ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам қишлоқ туризмнинг моҳиятини кўплаб давлатларда ҳар хил тушунишади. Шу билан бирга эътибор бериш керакки, дунё давлатларида туризмдаги атамалар ҳозиргача бир систематикага туширилган эмас. Агар диққат қилсак туризм турларининг номларини ҳам турлича тушунишимиз мумкин. Лекин бу турли тушунишларга аниқлик киритиш талаб қилинмокда. Масалан, қишлоқ билан боғлиқ туризм қишлоқ туризми деб аталади ва “Қишлоқ жойлардаги туризм” эса бутунлай бошқа маъно билдиради.

Шунингдек, агротуризм қишлоқ жойлардаги деҳқончиликни билдиради. Агар бу қишлоқ туризмнинг ўрнига “Қишлоқ жойлардаги туризм” десак кўп жиҳатлар маълум бўлади. Чунки қишлоқ туризмнинг ичида агротуризм ҳам бор. Халқаро адабиётларда ҳам шундай чалкашликлар бор бўлсада, бу ҳозирча “Агротуризмни” ҳам “Қишлоқ жойлардаги туризмни” ҳам бирга қўшиб “Қишлоқ туризми” деб атасак тўғри бўлади.

Қишлоқ туризми ривожлана боргани сари албатта унинг соҳалари ёки йўналишлари (агротуризм) алоҳида тармоқларга ажралиб кетади. Чунки, қишлоқ туризми туризмдаги кўплаб турларни ўзида қамраб олган. Масалан, Экотуризмнинг асосий ресурслари қишлоқларда жойлашган, лекин биз унга саёҳатни экотуризм деб атаймиз, деҳқончиликка қизиқишни эса агротуризм деймиз. Қишлоқ туризмнинг моҳиятига баҳо бермаганлигимиз, мазмунига тушунмаганлигимизнинг бош сабаби қишлоқ туризми

тадқиқотларини бошламаганимиз ҳисобланади. Худди шунингдек, қишлоқ туризмнинг ички туризм асоси эканлигини ҳам ҳозиргача англаб етганимиз йўқ.

Маълумки, ички туризм Бутунжаҳон Туризм Ташкилотининг таснифи бўйича—бир мамлакат аҳолисининг ўз давлати ҳудудларидаги туристик фаолият деб белгиланган. Қишлоқ туризми эса ички туризмнинг асосий объектларидан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам туризм ривожланган давлатлар дастлаб ўз давлатларида ички туризмни ривожлантирганлар, аҳолини туризм жараёнларига тайёрлаганлар. Шу тариқа турмушдаги, айниқса, қишлоқ турмушидаги тадбиркорлик кучайиб кетган. Энди қишлоқ туризмни ривожлантириш ички туризмнинг ривожланишига қайта асос, таянч бўлишини ортиқча исботлаб ўтиришга изох йўқ. Лекин, ташкил қилинмаганлигидан ички туризмни тарихий обидалари бор шаҳарларга саёҳат деб тушунмоқдамиз.

Республикамизда қишлоқ туризмни ривожлантиришни мамлакатимиз даги шаҳар аҳолисининг қишлоқларда дам олиши деб тушунмоғимиз керак. Ана шу тушунча билангина Ўзбекистон қишлоқ туризмни ривожлантиришимиз мумкин. Бундай хулосага келишга асос албатта туризм ва қишлоқ туризми жуда кучли ривожланган Европадаги қишлоқ туризмни географиясини ўрганиб чиқишимиз бўлди. Ҳатто Европада ҳам қишлоқ туризмнинг ривожланишига собиқ иттифокнинг катта салбий таъсири бор: Шимолий Европа қишлоқ туризми, Марказий Европа қишлоқ туризми, Жанубий Европа қишлоқ туризми ва Шарқий Европа қишлоқ туризми.

Марказий Европа қишлоқ туризмнинг бешиги ҳисобланади. Франция, Буюк Британия, Германия—бу учала мамлакат Европада биринчилардан бўлиб қишлоқ туризмни ривожлантиришга киришган давлатлар ҳисобланади. Франция давлатининг қишлоқ туризми мамлакат шарқида ва жанубида кучли ривожланган, ғарбида кучсизроқ ривожланган. Бу ҳолатнинг асосий сабаби Франциялик тадбиркорларнинг қишлоқларнинг табиий иқлим хусусиятларини ҳисобга олганлигидандир. Шарқда қишлоқ туризми ривожланганинг асосий сабаби бу жойларда тоғ тизимларининг кўплиги ҳисобланади (Франция Алпи, Вогеца тоғлари, Юра тоғлари) ва Швейцария, Италия, Германия, Белгия ва Люксембург

давлатлари билан чегарадошлигидир. Бу давлатлардан Францияга кишлоқ туризми туристик оқим анча кучли ҳисобланади.

Франциянинг жануби эса пляж-чўмилиш зоналари билан маш-хурдир ва виночилик районлари ҳам айнан жанубий районларида. Шарқда иклим хусусиятларининг ноқулайлиги учун кишлоқ туризми кучсиз ривожланган. Лекин, давлат ушбу районлар учун ҳам кишлоқ туризмини ривожлантириш стратегиясини ишлаб берган. Бу стратегик режа бўйича шарқдаги кишлоқ туризми давлат маблағлари томонидан кучли равишда қўллаб-қувватланади.

Германияда ҳам кишлоқ туризми бир текис эмас. Бу мамлакатда кишлоқ туризми бой районларда кучли ривожланган. Чунки Германия давлати ҳам, мамлакатдаги бой районлар ҳам кишлоқ туризмини ривожлантириш учун катта маблағлар ажратади. Собик Германия демократик республикаси ҳудудларида ҳам кишлоқ туризми ғарбдаги ҳамшаҳарлари тажрибалари ҳисобига аста-секинлик билан ривожланиб бормокда.

Буюк Британияда кишлоқ туризми асосан жанубда яхши ривожланган. Бунинг асосий сабаблари катта шаҳарлар ва пойтахтнинг жанубда жойлашганлиги билан изоҳланади. Иккинчи сабаб жанубдаги кишлоқларда қадимги маданият қолдиқларининг йўқлигидир. Британия давлати ҳам қайси районларидаги кишлоқларда туристик оқимни ташкил қилиш имкониятлари кўп бўлса ўша районларга енгил фоизли кредитларни кўп ажратадилар.

Шимолий Европа давлатларидаги кишлоқ туризми қаттиқ табиий иклим шароитларига мослашган. Дания давлатининг кишлоқ туризми Европа давлатлари учун эъталон ҳисобланади. Шимолий Европа давлатларидаги кишлоқ туризми қиш мавсумларида шаҳарликларнинг кишлоқларга келиб чанғи спорти билан дам олишига асосланган.

7.2. Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг халқаро моделлар ва улардан фойдаланиш йўллари

Қишлоқ туризмини ривожлантиришда жаҳоннинг кўплаб давлатлари Европа моделидан, дастурларидан, стратегик режаларидан нусха олмоқдалар. Чунки, ҳозирда кишлоқ туризми фақат Европа давлатларида мукамал, барқарор ривожланмокда. Бундай

ютукларнинг бош сабаби шундаки, Европа давлатлари қишлоқ туризмини ривожлантиришда ўзаро ҳамкорликни, ҳамдўстликни яхши йўлга қўйганлар. Европа ҳамкорлиги натижасида 1990-йилда қишлоқ туризмини ривожлантириш мақсадида “Умумевропа “Лидер” дастурини” ишлаб чиқдилар.

Дастурнинг лойиҳалари “Европа Иттифоқи” фондидан лойиҳалаштиради. Дастур лойиҳалари бўйича Европадаги давлатларнинг 2000 та регионларида қишлоқ туризми мақсадли стратегик режа бўйича ривожлантиради. Ҳозирга келиб маълумки, Европа давлатлари қишлоқ туризмини ривожлантириш ва ундан даромадлар олиш бўйича жаҳондаги мамлакатлар ичида етакчи ўринларни эгаллаб келмоқдалар.

Ҳозирга келиб Европа давлатларининг қишлоқ туризмини ривожлантириш дастурларини жаҳондаги кўплаб давлатлар қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг халқаро моделлари деб қабул қилмоқдалар. Чунки, бу дастурлар қишлоқларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини кўтаришда, қишлоқлар аҳолисини иш билан таъминлашда жуда устувор имкониятларни яратиши маълум бўлди. Қуйида ана шу моделлардан намуналар келтирамиз⁵⁵:

Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг Буюк Британия модели:

1. Қишлоқ туризмини ривожлантиришга асослар:

- келгусида қишлоқ хўжалик ерларининг олиб қўйилиши хавфи;

- қишлоқ жойларда қадим маданият жойларининг борлиги.

2. Асосий вазифалар:

- фермерлик туризмини ривожлантириш;
- қишлоқ туризмини ривожлантиришда нотекисликни йўқотиш.

3. Асосий инструментлар:

- қишлоқ туризмини ривожлантириш дастурини кредитлаш, дотациялаш;

⁵⁵. Kirstges T. Sanfter Tourismus. R. Oldenbourg Verlag, Munchen - Wien, 1992, 234 p.

- туристик ташкилотларнинг фермерлар манфаатини ҳимоя қилиши.

4. Молиялаштириш манбалари:

- давлат ва хусусий инвесторлар.

5. Қишлоқ туризмнинг аҳамияти:

- аграр ихтисослаштиришнинг альтернатив йўналиши

Қишлоқ туризмни ривожлантиришда Франция модели:

1. Қишлоқ туризмни ривожлантиришга асослар:

- ноқулай ва кам маҳсулдор ерларнинг борлиги;
- қишлоқ туризмнинг билиш, спорт ва даволаш туризмлари билан қўшилиш имкониятларининг борлиги.

2. Асосий вазифалар:

- қишлоқ туризмни ривожлантириш даражаларида ҳудудий фарқларни йўқотиш;

- гастронмия ва виночилик туризмларини ривожлантириш.

3. Асосий инструментлар:

- шимолий-ғарбий департаментлар туристик маҳсулотларини ҳаракатга келтириш;

- фермерлар ва уларнинг лойиҳаларини якка тартибда қувватлаш.

4. Молиялаштириш манбалари:

- давлат ва хусусий инвесторлар.

5. Қишлоқ туризмнинг аҳамияти:

- аграр ихтисослаштиришнинг альтернатив йўналиши.

Қишлоқ туризмни ривожлантиришда Германия модели:

1. Қишлоқ туризмни ривожлантиришга асослар:

- алоҳида федерал вилоятларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш даражасидаги фарқлар (юкори, ўрта, паст);

- қишлоқ туризмнинг билиш, спорт ва даволаниш туризмлари билан қўшилиш имкониятлари.

2. Асосий вазифалар:

- воқеалар, ходисалар туризмлари базасида қишлоқ ва фермерлик туризмларини ривожлантириш.

3. Асосий инструментлар:

- фермерлар ва уларнинг лойиҳаларини якка тартибда қувватлаш;

- туристик маҳсулотларни паст ривожланган вилоятларга йўналтириш.

4. Молиялаштириш манбалари:

- фермерларнинг ўзи;
- хусусий инвесторлар ва давлат(кам миқдорда).

5. Қишлоқ туризмнинг аҳамияти:

- ривожланган вилоятларга қўшимча ихтисослик;
- собиқ ГДРнинг паст ривожланган вилоятларида аграр ихтисослаштириш альтернативаси.

Қишлоқ туризмни ривожлантиришда Италия модели:

1. Қишлоқ туризмни ривожлантиришга асослар:

- жанубдаги аграр районларнинг депрессив ҳолати;
- қишлоқ туризмнинг чўмилиш-пляж, спорт ва даволаниш туризмлари билан қўшилиши имкониятларининг борлиги;

2. Асосий вазифалар:

- фермерлик ва гастрономия туризмларини ривожлантириш;

3. Асосий инструментлар:

- коттежлар қурилиши ва қишлоқ уйлари тиклашни рағбатлантириш;
- қишлоқ туристик маҳсулотини жанубий провинцияларга йўналтириш;

4. Молиялаштириш манбалари:

- давлат ва хусусий инвесторлар.

5. Қишлоқ туризмнинг аҳамияти:

- аграр ихтисослаштиришнинг альтернативаси.

Қишлоқ туризмни ривожлантиришда Испания модели;

1. Қишлоқ туризмни ривожлантиришга асослар:

- жанубдаги аграр районларнинг ривождаги сустлик;
- қишлоқ туризмнинг чўмилиш-пляж, билиш, спорт ва даволаниш туризмлари билан қўшилиш имкониятларининг борлиги.

2. Асосий вазифалар:

- болалар лагери тармоқларини ривожлантириш;
- қадимий тош қалъалар базасида меҳмонхоналар тизимини яратиш;

- гастронимия туризминини ривожлантириш.

3. Асосий инструментлар:

- коттежлар ва қишлоқ уйлари тиклашни рағбатлантириш;
- қишлоқ туристик маҳсулотини жанубий провинцияларга йўналтириш;

4. Молиялаштириш манбалари:

- давлат ва хусусий инвесторлар.

5. Қишлоқ туризмнинг аҳамияти:

- аграр ихтисослаштиришнинг алтернативаси.

Қишлоқ туризминини ривожлантиришда Австрия модели:

1. Қишлоқ туризминини ривожлантиришга асослар:

- қишлоқ туризмнинг билиш, спорт, даволаниш туризмлари билан қўшилиши имкониятларининг борлиги.

2. Асосий вазифалар:

- фермерлар туризминини ривожлантириш;
- қишлоқ ва фермерлар даромадини ошириш.

3. Асосий инструментлар:

- қишлоқ туризминини ривожлантириш бўйича ихтисослашган ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш;

- солиқлар қарздорлигини пасайтириш.

4. Молиялаштириш манбалари:

- фермерларнинг ўзлари ва хусусий инвесторлар.

5. Қишлоқ туризмнинг аҳамияти:

- аграр районларни қўшимча йўналишларга ихтисослаштириш.

Қишлоқ туризминини ривожлантиришда Польша ва Руминия модели:

1. Қишлоқ туризминини ривожлантиришга асослар:

- аграр районларнинг депрессив ҳолати;
- қишлоқ жойлардаги бой рекреация ва экологик туризм ресурсларининг салоҳияти.

2. Асосий вазифалар:

- жойлаштириш воситаларини такомиллаштириш;
- қишлоқ жойларда инфратузилмаларни ривожлантириш;
- деҳқоннинг тадбиркорлик маданиятини ошириш;
- қишлоқ туристик маҳсулотларини ҳаракатлантириш.

3. Асосий инструментлар:

- қишлоқ туризмини ривожлантирувчи деҳқон хўжалигини кредитлаш;

- деҳқонларни Европа стандартлари бўйича хизмат кўрсатишга ўқитиш;

- қишлоқ жойларда транспорт тармоқларини яхшилаш.

4. Молиялаштириш манбалари:

- давлат(асосий маблағлар).

5. Қишлоқ туризмнинг аҳамияти:

- аграр ихтисослаштиришнинг альтернативаси.

Қайд қилинган моделларнинг мазмунига эътибор берадиган бўлсак, Европа давлатларининг қишлоқ туризмини ривожлантиришда ягона дастурга, ўзаро ҳамкорлик ва ишлаб чиқариш дастурига эга эканлигини кўрамиз. Шунинг учун ҳам қишлоқ туризмини ривожлантириш бўйича Европа давлатлари жаҳонда лидер ўринларда бормокда. Қишлоқ туризми ривожланган Европа давлатларининг халқаро миқёсда тан олинган моделларининг таркибини ва ишлаш тамойилларини кўриб чиқишимиздан маълум бўладики, бу моделларни ҳеч иккиланмасдан ўзимизда қўллашимиз мумкин. Мамлакатимизда қишлоқ туризмини ривожлантиришда халқаро моделларни қўлаш масаласини таҳлил қилганимизда шу натижа келиб чиқадики, ушбу моделларда бирон-бир қойил қоладиган ёки ҳайратга тушадиган томонлари йўқ.

Энг муҳими шундаки, Европа давлатлари қишлоқ туризмини ривожлантиришда қишлоқни ижтимоий-иқтисодий ҳолатини кўтаришнинг давлат дастурларини тузишган. Бу дастурлар қишлоқларни мажмуали ривожлантириш режаларига асосланган бўлиб қишлоқ туризмини ривожлан тириш замирида қишлоқлар аҳолисини иш билан таъминлаш, қишлоқларда ишлаб чиқаришни кучайтириш, шаҳар аҳолисини қишлоқларга дам олиш мақсадларида йўналтириш масалалари ҳал қилинмокда.

Моделларда келтирилган жараёнлар ва воқеъликлар, ташкилий жиҳат ларни ҳеч қийналмасдан ташкил қилишимиз ҳам мумкин, амалга ошириши миз ҳам мумкин. Фақат бир нарсага эътибор беришимиз зарурки, мамлакатимиз аҳолиси туризмнинг тартиб-қоидалари ва жараёнлардан мутлақо ҳабарсиз ҳолда. Туризм тўғрисида қишлоқларимизда ҳеч қандай ташвиқот ёки таништирув ишлари амалга оширилмасдан келинмоқда. Туризм ривожланган мамлакатларнинг тажрибасини ўрганганимизда маълум бўлдики, бу давлатлар дастлаб ўз давлатларида ички туризмни ривожлантирганлар. Шу сабабли, бу давлатлардаги кўплаб оилалар туризм соҳасига оила бюджетидан маблағлар ажратишадилар.

Энди, мамлакатимизда қишлоқ туризмни ривожлантиришда халқаро моделларни қўллашга келсак вилоятдаги қишлоқларимизнинг туристик ресурслар имкониятларини ҳисобга олиб моделларни жорий қилсак бўлади. Фикримизча, халқаро моделлар ҳам анна шу усулга асосланган. Энг муҳими, халқаро моделларнинг қандайдир ишни ёки муаммони енгиллаштирадиган жиҳатлари йўқ. Биз қишлоқларимизда юқорида қайд қилинган моделлардан ҳам мукамалроқ моделларни ишлаб чиқишимиз имкониятларидан фойдаланишимиз керак.

Ҳозиргача дастлабки даврда қишлоқларимизда Британия моделини ишлатсак бўлади. Лекин қайд қилиш лозимки, бу моделдаги туристларни жойлаштириш усуллари бир мунча қулайроқ. Яъни туристларни уйларга жойлаштиришда қишлоқ уйларини ижарага бериш. Кейинчалик қишлоқларимиз аҳолиси туризм жараёнини тушуниб, унинг даромадли соҳа эканлигини билиб олганидан кейин туристлар учун алоҳида уйлар ёки қишлоқ меҳмонхоналарини қуриш ёки бошқа инфратузилмалар яратиш ўз-ўзидан бошланиб кетиши аниқ жараён ҳисобланади.

Қишлоқларимизда туризмни ривожлантирганимизда Италия модели ҳам кўл келиши мумкин. Бу моделнинг афзалликлари шундан иборатки, италянлар туристларни қишлоқларда жойлаштиришга кўпам эътибор беришмайди. Улар ҳар бир вилоятлардаги қишлоқларнинг туристик имкониятлари ва фойдаланиш учун деярли ихтисослашган туристик инфратузилмалар яратишади.

Биз қишлоқ туризмини ривожлантириш учун дастлаб давлат аҳамиятига молик бўлган “қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг стратегик ривожлантириш дастури”ни ишлаб чиқишимиз керак. Чунки, ҳозиргача қишлоқ туризмини ривожлантириш ҳақида катта кичик ҳажмдаги тадқиқотларни ҳам бошлаганимиз йўқ. Масалан, Франция давлатида 1971-йилдан “Туризм ва қишлоқ жойлари” ассоциацияси, Англияда “Туризм ва қишлоқларни ривожлантириш” агентлиги 2000-йилдан, Австрияда 1991-йилдан “Австрия фермерлик туризми ассоциацияси” муваффақият билан ишлаб келмоқда. Бу ташкилотларнинг иш услубини ўрганганимизда улар биринчи навбатда “туризмнинг қишлоқларга юриши” дастурини амалга оширганлар ва бу дастурни босқичма-босқич амалга ошириб келмоқдалар.

Юқоридаги маълумотларни таҳлил қилганимизда мамлакатимизда қишлоқ туризмини ривожлантиришда биринчи навбатда “Ўзбектуризм” Миллий компанияси таркибида “Қишлоқ туризмини ривожлантириш” бўлимини ташкил қилишимиз лозим бўлади. Бундан кейин «Ўзбектуризм МК»нинг вилоятлардаги бўлимлари ҳам, вилоят ҳокимликлари ва туман ҳокимликлари ўз таркибларида қишлоқ туризмини ривожлантириш бўйича туристик штатлар очиш қишлоқ туризмини ривожлантиришда мақсадли йўналиш бўлади. Бу бўлимлар ва туристик штатлар қишлоқ туризмини ривожлантириш учун қуйидаги ишларни амалга ошириши зарур:

1. Туризмда талаб ва таклифлар мувозанатини такомиллаштириш.
2. Худудлар даражасида қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг чиқимсиз, камомадсиз ҳолатига эришиш.
3. Қишлоқ туристик маҳсулотининг сифатини кўтариш.
4. Қишлоқ ландшафтларни муҳофаза қилиш.
5. Туристик фирмаларга ходимлар тайёрлаш сифатини яхшилаш.
6. Қишлоқ туризми ҳамма учун имкониятли бўлиши шароитларини яхшилаш.
7. Қишлоқ атроф-муҳитини яхшилаш.
8. Қишлоқ туризмидан келган даромадни қишлоқ аҳолиси ўртасида тенг тақсимлаш.

9. Ҳар бир фермер хўжалигининг кишлоқ туризми билан шуғулланиш шароитларини яратиш.

10. Кишлоқ туризмини ғаройиб миллий маҳсулот ўрнида кўриш.

11. Кишлоқ туризмида маркетингни ташкил қилиш ва талаб-таклиф-истеъмолчи тизимида иштирокнинг стратегик режаларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

7.3. Кишлоқ туризмини ривожлантиришда кишлоқ туризмнинг замонавий рекламаларини яратиш

Кишлоқ туризмини ривожлантиришда биринчи навбатдаги вазифалар албатда жойлаштириш воситалари ҳисобланади. Лекин кишлоқларда кишлоқ туризмини ривожлантиришдаги дастлабки тадбиркорликда бу масалани тезда ҳал қилса бўлади. Кишлоқ туризмини ривожлантирган Европа давлатлари дастлабки вақтда ҳам туристларни жойлаштиришда ижара усулини таклиф қилган. Тадбиркорлик кучайгандан кейин алоҳида-алоҳида уйлар, коттежлар қуриш ракобат натижасида бошланиб кетади. Лекин кишлоқ туризмини ривожлантиришдаги дастлабки тадбирлар кишлоқ жойлардаги энг жозибали ва кизикарли туристик ресурсларга туристик маршрутлар ишлаб чиқишдан бошланмоғи керак.

Шундай қилиб, кишлоқ туризмини ривожлантиришда энг муҳим омиллардан бири кишлоқларимизда туристик маршрутлар ишлаб чиқиш ҳисобланади. Чунки туристик оқим ҳамма вақт туристик маршрут ва унинг рекламасидан кейин ҳосил бўла бошлайди. Кишлоқларга туристик маршрут ишлаб чиқиш ҳам кишлоқ туризмини ривожлантиришдаги энг қулай имкониятлар ҳисобланади. Чунки, кишлоқларда туристик маршрутлар ишлаб чиқишнинг имкониятлари ҳам кўп, мавзулари ҳам кўп ва туристик ресурсларнинг турли-туманлиги ва деярли барча туризм турларини қамраб олганлиги билан салоҳиятлидир. Кишлоқ туризмини ривожлантиришда туристик маршрутлар ишлаб чиқишнинг қуйидаги босқичларини ривожлантириш мумкин:

1. Кишлоқларда табиатни ўрганиш – экологик туризм маршрутлари.

2. Қишлоқларда маданий меросни ўрганиш маршрутлари-этнографик туризм маршрутлари.

3. Қишлоқлардаги тарихий ва археологик обидаларни ўрганиш маршрутлари тарихий-маданий туризм маршрутлари.

4. Қишлоқлардаги зиёратгоҳлар, диний-зиёрат маршрутлари.

5. Қишлоқлардаги деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачиликни ўрганиш-агротуризм маршрутлари.

6. Қишлоқларда халқ миллий ўйинларини ўрганиш-миллий-маънавий-маданий туризм маршрутлари.

7. Қишлоқларда миллий маданият ва миллий фольклорни ўрганиш-маданий туризм маршрутлари.

8. Қишлоқларда фермерлар ҳаётини ўрганиш агротуризм маршрутлари.

Қайд қилганимиздек, кўплаб туризм турлари турмаршрутлар ишлаб чиқиш мавзулари бир хил бўлганлигидан уларнинг кенг қамровли фаолияти анча чегараланган ёки бир ёки икки мавзуда бўлади. Қишлоқ туризмнинг маршрутлари турли мавзуларда эканлиги ва туристик объектларнинг хима-хиллиги, жозибадорлиги учун ҳам жуда кизиқарлидир. Биргина қишлоқ аҳолисининг яшаш тарзини ўрганиш ёки томоша қилиш бўйича қуйидаги туристик маршрутларни ишлаб чиқиш мумкин:

1. Қишлоқ билан танишув маршрути (аҳолиси, тили, ҳудудлари, табиати, деҳқончилиги, чорвачилиги, асосий ишлаб чиқариш маҳсулотлари, келиб чиқиши ва бошқалар).

2. Қишлоқ аҳолисининг яшаш тарзи (урф-одатлари, байрамлари, маросимлари, уй-рўзғор тутишлари, уй жиҳозлари, меҳмон кутиш, оиладаги муносабатлар, тўйлар, миллий таъомлар тайёрлаш усуллари, дам олиши ва бошқалар).

Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг яна бир имкониятлари шундан иборатки, қишлоқларимизда турли мавзуларда экскурсияларни ташкил қилишдир. Қишлоқларда экскурсияларнинг кизиқарлилиги шундаки, экскурсиялар бир-объектдан бутунлай бошқа мавзудаги объектга йўл-йўлакай ўтилади. Агар қишлоқларда туристларга хизматлар кўрсатишни кунлик экскурсиялар асосида ташкил қилсак туристларга анча қулайликлар яратилиши мумкин. Чунки, қишлоқларда узоқ масофали туристик

маршрутлар қишлоқдаги дастлабки тунаш жойларига қайтиб келишида анча толиқтириб қўяди.

Иккинчидан, қишлоқ туризмида туристик маршрут ёки туристик экскурсия ишлаб чиқилганда ва амалда ўтказилганда тушки овқатланиш хизматларини албатта далада ташкил қилиш керак. Чунки, дала шароитида чой қайнатиш, дала шароитида овқат тайёрлаш туристлар учун хаддан ташқари ва таассуротли бўлиши табиийдир.

Қишлоқ туризмида туристик маршрутлар ишлаб чиқилганда бир қишлоқдан иккинчи қишлоққа ўтишда йўлларда учраган, далаларда ишлаётган ёки чорва молларини боқаётганлар билан туристларни учраштириш дастурлари, улар билан суҳбатлаштириш дастурлари албатта туристик бўлишини таъминлайди. Қишлоқ туризмини ривожлантиришда туристик маршрутларни реклама қилиш ушбу туризм турини ривожлан тиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Қишлоқ туризми маршрутлари реклама қилинганда бошқа туризм рекламаларидан мазмуни ва тузилиши бўйича ўзига хос усуллар ва ёндошишлар қўлланилади. Масалан, бу рекламаларда дастлаб қишлоқнинг манзили ва бу қишлоқ атрофидаги туристик ресурслар, инфратузилмалар ва туристик хизматлар қисқача изоҳлар, роликлар билан ифодаланади. Қишлоқ туризмнинг рекламаси қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Қишлоқнинг манзили.
2. Қишлоқ ва унинг атрофларидаги туристик ресурсларнинг рўйхатлари.
3. Қишлоқдаги туристик инфратузилмалар ҳақидаги маълумотлар.
4. Транспорт хизматлари.
5. Жойлаштириш хизматлари.
6. Овқатлантириш хизматлари.
7. Гид экскурсия хизматлари.
8. Кўнгил очар ўйинлар хизматлари.
9. Қишлоққа етиб бориш маршрути.

Бундай рекламаларнинг тўлиқ ахборотли бўлиши туристларнинг қишлоққа эркин етиб боришини таъминлайди.

Таянч сўзлар ва иборалар: альтернатива, салоҳиятли имкониятлар, фольклор, туристик инфратузилма, гид экскурсия хизматлари, инструмент, қишлоқ жойлардаги туризм, замонавий реклама.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича тест саволлари:

1. Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг моделлари нечта?

- А. 7 та.
- Б. 8 та.
- В. 5 та.
- Г. 10 та.

2. Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг моҳиятини аниқланг.

А. Қишлоқларимизга ички ва халқаро туристларни жалб қилиш асосида қишлоқларимиздаги ободончиликни кучайтириш, қишлоқларимиз аҳолисини халқаро ҳамдўстлик жараёнларига қўшиш ва қишлоқларимизни халқаро миқёсда дунёга кўрсатиш ҳисобланади.

- Б. Қишлоқ аҳолисини экотуризмга тортиш.
- В. Қишлоқларни ривожлантириш.
- Г. Агротуризмни ривожлантириш.

3. Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг мақсадини аниқланг.

А. Қишлоқ аҳолисининг иш билан бандлигини қўшимча имкониятлар асосида ошириш, қишлоқ аҳолиси маҳсулотларининг кўпроқ сотилишини таъминлашдир.

- Б. Агротуризмни ривожлантириш.
- В. Қишлоқларда экотуризмни ташкил қилиш.
- Г. Қишлоқларда туризмни ташкил қилиш.

4. Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг вазифасини аниқланг.

А. Қишлоқларда туризмни ривожлантириш тадбиркорлигини ташкил қилиш асосида қишлоқ туризми хизматлари ва сервисни, қишлоқ туризми инфратузилмаларини яратишдан иборат.

- Б. Агротуризмни ривожлантириш.

В. Қишлоқларда экотуризмни ташкил қилиш.

Г. Қишлоқларда туризмни ташкил қилиш.

5. Қишлоқ туризмини ривожлантириш бўйича “Умумевропа Лидер дастури” қачон ишлаб чиқилди.

А. 1990 йилда.

Б. 1995 йилда.

В. 2000 йилда

Г. 2005 йилда

Мавзунини ўзлаштириш бўйича топшириқлар:

1. Ўзбекистоннинг қишлоқларини ўрганиш ва таъриф беринг.

2. Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг мақсади, вазифаларини ўрганиш ва таъриф беринг.

3. Қишлоқ туризмини ривожлантиришда Европа давлатларининг таъриблари рини ўрганиш ва таъриф беринг.

4. Қишлоқ туризмини ривожлантиришда хориж давлатларининг халқаро моделларни ўрганиш ва таъриф беринг.

5. Қишлоқ туризмини ривожлантиришда «УмумЕвропа Лидер дастури»ни ўрганиш ва таъриф беринг.

6. ЭКОНЕТ нима?

7. Мамлакатимизда қишлоқ туризмини ривожлантириш учун нималар қилишимиз керак?

8. Экотуризмни ривожлантиришда қишлоқ туризмнинг аҳамияти қандай?

9. Мамлакатимизда қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг давлат дастури ишлаб чиқилганми?

10. Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти нималардан иборат?

8- мавзу. Экологик туризм ривожланган хориж давлатларининг тажрибалари

Режа:

8.1. Дунё мамлакатларидаги экотуризм.

8.1. Дунё мамлакатларидаги экотуризм

Жаҳон туризмида жадаллик билан ривожланиб бораётган экотуризмда европаликлар Африка, Осиё, Жанубий Американинг инсон қадами тегмаган табиий ландшафтлари томон оқиб бормоқда. Экотуризм географиясида Лаос, Кения, Танзания, Эквадор, Коста-Рика, Непал, Австралия, Янги Зеландия ва Жанубий Африка Республикаси етакчилик қилмоқда.

Алоҳида кўриқланадиган ҳудудлардаги экотуризмдан(АҚШ долларида) фойда олмоқдалар:

- 1.Ақш 14,2 млрд.
- 2.Австралия-3,5 млрд. австралия доллари.
- 3.Кения-450 млн.
- 4.Россия-11,7 млн. фойда олмоқдалар.

АҚШ даги Йеллоустон миллий паркидаги гейзерлар водийсига ҳар йили 2 млн.турист келмоқда. Камачаткадаги Кроноцкий кўриқхонасидаги Гейзерларга эса- 3000 турист келмоқда

Экотуризмнинг дунёда жуда оммавийлашган давлатлари лотин америкасидаги Коста-Рика, Аргентина, Эквадор, Бразилия ва Перу ҳисобланади. Осиёда экотуризмнинг лидерлари Ҳиндистон ва Непал, ва албатда экотуризмда тенгсиз давлатлар Австралия ва Янги Зеландиядир. Европанинг шимолий давлатлари Исландия, Норвегия ва Финляндияда экотуризм кучли ривожланган. Марказий Европа давлатларида экотуризм асосан табиат кўриқхоналарида жадал ривожланмоқда. Россиянинг Тоғли Олтой, Камчатка, Байкал, Карелия ва ўрмонзорларида ҳам экотуризм ва кишлок туризми жадал ривожланмоқда.

Канада. Канадада миллий паркларни ташкил қилиш 1885-йилда ташкил қилинган Банф миллий паркидан бошланди. 1990 -йилларнинг ўрталарида Канада давлатида 37 та йирик миллий парклар ташкил қилинган эди. Бу миллий паркларга ҳозиргача 15

млн. экотурист ташриф қилди. Канаданинг барча провинцияларида табиий резерватлар ташкил қилинган. Бу резерватларнинг вазифалари ноёб, сонлари тобора камайиб бораётган биологик турларни муҳофаза қилиш ва кўпайтиришдан иборат. Шунингдек, Канада миллий табиий резерватларнинг кўплиги жиҳатидан ҳам жаҳонда биринчи ўринни эгаллайди, бу миллий табиий резерватларнинг сони 1000 та. Жаҳон миқёсида миллий парклардаги табиий экотизимларни сақлаб қолиш ва муҳофза қилишда лидер давлатлардан ҳисобланган Канада давлатида 5 та денгиз табиий қўриқхоналари ҳам ташкил қилинган.

Америка Қўшма Штатлари. АҚШ пиллий парклар, табиий қўриқхоналар ва табиий резервациялар сони бўйича дунёда биринчи ўринни эгаллайди(иккинчи ўринда Канада давлати). АҚШда 300 та миллий парк табиат қўриқхоналари ва резервациялар ташкил қилинган ва шундан 14 таси ЮНЕСКОнинг “Жаҳон халқлари миллий мероси” рўйхатига киритилган (Рангел-Сент-Элайас, Хавайи-Волкейнос, Глейшер, Глейшер-Бей, Гранд-Каньон, Грейт-Смокинг-Маунтинс, Йеллоустонский, Йосемитский, Карлсбадские пещеры, Мамонтова пещера, Меса-Верде, Олимпик, Редвуд, Эверглейдс) ва битта миллий тарихий парк-Чако.

Америка бизонлари

*Йеллоустон миллий паркида
Йосемит миллий парки табиати*

АҚШ ўз табиати ва табиий ресурсларини биринчилардан бўлиб муҳофаза қилишни ва улардан ўз аҳолисининг рекреациясини ташкил қилган давлат ҳисобланади. Ҳар йили АҚШ миллий парклари ва табиат қўриқхоналарига 300 млн. турист ташриф қилишади. Дунёдаги биринчи миллий парк Йеллоустон

ҳам 1872 йилда АҚШда ташкил қилинган эди. Бу миллий паркга қар йили 3 млн. турист ташриф қилишади. Дунёда бир вақтлар қирилиб, охириги сонлари қолган Америка бизонларининг сони тикланиб Ҳозирда Йеллоустонда 4 минг бош бизон яшайди.

Аргентина. Бу давлат ўз табиатининг ҳаддан ташқари ранг-баранг, бетакрор табиий экотизимлари – жунгли ўрмонлари ва чўллари, музликлари, жаҳода машҳур шаршаралари, тоғлари, ҳали инсон қадами етмаган табиий экотизимлари, миллий парклари ва табиат кўрикхоналари билан экотуризмнинг хилма-хил ресурслари бўйича жаҳонда энг олдинги ўринларни эгаллайди.

Коста-Рика. Бу давлат лотин америкасида кўп йиллардан бери экотуризмда лидерлик қилиб келмоқда. Бу давлатда экотуризмнинг биринчи ишқибозлари ўтган асрнинг 90-йилларидан пайдо бўла бошлади. Коста-Риканинг экотуризмдаги лидерлигининг бош сабаблари шундан иборатки, кўшни давлатлар ўзларининг иқтисодиётини тиклаш учун жунгли ўрмонларини кесиб сота бошлаганда бу давлат ўз ҳудудларидаги жунгли ўрмонларини қаттиқ муҳофазага олди. Бу ўрмонларда Жанубий Американинг кўплаб давлатларида йўқолиб кетган ҳайвонлар ва ўсимликлар сақланиб қолди, бу жойларда экотуризм инфратузилмаларини ташкил қилиб жаҳон миқёсида экотуризм йўналишини мақсадли равишда, режали ривожлантириб борди. Миллий парклар ва табиат кўрикхоналари сонини кўпайтирди. Бу давлатда экотуристлар отилиб турган вулканларни, баҳайбат денгиз тошбакасини, беҳисоб шаршараларни, такрорланмас табиий ландшафтларни кўриши мумкин.

Бразилия. Бу давлат биринчи навбатда дунёнинг энг катта дарёси Амазонка ва унинг бетакрор табиати, дунёнинг бирор жойида учрамайдиган флора ва фаунаси, миллий паркларининг кўплиги билан машҳур ҳисобланади. Ҳозирги вақтда дунёдаги 7 мўжизадан бири ҳисобланадиган Исо пайғамбарга қўйилган ҳайкалнинг пойига гул қўйиш ва сиғиниш учун ҳар йили миллионлаб турист лар келишади. Дунёдаги энг катта шаршаралар рўйхатида турган-Игуасу шаршарасига ҳар йили миллионлаб экотуристлар ташриф қилишади. Бразилия туризм индустриясида экотуризм етакчи йўналишни ҳосил қилган.

Эквадор. Тинч океани қирғоқларида жойлашган, иқтисодида экотуризм асосий соҳани ташкил қилган ва экотуризмда лидер давлатлардан ҳисобланади. Бу давлат дунё экотуристларига баланд тоғлардаги миллий паркларини таклиф қилади. Энг муҳими, миллий парклар ва табиат кўрикхоналарида экотуристлик сўқмоқлар, дам олиш инфратузилмалари яратилган.

Дунёнинг машҳур олими Чарлз Дарвин тажрибалар ўтказган Галапагос оролини реклама қилиши натижасида ҳар йили бу орлнинг ўзига миллионлаб туристлар келишади. Бу давлатда халқаро дайвинг туризми, улкан сув тошбақаларини кўрсатиш мукаммал ҳолатларда ташкил қилинган. Экотуристларга дарёлардан олтин ювиб олиш ҳам таклиф қилинади ва кўплаб экотуристлар бу давлатда ойлаб қолиб кетишади.

Перу. Ҳудудларидаги тропик ўрмонлари экотизимлари ва бу ўрмонлардаги ноёб биологик ресурслари билан машҳур. Перунинг халқаро туризм ва халқаро экотуризмдаги энг машҳур ресурси бу қадимий Мачу-Пикчу шаҳридир. Ҳозирда бу қадимий тош шаҳар дунёнинг 7 мўжизаси рўйхатига киритилган. Наска чўлида чизилган қадимий улкан расмлар ҳозиргача инсониятни ҳайратга солиб келмоқда.

Непал. Дунёдаги кичик бу давлатнинг довуғи бутун жаҳонда машҳур ва бу давлатни дунёдаги тоғларнинг пойтахти жойлашган деб таърифлашади. Дунёдаги энг баланд тоғ Эверест ҳам шу давлатда. Қоятошларга чикувчилар, рафтинг ва балиқ экосафари жаҳон миқёсида ривожланган. Миллий паркларига махсус сўқмоқлар, вақтинчалик дам олиш инфратузилмалари халқаро экотуризм талаблари асосида ташкил қилинган. Шу билан бирга бу давлат тоғ-алпинизмидаги фожиаи ҳалокатлар бўйича ҳам олдинги ўринларда туради.

Ҳиндистон. Дунё экотуризмада лидерликга даво қилаётган, бетакрор табиий экотизимларга эга давлат. Миллий парклари дунёда машҳур ва уларнинг деярли барчаси ҳақида экофильмлар яратилган. Бу экофильмларни сотишдан ҳам яхши фойда олади. Дунё миқёсидаги экотуристлар асосан Ҳиндистон йўлбарси ва Ҳиндистон филини кўришга, океан қирғоқларида денгиз тошбақаларини кўришга келишади. Халқаро экотуризмни шундай

мукаммал ташкил қилганки, экотуристлар кўпинча Хиндис-тоннинг тош ибодатхоналарининг томошаси билан ўз муддатларини узайтиришганини ҳам билмай қоладилар.

Хитой. Хитой халқ республикаси. Ўрмон кўрикхоналари ва ўрмон паркларининг сони бўйича дунёда биринчи ўринни эгаллайди. Хитойда 1757 та ўрмон кўрикхоналари, 1658 та ўрмон парклари бор. Шулардан 6 та ўрмон кўрикхоналари ва ўрмон парклари ЮНЕСКОнинг жаҳон халқларининг миллий мероси рўйхатига киритилган.

Хэйлунцзян провинциясидаги «Қадимги кратерли ўрмон» дунё миқёсида қадимги ҳолатдаги ўрмон мақомини олган. Цинхай провинциясининг жанубида 2000 йилда ташкил қилинган «Санцзянъюнь» миллий парки дунёда машҳур. Айнан шу ердан дунёдаги энг катта дарёлар бўлган Хуанхе, Ланканг ва Чанг дарёлари бошланади. Миллий паркда 1000 тур ўсимликлар, 74 тур ҳайвонлар, 174 тур қушлар, 48 тур рептилиялар муҳофаза қилинади.

Финляндия. Шимолий иқлимли давлатлар орасида экотуризмни ривожлантиришнинг барча имкониятлари мавжуд деган хулосани олган давлат. Минглаб кўллари, дунёдаги энг калин ўрмонлари, денгиз соҳиллари йил давомида халқаро экотуристларни чорлайди. Шимолий шафакни кўриш ва томоша қилиш учунгина ҳар йили юз минглаб халқаро экотуристлар келишади. Қорбобонинг ватани Финляндия ва қорбобо туғилган жой-Лапландиянинг ўзига йил давомида миллионлаб халқаро туристлар ташриф буюришади. 30 та миллий парки бор. Экологларнинг хулосаларига кўра уларнинг кўплари ҳали ўрганилмаган.

Исландия. Энг шимоладаги бу давлат вулканлар ва гейзерлар, фьордлар ва айсберглар, оролар ва кичик, шинам уйли чиройли қишлоқлари билан дунёга машҳур. Қайд қилинган туризм ресурслари, такрорланмас шимолий табиий ландшафтлари, саноксиз кўллари ва музликлар қояларидан тушувчи такрорланмас шаршараларини кўриш учун дунёнинг барча қитъаларидан экотуристлар йил давомида ташриф қилишади. Бу ерда дунёдаги энг катта Хаукадалур гейзерлар водийсида 250 та гейзерлар доимий равишда отилиб туради. Юз минглаб экотуристлар шимолий шафакни ва

шимолий денгизларнинг ҳайвонларини, баландлиги 900 метрли музлик қалпоғини кўриш учунгина келишади.

Австралия. Илмий адабиётлар таҳлилидан маълум бўладики, Австралия экотуризмни унинг тамойилларига асосланиб ташкил қилган ва жаҳонда экотуризмни илмий-амалий қоидаларига асосан ривожлантираётган лидер давлат ҳисобланади. Бу давлат экотуризмни ўз давлатининг ҳудудларида ташкил қилганда ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг давлат дастурларини ишлаб чиқади ва ҳудуднинг табиий ресурсларини ҳисобга олган ҳолда экотуризмни ривожлантириш имкониятларини ўрганади.

Халқаро экотуризм бозорида энг оммавийлашган 10 та экотуристтик маршрут рейтингига бўйича Австралия сўнгги ўн йилликда биринчи ўринларни эгаллаб келмоқда. Австралияда экологик туризм билан 9 та миллий компания шуғулланади. Биргина “Australian Eco Adventures” миллий экотуризм компаниясининг 75 та турмахсулоти(экотуристтик маршрути) халқаро экотуризм бозорида сотилади. Австралияда 55 та миллий парк бор. Шулардан 10таси ЮНЕСКОнинг жаҳон халқлари миллий мероси рўйхатига киритилган. Катта Риф ва Австралия кенгурилари бутун дунё билади.

Янги Зеландия. Кичик давлатнинг табиати, айниқса, улкан папоротниклар, киви қушлари, улкан калтакесаклар дунёда фақат шу давлатнинг ҳудудларида сақланиб қолган. 14 та миллий парkning 5таси ЮНЕСКО нинг жаҳон халқлари миллий мероси рўйхатига киритилган. Дайвинг, қоятошларга чиқувчилар, “робинзонлар”нинг дунё бўйича энг кўп сонлилари бу давлатга ташриф буюришади.

Россия. Дунёда майдони жиҳатидан ҳам, турли табиий минтақаларнинг жойлашганлиги, экотуризмни ривожлантиришнинг барча имкониятлари мавжуд бўлган қудратли давлат. Россияда 100 та давлат табиат қўриқхонаси, 35 та миллий парк, давлат аҳамиятидаги 68 та табиат буюртмахоналари, 2976 та ҳудудий аҳамиятга эга бўлган табиат буюртмахоналари, 31 та ҳудудий аҳамиятдаги миллий парклари бор. Буларнинг майдони-67,8 млн. га ни ташкил қилади. Шунингдек, Россияда 1024 та

табиат ёдгорликлари бор. Бу экотуризм ресурслари ҳар қандай экотуристнинг талаб ва эҳтиёжларини қондиради.

Африка. Қора қитъа номини олган Африка ҳар-хил табиий-иқлимий географик минтақалар жойлашган, ўзининг бетакрор табиати ва ёввойи ҳайвонот дунёсида турларнинг ва бу турларнинг сонларининг ҳам кўплиги жиҳатидан қитъалар орасида тенги йўқ ҳисобланади. Сайёрамиздаги энг кўп 335 та миллий парк Африкада жойлашган. Бу миллий паркларда 1100 тур сут эмизувчилар, 100 000 тур ҳашаротлар, 2 600 тур қушлар, 3 000 тур балиқлар муҳофазага олинган. Африкада 100 лаб қўриқхоналар, Буюртмахоналар ва табиий резервациялар ишлаб турибди.

Таянч сўзлар ва иборалар: миллий парк, резервация, робинзонлар, экотуризм кампанияси, бизон, ҳайвонлар миграцияси, гейзерлар, шимол шафағи, қорбобонинг ватани, муз, шаршара, лава.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. АҚШдаги миллий паркларни санаб беринг.
2. Африка давлатларидаги экотуризмни гапириб беринг.
3. Қорбобонинг ватанидаги экотуризмни тушунтириб беринг.
4. АҚШ, Канада ва Австралия давлатларини нима учун экотуризмда лидер давлатлар дейишади?.
5. Исландия давлатини нима учун “Гейзерлар ватани” дейишади?.
6. Канада давлати нима учун экотуризмда лидер давлатлардан ҳисобланади?.
7. Африка давлатларида экотуризм яхши ривожланиб бораётганлигининг сабаби нимада?.
8. Ички экотуризм қайси давлатларда яхши ривожланган?.
9. Ташқи экотуризм қайси давлатларда яхши ривожланмоқда?.
10. Ўзбекистонда экотуризмнинг ривожланиш ҳолатларини тушунтиринг.

9-мавзу. Ўзбекистонда экологик туризмнинг ресурслари. Табиат минтақалари. Ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёси

Режа:

9.1. Ўзбекистоннинг табиий географик минтақаларидаги экотизимлар - экотуризм ресурслари.

9.2. Ўзбекистоннинг ҳайвонот олами экотуризм ресурслари.

9.3. Ўзбекистоннинг ўсимликлар дунёси экотуризм ресурслари.

9.1. Ўзбекистоннинг табиий географик минтақаларидаги экотизимлар-экотуризм ресурслари

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришда экологик ресурслардан фойдаланиш имкониятларини ўрганишда биз биринчи навбатда мамлакатимиздаги миллий парклар, давлат табиат қўриқхоналари ва алоҳида муҳофазадаги ҳудудлар (давлат табиат буюртмахоналари-заказниклар), халқаро миқёсдаги «Қизил китоб» ва Ўзбекистон «Қизил китоб»идаги ноёб ҳайвонлар турлари, ўсимликлар турларини ва бетакрор табиий ландшафтларни, ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсидаги эндемик турларни (эндемик-фақат туб жой шароитида яшайди ва ўсади) рўйхатга олишимиз ва уларнинг таъриф, тавсифларини тайёрлашимиз керак.

Шунингдек, ҳозирги ахборотларимиздан маълумки, ҳозиргача ватанимизга келиб кетаётган халқаро туристлар Орол денгизи қолдикларига, Қуйи Амударё соҳилларига, тоғларимиздаги қадимий шакллар ва расмларга, минг йиллик дарахтларга (чинорлар, арчалар ва бошқ...) ва рекреацион булоқлар, шаршараларга қизиқмоқдалар. Мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришда қайд қилинган экологик ресурсларни алоҳида-алоҳида рўйхатга олганимизда халқаро туристларни қизиқтирувчи қуйидаги экологик ресурслар гуруҳлари ташкил топади⁵⁶:

- Ўзбекистон Республикасининг давлат қўриқхоналари ва миллий парклари экотуризм ресурслари;

⁵⁶.Ҳайитбоев Р., Матякубов У., Экологик туризм,Самарканд,2010,60 б.

- Халқаро «Қизил китоб» ва Ўзбекистон «Қизил китоб»идаги ноёб ҳайвонлар ва ўсимликлар турлари;
- Ўзбекистондаги эндемик ҳавонлар ва ўсимликлар турлари;
- Орол денгизи қолдиклари Қуйи Амударё соҳили, тўқайзорлар, уларнинг ўсимликлар ва ҳайвонот олами;
- Тоғларимиздаги қадимий шакллар, расмлар;
- Минг йиллик дарахтлар ва табиат ҳайкаллари, табиат ёдгорликлари;
- Рекреацион табиий ландшафтлар, шифобахш булоқлар, шаршаралар;
- Ўзбекистондаги табиий географик минтақалар (чўллар, адирлар, тоғ олди, тоғлар, баланд тоғлар);
- Сув ҳавзалари (дарёлар, кўллар, сув омборлари);
- Тўрт фасли иқлим мавсумлари;
- Археологик топилмалар, геологик кўринишлар;
- Овчилик майдонларининг мавжудлиги;
- Табиий географик минтақаларда жойлашган қишлоқларимиз табиати;
- Ўзбекистоннинг алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлари.

Юқорида келтирилган экологик ресурслар халқаро туризм экспертлари таъкидлагандек, Ўзбекистон туризм ресурсларининг турли –туманлиги, ранг-баранглиги ва жозибадорлиги бўйича дунё мамлакатларидаги кучли 10 талик ресурслари рўйхатига киради. Бу экотуристтик ресурсларнинг таъриф ва таснифлари ушбу ўқув қўлланманинг мавзуларида берилмоқда. Ҳозирда экотуризм ресурсларига геоморфологик, гидрологик ва органик ресурсларни кўшиш ҳам тавсия қилинди⁵⁷.

Лекин, «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси»да таъкидланганидек, амалда Ўзбекистон экотуризмни ривожлантиришда юқорида келтирилган улкан экологик ресурслардан, экологик салоҳиятлар дан ва имкониятлардан тўла-тўқис фойдаланиш тизимлари, омиллари мукамал ишлаб чиқилмаганлиги натижасида мамлакатимизда туристларни қабул қилиш

⁵⁷. Низамов А., Аманбасва З., Сафарова И., Ўзбекистоннинг экотуристтик ресурслари ва йўналишлари. Т.: «Фан ва технология», 2014. 104 б.

салоҳиятига нисбатан амалдаги уларнинг келиб-кетиши уч барабар камдир.

Республикамизда экотуризмни ривожлантиришнинг асоси бўлган экологик ресурсларнинг бир қисми мазкур ишнинг кириш қисмида келтирилди. Ўзбекистоннинг бутун ҳудудлари денгиз сатҳидан белгиланганда бири-биридан табиий экологик жиҳатдан фаркланувчи 5 та вертикал минтақаларга бўлинади. Бу минтақаларнинг иқлими, ўсимликлар дунёси ва ҳайвонот олами ҳам турлитуман. Шунингдек, чет эллик туристларни қизиқтирувчи 4 та фасл ҳам экотуризмнинг муҳим ресурслари ҳисобланади. Бу экологик туризм ресурсларига 11 та йирик дарёларимиз ва 55 та сув омборлари ҳавзаларини ҳам қўшиш мумкин.

1. Чўллар минтақаси денгиз сатҳидан 400-500 метр баландликдаги жойларни ўз ичига олади ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудларининг 70 % ини ишғол қилади, ўсимликлари—498 тур. Шулардан 64 тури шифобахш ўсимликлар, 273 тури чорва моллари учун озуқавий хусусиятларга эга бўлган ўсимлик турлари ҳисобланади. Бу минтақаларнинг ўсимликлари қурғоқчил иқлимга мослашган ва асосан шўрхок ва қумли тупроқларда яхши ривожланади. Қуруқ иқлими бу чўлларнинг ҳам экологик типлари хилма-хил бўлиб гипсли чўл, қумли чўл ва кўчиб юрувчи қумли—барханли чўллар кўплаб экотуристларни ўзига жалб қилиши мумкин.

Чунки ҳар хил экологик типли чўл ҳудудларида ушбу ҳудудларга мослашган ўсимликлар қоплами ва ҳайвонот дунёси таркиб топган. Айниқса, флорамизда эндемик турларнинг кўплиги халқаро миқёсда туристик оқимларнинг кучайишига кизиқишни ҳосил қилади. Чўллардаги ҳайвонот оламидаги турлар(жайрон, сайғоқ, Қизилқум эчкиэмари, калтакесаклар, «Қизил китоб»даги йўрға тувалоқ, тасқара, чўл бургутлари, микқий, кирғий, қорабовур, чўл каптари ва бошқ.) нафақат хорижий балки, ички экотуризмда ҳам кизиқарли экотуристлик объект ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг чўллари қуйидагилар: Қизилқум, Устюрт чўли, Ўрта чўл, Қарнобчўл, Конимехчўл, Муборак чўл, Қарши чўли, Мирзачўл,

Чўлларимизда экотуризм инфратузилмалари ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Марказий Фарғона чўллари, Каттакум ва Сандикли чўллари. Булардан ташқари 1.9 млн. гектарли ўсимликсиз кўчма барханли кум ҳудудлари ҳам бор. Барханли қумликларда араб мамлакатлари экотуристларни туяда сайр қилиш турларига таклиф қилишади. Бундай экотурларнинг европаликлар учун жуда қизиқарли бўлишини араб туроператорлари жуда яхши билишади. Бизнинг чўлларимизнинг қумликларида қам шундай экотуристтик имкониятлар бор.

2. Тўқайзорлар минтақаси. Республикамизнинг Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Чирчик, Оҳангарон каби дарёлари соҳилларида тўқайлар алоҳида минтақалар ҳолида учрайди. Тўқайлар ўзига хос табиат ландшафтлари бўлиб, сийрак, зах ўрмон ва чакалакзорлардан иборат. Тўқайлар турли ҳайвонлар яшаши учун муайян шароитга эга. Тўқайлар экотуризмнинг энг қизиқарли ресурсларидир. Ўзининг бетакрор табиатига ва бой биологик хилма-хилликга эга бўлган тўқайзорларимизга собиқ иттифок даврида ўнглолмас даражаларда зарар келтирилди. Тўқайзорларнинг ўрмонлари кесилиб, чексиз пахта далаларига айлантирилди. Бебаҳо бойлигимиз бўлган 300 минг га тўқайзорлардан ҳозирга келиб 30 минг гектари сақланиб қолган. Бу майдонлар давлат муҳофазасига олинган ва уларнинг ўсимликлари, ҳайвонот олами муҳофаза қилинади ва кўпайтирилмоқда

3. Адир минтақаси океан сатҳидан 1000-1200 метрдан 2700-2800 метргача бўлган баландликларни ўз ичига олади. Баландликга кўтаришган сари ҳаво ҳарорати пасайиб ёғинлар миқдори

орта боради. Ватанимиз табиатидаги адирлар минтақасида нафақат экологик туризмни балки, кишлок туризмини, агротуризмни ривожлантириш имкониятлари бор. Чунки, адир минтақаси асосан мамлакатимиздаги тоғ олди минтақалари ҳисобланиб бу минтақанинг асосий қисми суғориладиган ерлар бўлганлигидан кишлоқлар зич жойлашган ва деҳқончилик кучли ривожланган. Адирлар минтақасидаги баҳорикор ерлардаги ўзига хос бўлган деҳқончилик(ғаллачилик, лалми нўхат, зиғир ,қовун, тарвуз етиштириш) нафақат хорижий туристларни балки, шаҳарларда яшаётган аҳолини ҳам қизиқтириши мумкин. Бундай имкониятларни экотуризм операторлари яхши билишлари талаб қилинади.

4. Тоғлар минтақаси. Тоғларда ёз салқинроқ, чўлдагига нисбатан қисқарок бўлади. Тоғларимизда -1048 тур ўсимликлар ўсади. Шифобахш, доривор ўсимликларга бой минтақа. Океан сатҳидан 1400 метрдан 2500 метргача баландликда арча дарахти ўсади. Арча ёғочи мустаҳкам, қимматбаҳо дарахт бўлиб, узок умр кўради. Табиатдаги биологик ресурслар - ўсимликлар олами ва ҳайвонот дунёси экотуризмда энг оммавийлашган ресурс ва объектлардан ҳисобланади.

Арчазорлар—шифобахш оромгоҳлардир. Арчазорлардан экотуризмнинг энг оммавий масканларига айлантириш мақсадларида фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга, адир минтақасининг ҳайвонот олами тўқайзорлар фаунаси билан кўп ҳолларда бу икки минтақа бири-бири билан чегарадош бўлганлигидан аралаш ҳолда яшашади. Бу имкониятлардан экотуризмда ҳам, экосафари маршрутларидан ҳам фойдаланиш имкониятлари келиб чиқади.

Ўзбекистоннинг табиий иқлим шароитлари Марказий Осиё континентал иқлим шароитларидан таркиб топганлиги учун ҳам ҳайвонот дунёси ва ўсимликлар оламининг турли —туман ва ранг-баранглигини ҳосил қилган.

5. Баланд тоғ минтақаси денгиз сатҳидан 2700-2800 метрдан баландда жойлашган бўлиб бу минтақанинг майдонлари унча катта эмас. Минтақадаги совук ва нам иқлим шароитида оч қўнғир ва ўтлок тупроқлар ҳосил бўлади. Баланд тоғ минтақалари субальп ва альп ўтлоқларидан иборат. Айрим, қуёшга тескари ёнбағирларида йил бўйи қор ва музликлар сақланиши мумкин. Баланд тоғ

минтақасида ва бу табиий минтақанинг бошланиши гараларида айникса, Зомин миллий парки ҳудудларида экотуристик тоғ – чанғи спорт туризмини ривожлантиришнинг жуда катта имкониятилари бор.

Экотуризмнинг экосафари (ов ва балик овлаш) ресурслари ҳам ғоят биологик хилма-хилликга эга. Биргина овладиган балиқларнинг 83 тури дарёларимиз ва сув ҳавзаларимизда кўпайтирилиб муҳофаза қилинмоқда. Шулардан 18 тури Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоб»ига киритилган. Овчилик мавсумида сув ҳавзаларимизда ички ва ташқи турист овчиларни таклиф қилишнинг катта имкониятлари бор. Шунингдек, ватанимизда овчилик қушларининг ов қилиш даражадаги сонларига етишганлиги ва овчилик ҳудудларининг мавжудлиги ҳамда овчиликга рухсат берилганлиги ҳам экотуризмда экосафари маршрутларини ишлаб чиқиш ва халқаро эктуризм, ички экотуризм бозорига чиқаришнинг катта имкониятлари бор.

Илмий ахборотлардан маълум бўладики, ватанимизга келиб-кетаётган ҳар 100 туристнинг 50-60 таси мамлакатимизнинг табиатига ва ундаги биологик хилма-хилликга қизиқишмоқда. Айникса, мамлакатимиздаги алоҳида муҳофазадаги табиат кўриқ-хоналарига ва улардаги флора ва фаунага қизиқиш кучли. Шул нуқтаи -назардан ҳам мавжуд экотурисик ресурслардан айникса, алоҳида муҳофазадаги экологик ҳудудлардан экотуристик мақсадларда фойдаланиш йўллари ишлаб чиқишимиз лозим бўлади.

9.2. Ўзбекистоннинг ҳайвонот олами экотуризм ресурслари

Республикамизнинг экотуризм салоҳиятини ҳисобга олганимизда экологик туризмни ривожлантиришнинг асосий ресурслари-4 фаслли табиат мавсумлари ва бу иқлим шароитларига ва ўзининг экологик тизимларига эга бўлган 5 та табиий ландшафт био-хилма хилликларида эндемик (фақат Ўзбекистон табиатида) турларнинг мавжудлигидир. Ўзбекистоннинг экотуризмдаги ресурслар салоҳиятига алоҳида тўхталганимизда қуйидаги экотуризм манбаларини келтириш, тавсифлаш масалага равшанлик киритади.

Ўзбекистон 38 млн. гектарга эга бўлган овчилик–балиқчилик ер майдон ларига эга, улардан 1 млн. гектарини сув фонди ташкил этади. Республикамиз фаунаси 97 турдаги ўтхўр ҳайвонлар, 424 турдаги қушлар, 58 турдаги судралиб юрувчилар ва 83 тур балиқларга эга. Булардан Ўзбекистон Республикаси «Қизил китобига» ўтхўр ҳайвонларнинг 24 тури, қушларнинг 48 тури, судралиб юрувчиларнинг 10 тури, балиқларнинг 18 тури ва 78 турдаги умуртқасизлар киритилган.

Ўзбекистон Республикаси фанлар Академияси Ботаника институти маълумотлари бўйича, Ўзбекистонда ҳозирги кунда 4148 тур ўсимликлар мавжуд. Шулардан, 3000 турлари олий, ёввойи ўсувчи ўсимликлар, улардан 9 % и эндемиклардир. Ўзбекистон ҳудудининг муҳофаза этилаётган табиий ҳудудлар таркибида 2164 км² ни ташкил қилган 9 та давлат қўриқхонаси, 6061 км² ни ташкил этган 4 та миллий боғ ва ноёб турларга қирувчи ҳайвон ларни кўпайтириш республика марказий–«Жайрон» экомаркази, 12186 км² майдонни ташкил этган 10 та давлат буюртмаҳоналари мавжуд.

Экотуризмнинг экосафари (ов ва балиқ овлаш) ресурслари ҳам ғоят биологик хилма-хилликга эга. Биргина овладиган балиқларнинг 83 тури дарёларимиз ва сув ҳавзаларимизда кўпайтирилиб муҳофаза қилинмоқда. Шулардан 18 тури Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоб» ига киритилган. Овчилик мавсумида сув ҳавзаларимизда ички ва ташқи турист овчиларни таклиф қилишнинг катта имкониятлари бор.

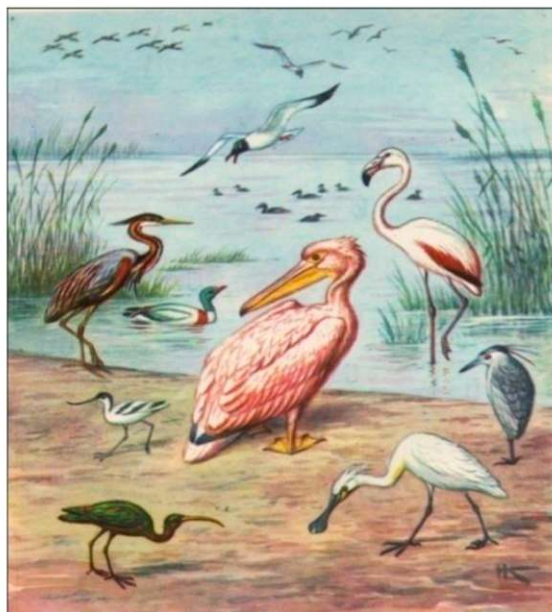
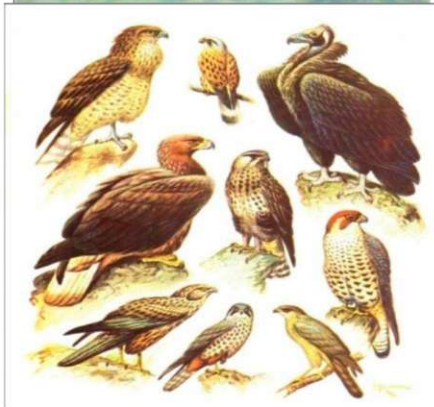
Ҳозирга келиб «Нурота» давлат табиат қўриқхонасида қариб ярим асрдан бери қўриқланиб келинаётган ёввойи қўйлар-архарлар сон жиҳатдан кўпайиши ҳисобига қўриқхона чегараларидан чиқиб қадимий ареаллари Қизилқумнинг қолдиқ тоғлари томон силжиб бормоқда.

Шунинг учун ҳам бу жойлардан экотуристлик мақсадларда фойдаланиш бу ёввойи қўйларнинг аста-секинлик билан одамлар кўзига ўрганишини ташкил қилиб бориш экотуризмни ташкил қилишни осонлаштириб боради. Кейинги йилларда «Нурота» давлат табиат қўриқхонасидан экотуризмни ривожлантиришда мақсадли ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, туристларга

жойлаштириш, овқатлантириш ва дам олиш хизматларини маҳаллий аҳоли кўрсатмоқда.

Вилоятдаги туризм мутахассислари ва туризм тадбиркорларининг ёрдами билан маҳаллий аҳоли ўз уйлари халқаро ва ички туристлар эҳтиёжларига, талабларига мослаштирмоқдалар. Ҳозирча бу кўриқхонага ҳар йили 100 дан зиёд хорижий туристлар келиб кетишмоқда.

Истикболда «Нурота» давлат табиат кўриқхонасида маҳаллий аҳоли ёрдами билан замонавий туристик инфратузилмалар барпо этиш, хизматлар сифатини яхшилаш режалари ишлаб чиқилмоқда. Қизилқум эчкемари эса халқаро «Қизил китоб»га киритилган бўлиб ватанимиз табиатидаги бу ноёб судралувчи яшаётган жойларга ҳам экотуристлик маршрутлар ишлаб чиқишни талаб қилади. Қизилқум эчкемари одамларга бошқа судралувчиларга қараганда анча осон ўрганади. Иккинчидан, халқаро “Қизил китоб”даги ҳайвонлар ва паррандалар халқаро экотуристларнинг энг ашаддий мухлисларини ўзига жалб қилади.

*Экотуризм марказидаги
қушлар*

9.3. Ўзбекистоннинг ўсимликлар дунёси экотуризм ресурслари

Экотуризмнинг экологик билимни шакллантиришда ва табиат муҳофазасидаги ўрни, талабаларга ўсимликлар ҳақида маълумотлар бериш нуктаи-назаридан ўсимликлар оламига бироз кенгроқ тўхталиш зарурати бор. Ўсимликлар-Ердаги ҳаёт манбаи. Ҳақиқатдан ҳам инсоннинг яшаши учун Ерни атмосфера кислороди билан таъминлайдиган ўсимликлар карбонат ангидрид ютиб атмосферани тозалаб туради. Фотосинтез жараёнида ўсимликлардаги яшил хлорофил пигменти куёш нурларини ютиб оддий углевод-узум ишқорини синтез қилади. Бу жуараёнда куёш энергияси- кимёвий моддалар энергиясига айланади.

Ўсимлик инсоннинг озик-овқати ва кийими, доривор моддалар, кимёвий хомашё, қурилиш материаллари. Инсон учун ҳосилдор навлар яратиш манбаи. Ўсимликлар ҳавони фитонцидлар-зарарли вирус ва бактерияларни ўлдирувчи учувчан моддалар билан тулдиради. Ўсимлик иқлим шароитларини ҳосил қилади. Ўсимлик ҳайвонат оламини озуқа билан таъминлайди. Умуман ўсимликларнинг муҳим аҳамиятларини санаш жуда қийин, фотосинтез жараёнида ўсимликлар ҳар йили 100 млрд.т органик моддалар ва 150 млрд. т эркин кислород чиқаради.

Ер юзида ҳаммаси бўлиб 265000 тур ўсимлик бор. Шулардан 92%и қуруқликда 8%и сувларда ўсувчи ўсимликлардир. Ўсимликлар турларининг 50% и гулли ўсимликлар, 27%и замбурғлар, қолганлари мох ва лишайниклар. Қуруқликдаги ўсимликлар тузилишига қараб 6 гуруҳга ажратилади. Дарахтлар, буталар, ярим буталар, ўт ўсимликлар, мохлар, лишайниклар.

Ҳозирги вақтда сайёрамиздаги маданийлаштирилган ўсимликлар инсониятнинг ёввойи ўсимликлардан фойдаланишдаги минглаб йиллардаги фаолияти натижасидир. Ўсимликларни маданийлаштиришда Жанубий ва Жанубий Шарқий Осиё жуда катта ҳисса қўшди. Бу минтақада 7822 тур ўсимликлар маданийлаштирилди, Европада – 1312, Африкада – 500, Америка қитъасида 2117 тур ўсимликлар маданийлаштирилган. Инсоният ҳозирда 30 минг тур ўсимликдан фойдаланади, шундан энг кўп ўсимликлар. Инсон

250 тур ўсимликдан хом ашё олади. Бу ўсимликлар бутун дунёда экиладиган экин майдонларининг 82% ини ташкил қилади.

Ўсимликлар ҳақида айтиладиган, ёзиладиган ҳамма фикрлар ўрмонга, ўрмон бойликларига таалуклидир. Инсон фаолиятида ўрмон маҳсулотлари ишлатилмайдиган соҳанинг ўзи йўқ. Биргина ёғочдан ҳозир 2 минг хил маҳсулот олинмоқда. Ўрмон дарахтларининг дориворлиги ҳам бекиёс. Масалан, пихта дарахти дизинтерия, карағай-сил, арча-нафас олувчи органларни захарловчи вирусларни ўлдиради. Ўрмонларда касаллик кўзгатувчи микроорганизмлар шаҳар ҳавосига нисбатан 70-80 маротаба кам бўлади. Арчанинг карбонат ангидрид ютиш қобиляти-100%, кенг баргли ўсимликларнинг 120%-450%, теракники-700%дир.

Бир гектардаги 60 ёшли карағай ўрмонлари 1 йилда 10 т кислород, 40 ёшли эман дарахти 14т кислород чиқаради. Бир гектар ердаги терак дарахти вегетация давомида 340 кг чанг ютади. Бир га. арғувонзорлардан 900 кг, 1 га ўрмон малиназорларидан 270 кг асал олиш мумкин.

Ўсимликларнинг дориворлик хусусиятлари ҳақида буюк бобомиз Ибн Синониинг – “Дориворлик хусусияти бўлмаган ўсимлик йўқ, ўсимлик билан даволанмайдиган касаллик ҳам йўқ” деган сўзларни ёд олишимиз керак. Тиббиётнинг отаси бўлган Гиппократ – 200 хилга яқин доривор ўсимликлар ҳақида маълумотлар қолдирган. Бобокалонимиз Ибн Сино 900 хил ўсимликлардан фойдаланиш йўллари ҳақида асарлар битган.

Ер юзида ўрмонларнинг умумий майдони 4100 млн.га атрофида, яъни курукликнинг – 31 % ини ташкил қилади. Ёғоч миқдори – 140 млрд м³. Ўрмонлар аҳоли жон бошига: Канадада – 24 га, Финляндияда – 5 га, Россияда – 4,2 га, Швецияда – 3 га, Норвегияда – 2,2 га, АҚШда – 1,6 га, Европа давлатларида – 0,1-0,4 га ва Ўзбекистонда – 0,04 га тўғри келади. Инсон илмий техника тараққиёти жадал ривожланаётган ҳозирги вақтда ўсимлик ресурсларини муҳофаза қилиши зарур. Биргина ўрмонларнинг 1-сувни меъёрлаштириш ва сув сақлаш; 2 – тупрокни муҳофазаловчи ва 3 – иқлим ҳосил қилувчи ролининг ўзигина яшаш фаолиятимизнинг мезонини ташкил қилади.

Кейинги 100 минг йил ичида 2/3 қисм ўрмонзорлар йўқ қилинган. Охирги 2000 йил ичида 0,5 млрд га ўрмонлар ўрнида

чўллар ҳосил бўлган. Кейинги 100 йил ичида Америкада-540 минг га ўрмон кесилган, жаҳон бўйича 67 млн га ўрмон йўқ қилинган. АҚШнинг Вьетнамдаги агрессияси натижасида 1,5 млн. гектар тропик ўрмонлар ҳайвонат дунёси бидан йўқ қилинган. Ҳозиргача вьетнамликлар 180 минг гектарини асл ҳолига келтиришди. Агар ўрмонлардан ҳозиргидек фойдаланилса 70-80 йилдан кейин тропик ўрмонлари батамом тугатилади. Олимларнинг ҳисобига кўра олий тур ўсимликлардан 3 минг тури йўқотилиш арафасида. Бутун дунё бўйича 40 минг тур ўсимликнинг бутунлай йўқолиб кетиши хавфи юзага келган.

Ўзбекистоннинг ўсимлик ресурслари - 4148 тур ўсимликлардан иборат. Шулардан 390 тури эндемик тур ҳисобланади, 577тур шифобахш ўсимликлардир, 115тури илмий табобатда ишлатилади, 47тури халқаро давлатлар фармокалогиясига киритилган. Ўзбекистон ўрмонлари асосан тоғ, тоғ олди, воҳалардаги дарёлар қайирларидаги тўқайзорларда ва қисман чўлларда жойлашган. Чўлларимизда -498 тур, адирларимизда -638 тур, тоғ ва баланд тоғларимизда-1048 тур ўсимликлар ўсади.

Флорамиздаги 1500 тур ўсимлик чорва учун озуқавийлик хусусиятига эга. Шундан 550 турини чорва моллари аъло даражада ейишади, 180 тури дастурхонимиздаги озиқ-овқатимизда, 20 тури зараворчиликда, 400 тури ошловчи, 150 тури турли бўёқчиликда ишлатилади. Бу Ўзбекистонда ўсимлик дунёсининг турлари бойлигини кўрсатади. Бироқ, ўсимлик дунёсини сақлаб қолишга масъулиятсиз муносабатда бўлиш ва ундан нооқилона фойдаланиш, унинг камбағаллашишига олиб келади⁵⁸.

Ўзбекистоннинг қуйидаги ўсимликлари халқаро "Қизил китобга киритилган ва қаттиқ муҳофаза қилинади. Улар қўйидагилар; тоғ пиёз, омонқара, балқурай, коврак, сумбул, товсагиз, тахмоқ ковар, етмак, хурмо, қизил лола, тарғил лола, чинор, анор. Ўзбекистонда 301 тур ўсимликнинг йўқолиб кетиши хавфи бор. Масалан, 1991 йилда Ўзбекистон Республикаси "Қизил китоб"ига 163 турдаги ўсимликлар, 1999 йил-да 301 тури, 2006 йилда эса 305 тури киритилди. Ўсимликларнинг кўпчилик турлари ёввойи ўсади, бу

⁵⁸.Махмудов М.М.,Юсупов С.,Ю.,Ҳайитбоев Р., ва бошқ...Қоркўлчилик яйловлари ва улардан самарали фойдаланишга оид амалий қўлланма.ИКАРДА,ИФАД,ЎЗҚЧЭИТИ. Самарқанд,2001,51 б.

Ўсимликлардан жадал суръатларда хом ашё тайёрлаш ёки манзарали турларини оммавий тўплаш ва тайёрлаш (лола, саллагул, қуёнлаб, ширач, ровоч) сабабли “Қизил китоб”га тушиб қолди.

Ўзбекистонда ёввойи ҳолда ўсувчи ўсимликларга доривор ва озик хом ашёси сифатида эҳтиёж катта. 1992 йилгача доривор ва озуқабоп ёввойи ўсимликларини тайёрлаш билан бир неча давлат ташкилотлари, қўшма корхоналар ва жисмоний шахслар шуғулланган эдилар. Тайёрлаш ҳажми чекланмаган эди. Йиғиб олиш ҳажмлари ресурсларни тежаш ва ўсимлик дунёсида экологик тенгликни сақлашни кўзда тутадиган илмий асослар билан таъминланмаган.

Доривор ва озуқа хом ашёсини тайёрлаш ҳажмини ихтиёрий белгилаш қизилмия, андиз, зирк бутаси, сарикчой, чирмовукгул, эфедра каби ва бошқа ўсимлик турлари захиралари кескин камайишига сабаб бўлди. Ўсимлик хом ашёсининг асосий тайёрловчиси – Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси қошидаги «Шифобахш» ишлаб чиқариш бирлашмаси ҳисобланади.

Ўрмонлар. Республика барча ўрмонлари ягона давлат ўрмон фондини ташкил этади, у давлат аҳамиятидаги ҳамда ўрмон хўжалиги ташкилотлари тасарруфидаги ўрмонлардан иборат. Ўрмонларнинг жуда кичик қисми бошқа идора ва юридик шахслар томонидан фойдаланилади. Ўзбекистон ўрмонлари майдонлари ўзининг табиий таркиби, маҳсулдорлиги ва бажарадиган вазифаси билан бири- биридан катта фарқ қилади.

Шунинг учун, улар тоғ, дарё ёкалари ва водий ўрмонларига табиий ҳудуд бўйича ажратилган. XX аср бошларидан Ўзбекистон ўрмонлари майдони 4-5 барабар қисқарди. Қишлоқ хўжалиги дала-ларига айлантирилган қайир ўрмонлари (тўқайлар) айникса, катъий антропоген таъсирга учради. Бундай ҳаракатлар сабабли Амударё соҳил бўйидаги тўқайларнинг майдони 150 минг га. дан (1928 йилда) 22-24 минг га гача (1993 йилда) қисқарди. Республика давлат ўрмон фондининг сўнгги ҳисоби ерлар тўлиқ инвентари зацияси билан бирга 1988 йилда ўтказилди. Мазкур ҳисоб маълумотларига қараганда Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон қўмитаси ихтиёридаги давлат ўрмон фонди ерлари 4994 минг га. ни, ўрмон билан қопланган майдон эса 1788 минг га. ни ташкил қилган.

Бошқа идора ва юридик шахслар ихтиёридаги ўрмон билан қопланган майдон тахминан 500 минг га бўлган. Ўзбекистоннинг ўрмон билан қопланган ери умумий ер майдонининг 5,1 фоизини ташкил қилган. 1.01.91 йилдаги ҳисоботга мувофиқ давлат ўрмон фонди 5467 минг га, ўрмон билан қопланган майдон эса 1819 минг га га. тенг бўлган. Бошқа юридик шахсларга тегишли ўрмон билан қопланган майдон 546 минг га. ни ташкил қилган. Ўзбекистоннинг ўрмон билан қопланган ери умумий ер майдонининг 6,2 фоизини ташкил қилган.

Мамлакатимиздаги ўсимликлар оламидаги эндемиклар ҳатто қўшни давлатлар ўсимликлар қатламида ҳам учрамаслиги табиатимиздаги ўзига хос ноёб ҳодисадир. Экотуризмни ривожлантиришда бу имкониятдан фойдаланишимиз лозим. Бунинг учун эса бу эндемик ўсимликларнинг биологик ва ҳўжалик хусусиятларини, халқ ҳўжалигида фойдаланиш усулларини ва уларнинг ўсиши ареалларини яхши ўрганишимиз ва экотуризмда фойдаланиш хариталарини ишлаб чиқишимиз лозим бўлади. Ушбу харитага асосланиб экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишимиз ва бу экотуристик маршрутларнинг рекламасини ички ва ташқи экотуристик бозорга чиқариш ҳам ватанимизда экотуризмни ривожлантиришда катта имкониятларни яратади.

Таянч сўзлар ва иборалар: арид, чўллар, адирлар, вертикал пояс, субальп, альп, ички экотуризм бозори, овчилик ресурслари, экосафари маршрутлари, биоресурс, харита, фонд.

Мавзу бўйича тест саволлари:

- 1. Ўзбекистонда нечта табиат қўриқхоналари бор?**
А. 6 та Б. 7 та В. 8 та Г. 9 та
- 2. Ўзбекистонда нечта табиат буюртмахоналари бор?**
А. 7 та Б. 8 та В. 9 та Г. 10 та
- 3. Ўзбекистонда неча тур ўсимликлар ўсади?**
А. 3148 тур
Б. 4148 тур
В. 5148 тур
Г. 6148 тур

4. Ўзбекистонда нечта экологик парваришхоналар бор?.

А. 1 та, Б. 2 та, В. 3 та, Г. 4 та.

5. Халқаро “Қизил китоб”га Ўзбекистоннинг нечта хайвонлари киритилган?

А. 6 та, Б. 8 та, В. 10 та, Г. 12 та

Мавзуни ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Ўзбекистонда нечта тур ўсимликлар ўсади?

2. Ўзбекистоннинг “Қизил китоб”ига қайси ўсимликлар киритилган?

3. Ўзбекистоннинг “Қизил китоб”ига қайси хайвонлар киритилган.

4. Халқаро “Қизил китоб”га Ўзбекистоннинг қайси хайвонлари киритилган?

5. Эндемик хайвонлар ва ўсимликлар нима учун хорижлик экотуристларни қизиқтиради?

6. Ўзбекистоннинг табиат минтақалари экотуризм ресурслари мавзусида презентацияли маъруза тайёрланг.

7. Ўзбекистоннинг ўсимликлар олами мавзусида презентацияли маъруза тайёрланг.

8. Ўзбекистоннинг ҳайвонот дунёси мавзусида презентацияли маъруза тайёрланг.

9. Ўзбекистоннинг шаршаралари мавзусида презентацияли маъруза тайёрланг.

10. Ўзбекистоннинг экотуризм ресурслари мавзусида презентацияли маъруза тайёрланг.

Экологик эмблемани аниқланг ва таърифини ёзинг

10-мавзу. Ўзбекистонда экологик туризм ресурслари. Миллий парклар, табиат қўриқхоналари, табиат буюртмахоналари, ва табиат ёдгорликлари.

Режа:

- 10.1. Ўзбекистоннинг миллий парклари.**
- 10.2. Ўзбекистоннинг табиат қўриқхоналари.**
- 10.3. Ўзбекистоннинг табиат буюртмахоналари.**
- 10.4. Ўзбекистоннинг табиат ёдгорликлари.**

10.1. Ўзбекистоннинг миллий парклари

Ўзбекистонда миллий паркларни халқ боғи, давлат миллий табиат парки деб аташмоқда. Бу номланишлар жаҳондаги миллий парклардаги табиат муҳофазаси ва миллий парклардаги биологик хилма-хилликни сақлашнинг устувор томонларини ўрганиш даврларида берилган эди (ўтган асрнинг 70 йиллари). Олдинги мавзулардаги маълумотлардан маълум бўлдики, миллий паркларни фақат Германияда (қисман) ва бизнинг мамлакатимизда боғ дейишади.

Биз мевали дарахтзорларни боғ деймиз. Миллий парклар ҳақидаги халқаро илмий-амалий тадқиқотларда ҳамкорлик қилиш ишларида бу атамалар биров тушунмовчиликлар келтириб чиқаради. Чунки, халқаро миқёсда миллий паркларнинг белгиланган низоми ва мақоми бир хил талабларда бўлиб бу талабларни ҳамма давлатлар қабул қилишган. Иккинчидан, биздаги халқ боғи ва давлат миллий табиат паркининг низом ва мақомлари (статуси) жаҳондаги миллий паркларнинг низоми ва мақомидаги кўплаб бандларининг талабларига жавоб бераолмайди.

Шундай ҳолатлар миллий паркларни ривожлантириш ва улардан экологик туризм ва рекреацияда фойдаланиш бўйича Россия ва Германиялик экологик туризм экспертлари ўртасидаги илмий конференцияда юз берган эди. Германиялик мутахассислар миллий парклардан экотуризм, рекреация ва дам олишнинг имкониятлари бўйича Байкал кўли экотуризмни ривожлантиришнинг бир неча лойиҳаларини таклиф қилди (лойиҳа бажари

лишига Германия маблағ ажратиши керак). Россиялик мутахассислар эса «эта у нас запрещено, нельзя – бу бизда ман қилинган, мумкин эмас» дейишдан нарига ўта олишмади. Натижада лойиха амалга ошмади.

Келтирилган мулоҳазалар бўйича биз ҳам миллий боғларимизни халқаро миқёсдаги атама билан миллий парклар деб номлашга ўтишимизни талаб қилаяпти. Чунки, илмий адабиётларда ва илмий оммабоп манбаларда кўпинча халқ боғи эмас миллий парк атамаси кўпроқ ишлатилмоқда. Ўзбекистонда чоп қилинаётган мақолалар ва адабиётларда миллий парклар турлича номланмоқда. Фикримизча, мутахассислар ва олимлар бу ҳақда ягона хулосага келишлари лозим.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги кунга келиб 4 та миллий паркларимиз бор; 1. Зомин миллий парки; 2. Угом-Чотқол миллий парки; 3. Октепа миллий парки; 4. Сармишсой миллий парки

Зомин миллий парки. Туркистон тизма тоғларининг ҳудудларидаги Қизилмозорсой, Кўлсой, Супа, Чортанги, Шариллоқ, Қашқасой, Ўрикли сойлари бу тоғларнинг энг хилма-хил табиий арчазор ўрмонлари билан қопланган. Шунинг учун ҳам бу арча ўрмонлари ва унинг ноёб ҳайвон оламини муҳофаза қилиш учун Марказий Осиёда ва Ўзбекистонда биринчи Зомин (илгариги номи Ғўралас) давлат табиат кўриқхонаси 1960 йилда ташкил қилинган эди. Кўриқхонанинг умумий майдони 26800 гектарни ташкил қилади, шундан 22135 гектари арчазор ўрмонлари билан қопланган.

Зомин миллий паркидаги дам олиш ва соғломлаштириш санаторияси, миллий паркдаги арчазорлар.

Зомин миллий парки Жиззах вилояти, Зомин туманидаги Зомин тоғ–ўрмон қўриқхонаси теграларида бетакарор тоғ-арчазор ўрмонларини сақлаш, муҳофаза қилиш ва рекреацияли мақсадларда ўзлаштириш учун 1976 йилнинг 8-сентябрида очилди. Миллий парк қўриқхона табиатида муҳофазани кўчайтириш шу билан бирга аҳолининг дам олиш масканларини яратиш мақсадида қўриқхона чегараларида ҳудудларининг бир қисмида Зомин миллий боғи ташкил қилинди. Бу миллий боғ маъмурий жиҳатдан Жиззах вилоятининг Зомин тумани ҳудудида Помир-Олой тоғ тизмасига кирувчи Туркистон тоғ тизмасининг Ғарбий қисмида, Молгузар тоғининг ғарбий ён бағрида жойлашган бўлиб, унинг майдони 24110 гектарни ташкил этади. Шундан, ўрмонли ерлар-16783 га, тўлиқ ўрмон билан қопланган ерлар-12130 га.

Миллий парkning дунё миқёсида такрорланмас бўлган бойлиги шифобахш арча ўрмонларидир. Арчазорлар табиий-иклимий ўсиш шароитлари ва географик вертикал пояслар (кават) бўйича қуйидагича жойлашган;

- Денгиз сатҳидан 1700-2300 метр баландликда – Зарафшон арчаси;
- Денгиз сатҳидан 2300-2500 метр баландликда яримшарсимон арча;
- Денгиз сатҳидан 2500-3300 метр баландликда Туркистон арчаси.

Миллий парк қўриқхона чегарасида ва теграларида бўлганлиги учун унинг табиати ва табиий иклим шароитларида алоҳида белгили ўзгаришлар, хусусиятлар учрамайди. Фақат геоморфологик рельеф тузилишида тоғ массивларининг жойлашишларида, ўсимликлар копламининг калинлиги ёки сийраклигида ва ҳайвонот оламининг яшаш ареалларида биров фаркланишлар учрайди.

Қўриқхонада ва Миллий табиат боғида ғоят ноёб ва хилма-хил ҳайвонот дунёси яшайди. Бу табиатда қушларнинг 134 та тури, сут эмизувчиларнинг 37 та тури, судралиб юрувчиларнинг 37 та тури рўйхатга олинган. Қўриқхонадаги Туркистон силовсини, оқ тирнокли айиқ, сибир эчкиси Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоб»ига киритилган. «Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи» ва ЮНЕСКО нинг «Қизил китоб»ига,

Туркистон силовсини, оқ тирнокли айик, соқолли бургут, бургут, кирғий ва қора лайлак киритилган.

Миллий паркда ўсимликлар олами ҳам нихоятда бой ва биологик хилма-хилликка эга ҳисобланади. Бу ҳудудларда 59 оилага мансуб, 312 туркумга кирувчи 660 тур гулловчи юксак ўсимликлар ўсади. Бу ўсимликлар нинг 13 тури Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоб»ига киритилган. Шундан 48 тури эндемиклар (фақат шу ҳудудларда ўсади) ҳисобланади, 400 тури фойдали ўсимликлардир (доривор, шифобахш ўсимликлар—119 тур, ем-хашак—88 тур, манзарали—57 тур, ошловчи—49 тур, озуқабоп—42 тур, заҳарли—35 тур, буёқбоп—10 тур, эфир мойли—14 тур, елим берувчи—3 тур, ёғли—3 тур, зиравор—5 тур).

Сингзор дарёсининг ирмоқларидан бири — Кўксойнинг ўрта қисмида оҳактошлар орасидаги ғаройиб бир дарани маҳаллий аҳоли «Чортанги» деб атайдди. Бу дарада сув ҳайкираб оқиб, сайроқи қушлар каби ҳар хил овозлар чиқаради. Шунинг учун ҳам бу «Сайровчи дара» номини ҳам олган. Бу дара оҳактош ётқизиклари орасидан 2 км масофага чўзилган. Бундай тор ва чуқур даралар, Қашқасув, Ғўралашсойларда ҳам мавжуд.

Ғўралашсойнинг ўнг ён бағридаги катта арчали қисмида минг йиллар давомида нураш натижасида палахса тошлар турли шаклларга афсонавий аждарҳо, йўлбарс ва бошқа кўринишларга эга бўлганлигидан туристларни ҳайратга солади. Худди шундай табиат ҳайкаллари Қизил этаксойдаги «Қирққиз»дир(маҳаллий аҳолининг атамаси). Баланд ҳолатдаги қизил конгломерат ва кумнинг экологик тарихий даврда емирилиши натижасида Мисрдаги сфинксларни эслатувчи қирқта ўзига хос кўринишлардаги табиат ҳайкаллари ҳосил бўлган. Ушбу табиат яратган мўжизаларни туристлар томоша қилиш бишлан бирга шифобахш арчазорлар ҳавосидан баҳраманд бўладилар.

Угом-Чотқол миллий парки. Угом-Чотқол давлат табиат миллий парки 1990 йилда Тошкент вилояти ҳудудларида, Ғарбий Тянь-Шан тоғ тизмаларидаги 574,6 минг га. майдонда ташкил қилинди. Ўрмон билан қопланган ерлар-56,4 минг га, яйлов ва пичанзорлар-177,3 минг га, суғориладиган ерлар-1,61 минг га., қояли ва ўсимликсиз яланғоч тоғ ёнбағирлари-329,4 минг га.

Миллий парк бу ерда жойлашган ва яшаётган ердан фойдаланувчилар ва ер эгаларининг хўжалик фаолиятларини тартиблаштириш, бетакрор табиий экотизимларни сақлаш, муҳофаза қилиш ва рекреацияли фойдаланиш мақсадларида ташкил қилинган.

Миллий парkning ҳудудлари қуйидаги фаолиятлар зонасига бўлинган;

- Агропаркли зона-59,1 минг га;
- Фаол рекреацияли зона-30,7 минг га;
- Мувофиқлаштириладиган рекреацияли зона-13,6 минг га;
- Қўриқхона зонаси-35,8 минг га;
- Қўриқхона тартиб шароитларига тенглаштирилган зона-109,1 минг га;
- Табиий ландшафтлар зонаси-326,1 минг га;
- Миллий парк ҳудудларида ўрмон хўжалигининг 322,6 минг га ва 620 га маданий ўрмонлар майдони рўйхатга олинган.

Угом—Чотқол миллий паркининг асосий қисми Чирчиқ дарёси ҳавзасидаги алоҳида-алоҳида табиий географик ландшафт мажмуаларини ҳосил қилувчи тоғлар экотизимларидан иборат. Табиий география ландшафт шунослиги қонуниятлари бўйича миллий парк ҳудудлари табиати қуйидаги табиий-географик мажмуаларга бўлинади;

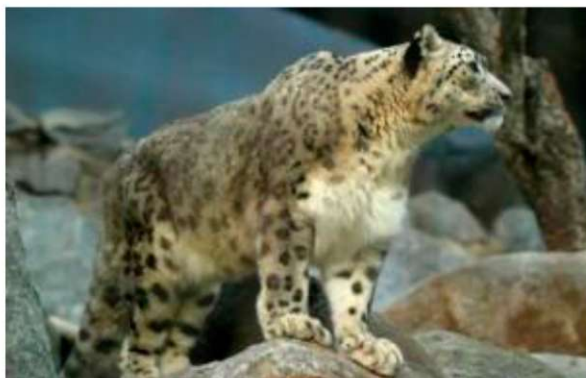
- Пскемнинг бутун воҳа қисмини эгаллаган ва ўртача баланд тоғларнинг ён бағирлари, қуйи қисми билан боғланган ёввойи олмасор ва сийрак ўрмонли дарё террасаларидаги табиий ландшафтлар. Тоғ ён бағридаги грек ёнғоқли қолдик ўрмонлар экотизими;

- Қизил Нур тоғ массивидан ғарбдаги қучли парчаланган ўртача баландликдаги тоғларнинг қуйи қисмидаги бугдойикли эфемероидли тоғлар ландшафтлари;

- Денгиз сатҳидан 1200-1400 метрдан то 2000-2500 метрлардаги Угом, Пскем, Кўксув ва Чотқол тоғлари ён бағирларида ривожланган арчазорлар билан қучли парчаланган ўртача баландликдаги тоғ ён бағирлари ландшафтлари;

- Кўксув, Пскем ва Угом сув айирғичларининг баланд қисмларини эгаллаган типчакли, паст бўйли альп ўтлоқлари билан баланд тоғ ландшафтлари. Бу майдонлар текислик кўринишидаги

кенгликлардан иборат бўлиб субальп ва альп поясларида (3500 м) жойлашган;

Тоғ барси(қор қоплони)

Миллий парк табиати

Ғарбий Тян-Шаннинг ўсимликлар олами миллий паркнинг бетакрор бойлиги бўлиб турларнинг хилма-хиллиги жиҳатидан хайратланарли даражадаги ўсимлик турларидан иборат. Миллий паркда 2200 тур ўсимликлар ўсади, уларнинг 2150 тури ёпиқ уруғлилардир. Баланд тоғларга кўтарилган қуйидаги сари қуйидаги 5 та ўсимлик пояслари учрайди;

- Денгиз сатҳидан 700-1200 метрлар баландликда- эфемер-эфемероидли минтақа;
- Денгиз сатҳидан 1200-1500 метрлар баландликда-барг ташловчи ёғочсимон-бутали ўсимликлар қатлами;
- Денгиз сатҳидан 1500-2300 метрлар баландликда-арчазорлар;
- Денгиз сатҳидан 2300-2800 метрлар баландликда-тоғ дашт-ларининг ёстиқсимон тиканли ўсимликлар қатлами;
- Денгиз сатҳидан 2800 метрлар баландликда-альп ўтлокзор-лари қатламлари ландшафтлари жойлашган.

Миллий паркнинг ўсимликлар қатламидаги турлардан 650 тури табобатда, халқ табobatiда, 400 тури озиқ-овқат маҳсулотлари ва зираворлар сифатида ишлатилади. Миллий парк Ғарбий Тян-Шаннинг Ўзбекистон қисмини эгаллаган бўлиб ҳайвонот олами қуйидаги 280 турдан иборат;

- Сут эмизувчилар-44 тур;
- Қушлар-200 тур;
- Рептилиялар- 16 тур;

- Амфибиялар-2 тур;
- Балиқлар- 20 тур.

Миллий парк ҳудудларида «Қизил китоб»га киритилган Мензбир суғури(қундуз) нинг асосий популяциялари яшайди.

Оқ тепа миллий парки (Оқтепа табиат боғи). Сурхондарё вилояти ноёб ҳайвонот ва ноботот дунёсини тиклаш ва кўпайтириш ҳамда Ўзбекистон ва чет эл экотуризм саёҳатчиларини ёввойи табиат билан таништириш, дам олиш, ов ва балиқ овлаш масканини яратиш мақсадида 2005 йил 9 март куни Ўзбекистон Республикаси Давлат бионазорати нозирлиги қошидаги Сурхондарё вилояти Жарқўрғон тумани, Термиз шаҳридан 30 км шимолий-шарқда, жами 1034 гектар майдонни ташкил этган Оқ тепа сув омборининг атрофида жойлашган «Оқ тепа» табиат боғи ташкил этилди.

Ушбу маскан миграция қилувчи қушлар, ёввойи ўрдақлар ва сув қушларининг вақтинча дам олиб, тўхтаб ўтувчи ҳамда кўпгина қушларнинг қишлаб қолиш маконига айланган ҳудуддир. Ҳозирги кунда Оқ тепа миллий паркида ўрмонзорлар, саксауулзорлар барпо этиш, табиий тўқайзорлар ҳамда Марказий Осиёда қирилиб кетиш арафасида турган ноёб ўсимликлар ва ҳайвонлар турини (Бухоро буғуси, Бухоро қўйи, жайрон ва морхўр) тиклаш ва кўпайтириш йўналишида кенг кўламли ишлар бошланди.

Сармишсой миллий парки. Навоий вилояти ҳокимиятининг 21.04.1997 йилдаги қарори билан маҳаллий даражада ташкил қилинди. Ҳудуд сахро пасттоғликларини, уларнинг флора ва фаунасини муҳофаза қилади. Бу ерда қоятошларга чизилган 3000 дан ортиқ қадимий расмлар-петроглифлар мавжуд.

Сармишсой қоятошларидаги қадимий расмлар

Бу жаҳон миқёсида ҳам жуда ноёб ҳисобланади ва турли мамлакатлардан олимлар ва туристларда катта қизиқишлар уйғотади. Миллий боғнинг майдони 5000 га ва Навоий вилоятининг экология ва атроф-муҳит муҳофазаси давлат қўмитаси назоратида.

10.2. Ўзбекистоннинг табиат қўриқхоналари

Табиат қўриқхонаси-майдони ҳайвонот ва ўсимлик дунёси билан қаттиқ режимда қўриқланади. Ўзига хос, бетакрор табиат ландшафтлари, ноёб, йўқолиб бораётган ҳайвонот турларини сақлаб қолиш ва кўпайтириш мақсадида давлат томонидан ташкил қилинади. Қўриқхоналарда инсон фаолияти тақиқланади. Фақат илмий — тадқиқот ишларини ўтказишга рухсат берилган. Ўзбекистоннинг давлат қўриқхоналари—муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг энг қатъий тартибли тури бўлиб, муайян ўсимлик, ҳайвон турлари ва экотизимларни ҳимоялаш учун ташкил қилинган, доимий амал қиладиган муҳофаза этиладиган зоналар ҳисобланади. Қўриқхоналарда ҳар қандай хўжалик фаолияти тақиқланган(назорат этиладиган илмий тадқиқотлар бундан мустасно).

Қўриқхоналар Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқи (IUCN) муҳофаза этиладиган зоналари таснифининг I тоифасига тўғри келади. Республика қўриқхоналарида «Қизил китоб»га кирган кўплаб ҳайвон турлари: хонгул, морхўр, Северцов қўйи, кўк суғур, Туркистон силовсини, йирик йирткич қушлар, ҳашаротлар муҳофаза қилинади.

Жаҳондаги давлатларнинг деярли барчасида табиат қўриқхоналари ташкил қилинган бўлиб турлар миқдори камайиб бораётган ноёб ҳайвон ва ўсимлик турларини давлат муҳофазасига олган. Бу турларнинг халқаро миқёсда камайиб бораётганлари «Халқаро қизил» китобга давлат миқёсида камайиб бораётганлари ҳар бир давлатда ташкил қилинган «Қизил китоб»га киритилган. Яна бири муҳим омилни қайд қилиш лозимки, турлари йўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимлик турларини сақлаб қолиш бўйича давлат қўриқхонаси ташкил қилишдан бошқа усулни бирон бир давлат кашф қилган эмас.

Ўзбекистон Республикасида ҳам ҳозирга келиб 3 та миллий парк, 9 та давлат табиат қўриқхонаси ва 10 та давлат буюртмаси (заказник) ташкил қилинган⁵⁹. Бу қўриқхоналар ватанимизда экотуризмни ривожлантиришда асосий экотуристтик объектлар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида қуйидаги қўриқхоналар мавжуд: Чотқол; Бадай-тўқай; Ҳисор; Зомин; Зарафшон; Қизилқум; Нурота; Сурхон; Китоб(4-жадвал). Жадвал маълумотларидан маълум бўладики, Ўзбекистонда табиат қўриқхоналари мамлакатимизнинг барча табиат минтақаларида жойлашган. Бундай қулай салоҳият, шароитдан экотуризмни ривожлантиришда самарали фойдаланиш имкониятларни табиатнинг ўзи бизга яратиб берган. Давлат табиат қўриқхоналаримиздан на фақат халқаро туризмда балки ички туризмда ҳам фойдаланиш масалаларини ҳал қилишими лозим.

Афсуски, ҳозиргача бу қўриқхоналарнинг табиати ва уларда муҳофаза қилинаётган ўсимлик ва ҳайвон турларини ватандошларимизнинг бармоқ билан санарли миқдордаги илмий мутахассислари, олимларигина билишади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришда халқаро ЭКОНЕТ таклиф қилган энг қулай моделлардан фойдаланиш муаммоларини тезликда ҳал қилишими лозим бўлади.

4-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг давлат табиат қўриқхоналари

Қўриқхоналар	Ихтисослашуви	Майдони, га
1.Чотқол тоғ-ўрмон-биосфера қўриқхонаси	Тоғ ўрмон ландшафтлари. Барча табиий мажмуаларни ўрганиш ва муҳофаза қилиш.Қор қоплони муҳофазаси.	35200
2.Ҳисор қўриқхонаси	Тоғ-ўрмон ландшафтлари. Барча табиий мажмуаларни ўрганиш ва муҳофаза қилиш.	80986,0

⁵⁹ Ўзбекистон ва Марказий Осиё табиий географияси атласи. Тошкент, 2007

3.Нурота тоғ-ёнғок ўрмонлари қўриқхонаси	Тоғ-ёнғокзор ўрмонлари ландшафтлари, Грек ёнғоғининг табиий популяциялари, ёввойи архарларнинг табиий популяциялари муҳофазаси.	21137,5
4.Сурхон қўриқхонаси	Тоғ-ўрмон ландшафтлари.Бурама шохли эчкининг табиий популяциялари (Морхўр), табиий арчазорлар муҳофазаси.	23802,38
5.Бадай- тўқай биосфера резервати	Тўқайзорлар ландшафти.Халқаро Қизил китоб»даги Бухоро буғусининг табиий популяцияси, тўқайзорлар ўрмонларининг муҳофазаси.	6462,1
6.Зарафшон қўриқхонаси	Тўқай ландшафтлари.Қирғовулнинг табиий популяциялари ва чаканда бутасининг муҳофазаси.	2552,0
7.Қизилқум қўриқхонаси	Тўқай- кум ландшафтлари. Бухоро буғусининг табиий популяциялари.	10311,06
8.Зомин қўриқхонаси	Тоғ-арча ландшафтлари. Арча ўрмонлари ва унинг ҳайвонот олами муҳофаза қилиш.	26848,6
9.Китоб геологик қўриқхонаси	Тоғлар.Палеонтологик-страграфик объектларнинг муҳофазаси. Халқаро меридианнинг ватанимиздан ўтиши белгиси қўйилган.	5378,0

1. Чотқол биосфера қўриқхонаси⁶⁰ 1947 йилда ташкил қилинган. Угом-Чотқол табиий миллий боғи таркибига кириб, Тошкентдан шарқда ва Ангрендан шимолда жойлашган. Умумий майдони 35724 га, шундан ўрмонлар 6586 га, далалар 7047 га, ҳовузлар 81 га ни ташкил қилади. Қўриқхона Тошкент вилояти

⁶⁰ .Миллий маъруза малумотлари.110-120. б.

худудидида Чотқол тизмасининг ғарбий қисмида жойлашган. Қўриқхонанинг мақсади Ғарбий Тянь-Шаннинг тоғли экотизимларини сақлаш ва атроф-муҳит ҳолатининг экологик мониторингидан иборат.

Чотқол қўриқхонаси флораси 1168 турга эга бўлиб, минтақа учун хосдир. Бу ерда Қўриқхона учун эндем бўлган 6 тур ўсади. Қўриқхона ўсимликларининг 28 тури Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган. Бу ерда 44 турдаги сут эмизувчи, 230 дан ортиқ турдаги қуш, 16 турдаги рептилия ва 2 турдаги сувда ва қуруқликда яшовчи, 3 мингдан ортиқ турдаги умуртқасизлар яшайди. Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоб»ига бир турдаги илон, 10 турдаги қуш ва уч турдаги сут эмизувчи кирган. ТМХР «Қизил китоб»ига йўқолиб кетиш хавфи остидаги илвирс, кўк суғур, ўрмон соняси, кўршапалаклар—кичик ва катта такабурунлар ва учрангли туншапалак қушлардан тасқара, куйқа қора каптар, окқанот қизилиштон киритилган.

Қўриқхона ҳудудий маъмурий орган—Тошкент вилояти ҳокимиятига бўйсунди. ЮНЕСКО МАБ дастури Халқаро Мувофиқлаштирув кенгаши нинг 9-қурултойида унга биосфера мақоми берилди. 1993 йилда белгиланган тартибда халқаро бисофера резерватлари тармоғига киритилган, лекин унинг талабларига жавоб бермайди. Мақомини такомиллаштириш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Қўриқхона муҳофаза этиладиган ҳудуд мақомида табиий муҳитнинг бир қисми, кенг тарқалган ёки ноёб ландшафт шакллари ёки ўсимлик ва ҳайвонлар генетик ресурсларини сақлаш жойлари сифатида табиатни муҳофаза қилиш, илм-фан ва экологик таълим учун катта аҳамиятга эга бўлган табиий комплекслар (ер, ер ости бойликлари, сув, флора ва фауна)ни муҳофаза қилишга хизмат қилиб келмоқда.

2. Ҳисор давлат қўриқхонаси Қашқадарё вилоятида Ҳисор тизмаси нинг ғарбий ёнбағрида денгиз сатҳидан 1750 м дан 4349 м. гача баландликда жойлашган. 1983 йилда икки давлат қўриқхонаси—Қизилсув ва Мироқи қўриқхоналарининг бирлашиши натижасида ташкил қилинган. Ҳозирги пайтда бу Ўзбекистондаги энг катта қўриқхонадир. Умумий майдони 80986 га ни ташкил қилади.

Қўриқхонада ўрмон, дала экотизимлари ажралган; ўрмон билан қоплан маган майдони 56678,1 га; яйловлар мавжуд; дарё ва кўлларга 171 га тўғри келади; ботқоқликлар 511 га; қияликлар ва тоғ ёнбағридаги тўкилмалар 31819 га ни ташкил қилади; йўллар, шудгор ва қамишзор далалар мавжуд. Қўриқхонанинг асосий ўрмон ҳосил қилувчи ўсимликлари зарафшон ва ярим шарсимон арчалар ҳисобланади. Умуман олганда муҳофаза этиладиган ҳудуддаги ўсимликлар Марказий Осиё тоғлари учун одатий бўлиб, унинг катта қисми тор эндем ўсимликларидир. Баъзи ҳисобларга қараганда томирли ўсимлик турларининг умумий миқдори 800-900дан кам эмас. Мураккаб гулдошлар, дуккаклилар, бутгулдошлар донлилар, соябонлилар лабгулдошлар турлари кўплаб учрайди.

Морхўр

Тоғ қўйи

Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган ноёб турлардан қўриқхона ҳудудида 32 турдан кам бўлмаган томирли ўсимлик тури ўсади. Қўриқхонанинг ҳайвонот олами бой, турлитуман ва тоғли ўрмонларга хос бўлган деярли барча турларни қамраб олади. Қўриқхонада 2 турдаги балиқ, 19 турдаги амфибия ва рептилия, 103 турдаги уяли қушлар, 28 турдаги сүтэмизувчи яшайди.

Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига оқтирноқ айиқ, илвирс, Туркистон силовсини, эрон қундузи, қушлардан: бургут, болтаютар, итолғи, қумой, кичик бургут киритилган. Қизилсуй

майдонидаги Осмонталаш чўккиси энг юқори нукта—денгиз сатҳидан 4000 м дан баланд, айнан шу ерда сибирь кўзиси, илвирс, улар ва қизил суғур яшайди. Судралиб юрувчилардан сувилон, чипорилон, қалконтумшук, кўлвор, Туркистон ағамаси ва бошқалар учрайди.

Тожикистон билан чегарада кўрикхонанинг энг йирик дарёларидан бири Оксув ҳавзасида энг юқори чўкқили Ўқилон участкаси жойлашган. Унинг баландлиги денгиз сатҳидан 2500 дан 4300 м гача оралиқда. Бу участкада Ўзбекистондаги энг йирик Северцов музлиги мавжуд. Ҳисор давлат кўрикхонаси Ўзбекистон Республикаси экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимига киради ва Давлат биологик назорати томонидан бошқарилади.

4. Нурота давлат кўрикхонаси Ўзбекистон Республикаси жануби-ғарбида Жиззах вилояти Фориш туманидаги Нурота тизмасининг марказий қисмида жойлашган. 1975 йилда ташкил қилинган. Кўрикхона майдони 17752 га, шундан 2529 га ўрмон билан қопланган. Ёнғокнинг қадрли турларини сақлаб қолиш ва Северцов кўйининг ноёб популяциясини ҳимоялаш кўрикхонанинг асосий мақсади ҳисобланади.

Помир-Олой тоғ тизими ва Қизилқум чўлининг оралиғида жойлашган кўрикхонада тоғли, чўлли ва бореал турлар, шунингдек, кўп миқдорда эндемикларни ўз ичига олган ўзига хос флора шаклланди. Асосий муҳофаза қилиш объектлари эндемиклар, реликт ва ноёб ўсимликлар ва ўсимлик ҳамжамиятлари ҳисобланади.

Кўрикхона флораси 600 дан ортиқ (27 эндемик) турни қамраб олган. Авваллари Нурота тизмаси арча ўрмонлари билан қопланганди, лекин улар ўтган асрдаёқ кесиб ташланган. Кўрикхонада атиги 30 га яқин арча қолган. Кўрикхона фаунаси 183 турдан иборат, шундан 13 тури Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби» га киритилган.

Кўриқхонадаги архарлар

Нурота давлат кўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги хузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига киради ҳамда Кўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади. Кўриқхонанинг Осрафсойида қадимги қоятошларга чизилган қадимий расмлар сақланиб қолган. Мужрумсойда эса 1000 ёшли арчалар бор. Ухум, Синтобсой, Устун қишлоқларида ҳам Александр Македонский номи билан боғланиб қолган жойлар, 1000 ёшли дарахтлар давлат муҳофазаси рўйхатига олинган.

4. Сурхон давлат кўриқхонаси Сурхондарё вилояти Шеробод туманининг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, иккита мустақил ҳудуд: Орол-Пайғамбар ва Қўхитонгтоғ тизмаси шарқий ёнбағридан ташкил топган. Умумий майдони 3092 га бўлган Орол-Пайғамбар ҳудуди Халқаро Қизил китоб ва Ўзбекистон Қизил китобига кирган Бухоро буғуси (хонгул) ва яйлов, тўқай экотизимларини сақлаб қолиш мақсадида 1971 – йилдаёқ кўриқхона сифатида ташкил топганди.

1987 йилда Қўхитонг давлат кўриқхонаси Орол-Пайғамбар кўриқхонаси билан бирлаштирилди ва умумий майдони 24554 га бўлган Сурхон давлат кўриқхонасига қайта ташкил қилинди. Кўриқхонанинг Қўхитонг ҳудуди тоғ-ўрмон экотизим сифатида тавсифланади. Унинг ҳудуди Помир-Олой тоғ тизими Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий тармоқларида денгиз сатҳидан 1500 дан 3157 м. гача баландликда жойлашган. Кўриқхона ҳудуди кўп

сонли майда сойлардан таркиб топган яхши ривожланган гидрографик тизимни таъминлайдиган доимий ва муваққат оқадиган кўплаб сув оқимларига эга. Ҳозирги пайтда Қўхитонда 269 тур ва 55 оилага мансуб 578 ўсимликлар рўйхатга олинган, шундан 23 турдаги ўсимлик тури Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоб» ига киритилган.

Ер усти (ўрмон, дала, адир) ўсимликлари билан банд майдон 16620 га (67,7%), тошли ёнбағир, тўкилма, кияликлар билан банд майдон 7839 га (31,9%). Ўрмонлар 9288 га ёки ҳудуднинг 37,8 фоизини ташкил қилади. Асосий ўрмон ҳосил қиладиган ўсимлик зарафшон арчаси ҳисобланади. Қўриқхонада умуртқасизлар кўп миқдорда ва хилма-хил турларда тақдим қилинган, лекин мутахассислар йўқлиги туфайли ҳалигача ўрганилмаган. Ҳозирги пайтда Қўхитонда 1 турдаги балиқ, 2 турдаги амфибия, 26 турдаги рептилия, 74 турдаги куш ва 23 турдаги сутэмизувчи аниқланган. Сурхон давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига киради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

5.«Бадай-тўқай» давлат қўриқхонаси 1971 йил октябрь ойида тўқай ландшафтини ва унинг ҳайвонот оламини сақлаб қолиш мақсадида Ўзбекистон ҳудудида олтинчи ва Қорақалпоғистонда биринчи қўриқхона сифатида ташкил топган. Қўриқхона Қуйи Амударёнинг ўнг соҳил тўқайзор ларида ватанимиз ҳайвонот оламида эндемик бўлган халқаро «Қизил китоб» даги Бухоро буғусини сақлаб қолиш, муҳофаза қилш ва кўпайтириш мақсадида Қорақалпоғистон Республикасида Беруний ва Кегайли туманлари ҳудудларида ташкил қилинган. Қўриқхонада 91 тур кушлар яшайди, шулардан 18 тури қишлоқчи кушлар ҳисобланади. 1975 йилда қўриқхонага 4 бош Бухоро буғуси келтирилган эди, ҳозирда уларнинг сони 350 бошдан ошди. Қўриқхона БМТнинг Ўзбекистондаги тараққиёт лойиҳаси бўйича халқаро биосфера резерватига айлантирилган.

Бухоро бугуси

Майдони 6462 га, хусусан, ўрмон билан қопланган ери 3975 га. Беруний ва Кегайли туманлари ҳудудида Амударё паст оқимида жойлашган. Тўқай чангалзорлари майдоннинг 70 фоизини эгаллайди. Ҳайвонот олами 91 турдан ортиқ қуш, 15 турдаги сут эмизувчи ва 15 турдаги балиқни ўз ичига олади. «Бадай-тўқай» давлат қўриқхонаси ТМХР Қизил китоби, Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоб»и, СИТЕС II Иловасига киритилган Бухоро буғусини (хонгулни) иқлимлаштириш билан шуғулланади. «Бадай-тўқай» давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига киради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

6. Зарафшон давлат қўриқхонаси 1975 йилда ташкил этилган, Самарқанд вилоятида жойлашган. Унинг ҳудуди Чўпонота чўққиларидан бошланади ва тор тизма бўлиб Зарафшон дарёсининг ўнг соҳили бўйлаб 47 км га чўзилган. Ўрмон ерининг кенглиги 300 дан 1500 м гача. Қўриқхона майдони 2352 га, шундан 680 га ўрмон билан қопланган. Қўриқхона ватанимизнинг энг чиройли, ноёб ов қуши бўлган Зарафшон тустовуғини, шифобахш бута ўсимлиги чакандани ва дарё соҳилидаги тўқайзор ўрмонларини сақлаб қолиш, муҳофаза қилиш ва кўпайтириш мақсадларида ташкил қилинган.

Қўриқхонани ташкил қилишдан мақсад йўқолиб бораётган чиройли Зарафшон қирғовулини, қимматли доривор бутаси—чаканда (облепиха), тўқай чангалзорини тиклаш ва сақлаш, илмий тадқиқотлар олиб боришдан иборат. Қўриқхонанинг нисбатан кичик ҳудудида қарийб 300 турдаги ўсимлик ўсади. Қўриқхонада 59 турдаги доривор ва 23 турдаги техник ўсимлик аниқланган.

Зарафшон тустовуги

Чаканда ўсимлиги

Қўриқхонанинг фаунаси 359 тур билан тақдим қилинган, шундан амфибиялар—2, судралиб юрувчилар — 8, қушлар—206, сутэмизувчилар—24 турни ташкил қилади. Ноёб ва йўқолиб кетаётган турлар 32 та. 1995 йилдан бери Зарафшон давлат қўриқхонасида хонгулни кўпайтириш бўйича ишлар олиб борилмокда. 1996 йилда Зарафшон давлат қўриқхонасига «Бадай-тўқай» қўриқхонасидан 6 бош Бухоро буғуси келтирилган. Ҳозирги пайтда қўриқхона ҳудудида юз бошдан зиёд хонгул яшайди. Зарафшон давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига киради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

7. Қизилқум давлат қўриқхонаси 1971 йилда ташкил топган, Бухоро вилоятида жойлашган. Қўриқхона майдони 10311 га ни ташкил қилади, шундан 5144 га ўрмон билан қопланган, 6964 га қумли зонада ва 3177 га Амуёдарё бўйида жойлашган.

Қўриқхона ҳудудида 250 турдаги ҳайвон мавжуд, шундан 10 дан ортиқ тури ТМХР Қизил китоби ва Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га кирган; 160 турдаги ўсимлик учрайди, шундан 2 тури Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига кирган. Бухоро буғуси алоҳида эътиборга молик, унинг сони 1991 йилдан бери 200 бошгача кўпайди.

Қизилқум давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига киради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади. Ҳозирда сони 5 мингдан ошган Амударё тустовуғи ҳам асосий муҳофазадаги қушлардан ҳисобланади. Қўриқхона ҳудудларида ҳозирда жайрон ҳам кўпайтирилмоқда.

Бухоро буғуси

Жайронлар

8. Зомин давлат қўриқхонаси 1960 йилда ташкил этилган, Жиззах вилоятининг Зомин ва Бахмал туманларида 26840 га майдонда жойлашган, шундан 11322 га ўрмон билан қопланган. Денгиз сатҳидан 1760-3500 м баландликдаги тоғ-арча экотизимлари муҳофаза қилинади, 700 дан ортиқ турдаги ўсимлик мавжуд, шундан Зарафшон, яримшарсимон ва Туркистон арчалари ўрмон ҳосил қилади. Бу қўриқхона теграларида ва чегара ҳудудларида Зомин миллий парки жойлашганлиги ва миллий парк ҳақидаги маълумотлар келтирилганлиги учун қўриқхона табиати ҳақида тўхталишнинг зарурати йўқ.

Экотуристларни жалб қиладиган объектлари сўлим табиати, арчазор ўрмонлари ва турли-туман ҳайвонот олами ҳисобланади. Қўриқхонада «Қизил китоб» даги оқ тирноқли айиқ, сибир тоғ эчкиси, Туркистон силовсини ва қора лайлак асосий муҳофазада ҳисобланади. Қўриқхона ҳудудида ҳайвонлар 152 тур билан тақдим қилинган, шундан 16 тури Халқаро «Қизил китоб» ва Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган. Зомин давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимида киради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

Оқ тирноқли қўнғир айиқ

Тасқара

9. Китоб давлат қўриқхонаси 1979 йилда 3938 га майдонда ташкил топган. Китоб-Шаҳрисабз водийси кулай сайёҳлик имкониятлари жиҳатидан ватанимизнинг ноёб, бетакрор ўлкаларидан ҳисобланади. Ҳисор ва Эрафшон тоғлари ўртасидаги хушманзара гўшалар экотуризмни ривожлантиришнинг манзиллари бўлиб хизмат қиладди. Қўриқхона Қашқадарё вилоятида Эрафшон тизмасининг жануби-ғарбий тармоқларида жойлашган, баландлиги 1300 дан 2650 м гача оралиқда. Қўриқхона ҳудудида 168 турдаги ҳайвон мавжуд (қушлар—128, сутэмизувчилар —21, судралиб юрувчилар—14, балиқла—3 турдан иборат) билан тақдим қилинган, шундан 10 тури Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га кирган, 800 турдаги ўсимлик ўсади, шундан 23 тури Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га кирган.

Қўриқхона ҳудудидаги Обисафид, Хўжақўргон, Занзилбан, Новабак, Қўшнова, Қизилолма, Жаршафи даралари қўриқхона ҳудудини чуқур кесиб, такрорланмас мазараларни ҳосил қилади. Қўриқхонадаги Занзилбан сойининг кесмаси Қуйи Девон даври Эм яруси қуйи чегарасининг дунё бўйича стратиграфик эталон-стандартни ҳисобланади. Китоб давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитасига бўйсунди, Китоб геология экспедицияси томонидан бошқарилади. Бу қўриқхонанинг халқаро миқёсдаги аҳамияти шундан иборатки, қўриқхона ҳудудида халқаро меридианнинг ўтганлиги ҳақида халқаро белги қўйилган. Бу имкониятни реклама қилиб халқаро экотуристларни қўриқхонага қизиқтириш мумкин.

Республика қўриқхоналари афсуски ягона тизимни ташкил қилмай, тўртта турли идорага бўйсунди. Давлат табиат қўмитаси ихтиёрида 1 та – Ҳисор; Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг ўрмон хўжалиги бош бошқармасида 6 та – Бадай-тўқай, Зомин, Зарафшон, Қизилқум, Нурота, Сурхон; Давлат геология қўмитаси ихтиёрида 1 та – Китоб; Тошкент вилояти ҳокимиятида 1 та – Чотқол қўриқхоналари мавжуд. Чотқол биосфера қўриқхонаси 2000 йилда хавфсизлик нуқтаи-назаридан Тошкент вилояти ҳокимиятига берилди.

10.3. Ўзбекистоннинг табиат буюртмахоналари

Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришда яна бир салоҳиятли экотуристлик объектларнинг бири-табиат Буюртмахоналари ҳисобланади⁶¹. Ватанимизда турлари камайиб кетаётган ўсимликлар, ҳайвонлар ва табиий ландшафтларни маълум бир муддатларда муҳофаза қилувчи 10 та табиат буюртмахоналари (Заказниклари) бор (5-жадвал).

Бу буюртмахоналарлар мамлакатимиз ҳудудларининг барча табиий ландшафтлари мажмуаларини қамраб олган бўлиб флора ва фаунамиздаги кўплаб ноёб биологик хилма-хилликни, табиий ландшафтларни, сув ҳавзаларини ва уларда муҳофаза қилинаётган ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсини, ватанимизда қишлаб кетадиган қушларни муҳофаза қилади Бугунги кунда Ўзбекистон ҳудудида фаолият юритадиган 10 та буюртмахона мавжуд.

⁶¹. Ғуломов Р. ва бошқ. Туркистон табиий географияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 2000. 191 б.

5-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг табиат буюртмахоналари

Буюртмахоналар	Ихтисослашуви	Майдони, га
1. Арнасой буюртмахонаси	Сув ҳавзаси табиати, Қушлар ва қишлоғчи қушларнинг муҳофазаси.	63300,0
2. Денгизқўл буюртмахонаси	Сув ҳавзаси табиати, Қушлар ва қишлоғчи қушларнинг муҳофазаси.	50000,0
3. Қорақир буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Жайрон ва қишлоғчи қушларнинг муҳофазаси.	30000,0
4. Қарнобқўл буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Тувалоқ, қорабур ва жайронларни ва уларнинг яшаш жойлари муҳофазаси.	40000,0
5. Қўшрабод буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Тувалоқ, қорабур ва жайронларни ва уларнинг яшаш жойлари муҳофазаси.	16500,0
6. Нуробод буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Саксаулар, тувалоқ ва қобранинг муҳофаза қилиш.	29000,0
7. Оқтоғ буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Барча табиий мажмуаларни муҳофаза қилиш.	2500,0
8. Сайгачи буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари. Сайғоқларни муҳофаза қилиш.	1000000,0
9. Судочье буюртмахонаси	Сув ҳавзалари табиати. Балиқлар ва қўчиб ўтувчи қушларни муҳофаза қилиш.	50000,0
10. Муборак буюртмахонаси	Чўл ландшафтлари табиати биохилмаҳиллиги ва асосан йўрғатувалоқни сақлаш, муҳофаза қилиш ва қўпайтириш.	219534

1. «Денгизкўл» давлат орнитологик буюртмахонаси ЎзССР Вазирлар Кенгашининг 1973 йилдаги 530-сон қарори билан ташкил қилинган, фаолияти муддати Бухоро вилояти ижроқўмининг 26.06.90 йилдаги 157-11-сон қарори билан (муддатсизга) узайтирилди. Буюртмахона майдони 50 минг га. Ташкил қилишдан мақсад — учиб ўтадиган сувда сузувчи қушларни муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш, қишлаш ерларини, яшаш муҳитини сақлаб қолишдир. Ўзбекистон Республикаси Давлат табиат қўмитаси ихтиёрида. Буюртмахонани муҳофаза қилиш давлат табиатни муҳофаза қилиш инспекцияси томонидан амалга оширилади. Муҳофаза доимий эмас, оператив рейдлар орқали юритилади.

2. «Қорақир» давлат буюртмахонаси Бухоро вилояти ижроқўмининг 25.01.92 й.даги 15-1-сон қарори билан ташкил қилинган. Буюртмахонанинг муддати чекланмаган. Майдони 30 минг га. Ташкил қилишнинг мақсад — учиб ўтадиган қушлар ва бошқа ҳайвонларни, улар яшаш ва кўпайиш ерларини муҳофаза қилишдан иборат. Давлат табиат қўмитаси, Бухоро вилояти табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрида. Буюртмахона ҳудудини муҳофаза қилиш давлат табиатни муҳофаза қилиш инспекцияси томонидан амалга оширилади.

3. Арнасой орнитологик буюртмахонаси Жиззах вилояти Фориш туманидаги Тузкон кўлида ЎзССР Вазирлар Кенгашининг 9.09.83 йилдаги 521-сон қарори билан ташкил қилинган. Буюртмахона майдони 63,3 минг га. Буюртмахона муддати чекланмаган. Ташкил қилишдан мақсад — учиб ўтадиган ва уя қурадиган қушларни муҳофаза қилишдир. Буюртмахонани Ўзбекистон Республикаси экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Жиззах вилояти экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш қўмитаси ва Давлат биологик назоратнинг Арнасой инспекциялари муҳофаза қилади.

4. «Сайгачи» давлат буюртмахонаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 29.11.91 й.даги 311/42-сон қарори билан ташкил қилинган. Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманида жойлашган. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 11.02.2001 й.даги 33/1-сон қарори билан буюртмахона тартибининг амал қилиш муддати 2020 йилгача узайтирилди. Буюртмахона майдони 1 млн. га. Буюртмахона

сайғоклар CITES II ва улар яшаш жойлари—миграция йўллари, кишлаш ва кўпайиш ерлари, шунингдек, бошқа, биринчи навбатда, "Қизил китоб"га киритилган ҳайвонлар — тувалок, йўрғатувалок кабиларни муҳофаза қилиш мақсадида ташкил қилинган. Қорақалпоғистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш кўмитасига бўйсунди.

5. «Судочье» давлат орнитологик буюртмахонаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 29.11.91 йилдаги 311/42-сон қарорига мувофиқ ташкил қилинган. Қорақалпоғистон Республикаси Муйноқ туманида жойлашган. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 11.02.2001 йилдаги 33/1-сон қарорига мувофиқ буюртмахона тартибининг амал қилиш муддати 2020 йилгача узайтирилди.

Буюртмахона майдони 50 минг га. Орнитологик буюртмахонасини ташкил қилишдан мақсади — Амударёё соҳилбўйидаги сувботқоклик жойлари биологик комплексини сақлаб қолиш, учиб ўтадиган қушларни, улар кўпайиши ва дам олиши жойларини муҳофаза қилишдан иборат. Ҳар йили кўлда юз минглаб сувда сузувчи ва сув яқинида яшайдиган қушлар дам олади ва кўпайишади. Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш кўмитасига бўйсунди.

6. «Муборак» давлат буюртмахонаси Қашқадарё вилояти ҳокимияти нинг 5.12.98 йилдаги Х-344/12 - сон қарори билан ташкил қилинган (муддати чекланмаган). Буюртмахона майдони ўзгартирилган — 219534 га. Ташкил қилиш мақсади — йўрғатувалок, унинг яшаш жойлари ва бошқа ёвво йи ҳайвонлар яшаш жойларини сақлаб қолишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси экология ва атропоф муҳитни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг Қашқадарё вилояти экология ва атропоф муҳитни муҳофаза қилиш кўмитаси ихтиёрида.

7. «Оқтоғ» давлат буюртмахонаси Навоий вилояти ҳокимиятининг 21.04.97 йилдаги К-113-сон қарори билан ташкил қилинган (муддати чекланмаган). Навоий вилояти Нурота туманидаги Оқтоғ тизмасида жойлашган. Буюртмахона майдони 15420 га. Ташкил қилиш мақсади — «Оқтоғ» тоғли мавзеси табиий комплексини сақлаб қолишдир. Навоий вилояти табиатни муҳофаза қилиш кўмитаси ихтиёрида.

8. «Қарнабчўл» давлат буюртмахонаси Навоий вилояти ҳокимияти нинг 9.07.98 йилдаги Ф-90-сон қарори билан ташкил қилинган (муддати чекланмаган). Буюртмахона майдони 25 минг га. Ташкил қилишдан мақсад – биринчи навбатда, йўрға-тувалоқ ва унинг яшаш жойлари, шунингдек, бутун Қарнабчўл биологик комплексини сақлаб қолишдир. Буюртмахона йўрға-тувалоқ кўплаб учиб ўтадиган йўлда жойлашган. Ўзбекистон Республикаси экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Навоий вилояти экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрида.

9. «Қўшрабод» давлат буюртмахонаси Самарқанд вилояти ижроқўми нинг 8.07.92 йилдаги 86-К-сон қарори билан ташкил қилинган (муддати чекланмаган). Буюртмахона майдони 16 минг га. Ташкил қилишдан мақсад – Қизил китобга киритилган ҳайвонлар–йиртқич кушлар, Нурота қўриқхона сидан буюртмахона ҳудудига кирадиган Северцов қўйини (*Ovis ammon severtzovi*) муҳофаза қилишдир. Ўзбекистон Республикаси экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Самарқанд вилояти экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрида.

10. «Нуробод» давлат буюртмахонаси Самарқанд вилояти ижроқўми нинг 8.07.92 йилдаги 86-К-сон қарори билан ташкил қилинган (муддати чекланмаган). Буюртмахона майдони 40 минг га. Ташкил қилишдан мақсад – ёввойи ҳайвонлар, жумладан, йўрға-тувалоқ ва унинг яшаш жойлари, бутун табиий чўл комплексини муҳофаза қилишдир. Ўзбекистон Республикаси экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Самарқанд вилояти экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрида.

Қайд қилинган табиат қўриқхоналарига, буюртмахоналарига турмар шрут орқали бориш ҳам экотуристлар учун зерикарли бўлмайди аксинча, табиат ландшафтлари, табиий минтакалар ўзгариб борганидан экотуристлар кўз ўнгида хилма-хил ўсимликлар дунёси ва ҳайвонот олами ҳам ўзгариб боради. Экотуризмни ривожлантириш дастурларини режалаштириш ва тайёрлашда биринчи навбатда, мамлакатимизда ички экотуризмни ривожлантиришга катта эътибор беришимиз лозим бўлади. Чунки, давлат

табиат кўрикхоналарига туристларнинг, табиатга қизиқувчиларнинг қўйилмаслиги натижасида аҳолининг, талабаларнинг, мактаб ўқувчиларининг кўрик хоналаримиз ҳақидаги билимлари жуда кам. Шунинг учун ҳам халқаро экотуризм ривожланган давлатларнинг айниқса, экотуризм ривожланган Европа давлатларининг бой тажрибаларини кўрикхоналаримизда қўллаш вақти келди. Бунинг учун биринчи навбатда ватанимизда алоҳида муҳофазадаги ҳудудлардан экотуристлик мақсадларда фойдаланишнинг ҳуқуқий меъёрларини ишлаб чиқишимиз лозим.

Экотуризм ишқибозларини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин;

- Табиий ландшафт мажмуаларига қизиқувчи экотуристлар;
- Фақат сут эмизувчи ёввойи ҳайвонларга қизиқувчи экотуристлар;
- Фақат қушлар ҳаётига қизиқувчи экотуристлар;
- Фақат калтакесакларга қизиқувчи экотуристлар;
- Фақат ўсимликларга қизиқувчи экотуристлар;
- Сув ҳавзалари табиатига қизиқувчи экотуристлар;
- Ўрмонлар табиатига қизиқувчи экотуристлар;
- Сафарига қизиқувчи экотуристлар.
- Шаршараларга қизиқувчи экотуристлар;
- Ғорларга қизиқувчи экотуристлар;
- Очiq геологик ётқизикларга қизиқувчи экотуристлар;
- Табиий жараёнларга қизиқувчи экотуристлар.
- Қишлоқ ва овуллар жойлашган ерларга қизиқувчи экотуристлар.

Экотуризмни мамлакатимизда ташкил қилишда экотуристларнинг бу қизиқишларини диққат—эътиборга олишимиз керак. Чунки маълум бир табиий объект ёки табиий компонент ёки биологик хилма-хилликга қизикган экотурист экотуризм маршрутларида ўзи жуда қизикган биологик ресурслар объектини кўрса, кузатса, томоша қилса табиийки, унинг хурсандчилиги экомаршрутдан қониқиш жуда юқори натижани беради.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Республикасидаги давлат табиат кўрикхоналарида, табиат буюртмахоналарида, миллий

паркларида сақланаётган, муҳофаза қилинаётган ва кўпайтири-
лаётган, ноёблиги бўйича эндемик бўлган ва халқаро микёсдаги
халқаро «Қизил китоб»га киритилган ҳайвонот ва ўсимликлар
турларини ҳам экотуризмда фойдаланиш учун табиат кўриқ-
хоналарининг экотуристик рекламасига киритиш экотуристларни
табиат кўриқхоналарига жалб қилишда мақсадли йўналишлардан
бўлади деб ҳисоблаймиз. Чунки, халқаро «Қизил китоб»нинг
довруғи, ўзига чорловчи кучи, шухрати ҳақиқатдан ҳам халқаро
масштабларда ўлчанмоқда. Иккинчидан, биздаги халқаро «Қизил
китоб»даги ҳайвонлар дунёнинг кўплаб давлатларида кирилиб,
абдий йўқ бўлиб кетган.

10.4. Ўзбекистоннинг табиат ёдгорликлари

Табиат ҳайкаллари келиб чиқиши жиҳатидан жуда хилма-хил
бўлмасин, уларнинг ҳар бирида табиат жараёнларининг излари
қолган бўлади. Уларнинг ҳолати, тузилишига қараб ана шу жой
табиатидаги муаммоларни ечиш тадбирларини ишлаб чиқиш
мумкин. Ўзбекистоннинг табиат музейларининг рўйхатга олин-
ганлари 400 та. Буларнинг кўпчилигини "Ботаника музейлари"
ташқил қилади. Бу музейлардан 75 тасига "паспорт" берилган,
яъни давлат томонидан қайд қилинган ва алоҳида муҳофаза
қилинади.

Давлат табиий ёдгорликлари (Ўзбекистон Республикаси-
нинг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги
Қонуни 26-моддасига мувофиқ Давлат табиий ёдгорликлари III
тоифадаги МЭТХга киради):

Варданзи табиат ёдгорлиги Навоий вилояти ҳокимиятининг
21.04.97 йилдаги К-113-сон қарорига мувофиқ тузилган (собик
иттифок даврида кўриқхона мақомига эга бўлган), майдони 320 га
ни ташқил қилади.

«Мингбулоқ» табиат ёдгорлиги Наманган вилояти ҳокимия-
тининг 28.12.91 йилдаги 164/14-сон қарорига мувофиқ тузилган,
майдони 1000 га ни ташқил қилади.

«Чуст» табиат ёдгорлиги Ўрта Осиё ўсимликларни химоя-
лаш ИТИ ташаббуси билан Наманган вилояти ҳокимиятининг
19.08.90 йилдаги 65/5-сон қарорига мувофиқ (шунингдек,

Наманган вилояти Чуст тумани Халқ депутатлари кенгашининг 1990 йил 30 августдаги П-5/12-сон қарорига) мувофиқ тузилган, майдони 1000 га ни ташкил қилади.

«Ёзёвон» табиат ёдгорлиги Фарғона вилояти ҳокимиятининг 23.05.94 йилдаги 164-сон қарорига мувофиқ тузилган, майдони 1842 га. ни ташкил қилади.

“Марказий Фарғона» табиат ёдгорлиги” Фарғона вилояти Халқ депутатлари кенгаши Охунбобоев тумани ижроия кўмитасининг 1986 йил 2 августдаги қарорига мувофиқ «Солижонобод» хўжалиги ерларида тузилган, майдони 142,5 га ни ташкил қилади.

«Янгибозор» табиат ёдгорлиги Хоразм вилояти Янгибозор тумани ҳокимиятининг (10.05.03 йилдаги 738-сон, 4.02.04 йилдаги 819-сон, 7.08.04 йилдаги 853-сон, 17.04.04 йилдаги 1155-сон) қарорларига мувофиқ тузилган. Майдони ўзгариб турган ва тегишли равишда 136 га, 113,2 га, 120 га, 121 га ни ташкил қилган, ҳозирги пайтда 490,3 га.

Таянч сўзлар ва иборалар; кўриқхона, буюртмахона, ўсимлик тури, ҳайвонот тури, эндемик, қизил китоб, геологик ётқизиклар, орнитология.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича тест саволлари:

1. Ўзбекистонда нечта миллий парк бор?

А. 4 та.

Б. 6 та.

В. 8 та.

Г. 2 та.

2. Ўзбекистонда нечта табиат кўриқхонаси бор?

А. 4 та.

Б. 6 та.

В. 8 та.

Г. 9 та.

3. Ўзбекистонда нечта табиат буюртмахоналари бор?

А. 6 та.

Б. 8 та.

В. 10 та.

Г. 12 та.

4. Ўзбекистонда халқаро биологик резерват мақомига эга бўлган кўриқхонани аниқланг.

- А. Зомин тоғ-ўрмон кўриқхонаси.
- Б. Китоб кўриқхонаси.
- В. Зарафшон кўриқхонаси.
- Г. Бадай-тўкай кўриқхонаси.

5. Ўзбекистонда халқаро биосфера кўриқхонаси мақомига эга бўлган кўриқхонани аниқланг.

- А. Зомин кўриқхонаси.
- Б. Чотқол кўриқхонаси.
- В. Ҳисор кўриқхонаси.
- Г. Зарафшон кўриқхонаси.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Нима учун миллий парк дейилади?
2. Нима учун табиат буюртмахонаси дейилади?
3. Нима учун табиат ёдгорликлари дейилади?
4. Нима учун биосфера кўриқхонаси дейилади?
5. Ўзбекистоннинг миллий парклари ҳақида гапириб беринг.
6. Ўзбекистоннинг табиат кўриқхоналари ҳақида гапириб беринг.
7. Ўзбекистоннинг биосфера кўриқхоналари ҳақида гапириб беринг.
8. Ўзбекистоннинг буюртмахоналари ҳақида гапириб беринг.
9. Ўзбекистоннинг табиат ёдгорликлари ҳақида гапириб беринг.
10. Ўзбекистоннинг табиат кўриқхоналари харитасини тушунтириб беринг.

11-мавзу. Орол денгизи ҳавзаси экологик туризм ресурслари

Режа:

11.1. Орол денгизи ва Қуйи Амударё ҳавзасидаги экологик ҳолат.

11.2. Орол денгизи ҳавзасида экотуризмни ривожлантириш йўллари.

11.1. Орол денгизи ва Қуйи Амударё ҳавзасидаги экологик ҳолат

Орол денгизи – Марказий Осиёнинг Қорақум, Қизилқум, Устюрт, Катта ва Кичик Бўрсик ва Оролбўйи Қорақуми каби йирик чўллари бирлашган ҳудудидаги ноёб денгиз. Катталиги жиҳатдан Каспий, Юқори кўл (Шимолий Америка) ва Викториядан (Африка) кейин тўртинчи ўринда турган денгиз эди. Ўтмишдаги аёвсиз урушлар, Амударёнинг чап қирғоғидаги дамбаларнинг бузилиб туриши натижасида Орол сатҳи то 10 метргача пасайиб турган. Амударё эски ўзани орқали Сарикамиш чўкмасига оққан. Лекин халқ ҳамиша Амударё сувини Оролга йўллаган.

Орол, орол, бу сўзнинг маъноси – "Орол"-сув ҳавзалари ўртасидаги куруклик, Денгиз, денгиз тўсатдан-орол, ғайриоддий туюлади. Балким, денгизнинг номланишида, унинг тақдирида бора-бора тупроқда айланиши ёзилганмикин..? Нима бўлса ҳам Оролнинг ҳолати ҳозирча шу томонга ривожланиб бормокда.

Орол муаммоси XX аср бошларида юзага чиқа бошлади. Бу вақтда тадқиқотчилар суғориладиган ерларнинг тобора кенгаяётганлиги, Оролни тўйинтирадиган сувларнинг олиб қўйилиши, натижада денгиз сатҳи пасайишини исботлаб бердилар. Лекин улар бу пасайишнинг экологик оқибатларини кўрсатиб беролмади.

Ўтган асрнинг 6-йилларида Қозоғистон ва Ўрта Осиёда суғориладиган ерларни кескин кенгайтириш режалари тузилаётган пайтда олимлар яна Оролни тадқиқ қила бошлади. Худди шу даврда таниқли мутахассислар гидрологлар, гидротехникларнинг башоратлари матбуотда эълон қилинганди. Бу маълумотлар бў-

йича Амударё ва Сирдарё сувларини суғоришга олишда Оролнинг пасайиши табиий-муҳитга зарар келтирмайди. Улар ҳатто Оролнинг қуриши, унинг ўрнида суғорма деҳқончиликнинг ривожланишни тезлаштиради каби хиёнаткорона фикрларни, хулосаларни ҳам билдиришади.

Орол денгизининг қуриган соҳилида америкалик космонавтлар коинотда олган суратлар қўйилган (Расмлар). Ўта масъулиятсизик, табиатга ва Марказий Осиё халқларига нисбатан хиёнаткорликга асосланган бундай илмий хулосалар Орол денгизининг тақдирини ҳал қила бошлаган эди, 70 йиллардан Орол сатҳи ҳалокатли даражада пасая бошлади⁶².⁶³.

Орол денгизининг 1960 ва 1970 йиллардаги ҳолати.

Орол денгизининг 1990 ва 2000 йиллардаги ҳолати.

⁶².Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш, I-қисм, Т.:, «Ўқитувчи», 1994, 238 б.

⁶³.Акрамов З., Рафиқов А., Прошлое, настоящее и будущее Аральского моря. Т.:, «Меҳнат»-1990, 141, б.

Орол денгизининг ҳозирги ҳолати

Орол муаммоси, унинг атрофидаги чўлланиш биргина бизда эмас бутун Марказий Осиёда жиддий экологик хавфни тоборо кучайтирмоқда. Оролбўйини экологик инқироз ҳудуди деб атаса тўғри бўлади. Экологик инқироз минтақасида 3 млн. аҳоли яшайди. Оролнинг куриб қолган қисми тузли чанг бўронлари ўлкасига айланди. Суғориш ерларга минерал ўғитларни назоратсиз солиш оқибатида Орол ҳавзасида тўпланиб қолган 75 млн. тонна заҳарли моддалар шамолда кўтарилиб бутун Орол бўйига сочилмоқда.

Кейинги 20 йилда аҳоли орасида ўлим табиийга нисбатан 2 марта ошди. Кейинги 15 йилда Қизил ўрда ва Чимкент вилоятларида 36 марта юкумли касалликлар таркалди. Орол бўйида тиф, вирусли гепатит билан касалланиш кўпайди. Сил, рак билан касалланиш сезиларли даражада ошди.

Оролни катта Орол ва кичик Оролга бўлувчи денгиз ости сув айирғичи юзага чиқди, денгиз 2 га бўлинди. Катта Оролга сув берувчи Сирдарё ҳозир кичик Оролга куйилмоқда. Бир йилда 40 минг тоннагача овладиган баликлар шўр сувда яшайолмай бутунлай йўқолди. Сувиинг шўрлигидан Оролбўйи чорвасининг сув таъминоти тамоман издан чиқди. Сувдан бўшаган жойлар майдони-5 миллион гектар. Бу ерлар ҳаётсиз, оппоқ туз билан коплан ган, майдон каттармоқда.

Орол бўйида шўр—чангли бўронлар кучаймоқда. Қайд қилинганларни таҳлил қилсак келажакда бизни нималар кутаётганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Оролнинг машҳур тадқиқотчиси бўлган академик А.С.Берг 20 аср бошларида ёзган "Орол денгизи"

китобида денгизнинг куриши натижасида тузлар Помиргача боради, бу ҳалокатдир" деганди. Башорат тўғри чиқди. Ҳалокат бошланди.

Оролнинг ҳозирги сатҳи йиллик оқим суви $30\text{--}35\text{ км}^3$ бўлгандагина сақланиб туради, бу Оролнинг ҳозирги юзасидан бир йилда буғланиб кетадиган сув миқдори. Баъзи бир олимларнинг тавсиясига кўра суғориш ва далаларни шўрдан ювишдаги сувларни Оролга оқизиш керак. Бу ҳолда 10 км^3 сувни тўплаш мумкин. Ҳозирда бу сувларнинг бир қисми коллектор каналлар билан Сарикамишга оқизиляпти. Агар бу лойиҳа амалга ошса келажақда Оролнинг аҳволини тасаввур қилиш жуда қийин. Чунки Сарикамишда тузлар концентрацияси Оролга нисбатан 5 барабар кўп.

Орол денгизини эслатиб турувчи кемалар

Иккинчидан, узокдаги 5 км^3 оқова суви Оролгача минглаб километр масофадан ўтиши керак. Бу сувнинг қанчаси сингиб кетади. Бу номаълум. Марказий Осиёдаги энг катта Қорақум канали сувининг $18\text{--}47\%$ и тупроқга сингиб кетади. Канал ва Ашхабод атрофининг ботқоқларга айланишнинг сабаби шу.

Мутахассисларнинг хисобича Сирдарё ва Амударё хавзаларида суғоришга 35-40 км³ сув сарф бўлади. Бу икки дарё сувининг ярми, чўлнинг ҳар ҳил сой ва пастликларига то 10 км³ гача коллектор-дренж сувлари оқизилаяпти, 5км³ сув республикадаги сув омборларидан буғланиб кетади. Энди келтирилган таклифларнинг энг паст миқдорини олсак 45 км³ сув қаёққадир оқмоқда, лекин Оролга эмас.

Орол денгизи суви ўз тарихида баъзида пасайган, кўтарилган, йуқолган. Илмий жиҳатдан тасдиқланиши бўйича 100 асрда 9 маротаба бу циклар қайтарилган. Лекин, афсуски, ҳозиргача Орол табиатининг бу қонуни хисобга олинмай келинмоқда. Ер қобиғи ҳаракатда. Коинотдан олинган суратлар бўйича Оролнинг бутун хавзаси шу усулда "нафас"олмоқда. Баъзи бир қисмлари йил давомида 7мм эгилса, бошқа қисмлари минимал тезликда кўтарилаяпти.

Ҳосил бўлган ёриқлардан сув кетаяпти. Оққан сув ер ости намларини сувга айлантирмоқда. Фаргона водийси, Мирзачўл каби йирик ҳудудлар шундай сувлар таъсирида ботқоқликларга, сув хавзаларига айланиши мумкинлиги аллақачон исботланган 2007 йилга келиб Орол денгизи сатҳи 29 метрга пасайди, акватория майдони 5,8 баравар камайди, сув ҳажми 1064 дан 80 км³. гача ва ундан ортиқ пасайди, сув шўрлиги ғарбий қисмда 110-112 г/л, шарқийчуқурликда эса 280 г/л. га етди.

Денгиз соҳилдан 120-125 км га узоқлашди ва орқасида собик денгиз тубида 45 минг км² дан ортиқ тузли чўл қолдирди. Доимо шамол эсадиган ва циклон тўфонлари бўладиган Оролнинг қуриган тубидан ҳар йили 75 млн. тонна кум, шунингдек, 65 млн. тонна юпқа дисперсион чанг ва туз кўтари лади, бу яйловлар маҳсулдорлиги ва экиладиган экинлар ҳосилдорлигини пасайишига олиб келди.

Амударё ва Сирдарё пастларидаги суғориладиган ерларга ҳар йили 100 млн. тонна туз ва кум тушади. Балиқчилик ва овчилик хўжаликларига улкан иқтисодий зарар етказилди. Ўсиб бораётган сув танқислиги ва унинг сифати ёмонлашиши тупроқ ва ўсимлик қоплами таназзулига учраши, флора ва фаунадаги кескин ўзгаришлар, ондатрачилик, балиқчилик, балиқни қайта ишлаш тармоғининг инқирозини келтириб чиқарди: 23 турдаги ёввойи

ўсадиган ўсимликлар йўқолди. Боялиш, қандим, эфедра, мятлик каби турлар умуман йўқолиш арафасида турибди.

Баъзи жойларда ўтсимон ўсимликлар умуман йўқ бўлди, сизот тупроқлари шўрланганлигининг кескин ортгани туфайли дарахт-бутасимон турлар бир йиллик шўралар билан алмашди; кўллар сув катлами 100 минг га дан 45-50 мингга гача; қамишзорлар 1200 минг га. дан 15-20 минг га. гача, тўқайлар 300 минг га. дан 25 минг га. гача; поймадаги табиий яйловлар 348 минг га. дан 125 минг га. гача қисқарди.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида 498 турдаги умуртқали ҳайвонлар: жумладан, сут эмизувчилар—68, қушлар—307 (шундан, ин, уя қуради ганлари—141, қишлоқчилари—20, учиб ўтадиганлари—46), судралиб юрувчилар—33, амфибиялар—2, балиқлар—49 тури рўйхатга олинган. Амударё ўзани да 2005-2006 йилларда 23 турдаги судралиб юрувчи, 186 турдаги қуш қайд қилинган, шундан судралиб юрувчиларнинг барча турлари ва қушларнинг 15 тури “Қизил китоб”га киритилган.

Орол инқирози оқибатлари Устюрт платоси биохилма-хиллигининг ўзгаришига ҳам олиб келди. Сўнгги йилларда минтақада атиги 35 турдаги сут эмизувчи рўйхатдан ўтди, шундан 4 тури: жайрон, манул, ҳинд асалхўри ва қорақулоқ “Қизил китоб”га киритилган. Сўнгги вақтгача Амударё ўзанида минглаб тўнғиз, ўн минглаб сайғоқ, юз минглаб ондатра ва ундан кўп сувда сузувчи қушлар яшарди. Бироқ денгиз тубининг қуриб бориши, кўллар йўқолиши ёввойи ҳайвонлар сони қисқаришига сабаб бўлди, ғозларнинг оммавий дам олишга тўхташ жойлари Бухоро вилояти хавзаларига кўчди.

Устюрт сайғоқлар популяцияси 10 баравардан ортиқ қисқарди. 1979-йилга келиб денгиз кемачилиги тўхтатилди, 1984-йилда эса денгиз овчилик аҳамиятини тўлиқ йўқотди. Яқин ўтмишда йилига ўртача 25-27 минг тонна қимматли балиқ турлари овланар, 2 млн. донагача ондатра мўйнаси тайёрланар эди, балиқ консерваларини ишлаб чиқариш ўртача 18-20 млн. шартли банкани ташкил этган.

11.2. Орол денгизи ҳавзасида экотуризмни ривожлантириш йўллари

Экологик барқарор ривожланиш экологик муаммоларнинг ижтимоий ва иқтисодий муаммоларга кучли таъсир этиши, бу таъсирларни ижобий ҳал қилишдаги табиат ресурслари фойдасини кўзлаб амалий ҳамкорлик қилишни талаб қилади. Бу ечим мамлакатимизнинг барча минтақаларида туризмнинг замонавий истиқболли йўналишларидан бири экотуризмни ривожлантириш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

«Ўзбекистоннинг дам олиш ва саломатликни тиклаш имкониятлари, – деган эди Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислом Каримов – сайёҳат маршрутларининг хилма-хил турларини ташкил этишга ва сайёҳатчиларни бутун йил давомида қабул қилишга шароит яратади». Ҳақиқатда ҳам ушбу соҳани ривожлантиришнинг катта имкониятлари мамлакатимизда мавжуд⁶⁴.

Орол денгизи ва Орол денгизи бўйи инкирозли экологик ҳудудларнинг ҳозирги ҳолатига қизиқувчи туристларнинг сони йилдан-йилга ортиб бормоқда. Бу экологик вазият танг ҳудудларга 2007 ва 2008 йилларда 64-68 чет эл давлатларидан хорижий туристлар келган бўлса, 2009 йилда 81 та хорижий давлатлардан туристлар келиб кетишди. Орол денгизи акваториясига асосан Европа давлатларидан экотурис тлар кўплаб келишмоқда. Европаликларнинг Орол денгизига қизиқиши сабабларини яхшилаб таҳлил қилишимиз ва бу йўналишни кучайтиришимиз лозим.

Энди ўз ўрнида экологик вазият танг Орол бўйи ҳудудларида экотуризмни ривожлантириш масалаларини қандай ҳал қилиш мумкин деган савол туғилиши табиий. Орол денгизи бўйлари ва умуман экологик вазият танг бўлган қуйи Амударё ҳудудларида экотуризмни ривожлантиришнинг муҳим аҳамияти қуйидаги натижалар бериши билан муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим деб ҳисоблаймиз:

- ҳар бир табиий-географик мажмуа бетакрор экотуризм имкониятларига эга, яъни ўзига хос ҳудудий хусусиятларга эга.

⁶⁴ Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари». – Т.: Ўзбекистон, 1998, 384 б.

Иқтисодий самарадорлик нуктаи назаридан экотуризмни тарихий туризм билан бирга олиб бориш, жумладан, Қорақалпоғистон Республикасидаги қадимий қалъалар ва Хива шаҳрига ташриф қилган хорижий сайёҳчиларига табиат ва инсон «махсули»ни кўрсатишдир;

- хориж олимлари ва тадқиқотчиларини мазкур ҳудудга жалб қилиш, уларнинг илмий тадқиқотлари натижалари ва ҳулосаларини давлат миқёсида муҳокама қилиш ва бу асосда белгиланган тадбирларни амалга ошириш орқали муаммоларни енгиллаштириш;

- маҳаллий сайёҳатчилар шу жумладан, мактаблар, лицейлар, коллеж, университетлар талабаларига Орол денгизининг қуриб қолган қисмини кўрсатиш, бу ерларга сайёҳатлар қилиш орқали вояга етаётган баркамол авлодни собиқ иттифок маъмурий буйруқбозлик тизимининг экологик муҳитни сақлаш соҳасидаги бугунги ҳалокатли оқибатларини кўрсатиш.

Орол денгизи бўйи ҳудудлари экологик вазият танг инкирозли экотуризм ҳудудлари бўлганлиги учун ҳам бу ҳудудларда пайдо бўлган экологик инкироз ҳолати асосий экотуризм объекти ҳисобланади. Экотуризм маршрутлари бир вақтнинг ўзида Орол денгизининг қуриган ва бу қирғоқчилик таъсирида утрган ҳудудларни қамраб олиши зарур бўлади.

Бу экотуризм ҳудудларига туристлар ва сайёҳатчиларни, тадқиқотчиларни жалб қилишнинг қуйидаги йўллари тавсия қилинади:

- халқаро экология билан шуғулланувчи ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил қилиш учун Ўзбекистоннинг мукаммал халқаро экологик туризм дастурини ишлаб чиқиш;

- Орол денгизи бўйи ҳудудлардаги экотуристлик салоҳиятини интернет ахборот тизимларига ижтимоий-иқтисодий, табиий ва маданий ландшафтлар ҳақида тасвирий лавҳа ва ахборотларни бериш;

- ички экотуризмни ривожлантириш учун оммавий ахборотлар воситаларида, телевиденияда ҳужжатли кўрсатувлар бериш;

- Хоразм вилояти ва Қорқалпоғистон Республикасига тарихий туризм саёҳатини ташкил қилган ва ташрифи кутилаётган туристларга Орол денгази бўйи экотуризм ҳудудлари бўйича қўшимча турмаршрутларни киритиш.

Орол денгизи бўйи ҳудудларида экотуризмни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларига эътибор беришда биринчи навбатда бу ҳудудларда экотуризмни халқаро туризмда ҳам ва ички туризмда ривожлантиришнинг стратегик вазифаларини аниқлаб олиш талаб қилинади. Бу вазифалар қуйидагилардан иборатдир:

- Хоразм вилояти ва Қорқалпоғистон Республикасида экотуризмни минтақавий туризм соҳасида давлат аҳамиятига молик муҳим йўналиш деб қабул қилиш;

- Мазкур табиий ҳудудларни экологик тоза сақлашга асосланган минтақавий экотуризмни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш.

Орол денгизи бўйида экотуризмни ривожлантиришнинг стратегик вазифаларини амалга ошириш учун эса қуйидаги тактик вазифаларни бажаришга тўғри келади:

- минтақада табиат муҳофазасида экотуризм манфаатларига мос бўлган вилоят ва республика ҳукумати қарорларини қабул қилиш;

- минтақадаги коллеж ва университетларда экотуризм бўйича малакали мутахассисларни тайёрлаш;

- экотуризм бўйича халқаро ва ички утризм даражаларига мосланган турмахсулотлар ишлаб чиқиш;

- Орол денгизи бўйидаги экологик инқирозли вазиятни ҳисобга олиб экотуризмда ишонарли баҳо сиёсатини ишлаб чиқиш;

- алоҳида муҳофазадаги давлат ҳудудларидаги маҳаллий ҳокимиятларга давлат ёрдамини кўрсатиш, дастлабки босқичларда туризм ва экотуризмдаги хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш;

- экотуризмнинг мукамал ахборот ресурсларини, экотуризм маршрутларини, экотуризм экскурсияларини ишлаб туризм бозорига чиқариш.

Орол денгизи бўйи ҳудудида экотуризмни ривожлантиришнинг стратегик ва тактик вазифаларини бажаришдаги дастлабки ишлар бу ҳудуддаги барча экотуризм объектларининг мукамал рўйхатини тузиб чиқиш ва уларнинг мукамал таърифи, тавсифи, моҳиятларини тайёрлаш ҳисобланмоғи керак. Бу вазифани бажариш минтақадаги университетлар ва туризм коллежи зиммаларига юклатилиши мақсадли ва натижали бўлади.

Орол денгизи бўйи, Қўйи Амударё ва Хоразм вилоятларида экотуризмни ривожлантиришда Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти ҳокимиятининг «Туризмни ривожлантириш дастурлари» ишлаб чиқилган. Навбатдаги биринчи даражали вазифамиз Республикамиздаги барча вилоятлар ўзларининг «Туризмни ривожлантириш дастурлари»га Орол денгизи бўйи, Қўйи Амударё ва Хоразм вилоятларида экотуризмни ривожлантириш режаларини қўшиши лозим. Чунки, мамлакатимиз аҳолисида Орол денгизи бўйидаги экологик-иқтисодий ҳолатларнинг аниқ тавсифлари унчалик ҳам тўлиқ эмас ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам ватанимизда Орол денгизи бўйида яшовчи аҳоли нинг ижтимоимй-иқтисодий ҳолатларини қўллаб-қувватлаш учун экотуризм марафонларини ўтказиш, табиатсевар тадбиркорларни жалб қилиш, иқтисодий жиҳатдан кучли корхоналар, ташкилотларни жалб қилиш ишларини ташкил қилишимиз ватанимиз табиатини асраш-авайлашдаги салоҳиятли ишларимиздан бўлиши шубҳасиздир.

Таянч сўзлар ва иборалар: Орол денгизи инқироzi, коинот, фазо, шўр, космонавт, сизот, гидрология, ирригация, циклон, дисперсион чанг, қумли тўзон, судралиб юрувчи, кемалар кабристони.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Орол денгизининг қуриб бориши сабабларини айтиб беринг.
2. Орол денгизидан балиқ овлаш қандай даражаларда бўлган?
3. Орол денгизи ҳақида презентацияли маъруза тайёрланг ва амалий
4. Орол денгизини қутқариш ҳақидаги лойиҳаларни ўрганинг ва ўз фикрларингизни амалий дарсларда гапириб беринг.

5. Орол денгизи ҳақидаги халқаро «Нукус декларацияси»ни ўрганинг ва амалий дарсларда гапириб беринг.

6. Орол денгизи экотуризм ресурслари мавзусида презентацияли маъруза тайёрланг.

7. Орол денгизининг кемалари мавзусида презентацияли маъруза тайёрланг.

8. Орол денгизи акваториясидан экотуризмда қандай фойдаланиш мумкин?.

Экологик эмблемани аниқланг ва таърифини ёзинг.

12-мавзу. Ўзбекистоннинг сув хавзалари экологик туризм ресурслари

Режа:

12.1. Экотуризм гид-бошловчисига сув ҳақида умумий маълумотлар. Ўзбекистоннинг сув ресурслари.

12.2. Ўзбекистоннинг сув ресурсларидан экотуризмда фойдаланиш.

12.1. Экотуризм гид-бошловчиси учун сув ҳақида умумий маълумотлар. Ўзбекистоннинг сув ресурслари.

Сув ҳаёт манбаидир. Чучук сув ресурслари гидросфера умумий сув ҳажмининг атига 2,8 % ини ташкил этади. Бунинг устига чучук сувнинг асосий қисми ер шарининг чекка, фойдаланиш қийин бўлган Антарктида, Арктика, Гренландия ва дунёнинг баланд тоғлари бағридаги кўплаб қор ва музликларда тўпланган. Ер юзасининг 70% майдони сув билан қопланган. Қуриқликнинг ҳам 3% майдони дарё ва кўллардан иборат. Антарктида ва Гренландиянинг 16 млн. км² майдони муз билан қопланган.

Академик А.А. Карпинский сўзи билан айтганда, сув ҳаётини яратувчи тирик қон. Машҳур геохимик А.Е. Ферсман таъбирича, сув ернинг энг муҳим минерали, бу минералсиз ерда ҳаёт йўқ. Биз ўрганаётган фанда сув ҳақида унинг муҳим ресурс эканлиги масалаларига ва сув ресурсларидан экотуризмда фойдаланишнинг умум-назарий қисмларига бу ресурснинг моҳиятига тухталамиз. Дунёда сув тенг миқдорда айланма ҳаракатга эга. Океанлардаги сув 2600 йилда тўлиқ айланиб чиқади (йиллик буғланиш 450 минг км³ га тенг). Атмосферадаги 13-15 минг км³ сув ўрта ҳисобда 9 кунда янгиланиб туради. Дарёлар суви 12-15 кунда янгиланади. Сувнинг халқ ҳўжалигидаги аҳамиятини баҳолаш жуда қийин. Чунки инсон ҳаётида сув ишлатилмайдиган соҳанинг ўзи йўқ.

I. Сувнинг инсон ҳаётидаги ўрни:

- Жаҳонда ифлос сувдан истеъмол қилиш натижасида ҳар йили 5 млн. киши вафот этади;
- 500 минг иши оғир дардга чалинади;

- Ҳозиргача инсоният дунёга океанига жами 20 млрд. т. Чиқинди ташлаган, бу эса дунё океанининг ҳар 1 км² майдонига 17 тонна чиқинди ташланди дейилганидир;

- Ҳозирда дунё океанига ҳар йили 1,2 млрд. тонна чиқинди ташланмоқда, шундан 10,0 минг тоннаси нефтдир;

- Дунё бўйича ҳар 6 кишидан бири сувга зор, жаҳонда ҳар 15 сониди 1 бола ифлосланган сувдан заҳарланиб вафот этади;

- 1,1 млрд. киши тоза сувга мухтож, 2,4 млрд. киши тозаланмаган сувни истеъмол қилади.

II. Гидросфера – ернинг сув қобиғи таркиби қуйидагича:

- Атмосферадаги сувлар – 0,001%;

- Ер ости сувлари – 3,12%;

- Музликлар ва қорликлар сувлари – 1,8%;

- Қуруқликдаги сувлар – 6,0%;

- Океан сувлари – 90%;

- Шўр сувлар – 97,2%;

- Чучук сувлар – 2,8.

III. Сув сарфига мисоллар:

- 1кг ўсимлик массаси ҳосил бўлиш учун 150 м³ дан 1000 м³ гача сув сарф бўлади;

- 1 га маккажўхори етилгунча 3 минг литр сув буғланади;

- 1т пахта етиштириш учун 10000 т, 1т шоли олиш учун 4000 т сув керак;

- Саноатда ҳам сув жуда кўплаб исроф бўлади: 1т мис олиш учун 500 м³, 1т синтетик тола олишда 2100- 3500 м³, 1т никел ишлаб чиқаришда 4000 м³ сув талаб қилинади;

- Ўтган асрда ҳар бир шаҳарлик аҳолига 35-40 литр сув сарфланган эди. Ҳозирда 300 л. Сарфланмоқда;

IV. Ўзбекистонда оқар сувларнинг сарфи:

- 90% суғоришга;

- 8% саноатга;

- 1% коммуналга;

- 1% балиқ хўжалигида фойдаланилади.

- Кучли ёмғирда (1мм.) ҳар 1м² ерга 2кг. сув, 1 гектарга 10 тонна сув тушади;

- Ҳар бир киши бир кунда 1л. сувни тежаса бу Ўзбекистон бўйича 26 млн. л. сув тежалади дегани. Бу сув бир кишига 70 йилга етади;
- Республикамизда 20-30% ичимлик суви очик кранлардан исроф бўлмоқда.

Ўзбекистоннинг сув ресурслари. Ўрта Осиё, аниқроғи, Орол денгизи хавзаси дарёлари ва уларнинг сув ресурслари географик жойлашиши ҳамда гидрологик хусусиятларига кўра ягона табиий тизимни ташкил қилади. Шу туфайли уларни маъмурий, яъни айрим давлатлар сарҳадлари микёсида ўрганиш анча мураккабдир. Айни пайтда, бу сув ресурсларидан шу ҳудудда жойлашган алоҳида давлатнинг маълум мақсадга йўналтирилган манфаатлари йўлида устувор ҳолда фойдаланиш ҳам қатор ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий муаммоларни келтириб чиқаради (6-жадвал).

Дарёларнинг бир давлат чегарасидан иккинчи бир давлат чегарасига оқиб ўтиши жуда кўп ҳолатларда ушбу давлатлар ўртасида доимий келишмовчиликларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам биз Ўзбекистоннинг ички сув ресурсларига қискача тўхталдик. Мавзунинг қўйилишига қараб мамлакатимизнинг сув ресурсларидан туризмда фойдаланиш масалаларини туризмдаги тадбиркор ўзининг имкониятлари ва ҳулосалари бўйича дарёдан, кўлдан ёки булоқлардан фойдаланиши мумкин.

6-жадвал

Марказий Осиё давлатларида сувнинг тақсимланиши

Давлатлар	Сирдарё ва Амударёларининг хавзаси		Жами	
	Сирдарё	Амударё	Км ³	%
Қозоғистон	15,3	0,0	15,3	13,8
Қирғизистон	4,9	0,4	5,3	4,8
Тожикистон	3,7	9,5	13,2	11,9
Туркменистон	00	22,0	22,0	19,8
Ўзбекистон	22,5	29,6	55,1	49,7
Жами	49,9	61,5	110,9	100

Ўзбекистоннинг сув омборлари. Ҳозирги вақтда республикада 55 сув омбори ишлаб турибди. Уларнинг тўлиқ лойиҳа ҳажми 18,8 км³, фойдалиси – 14,8 км³ дан иборат. Энг йириклари: Туямўйин, Чорвок, Тудакўл, Каттакўрғон сув омборлари ҳисобланади. Улар дарё сув оқимларини, кутилмаган кучли ёғингарчиликдан ҳосил бўлган сувларни йил давомида бошқариб туриш, экинларни суғориш даврида фойдаланиш, фавқулодда сув тошқинларини олдини олиш учун қурилган. Республикамизнинг сув омборлари билан боғлиқ муаммолар анча тўпланиб қолган. Вақт ўтиши билан бу муаммолар ўз ечимини топиб боради.

Ўзбекистоннинг дарёлари. Республикада ҳаммаси бўлиб 17 мингдан кўпроқ табиий очик сув оқимлари ҳисобланган. Амударё хавзасида улар 9,9, Сирдарё хавзасида – 4,9 ва бу икки дарё оралиғида – 2,9. Лекин, булар асосан катта бўлмаган сойлар, сув оқимининг узунлиги 10 км дан кам, асосан Амударё ва Сирдарё оралиғида улар қарийиб бутун йил давомида қуриб ётган дарёлар, сув оқимининг узунлиги ҳар йили ҳам 10 км етиб бормайди.

Ўзбекистоннинг кўллари. Ўзбекистонда кўллар сони 500 дан сал кўпроқ. Бу асосан кичик сув хавзалари, майдони 1 км² камроқ. Майдони 10 км² дан кўпроқ кўллар – 32та. Ўзбекистонда энг катта кўллар тизими – бу Айдар-Арнасой, майдони 3600 км², ҳажми эса 42 км³, ҳамма сув омборлари захирасидан устун туради.

7-жадвал

Ўзбекистоннинг энг муҳим сув омборлари

<i>Сув омборлари</i>	<i>Қайси дарёда қурилган</i>	<i>Ишга тушган йили</i>	<i>Майдони, км³</i>	<i>Сув сизими³</i>	<i>Энг чуқур жойи, м</i>
Туямўйин	Амударё	1976	630	7800	40
Чорвок	Чирчиқ	1969	40	2000	162
Каттакўрғон	Зарафшон	1941	83,5	1080	28
Жанубий Сурхон	Сурхондарё	1962	65	800	27
Андижон	Қорадарё	1978	60	1750	115
Чимкўрғон	Қашқадарё	1963	49,2	6500	30
Қуйимозор	Зарафшон	1959	16,2	260	40

Пачкамар	Гузордарё	1970	13,8	280	62
Каркидон	Исфайрамсой	1963	9,2	218	23
Учқизил	Сурхондарё	1962	10	160	40
Толимаржон	Қарши маг.к.	1964	22,3	941	40
Косонсой	Косонсой	1955	5,5	165	57
Туябўғиз	Оҳангарон	1960	18,5	250	31,5
Оҳангарон	Оҳангарон	-	-	100	66

Ўзбекистонда ер ости сувлари. Ўзбекистон ҳудудида 95 ер-ости сувлари конлари маълум. Уларнинг умумий захираси 75580 минг м³/сут микдорида баҳоланади, регионал фойдаланиш захираси – 63986 тыс. м³/сут, барқарор фойдаланиш захираси – 23578 минг м/сут. Чучук сув ресурслари асосан Фарғона водийсида – 34,5 %, Тошкент вилоятида – 25,7 %, Самарқандда – 18 %, Сурхондарёда – 9 %, Қашқадарёда – 5,5 % тўпланган. Қолган вилоятларда умумий чучук сув ресурслари 7 % ни ташкил этади.

Ўзбекистонда қайтим сувлар коллектор-завурлар оқими ва ташланган сувлар ҳисобига шаклланади. Сув ресурсларини ташкил қилишдан уларнинг ҳиссаси юқори ва шунинг билан бирга жиддий ифлослаштириш манбаси ҳисобланади. 1990-1999 й. даврида республика микёсида қайтим сувлар йиғиндисини ўртача ҳажми йилига 28 дан 33,5 км³ ўзгарган.

Бу қайтган сув оқими ҳажмидан 13,5-15,5 км³ яқини Сирдарё ҳавзасида ва 16-19 км³ яқини Амударё ҳавзасида шаклланган.

- Қайтим сувларни катта ҳажми (50-51%) дарёларга, қолган қисми, 33% га яқини пастликларга оқиб тушади, шундан 16% кишлок хўжалиги экинларини суғориш учун қайта ишлатилади.

- Қайтим сувларини пастликларга ташланиши натижасида кўпгина ирригацион-ташландик кўллар ҳосил бўлган. Энг йирик-лари – Арнасой, Айдаркўл, Денгизкўл, Соленое, Судочи, Жил-тирбас ва бошқалар.

Ушбу кўллардан кишлок хўжалигида унумли фойдаланиш масалалари давлат микёсида кўриб чиқилмоқда. Табиатни муҳофаза қилиш нуктаи назаридан ҳам ушбу кўллар ҳозирча кўплаб мураккаб муаммоларни келтириб чиқармоқда. Энг жиддий муам-

мо Айдаркўл-Арнасой тизими кўллари билан боғлиқ бўлиб, сувнинг йилдан-йилга кўпайиб бориши натижасида ҳозирга келиб 600 минг га ерлар сув остида қолди. Экологик жиҳатдан яна ҳам жиддийроқ муаммо шундан иборатки, бу кўллар тизимининг пастки қатламларида жуда катта туз конлари жойлашган.

Океанлар сувларининг ифлосланиши:

Тинч океани

Шимолий муз океани

Атлантика океани

Ҳинд океани

Ушбу расмлар ХХІ – асрнинг Буюк сайёҳлари Тур Хейердал ва Жак Ив Кустоларнинг БМТга дунё океанларининг ҳозирги ҳолатлари ҳақидаги ҳисоботларидан олинди

12.2. Ўзбекистоннинг сув ресурсларидан экотуризмда фойдаланиш

Ҳозирда бозор муносабатлари Ўзбекистон Республикаси туризми олдида анча мураккаб, кескин шартларни келтириб чиқарди. Туризм тизимини тубдан қайта ташкил қилиш, туризмни бошқаришнинг марказлаштирилган механизмларидан фарқ қилувчи амалий иқтисодий механизмларни ишлаб чиқиш заруратлари келиб чиқди. Янги иқтисодий механизмлар Ўзбекистонда туризмни ҳудудлар бўйича бир текис ривожлантириш, барча туристик ресурслардан фойдаланиш имкониятларини излашни талаб қилмоқда. Айниқса, экотуризм ва рекреация туризмларини жадал ривожлантириш кун тартибига қўйилмоқда.

Қайд қилинган долзарб муаммоларнинг ечимини топишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг *«Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»*ги 2016 йил 2-декабрдаги ПФ-4861 сонли Фармони асос бўлади, мамлакатимизда туризмни, халқаро туризмни ривожлантиришда туб бурилишни, янги босқичнинг заминини, истиқболли ислохатларнинг шароитларини яратади. Президент фармонида⁶⁵:

– “Мамлакатда туризмни жадал ривожлантириш, мавжуд улкан туризм салоҳиятидан янада тўлиқ ва самарали фойдаланишда:

– *зиёрат қилиш, экологик, маърифий, этнографик, гастрономик, спорт, даволаш-соғломлаштириш, қишлоқ, саноат, ишбилармонлик туризми ва бошқа турларини жадал ривожлантириш, болалар, ўсмирлар ва ёшлар туризминини, оилавий туризмни, кексалар учун ижтимоий туризмни ривожлантириш,*

– *ички, кириш ва чиқиш туризминини комплекс ривожлантиришнинг миллий ва ҳудудий дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш”;*

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг *«Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»*ги Фармони 2016 йил 2-декабрдаги ПФ-4861-сон фармони.

– Республиканинг барча минтақаларида замонавий жаҳон стандартларига, туристларнинг талаблари ва эҳтиёжларига жавоб берадиган туризм индустрияси объектарини ривожлантириш белгиланган.

Фармон туризм тармоғини жадал ривожлантиришни таъминлаш, туризмга иқтисодиётнинг стратегик сектори мақомини бериш, уни мамлакат иқтисодиётини барқарор ўстиришнинг, минтақаларда туризм салоҳиятидан самарали фойдаланишнинг, аҳоли турмуш даражаси ва сифатини оширишда туризм ролини кучайтиришнинг қудратли воситасига айлантиришга қаратилгандир.

Фармонга асосланган ҳолда аҳолининг дам олиш шароитларини ташкил қилишда Ўзбекистоннинг сув ҳавзаларидан экотуризм ва рекреацияда фойдаланиш туризмни ижтимоий-иқтисодий мақсадларда ривожлантиришни талаб қилмоқда. Бу масаланинг долзарблиги шундаки, ҳозиргача мамлакатимизнинг сув ҳавзаларидан туризмда фойдаланиш масалалари илмий-амалий жиҳатлардан тадқиқ қилинмаяпти. Бу ҳолатнинг асосий сабабларидан бири Ўзбекистоннинг сув ҳавзалари давлат муҳофазасида турганлиги ҳисобланади.

Ҳозирга келиб инсоннинг дам олишида сув ресурсларидан фойдаланиш энг олдинги ўринларга чиқмоқда. Назарий жиҳатлардан қаралганда экотуризм ва рекреацияни ташкил қилишда мамлакатимиздаги сув омборлари энг қулай туристик ресурслардан ҳисобланади. Лекин қайд қилганимиздек, сув омборлари давлат муҳофазасида эканлигидан, бу сув омборларидан экотуризм ва рекреацияда фойдаланиш анча мураккаб бўлган масалаларни ҳал қилишни талаб қилади. Лекин шу ҳолатни ҳам келтириш лозимки, сув омборлари атрофларида яшаётган аҳоли ёзнинг ҳароратли кунларида ушбу сув омборлари соҳилларида дам олмақда.

Бизнинг биринчи ўриндаги вазифамиз ўз ватанимизнинг аҳолиси учун бу сув омборларидан экотуризм ва рекреацияда фойдаланиш масалаларини кўтаришимиз ва бу масалаларнинг ечимларини ҳал қилишимиз ҳисобланади. Буниг учун эса албатда сув омборлари маъмуриятлари билан ушбу масалаларни ўрганиш, дастлабки вақтларда сув омборлари соҳилларида ўз аҳолимизнинг

дам олишларини ташкил қилишнинг ҳаётий заруратини тушуниш ва ташкил қилишни бошлашимиз керак.

Сув омборларида экотуризм ва рекреацияни ташкил қилишнинг биринчи имкониятлари бу – ўрганилаётган сув омборларига ва дарёларга экотуристтик-рекреация маршрутларини ишлаб чиқиш ҳисобланади. Адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилиш натижаларидан маълум бўлдики, мамлакатимизда ҳозиргача бу масала туризмда эътибордан четда қолмоқда.

Лекин аҳолининг сув ҳавзаларида ёзнинг катта ҳароратли кунларида дам олишга талаблари йилдан-йилга ошиб боришини ҳисобга олсак, албатда бу сув ҳавзаларидаги сув ресурсларидан экотуризм ва рекреацияда фойдаланиш муаммоларини ўрганишимиз ва бу муаммоларнинг ечимларини топишимиз лозим:

1. Сув ҳавзалари ва сув омборларидан экотуризм-рекреацияда фойдаланишда, экотуризмни ва рекреация туризмларини ривожлантиришда фойдаланишдаги чекловлар борлиги аниқланди.

2. Экотуризм-рекреацияда сув ресурсларидан туризмда фойдаланишнинг ҳукукий-қонуний меъёрлари тўлиқ ишлаб чиқилмаган.

3. Мамлакатимизнинг сув ҳавзалари ва сув омборларидан экотуризм ва рекреация туризмларини ривожлантиришда тадбиркорлик, ташаббускорлик, туризм бизнеси, ижтимоий-иқтисодий ўсиш, маҳаллий меҳнат ресурсларининг иш билан банд бўлиши, маҳаллий ва давлат бюджетига валюта ва миллий валютанинг кириб келишдаги таълим-тарғибот, кизиқтириш, йўл-йўриқлар кўрсатиш ишларининг қониқарсиз ҳолатда.

4. Экотуризм ва рекреация туризмида сув ресурсларининг туризмда фойдаланиш жиҳатидан рўйхатга олинмаганлиги, таъриф-тавсифлари яратилмаган.

5. Экотуризм ва рекреацияда сув маконларига туристик маршрут ва туристик экскурсия маршрутларининг ишлаб чиқилмаганлиги, реклама қилинмаган.

6. Экотуризм ва рекреация туризмидаги сув объектларида туристларга хизматлар кўрсатиш инфратузилмаларини яратишнинг қониқарсиз ҳолатда.

7. Экотуризм ва рекреация туризмларини сув ҳавзаларида ривожлантиришда ички ва халқаро талаблардаги рекламаларнинг туризм бозорига ишлаб чиқилмаган.

8. Аҳоли учун экотуризм ва рекреацияда сув ҳавзаларига туризм маршрутлари, экскурсиялари, рекреацияни ташкил қилишда бошқарувнинг(туристик ташкилотлар, туристик фирмалар, тадбиркорлик фаолиятлари) ташкил қилинмаган.

Сув ҳавзаларида экотуризм ва рекреацияни ривожлантиришдаги вазифалар:

1. Экотуризм ва рекреация туризмида сув ҳавзалари ресурсларини белгилаш, географик харитасини ишлаб чиқиш, ҳар бир ресурслар ва объектларнинг таъриф-тавфсифларини яратиш.

2. Экотуризм ва рекреация туризмида сув ресурсларидан туризмда фойдаланиш даражалари, ҳукукий-меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш.

3. Экотуризм ва рекреация туризмларини сув ҳавзаларида ривожлантиришда таълим-тарғибот, кизиштириш, йўл-йўриқлар кўрсатиш дастурларини ишлаб чиқиш.

4. Сув ҳавзаларида аҳолининг дам олиши шароитларини рекреация объектларида ташкил қилиш дастурларини ишлаб чиқиш.

5. Экотуризм ва рекреация туризмида сув ҳавзалари объектларида туристик экскурсия хизматларини кўрсатиш инфратузилмаларини яратишга киришиш.

6. Экотуризм ва рекреация туризмида сув ҳавзаларига мажмуали туристик маршрутларини, туристик экскурсия маршрутларини ишлаб чиқиш, реклама қилиш.

7. Сув ҳавзаларидан туризмда фойдаланиш бўйича туристик фирмалар, туристик ташкилотлар ташкил қилишнинг иқтисодий-ижтимоий самарали эканлигини асослаш.

Таянч сўзлар ва иборалар: сув ҳавзалари, сув ресурслари, чучук сувлар, грунт сувлари, атмосфера сувлари, кайтим сувлар, ҳарорат, сув сарфи.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Сув ресурсларини тушунтиринг.
2. Ўзбекистоннинг сув ресурсларини таърифланг.
3. Ўзбекистонда нечта дарёлар бор?
4. Ўзбекистондаги кўлларни гапириб беринг.

5. Ўзбекистонда сув сарфини тушунтиринг.
6. Сиз яшаб турган ердаги сув ресурсларини гапириб беринг.
7. Сувдан замонавий усулларда қандай фойдаланиш керак?
8. Сув ҳавзаларида рекреацияни қандай ташкил қилиш керак?
9. Сув ҳавзаларига туристик маршрутлар яратишда нималарга эътибор бериш керак?
10. Сув ҳавзаларидаги рекреацияда хавфсизлик чора-тадбирлари қандай ишлаб чиқилади?

13-мавзу. Ўзбекистонни экотуристтик районлаштириш масалалари. Ўзбекистоннинг экотуристтик районлари

Режа:

13.1. Туризм географияси тушунчаси. Туризм географиясининг методологияси ва методлари.

13.2. Ўзбекистон туризмини районлаштиришда туризм географиясининг долзарб вазифалари.

13.3. Ўзбекистоннинг экотуристтик районлари. Экотуристтик районларида экотуризмни ривожлантиришдаги вазифалар.

13.1. Туризм географияси тушунчаси. Туризм географиясининг методологияси ва методлари

Ҳозирда республикамызда туризмнинг соҳаларини, турларини, ривожланишини, уларнинг ички ва халқаро туризмдаги ўрнини белгилаш, география сини аниқлаш ва туризмда фойдаланиш даражаларини ишлаб чиқиш юзага чиқмоқда. Шу ўринда мамлакатимизда туризм географиясини тадқиқ қилиш туризмдаги долзарб масалалардан бўлиб қолмоқда. Туризм географияси ҳақида ҳозирча дастлабки тадқиқотлар натижалари эълон қилинди холос^{66, 67, 68}. Ушбу тадқиқотлар ҳам мамлакатимизнинг вилоятларидаги туризм ресурсларидан фойдаланиш йўналишида амалга оширилди. Ўзбекистондаги туризм таълимида туризм географияси фанининг ҳозиргача ўқитилмаётганлининг, ташкил топмаганининг албатта объектив сабаблари бор.

Биринчидан, туризм соҳаси мамлакатимиз ҳаётида эндигина шаклланиб келаётган бутунлай янги ижтимоий-иқтисодий соҳа бўлиб бораётганлигидан туризм ривожланиши билан боғлиқ барча илмий ва ишлаб чиқариш соҳаларини, йўналишларини барданига қамраб олиб бўлмайди.

Иккинчидан, ўз-ўзидан маълумки, бу фан бўйича ҳали республикамызда туризм географиясининг мутахассислари йўқ. Шунинг учун ҳам, биз туризм географиясининг методологияси,

⁶⁶ Солиев А., Усманов М., Туризм географияси. Самарқанд, 2005. 131 б.

⁶⁷ Ибодулласов Н., Фан номозоди олиш учун ёзилган дисс. авторсф. Самарқанд, 2011, 22 б.

⁶⁸ Матякубов У., Фан номозоди олиш учун ёзилган дисс. авторсф. Самарқанд, 2011, 24 б.

методлари ва минтақаланиши мавзусида ушбу фаннинг ўрганиш объекти, предмети ва бу фаннинг шаклланиши, мақсади ва вазифалари, методологияси ва методлари, туризм ривожланиши даги ўрни ҳақида дастлабки тадқиқотларнинг таҳлилий натижаларини келти рамиз.

Хар қандай фаннинг бошланиши иккита муҳим саволдан бошланади: 1) нимадан ва 2) қайси усул ва услубиятлардан фойдаланиб ўрганилади?. Фанлар эса бири – биридан ўз олдига қўйилган вазифалар, тадқиқотларнинг усуллари ва атроф муҳитни билиш услубиятларини тадқиқ қилиш билангина фаркланади. Хар бир фан воқеъликнинг маълум бир чегараларини ўрганади. Бу чегараларнинг аниқлиги эса дунёда ушбу фан ҳақидаги аниқ маълумотларга асосланади.

Туризм географияси ўзининг махсус тадқиқот объекти ва предметиға эға бўлган фан сифатида шаклланмоқда. Россиялик таниқли географ В.С. Преображенский⁶⁹ туризм географиясини ижтимоий–иқтисодий география фанларининг ўхшаш йўналиши-ижтимоий ва иқтисодий географиянинг муҳим тармоғи деб атади. Шу нуқтаи-назардан туризм географиясининг маъносини, моҳиятини тушуниш бу фаннинг асоси бўлган ижтимоий–иқтисодий географиянинг тадқиқот объектини ва предметини аниқлашдан бошланмоғи лозим. Лекин, бу масала қарийиб 200 йилдан буён, яъни М. В. Ломоносов фанға иқтисодий география атамасини киритганидан буён ҳозиргача мунозарали, тортишувли бўлиб келмоқда.

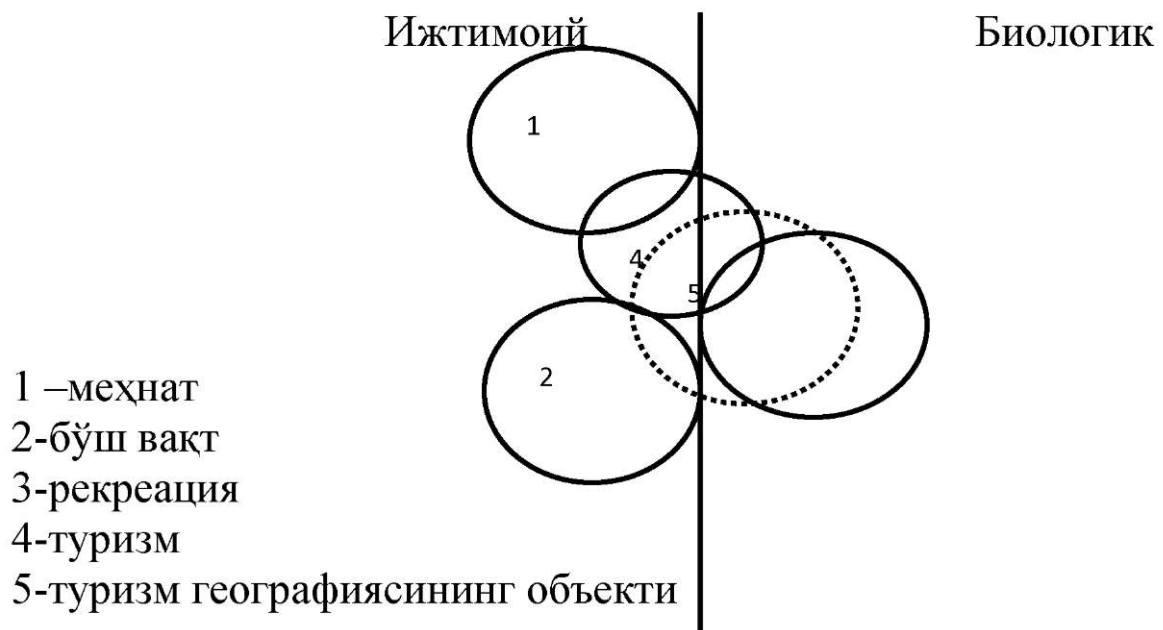
Ижтимоий географиянинг (жамоавий) билиш предмети ҳудудий жамоавий тизим ҳисобланади. Ҳудудий жамоавий тизим эса жамиятнинг интеграллаштирилган (бир мақсадға бирлаштирилган), жамият ҳаётини вақтинча ташкиллаштирган ҳудудий қайта ишлаб чиқаришиға асосланади.

Ижтимоий географиянинг, яъни жамият географиясининг тадқиқот объекти ва предметини аниқлангандан кейин унинг таъриф ва тавсифини қуйидагича бериш мумкин: “Иқтисодий ва ижтимоий” (жамоавий) география аниқ табиий муҳитда

⁶⁹ Преображенский В.С. Физико-географические аспекты и проблемы организации отдыха. / Географические проблемы организации туризма и отдыха. Выпуск 1. М. Центральное рекламное информационное бюро «Турист». 1975. -28 с.

жамиятнинг худудий ташкилланишини ўрганади⁷⁰. Жамият географиясининг кўплаб тармоқлари табиий география, сиёсий география ва бошқалар жамият ҳаётининг ўзига хос соҳаларини ўрганади. Бу фанларнинг ўз мақсади ва вазифалардан келиб чиққан хусусий ўрганиш объектлари ва предметлари бор.

Туризм географиясининг предмет жиҳатдан мавжудлиги унинг рекреация географияси билан ўзвий боғлиқлигини келтириб чиқаради. Туризм географиясининг чегараларини белгилаш, унинг тадқиқот объекти ва предметини аниқлашда туризмни рекреация билан ажратилган ҳолда таҳлил қилган маъқул. Шунингдек, бўш (бечор) вақт, ишдан холи вақт ва дам олиш, тиним, ором олиш (отдых) нинг ўзаро муносабатларини ҳам аниқлаш талаб қилинади. Чунки, бу атамалардан рекреацион ва туризм жараёнларини ўрганишда кўплаб фойдаланилади.

2-чизма. Вақт ўтказишда ижтимоий ва биологик тушунчаларнинг ўзаро нисбати⁷¹.

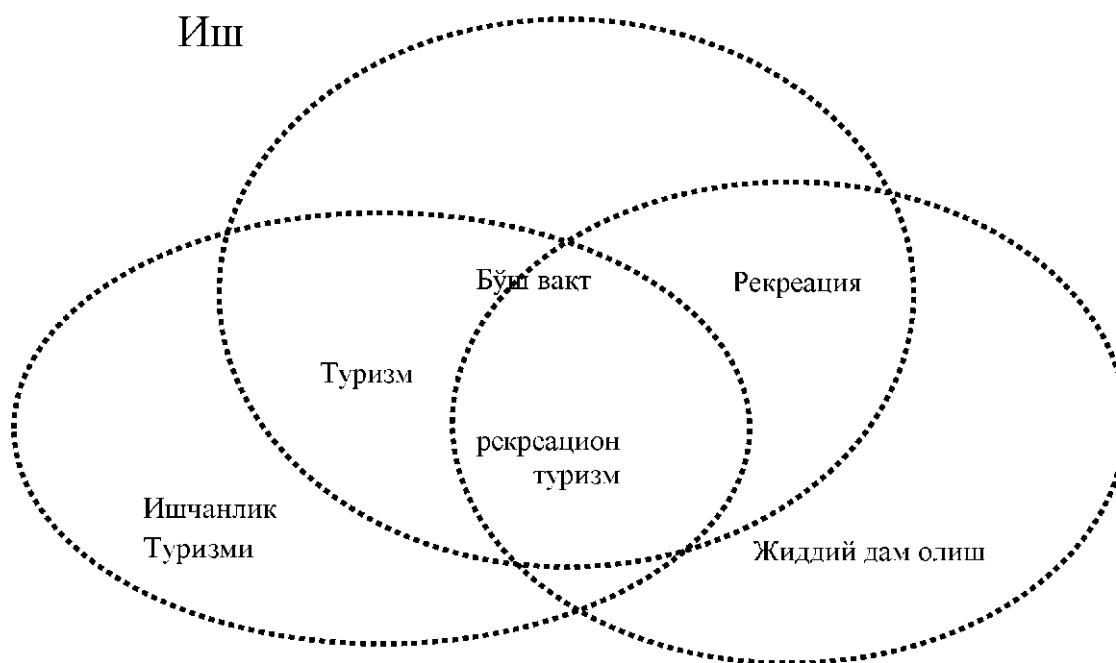
Туризмнинг ижтимоий–иқтисодий моҳияти унинг чегарасизлиги, катта оқимдалиги ва аҳамияти–туризмдаги – „дам олиш“, „бўш вақт“, „рекреация“, „туризм“ларнинг биргаликдаги ёки

⁷⁰.Александрова А.Ю. География туризма,Москва, КНОРУс, 2010,590 с.

⁷¹.Александрова А.Ю., География туризма.Москва,КНОРУс,590 с.

алоҳида–алоҳида ҳаракатланишларини англатади. Бу қатнишишлардаги туристик фаолиятларда рекреация деярли сезилмайди. “Дам олиш”, “бўш вақт”, “рекреация” ва „туризм” тушунчаларини чегаралаш туризм географиясининг бош масаласи, тадқиқот объект ва предмети аниқлашни енгиллаштиради (2-чизма).

Лекин, ҳамма вақт ҳам туристик фаолият рекреация ҳисобланмаганидек, рекреацион фаолият ҳам ҳамма вақт туристик фаолият бўлаолмайди. Масалан, Бутунжаҳон туризм ташкилоти съездларга, илмий конференцияларга, ишлаб чиқариш йиғилишларига, кўргазмаларга, симпозиумларга катнашишни хизмат сафари билан боғлиқ ишчанлик туризм деб баҳолаган. Худди шундай фикрларни, яъни туризм, бўш вақт, иш, жиддий дам олиш ва рекреациянинг бир- бири билан бирга аралашган ҳолда туризмни ҳосил қилиши ва бирга жамланган ҳолда келиши инглиз географлари С.М. Холл ва С.Ж. Пейжларнинг⁷² тадқиқотларида ҳам келтирилган (3-чизма).

3- чизма. Бўш вақт, рекреация ва туризмнинг ўзаро нисбатлари

Туризм географияси туризмдаги одамларнинг ҳар хил фаолиятларини ўрганади. Бу фаолиятлар эса маълум вақтда ва

⁷².Hall C.M.Page S.J. The Geography of Tourism and Recreation Environment piase and Space. London- N.Y..Routledge.1999.256 p.

маълум макон, манзилда амалга оширилади. Бу фаолият туризмда туристик ҳудуд ва туристик вақт деб аталади. Шунинг учун ҳам туризм географияси назариясининг асосчиларидан бири С. Р. Ердавлатов⁷³ рекреацион ҳудудлар ва туристик ҳудудларнинг бири-бирига тўғри келишини ўз вақтида эътироф этганди. Юқорида қайд қилинган дам олиш турлари мажмуали ҳолда юзага чиқади ёки бир-бири билан боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатади. Айниқса, саёҳат вақтида бир-бири билан боғлиқ ҳолда бирданига ёки кетма-кетликда амалга оширилади.

География, ижтимоий ва иқтисод, ишлаб чиқаришларнинг илмий тадқиқотларида рекреация, рекреация фаолияти, рекреация жараёни (рекреация муҳити) атамалари кўп ишлатилади. Бу сўзлар меҳнат қилиш хусусиятлари ўзгарганда, жисмоний жиҳатдан энг яхши дам—тинчлик эмас фаолиятнинг ўзгариши деб тушунилганда алоҳида-алоҳида маъноларга эга бўлади. Оғир жисмоний меҳнатдан кейин қувватни тиклаш, тикланиш учун дам олиш асосан яшаш жойида амалга оширилиб келинади, ҳозир ҳам шундай. Аста-секинлик билан суткалик, ҳафталик, ойлик ва йиллик меҳнат қилишнинг тўпланиб бориши натижасида инсон ўзини-ўзи авайлаши нуқтаи назаридан дам олишни тобора самаралироқ ўтказишни хоҳлайдиган ва бу “самарали ўтказиш” учун моддий-иқтисодий шароитлар яратилганидан кейин санатория, курортларни танлай бошлайди.

Шунинг учун ҳам туризм тушунчаси рекреация тушунчасига нисбатан ҳам анча тор маънони, тор доирани ҳосил қилади. Демак, инсоннинг барча фаолияти бўш вақт давомида амалга оширилганлигидан “дам олиш” ёки “дам” туризм, рекреация, экскурсия машғулотларидан иборат бўлиб, бу машғулотлар билан уйда ҳам, уйдан бошқа жойда ҳам шуғулланиш мумкин. “Рекреацияда” инсон албатта ўз уйдан рекреация маконига бориши керак.

Бу бориш ўзида туризм ва экскурсияни бирлаштиради. Туризм эса дам олиш тури, аниқроғи туризм рекреациянинг бир қисми. Экскурсия ҳам дам олиш, ҳам рекреация + туризм.

⁷³ Ердавлатов С.Р., География туризма, Алматы, 2000, 232 с.

Шундан маълумки, рекреация географияси аҳоли рекреацион фаолиятининг ҳудудий ташкилланишини ўрганади. Туризм географиясининг тадқиқот предмети эса инсонлар туристик фаолиятининг ҳудудий ташкилланиши ҳисобланади. Қайд қилинган таҳлиллардан шундай хулосага келиш мумкинки, туризм географияси ижтимоий–иқтисодий (жамоавий) географиянинг муҳим тармоғи, таркибий қисми бўлиб ҳисобланади.

Туризм, мутахассисларининг фикрича, туризм географиясининг энг муҳим вазифалардан бири ҳудудларнинг туризмга яроқлилиги ва туризм тизимини ҳудудий ва минтақавий лойиҳалаштиришдир⁷⁴. Туризм географиясининг назарий асосларини яратган “туризм географиясининг халқаро моделлари” ўтган асрнинг 1970-1980 йилларида яратила бошланди. Бу моделларнинг муаллифлари Канада, АҚШ ва Европа мамлакатларининг олимлари ҳисобланишади⁷⁵.

Ҳозирги вақтда туризм географиясининг барча моделларини қуйидаги тўрт гуруҳга бўлиш мумкин:

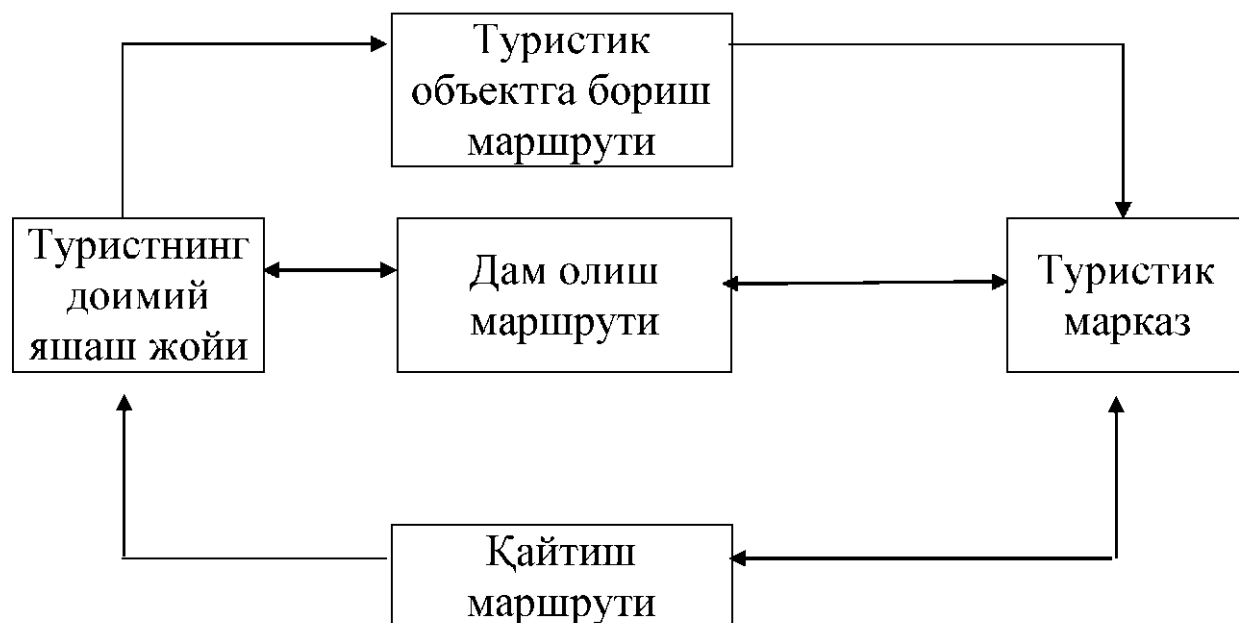
- 1.Туристтик саёҳатларнинг кўчиши модели.
- 2.Бориш ва келиш модели.
- 3.Таркибли модел
- 4.Туризмнинг ривожланиш модели

Бу маршрутнинг қулайлиги шундан иборатки, туризм географиясини ташкил қилишда туристларнинг кўп ҳолларда асосан узоқ маршрутларда чарчаши ва зерикишининг олдини олади ва туристик марказнинг оммавий лашувиға сабабчи бўлиб, янги туристик минтақалар ташкил қилишда кўпроқ қўлаш мумкин. Дастлабки вақтларда чех олими П. Мариотнинг⁷⁶ “саёҳатлар маршрути” туризмда жуда оммавийлашган ва у биринчилардан бўлиб, туристларни улар хоҳлаган туристик ресурсларга олиб бориш ва дастлабки жойига қайтариш маршрутларида “дам олиш маршрутларини” ташкил қилишни таклиф қилди (4- чизма).

⁷⁴.Александрова А.Ю. География туризма.Москва,КНОРУС,590 с.

⁷⁵.Haggett P. Models, paradigms, And the new geography-In: R.J. Chorley, P. Haggett (edc). Models in geography. London: Methuen. 1967.-p. 19-42.

⁷⁶.Александрова А.Ю. бўйича келтирилди. География туризма.Москва,КНОРУС,590 с.

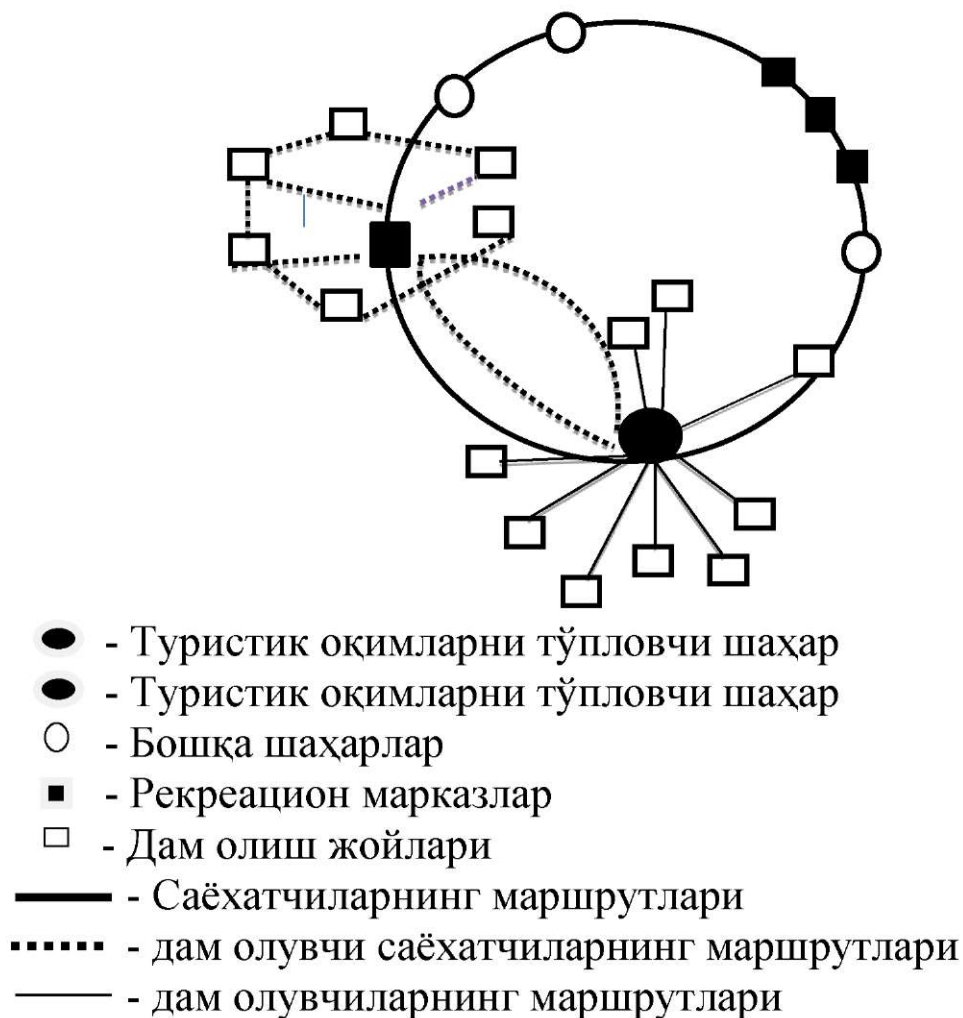
4 - чизма. П. Мариотнинг туристик оқимларининг бориш ва қайтишида ҳаракатланиш маршрутлари.

Туристтик саёҳатларнинг кўчиш модели (кенглик) ҳам туризм географиясини ташкил қилишда, ҳозирги туризмни ташкил қилишда муваффақият билан ишламоқда. Бу моделнинг асосчиси америкалик географ С.К. Кэмпбелл ҳисобланади⁷⁷. Туризм географиясини ташкил қилишда бу моделнинг қулайлиги шундан иборатки, туристик марказдаги кўплаб туристик гуруҳларни марказ атрофидаги рекреация марказларига ва марказга яқин бўлган шаҳарларга тақсимлаш мумкин. Бунинг учун туристик марказ хилма-хил рекреацион хизматларга эга бўлган рекреация марказларини яратиши лозим бўлади (5-чизма).

Туризм географиясининг юқорида қайд қилинган моделларидан мамлакатимизда туризм марказларини ташкил қилишда муваффақият билан қўллаш мумкин. Ватанимизнинг ҳудудлари кенглиги, табиий географик минтақаларнинг ва табиий вертикал минтақаларнинг мавжудлиги, иқлим хусусиятлари билан боғлиқ йил мавсумларининг ўзгариши, бетакрор биологик хилма-хилликдан экотуризмни ривожлантиришда халқаро экотуристтик маршрутларни қўллашнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини ишлаб чиқишимизнинг вақти келди. Биз ҳалигача экотуризмни

⁷⁷ Александрова А.Ю. бўйича келтирилди. География туризма. –М.: КНОРУС, 590 с.

ривожлантиришда бирон-бир миллий моделни яратмаган эканмиз, вақт муддатлари нуқтаи-назаридан бу моделлардан фойдалнишимиз керак.

5-чизма. С.К. Кэмпбеллнинг “саёҳатларнинг кенглиги модели”

Туризм географиясининг тадқиқот методлари ҳозирга келиб асосан Европа мамлакатларида, АҚШ ва Францияда такомиллашиб бормоқда. Россия давлатида ҳам туризм географиясининг кўплаб тадқиқот методлари яратилган бўлиб, ҳозирги вақтда жаҳонда туризмни ва туристик марказларни ташкил қилишда энг кўп ишлатиладиганлари қуйидаги методлар ҳисобланади:

1. Баҳолаш методи. Бу методнинг талаблари қуйидагилардан иборат:

- туристик объектни баҳолаш (табiiй мажмуаларни, уларнинг компонентларини ва хусусиятларини баҳолаш);

- баҳолашнинг субъектини ажратиш (туризмнинг тури, рекреацион машғулотларнинг цикли, дам олувчиларнинг даражалари, фойдаланиш юкламаларини баҳолаш);

- баҳолашнинг хусусиятларини тадқиқ қилиш;

- баҳолаш баллларини ишлаб чиқиш.

2. Тиббий биологик баҳолаш. Бу баҳолаш методида иқлим шароитларининг инсонга таъсир даражалари, табиий иқлим шароитларнинг қулай ва ноқулайликлари ўрганилади. Айниқса, инсон организмнинг иқлим ўзгаришларига ёки доимийликка мос келиши юзасидан кўп йиллик тадқиқотлар олиб борилади. Табиатдаги бир ёки бир нечта ресурснинг шифобахшлиги, соғломлаштириш хусусиятлари аниқланади. Соғломлаштириш марказлари ва курортлар яратишда туризм географиясининг ушбу методи кўпроқ қўлланилади.

3. Руҳий эстетик метод. Бу методда табиатдаги бетакрор кўринишлар ландшафтлар(тоғ даралари, қўллар, булоқлар, табиат музейлари ва хайкаллари, ноёб ҳайвонлар турлари ва б...) туристларни қизиқтириши ўрганилади.

4. Технологик баҳолаш методи. Туризм географиясининг бу методида янги ташкил қилинадиган туристик марказларни ташкил қилишда биринчидан, ушбу жойлардан туристик мақсадларда фойдаланиш мумкинлиги ёки имкониятлари иккинчидан, ушбу жойлардан технологик жиҳатдан фойдаланиш даражалари ўрганилади.

5. Ижтимоий сўров методи. Туризм географиясининг бу усулида янги туристик марказларни ташкил қилишда оммавий ахборот воситалари, телерадио эшиттиришлар орқали аҳоли орасида сўров анкеталари тарқатилади, жавоблар таҳлил қилиниб хулосалар ишлаб чиқилади.

6. Хариталаш методи. Туризм географиясининг энг замонавий методларидан ҳисобланиб, асосан икки хил йўналишда ривожланмоқда:

- туристлар ва экскурсантларга реклама, ҳаракатланиш ва фойдаланиш хариталарини ишлаб беради:

- мамлакатда, унинг ҳудудларида туризм индустриясини ривожлантириш хариталарини ишлаб беради. Бу хариталардан фойдаланиб туристик манзилларни ташкил қилиш мумкин.

Туризм географиясининг қайд қилинган методларидан янги туристик ҳудудларни ва марказларни ташкил қилиш учун:

- табиий ресурсларнинг салоҳияти;
- аҳоли ва ижтимоий сохалар;
- меҳнат ресурслари ва меҳнат тақсимооти;
- ҳудудлардан иқтисоди ва ҳўжалик жихатдан фойдаланиш;
- ҳудудларнинг туристик рекреацион салоҳиятларини тадқиқ қилишда кенг фойдаланиш мумкин.

13.2. Ўзбекистон туризмини районлаштиришда туризм географиясининг долзарб вазифалари

Туризмда минтақаланишнинг, районлаштиришнинг кўп жиҳатларини ўрганиш, таҳлил қилиш натижасида мамлакат туризмини ривожлантириш учун албатта туризм географиясини мукамал ўрганишимиз зарур бўлади. Чунки, туризм географиясининг методлари давлатда туризмни ривожлан тиришнинг устувор йўналишларини ишлаб чиқишда ишлатилади, туристик районларни ва уларнинг туристик сифимларини аниқлайди, туристик талаб ва туристик оқимнинг географиясини башоратлайди, иқтисодиётда туризм соҳасининг самарали фаолият кўрсатишдаги кўплаб муоммоларнинг ечимини ишлаб чиқади, туристик ҳудудларнинг туризмдаги даражаларни белгилайди, туризмни ташкил қилиш муаммоларини ечиб беради.

Иккинчидан, ҳар қандай соҳа ўзининг ривожланишида тўғри районлаштирини талаб қилади. Айнан районлаштириш ишлаб чиқаришда ҳам ҳудудий ёки маъмурий бўлинишда ҳам истқболда ривожлантириш режаларини тузишни осонлаштиради. Талабаларнинг районлаштириш бўйича тушунчаларини ва билимларини ошириш ва экотуристтик районлаштиришда туризмни географиясининг аҳамиятини билиб олиш учун мамлакатимизда туризмни районлаштиришнинг ҳозирги ҳолатларига тўхталамиз.

Чунки, туризм ривожланган Европа давлатлари, АҚШ, Канада, Япония, Хитой, Малайзия, Австралия ва бошқа давлатлар ўз давлати ҳудудларини туристик–географик жихатдан районларга ажратиб ривожлантирмоқда. Мамлакат ҳудудларини туризмни ривожлантириш жихатларидан районлаштириш истикболда асоосий йўналишлардан бўлиши кутилаётган экотуризмни ривожлантириш районларини белгилашни ёки экотуризм ресурсларининг географик жойланишини районлаштиришни осонлаштиради. Бу талабларни амалга ошириш учун ҳам туризм географиясининг туризмни районлаштириш масалаларини ўрганиш лозим.

Қачонки, миллий туризм географиясининг назарияси ва методологиясини, туризмда туристик–географик тадқиқотларнинг методологиясини (баҳолаш, сўров, таснифлаш, типологик, хариталаш) ва туризм тадқиқотларида замонавий илмий туризм географияси концепциясини ишлаб чиққанимизда мамлакат туризмни географик минтақаланиш, районлаштирилишининг имкониятлари яратилади.

Туризм географиясида жаҳонни туризм минтақаларига бўлишда қандайдир усул ёки услубиятлари қўлланилган эмас ва бу йўналишдаги тадқиқотлар ҳам санокли миқдорни ташкил қилмоқда. Туризм географиясида сайёрамиз қитъаларини давлатлар бўйича бўлиш қабул қилинган. Шунинг учун ҳам туризм географиясининг халқаро минтақаланиши ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилиш талаб қилинади. Чунки, мамлакатимизда туризм географиясининг талаблари бўйича туризмни ва янги туристик ҳудудларни ташкиллаштиришда туризмнинг географик минтақаланиш усуллари билан танишиш зарурияти келиб чиқади.

Туризм географиясининг халқаро минтақаланишда Е.А.Окладников⁷⁸ жаҳонни қуйидаги 8 та регионга бўлади.

1. Европа региони:

1.1. Шимолий Европа туризми ва туристик ресурслари (Дания, Франция, Швеция).

1.2. Шарқий Европа туризми ва туристик ресурслари (Венгрия, Чехия). Марказий Европа туризми ва туристик ресурслари (Германия)

⁷⁸.Окладников Е.А.,Международный туризм.География туристских ресурсов мира. –М.:, Омска-Л,2002.-381 с.

1.3. Ғарбий Европа туризми ва туристик ресурслари (Белгия, Англия, Люксембург, Нидерландия, Ирландия).

1.4. Жанубий Европа туризми ва туристик ресурслари (Греция, Италия, Испания, Канар ороллари)

2. Ўрта ер денгиз региони:

2.1. Ўрта ер денгизи мамлакатлари туризми ва туристик ресурслари (Кипр, Исроил, Туркия)

3. Шимолий Америка региони:

3.1. Шимолий Америка давлатлари туризми ва туристик ресурслари (АҚШ, Мексика, Канада)

4. Лотин Америкаси региони:

4.1. Лотин Америкаси давлатлари туризми ва туристик ресурслари (Бразилия, Венесуэла, Колумбия)

5. Австралия–Океания региони:

5.1. Австралия–Океания региони туризми ва туристик ресурслари (Австрия, Гавайи ороллари)

6. Осиё региони:

6.1. Осиё шаркидаги мамлакатлар туризми ва туристик ресурслари (Хитой, Ҳиндистон, Япония)

7. Жанубий Осиё региони:

7.1. Жанубий Осиё региони туризми ва туристик ресурслари (Индонезия, Сингапур, Тайланд)

8. Африка региони:

8.1. Африка давлатлари туризми ва туристик ресурслари (Жазоир, Миср Араб Республикаси, Марокаш, Тунис, Жанубий Африка Республикаси).

Окладников А. Е. жаҳон туризмини регионларга бўлишда таҳлил объекти қилиб (асос қилиб) географик жойлашишни, табиий шароитини (иқлим, ўсимликлар ва ҳайвонот олами), этник маданий ва тарихий маданий ресурсларини (архитектура обидалари, ўзига хос анъанавий маданияти, музейлари, маданий марказлари), туризм индустриясининг моддий-техник ресурсларини, регионнинг ижтимоий–иқтисодий ва замонавий экологик ҳолатига баҳони, экологик ижтимоий–иқтисодий башоратларни асос қилиб олади.

Лукъянова Н.С.⁷⁹ ҳам дунё туризмини қуйидаги 5 та туристик–рекреацион макрорегионга бўлади:

- Европа туристик макрорегиони (43 та давлат)
- Осиё туристик макрорегиони (45 та давлат)
- Шимолий Америка туристик макрорегиони (3 та давлат)
- Марказий ва Жанубий Америка туристик макрорегиони (31 та давлат)
- Африка туристик макрорегиони (53 та давлат)

Шунингдек, Россия халқаро туризм академияси 1996 йилда Россия давлат туризмини ҳам 4 та туристик рекреацион минтақага бўлади:

- Россиянинг Шимолий Европа туристик минтақаси
- Марказий Россия туристик минтақаси
- Жанубий Россия туристик минтақаси
- Сибир ва Узоқ Шарқ туристик минтақаси

Туризм кучли ривожланган давлатлардан Америка Қўшма Штатлар ўз ҳудудларини 4 та туристик макрорайонга (Шимолий–Шарқ, Жанубий, Ўрта Ғарб, Ғарб) ва 13 та туристик районга (Мегаполис, Янкиленд, Жанубий Атлантика, Флорида, Галф, Қўлбўйи, Марказий текисликлар, Буюк текисликлар, Ички Ғарб, Шимолий Ғарб, Аляска, Калифорния, Гавайи) бўлишган.

Дунёда туризм жуда кучли ривожланган Франция давлати ҳам ўз ҳудудларини 8 та асосий ва 22 та кичик туристик районларга бўлган

Париж туристик райони.

- Шимолий туристик райони.
- Ғарбий туристик райони.
- Шарқий туристик райони.
- Альп туристик райони.
- Жанубий–Ғарбий туристик райони.
- Ғарбий туристик райони.
- Ўрта ер денгизи туристик райони.

Бутунжаҳон туризм ташкилоти дунё туризмини 6 та қуйидаги макрорегионларга бўлади:

⁷⁹ Лукъянова Н.С., География туризма. М.: 2010, 110 с.

1. Европа туристик макрорегиони (Ғарбий, Шимолий, Жанубий, Марказий ва Шарқий Европа давлатлари, Собиқ СССР нинг барча республикалари, Исроил, Кипр, Туркия)

2. Америка туристик макрорегиони (Шимолий, Жанубий, Марказий Америка давлатлари, ороллардаги давлатлар, Кариб хавзаси ҳудудлардаги давлатлар)

3. Осиё–Тинч океани туристик макрорегиони (Шарқий ва Жанубий– Шарқий Осиё давлатлари, Австралия ва Океания)

4. Африка туристик макрорегиони (Миср араб республикаси ва Ливиядан ташқари барча Африка давлатлари)

5. Жанубий Осиё туристик микрорегиони (Жанубий Осиёнинг барча давлатлари)

6. Яқин Шарқ туристик макрорегиони (Ғарбий ва Жанубий – Ғарбий Осиё давлатлари, Миср Араб Республикаси, Ливия).

Ҳозирда республикада туризм географиясини ўрганиш тадқиқотларига бағишланган илмий ишлар вилоят чегараларида амалга оширилмоқда ^{80,81}. Бу тадқиқотчилар ўз тадқиқотлари чегаралари маълум бир вилоятнинг маъмурий ҳудудлари доирасида бўлсада, ушбу маъмурий вилоят номига минтақа сўзини қўшиб (масалан Самарқанд минтақаси мисолида, Хоразм минтақаси мисолида ва ҳоказо) ишлатмоқдалар. Маълумки, республикада вилоятлар номланишда ҳозиргача минтақа сўзини ишлатилиши илмий жиҳатдан асосланган ҳам эмас. Албатта, бу ҳолат географик жиҳатдан жиддий хато ҳисобланади ва бунга Республиканинг географлари ўз вақтида фикрларни айтиши зарур бўлиб қолмоқда.

Ҳозирча туризм географиясини районлаштиришда вилоятларнинг маъмурий бўлиниши, вилоят ҳудудларидаги туристик салоҳият, туристик ресурслардан фойдаланиш ва вилоятларда туризмни ташкил қилиш ва ривожлантиришда вилоятларнинг маъмурий бўлинишини ҳисобга олиш тўғри бўлиши мумкин.

Қайд қилинган таҳлиллардан маълум бўладики, Ўзбекистон Республикаси туризмида туристик географик минтақаланиш масалаларини ўрганишга илмий–амалий жиҳатдан киришилган эмас. Бу ҳолатнинг асосий сабаби албатта, туризм соҳасида етакчи

⁸⁰ Солиев А.С., Усманов М.Р., Туризм географияси, Самарқанд, 2005, -131 б.

⁸¹ Усмонов М.Р., Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг минтакавий хусусиятлари (Самарқанд вилояти мисолида), г.ф.н. дисс.автореферати. Тошкент ЎзМУ, 2003-25 б.

мутахассисларнинг йўқлиги, юқорида қайд қилганимиздек, туризм соҳасида эндигина мутахассислар тайёрлашга киришганимиз ва туризм соҳаси ҳали жуда ёш янги соҳа бўлиб шаклланаётганлиги билан боғлиқ ҳисобланади. Иккинчидан, мамлакатимиз туризми шаҳарларда ва вилоятлар бўйича шаклланиб бораётгани учун минтақалардан эмас, республикаимизнинг вилоятлар бўйича маъмурий - ҳудудий бўлинишидаги номланишидан фойдаланиш ҳозирча тўғрироқ бўлади.

13.3.Ўзбекистон Республикасининг экотуристик районлари. Экотуристик районларда экотуризмни ривожлантиришдаги вазифалар.

Ўзбекистон Республикасининг экотуристик районлари ва бу районларнинг экотуристик тавсифини А.Ниғматов ва Н. Т. Шомуратовалар яратдилар.^{82, 83}. Харитага мувофиқ бутун мамлакатимиз ҳудуди XIV экотуристик районга ажратилган. Улар жумласига Устюрт, Орол ва Оролбўйи, Амударё, Қизилкум, Нурота, Зарафшон, Айдаркул, Сирдарё, Чирчиқ-Охангарон, Фарғона, Туркистон, Қашақадарё, Ҳисор, Сурхондарё экотуристик районлари киритилган (6-чизма).

Ҳар бир район ўзининг экотуристик ҳолати, имкониятлари, шарт-шароитлари ва ривожланиш истиқболлари нуқтаи назаридан ажралиб туради. Масалан, **Устюрт экотуристик районини** оладиган бўлсак, у Ўзбекистоннинг шимолий-ғарбий-Қорақолпоғистонда жойлашган плато бўлиб, унинг умумий майдони 200 минг км² ни ташкил этади. Бу жойлар дунёда энг катта ва ягона 60-150 метрлик тик қояли жарлари, даволаш хусусиятига эга бўлган жуда катта-1000 км² ли тузли Борсакелмас шўрхоги билан машҳур.

Ўсимлик қоплами сийрак, ош тузи ва балчикли тузнинг қатлами 16-27,5 м гача боради. Янги куриб битказилган Қўнгирот сода заводи айнан ана шу тузлар ҳисобига ишлайди. Неолит давридан қолган «Устюрт макони» ҳам ноёбдир. Унда 60 га яқин

⁸².Шомуротова Н. Т., Ўзбекистонда экологик туризм ва унинг табиий географик жиҳатлари, г.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати, Тошкент, 2011,22 б.

⁸³.Ниғматов А.,Шомуротова Н.,Ўзбекистонни экотуристик районлаштириш тажрибаси. Экология хабарномаси, ж.№ 2,2007,Тошкент.-45-54 б

кадимий одамлар яшаган табиий объектлар аниқланган. Уларнинг ичида ҳам тарихий, ҳам экотуристик аҳамиятга мойил «Темпа» макони бўлиб, ундан Хоразм археология экспедицияси қадимий меҳнат ва ов қуролларини топган.

Орол ва Оролбўйи экотуристик райони экологик инқирозли экотуристик ҳудуд бўлгани учун ҳам экстремал экотуристик объект бўлиб ҳисобланади. Экотуристик маршрутлар бир пайтнинг ўзида ҳам Оролнинг қуриган, ҳам унинг таъсирида бўлган Орол атрофи ҳудудларини қамраб олади. Экотурлар нафақат трекинг (пиёда) ёки туя ва отларда, балки самолёт ва вертолётлар орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Амударё экотуристик райони. Амударёнинг ўзанига яқин соҳилларида тўқайзорлар мавжуд бўлиб, улар экотурлар учун жуда қизиқарли ноёб ландшафт ҳисобланади. Қуйи Амударёнинг ўнг соҳилида тўқай ландшафтидаги қушлар ва ҳайвонларни муҳофаза қилиш учун Бадайтўқай кўриқхонаси ташкил этилган. Орнитофаунани сақлаш учун Хоразм буюртмахонаси ташкил этилган. Булардан ташқари Қизилқумнинг ғарбий қисмида, Амударёнинг ўнг қирғоғида, кембрий ва кембрийгача даврда бурмаланган тоғ жинслари очилмаларидан иборат, баландлиги 485 метрлик Султон Увайс тоғларига экотурлар уюштириш мумкин. Амударё районида Ўзбекистоннинг кўҳна шаҳарларидан бири Хоразм жойлашган, унинг архитектура ёдгорликлари тарихий туризм марказларидан бири ҳисобланади. Экотурларни тарихий турлар билан комплекс олиб бориш мумкин.

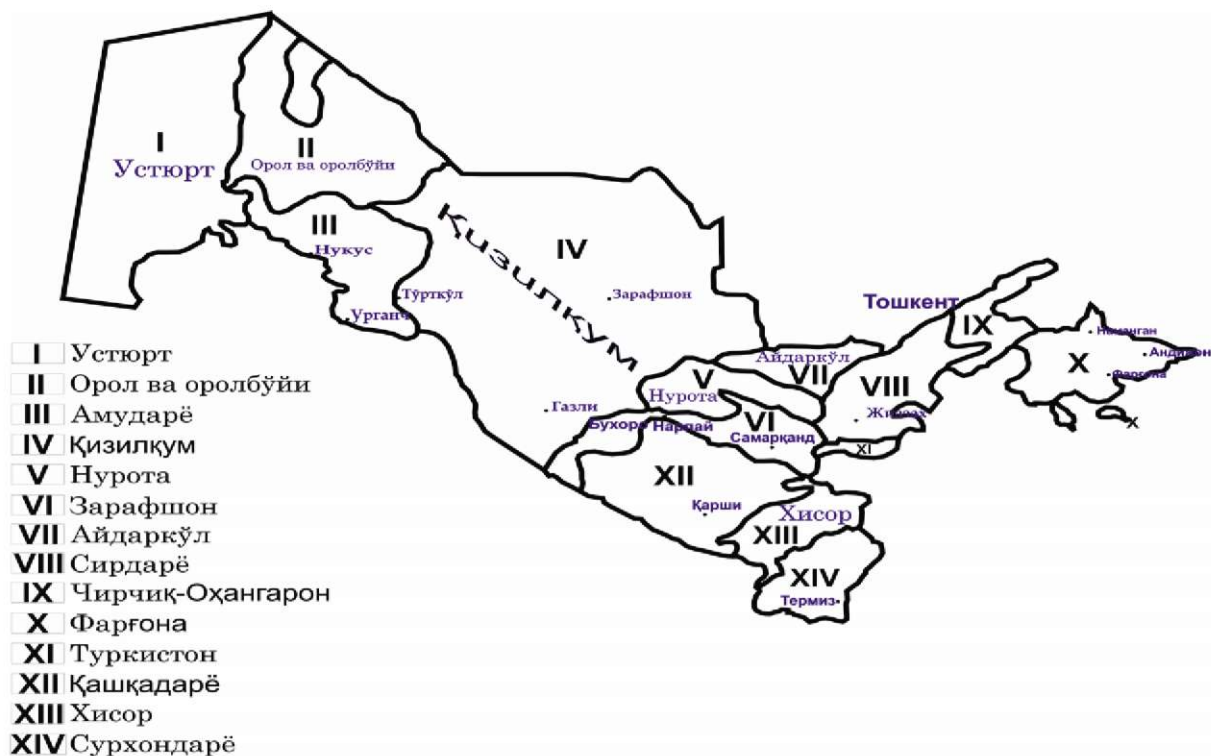
Нурота экотуристик райони ўзининг ажойиб табиат манзаралари, тарихий архитектура ёдгорликлари билан кишиларни мафтун этади. 1975 йилда ташкил этилган ва майдони 17,8 минг га бўлган Нурота тоғ ёнғоқзор-мева кўриқхонаси мавжуд. Бу кўриқхонага «Экосан» қошидаги «Экосантур» фирмаси томонидан кўплаб маршрутлар уюштирилган. Октоғнинг жанубий ён бағрида жойлашган шамол таъсирида тебраниб турувчи баҳайбат харсанг тошли «Сангжумон», «Кориз қолдиклар» каби табиат ёдгорлиги экотуризмнинг муҳим объектларидан бўлиб ҳисобланади. Кўп асрлик зиёратгоҳ «Чашма булок» яқинида «Чилустун» масжиди, мадраса, Абул Хасан Нурий мақбараси ва қалъаси жойлашган. Қоратоғ тизмасининг жанубий ён бағрида «Сармиш

дараси»даги қояларда авлодларимизнинг ҳаёти ва маданиятини акс эттирувчи лавҳалар, расмлар ишланган.

Жанубий Нурота тизмасида узунлиги 110 м, абсолют баландлиги 1060 м, майдони 163 м келадиган «Майдон карст гори», Шимолий Нурота тизмасидаги узунлиги 130 м, абсолют баландлиги 1100 м, майдони 70 м келадиган «Хонаихудо карст ғор»да ғоршуносликни ривожлантириш мумкин. Булардан ташқари, XI асрда бунёд этилган ва XVIII аср бошларигача турган «Работи Малик карвонсаройи» сайёҳларнинг тўхташ жойи шунингдек, савдогарларнинг савдо қилиш жойи бўлган. Работи Малик ёнида минг йиллик тарихга эга бўлган маданий ёдгорлик-сардоба учрайди. Ер ичига 12 м ботирилган сардобада бутун ёз бўйи муздек ва тоза сув сақланган.

Зарафшон экотуристтик районида Зарафшон дарёси бўйларида жойлашган тўқай ландшафти, ундаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш учун ташкиллаштирилган «Зарафшон кўриқхонаси» мавжуд. Бухоро вилоятининг Шофрикон ўрмон хўжалиги ҳудудида жойлашган кум чўл ландшафти, у ердаги ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳамда тарихий ёдгорликлар (Варданза шаҳар харобалари) давлат томонидан кўрикланади. «Варданза кўриқхонаси», «Тўдакўл флора ва фаунасини бойитиш буюртма-хонаси», Қоравулбозор хўжалигида жойлашган «Жайрон-экомар кази», сув ва ботқоққа мослашган қушларни кўпайтирувчи «Денгизкўл буюрт махонаси», Зарафшон тоғ тизмаларидаги Омонкўтон ва Темурланг карст ғорлари, Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғ тизмаларидаги кўп қаватли «Ўунтак ғори» ва бошқалар диққатга сазовордир.

Туркистон экотуристтик районида экотурларни алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларга уюштириш мумкин. Чунки бу районда Туркистон тизмасининг шимолий ёнбағрида 1959 йилда ташкил этилган, абсолют баландлиги 1760-3500 м, умумий майдони 21735 га бўлган «Зомин давлат кўриқхонаси», майдони 24110 га бўлган ноёб тоғ-арча экосистемаларини тиклаш ва рекреация мақсадларида фойдаланиш учун 1978 йилда ташкил этилган «Зомин миллий боғи» мавжуд.

6-чизма. Ўзбекистон Республикасининг экотуристик районлари

Қашқадарё экотуристик райони чўл, дашт, тоғ олди ва тоғли ҳудуд лардан иборат. Бу районда ёз ва баҳор ойларида чўл ва даштларда, йилнинг барча фаслларида эса тоғ олди ва тоғли ҳудудларига экотурлар уюштириш мумкин. Қашқадарё районида 1979 йилда ташкил этилган, 3938 га майдонга эга бўлган, МДХ давлатлари ичида ягона «Китоб давлат геология кўрикхонаси», 1992 йилда ташкил этилган «Муборак буюртмахонаси», 1992 йилда ташкил этилган «Сеченкўл буюртмахонаси» мавжуд.

Сурхондарё экотуристик районида Кўҳитанг тоғли ҳудудда 1987 йилда ташкил этилган, 53,7 минг га майдонда 800 хил ўсимлик ва 290 та қуш ҳамда 20 дан ортиқ ҳайвон турларини муҳофаза қилишга йўналтирилган «Сурхон давлат табиат кўрикхонаси» мавжуд. Сурхондарё райони Республикамизнинг ўзига хос районларидан бири, бу ерда қуруқ субтропик иқлим минта қаси ҳукмрон. Шунинг учун ҳам йилнинг кўп ойларида экотурлар уюштириш имконияти бор.

Қизилқум экотуристик райони Ўзбекистоннинг бошқа экотуристик районларидан табиий- иқлимий хусусиятлари бўйича ажралиб туради. Чунки бу экотуристик район Республикамиздаги

энг катта чўлнинг ҳудудларида жойлашган. Сайёрамиздаги энг катта чўллардан ҳисобланувчи Қизилқум чўлининг майдони 32,5 млн.га. Шундан, 7 млн. га майдони Ўзбекистон ҳудудларида, қолганлари Қозоғистон Республикасининг асосий майдонларини эгаллайди. Қизилқум чўлида чўлнинг барча типлари ва рельеф шакллари учрайди. Майда кум тепали массивлар ва кўчма кум барханлари ҳам Қизилқумнинг асосан марказий қисмида жойлашган. Ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси Марказий Осиёнинг чўллари ва ўсимликларини ифодалайди.

Ҳисор экотуристтик районининг табиий—иқлим хусусиятлари, ўсимликлар олами ва ҳайвонот дунёси ҳақидаги маълумотлар Ҳисор давлат табиат кўрикхонаси ҳақида ёзилган тавсифларда келтирилди.

Айдаркўл экотуристтик райони асосан серёғин бўлган 1969-йилдаги сувларнинг ва Мирзачўлни пахтачилик мақсадларида ўзлаштириш натижалари, ташлама сувларнинг кўпайиши натижасида Айдаркўл ва Арнасой тизимидаги кўлларининг қўшилиб кетиши ва Чордара сув омборидаги ортикча сувларнинг ташланиши ҳисобига юзага келди. Бу экотуристтик районнинг сув билан банд қисми 600 минг га. Майдон йилдан-йилга каттар мокда ва бу каттариш ҳам кўп ўтмасдан ўзининг салбий оқибатларини ўзбекистонликларнинг олдига кўндаланг қилиб қўяди. Ҳозирда бу сув ҳавзаларидан баликчилик ва халқаро миқёсда кишловчи қушларнинг муҳофазаси мақсадларида фойдаланилмоқда. Бу жойда экотуристтик инфратузилма лар яратилган ва маҳаллий, халқаро экотуристларни қабул қилиш бошланган.

Сирдарё экотуристтик райони асосан Сирдарёнинг ҳавзасини тўлиқ эгаллайди. Бу дарё ҳавзасида сақланиб қолинган тўқайзор ва камишзорларда асосан баликчилик, қисман шолічилик ва кишловчи қушлар экотуристтик объектлар бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, бу экотуристтик районда маҳаллий экосафари туристик маршрутларини ҳам ташкил қилишнинг катта имкониятлари бор.

Чичик-Оҳангарон экотуристтик районида Чотқол тоғ-ўрмон Биосфера табиат кўрикхонаси ва Уғом-Чотқол миллий паркиннинг ҳудудлари жойлашган. Бу иккала муҳим экотуристтик объектларнинг тавсифлари келтирилди. Бу экотуристтик районнинг

худудларида экотуристтик инфратузилмалар яратишнинг халқаро талаблари даражаларидаги иншоотлари қурилмоқда ва маҳаллий, халқаро экотуристларни қабул қилиш бошланган.

Фарғона экотуристтик районининг майдони бутун Фарғона водийсининг худудларини қамраб олади. Бу водий табиатининг бетакрорлиги, мафтункорлиги ва турли-туманлиги қадимдан дунёга маълум. Аслида, инсоният тараққиётининг энг чўккиларига асос солган Буюк ипак йўлининг очилиши ҳам ана шу Фарғонамизнинг табиати ва унинг меҳнаткаш, ижодкор халқи бўлган. Бу экотуристтик районда экологик туризмни ҳам ва туризмдаги барча турларни ҳам ривожлантиришнинг жуда катта салоҳиятлари ва имкониятлари бор.

Юкоридагилардан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш учун шарт-шароитлар етарли, имкониятлар жуда катта. Экотурларни йилнинг барча фаслларида ўтказиш ва уни тарихий, диний, рекреация туризмлари билан қўшиб олиб бориш мумкин.

Экотуристтик районларида экотуризмни ривожлантиришдаги вазифалар. Ўзбекистоннинг экотуристтик районлари харитасининг ишлаб чиқилиши ҳам мамлакатимизда экотуризмни ривожлантиришдаги жиддий тадқиқотлардан ҳисобланади. Шу билан бирга бу экотуристтик районларда экотуризмни ривожлантиришда қуйидаги муаммо ва масалаларни ҳал қилишга тўғри келади:

1. Экотуристтик райондаги экотуризм ресурсларидан экотуризмни ривожлантиришда фойдаланишнинг ҳукукий-мъёрларини ишлаб чиқиш;

2. Экотуристтик районда туризмда фойдаланиш мумкин бўлган барча ресурсларнинг рўйхатини тузиш ва таъриф-тавсифларини тайёрлаш;

3. Экотуристтик райондаги экотуризм ресурсларининг рўйхатини тузиш ва таъриф-тавсифларини тайёрлаш;

4. Экотуристтик районда экотуризмни ривожлантириш йўналишларини, имкониятларини, илмий, амалий ва ташкилий жиҳатлардан ишлаб чиқиш;

5. Экотуристтик районнинг экотуристтик ресурслари рекламаларини ишлаб чиқиш;

6. Экотуристик райондаги экотуризм ресурсларига экотурист-тик экскурсия ва экотуристик маршрутлар ишлаб чиқиш;

7. Экотуристик районда экотуризмни ривожлантиришнинг ташкилий, экологик ва иқтисодий тизимларини ишлаб чиқиш;

8. Экотуристик районда аҳолини экотуризм соҳасига тайёр-лашда бепул ўқитиш ва экотуризм тадбиркорлиги марказларини ташкил қилиш;

9. Экотуристик районда экотуризмни ривожлантиришнинг ҳудудий дастурлари ва стратегик режаларини ишлаб чиқиш;

10. Экотуристик районлардаги экотуризм ресурсларида (объектларида) экотуристик инфратузилмалар яратишга киришиш;

11. Республикамиздаги вилоятлар ўзларининг ижтимоий ва иқтисодий ривожлантириш дастурларига экотуризмни ривожлан-тириш дастурларини ҳам қўшиши.

Ўзбекистоннинг экотуристик районларида экотуризмни ри-вожлантиришни туризмда қисқа муддатларда ҳал қилинадиган ма-салалар қаторига киритиб бўлмайди. Чунки, юқорида келтирилган вазифалар мукамал илмий тадқиқотларни ўтказишни ва ташкилий-иқтисодий тизимларни ишлаб чиқишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам экотуризм мутахассислари дастлабки босқичда мамлакатимизнинг вилоятларида экотуризмни ривожлантириш му-аммоларини ўрганишни бошлашлари лозим бўлади. Бу йўналишда дастлабки натижалар юзага(Навоий вилояти бўйича) чиқди⁸⁴.

Фикримизча, дастлаб вилоятлардаги асосий экотуристик ресурсларнинг рўйхатини тузиш ва бу экотуристик ресурслардан фойдаланишни экотуристик районларда амалга ошириш тўғридек бўлмоқда. Чунки, ҳозирги илмий манбалар бўйича қайд қилинган ишларни қисқа муддатларда бажариш мумкин. Ушбу масалани Жиззах вилояти мисолида кўриб чиққанимизда қуйидагилар келиб чиқади.

Ўзбекистоннинг экотуристик районларининг жойлашиши ва ҳуддуларига назар солсак Жиззах вилояти ҳуддулари 4 та экоту-ристик районга киритилган: VII–Айдаркўл, VIII–Сирдарё, V–Нурота ва XI– Туркистон. Вилоятдаги экотуристик ресурслари-

⁸⁴ Исломова Р.А., Экологик туризмни ривожлантириш муаммолари. Тошкент «Иқтисодиёт», 2014, 131 б.

нинг мамлакатимиз даражасида бундай бўлиши ҳам вилоят табиатининг бир-биридан фарқ қилувчи, жозибадор экотуристтик ресурсларга бойлиги билан белгиланади.

Жиззах вилоятидаги экологик ресурсларни ўрганишимиз натижасида ва халқаро экотуризм бозоридаги экотуристтик талабларни, экотуристтик маҳсулотлар, экотуристтик хизматларга бўлган эҳтиёжларни эътиборга олсак, вилоятдаги экотуристтик рекреация туризми ресурслари қуйидагича таърифланиши мумкин:

1. «Зомин» давлат миллий боғи.
2. «Зомин» давлат тоғ-ўрмон қўриқхонаси.
3. «Нурота» давлат тоғ-ўрмон қўриқхонаси.
4. «Арнасой» давлат табиат буюртмахонаси.
5. Туркистон тизмали тоғлари шимолий ён-бағридаги арчазор ўрмонлари;
6. Молгузар тоғ тизмаларидаги сийрак арчазор ўрмонлари билан боғлиқ табиат ландшафтлари;
7. Нурота тоғ тизмаларидаги арчазор, ёнғокзор ўрмонлари;
8. Зомин тоғларидаги арчазор ўрмонлари;
9. Бахмал тоғларидаги арчазор ўрмонлари;
10. Фориш тоғлари табиат ландшафтлари;
11. Қўйтош тоғларидаги сийрак ўрмон ландшафтлари, тош ҳайкаллар ва қоятошлардаги қадимий расмлар.
12. Санзор дарёси сув ҳавзаси;
13. Зоминсув дарёси сув ҳавзаси;
14. Жиззах сув омбори ҳавзаси.
15. Арнасой кўли сув ҳавзаси.
16. Ҳайдаркўл сув ҳавзаси.

Вилоятдаги экотуристтик-рекреацион ресурслар ички ва ташқи экотуризмни ривожлантиришда юқори даражадаги хилма-хиллиги ва жозибадорлиги билан республикадаги бошқа экотуризм ресурсларидан алоҳида ажралиб туради. Ушбу экотуристтик ресурслардан алоҳида-алоҳида ҳам фойдаланиш мумкин. Ҳозирча республикада туризмида туристик ресурслардан қайд қилинган индивидуал йўналишда фойдаланилмоқда (Масалан, тарихий ёки зиёрат туризми ресурслари каби). Халқаро ёки ички туризми ривожланган давлатларда эса туристик ресурслардан мажмуали усуллардан фойдаланиш жуда ривожланган.

Бу ҳолатнинг асосий сабаби биринчидан, Ўзбекистонда ҳали мажмуали турни, мажмуали турмахсулотларни ишлаб чиқарувчи малакали туropolерa торларнинг жуда камлиги ҳисобланади. Иккинчидан, туropolераторларимиз республикамизнинг табиий географиясини, табиий минтақаларнинг биологик хилма-хиллик ресурсларини яхши билишмайди. Учинчидан, вилоятлардаги туристик ресурсларнинг районлаштирилмаганлигидир. Шу сабабли туropolерa торлар туристик ресурсларнинг умумий рўйхати билангина ишлашади, ёки вилоятларда фақат анча оммавийлашган туристик объектларгагина турмахсулот, туристик маршрутлар ишлаб чиқишмоқда.

Ички туризмда ҳам, айниқса, халқаро туризмда бундай, яъни ҳар бир туристик объектдан индивидуал усулда фойдаланиш давридан ўтдик. Бу даврнинг туристик маҳсулоти эскирди. Ҳозир халқаро туризмни ривожлан тириш учун янги ва фақат янги туристик маҳсулотлар ишлаб чиқишимиз талаб қилинмоқда.

Туристтик ресурслардан мажмуали фойдаланишнинг мазмуни шундаки, тажрибали туropolератор бир туристик объектни кўришга келган турист ёки туристларни кўшни туристик объект ёки туристик ҳудудга кизиштиришнинг уддасидан чиқиши лозим. Европа, Америка ва Хитой давлатларидаги туropolераторлар шу усулда ишлашади. Шунинг учун ҳам биз вилоятдаги экотуристтик-рекреацион ресурслардан туризмда фойдаланиши учун бу ресурсларни вилоят бўйича районлаштириш бугунги туризм ривожининг долзарб талабларидан деб ҳисоблаймиз.

Туристтик районлаштиришда кўплаб-тадқиқотчилар ҳудудларнинг туризмга яроклилиги, туристик ресурсларнинг жозибadorлигини асос қилиб туризм тизимини ҳудудий ва минтақавий лойиҳалаштиришни таклиф қилишган. Туристтик ҳудудий бирликларда районлаштирилганда таҳлил объекти қилиб (асос қилиб) географик жойлашишни, табиий шароитини, биологик ресурсларини, этник, маданий ва тарихий ва тарихий маданий ресурсларини (архитектура обидалари, ўзига хос анъанавий маданияти, музейлари, маданий марказлари), туризм индустриясининг маданий-техник ресурсларини, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ва замонавий экологик ҳолатига баҳони, экологик ижтимоий-иқтисодий башоратларни асос қилиб олади.

Биз ҳам Жиззах вилоятидаги экологик-рекреацион ресурслардан экотуризм-рекреацияни ривожлантириш учун районлаштириш тадқиқотларимизда юқоридаги муаллифлар таклиф қилган ижтимоий-иқтисодий ва замонавий экологик ҳолатга баҳо мезонларидан фойдаландик. Экотуристик районларни номлашдаги ном ушбу райондаги асосий бойликларни билдириб туриши асос қилиб олинди. Экотуристик район таркибига кирувчи экотуристик ҳудудларнинг бири-бирини экотуристик ресурслар билан тўлдириб бориши ёки кескин бошқача экотуристик жозибадор бўлишига эътибор берилди.

Яна бир муҳими экотуристик район ичидаги экотуристик ҳудудлар бир-бирига чегарадошлиги, бир экотуристик ҳудуддан иккинчи бир экотуристик ҳудудга ўтиши мумкинлиги ҳам ҳисобга олинди. Шунинг учун ҳам, бизнинг ҳулосаларимиз бўйича бир экотуристик район ичидаги экотуристик ҳудудлардан мажмуали фойдаланиш имкониятлари юқори даражада бўлади (масалан, ўрмонлардан сув ҳавзаларига, улардан ижтимоий-маданий ресурсларга ва бошқ). Вилоятда экологик ва рекреация туризмини ривожлантириш учун экологик-рекреация ресурсларини қуйидагича районлаштириш тавсия қилинади:

I. Туркистон тоғ тизмаларининг арчазор ўрмонлари ва биологик ресурслари экотуристик райони:

- 1.1. Зомин давлат миллий боғи.*
- 1.2. Зомин давлат табиат қўриқхонаси.*
- 1.3. Зомин тоғлари арчазор ўрмонлари табиати ландшафтлари.*
- 1.4. Зоминсув дарёси ҳавзаси.*

II. Молгузар тоғ тизмаларидаги арчазор ўрмонлари билан боғлиқ табиат ландшафтлари экотуристик райони:

- 2.1. Бахмал тоғлари арчазор ўрмонлари табиат ландшафтлари;*
- 2.2. Сангзор дарёси ҳавзаси;*
- 2.3. Ойқор тоғи арчазор ўрмонлари табиати биохилма-хиллиги ландшафтлари;*

III. Жиззах сув омбори хавзаси экотуристик райони:

3.1. *Жиззах шаҳридаги экологик, ижтимоий-маданий ресурслари.*

3.2. *Жиззах шаҳри атрофидаги агротуризм ва маданий ландшафтлар.*

IV. Мирзачўл текисликлари ва шимолдаги қумли чўл табиати экотуристик райони:

4.1. *Агроландшафтлардаги миллий деҳқончилик.*

4.2. *Арнасой давлат буюртмахонаси (заказник) биологик ресурслари.*

4.3. *Қумли чўл табиати ландшафтлари.*

V. Ҳайдаркўл сув хавзаси ва Арнасой кўли сув хавзаси экотуристик райони.

VI. Нурота тоғ тизмаларининг шимолӣ-ғарбий қисмидаги тоғ ўрмонлари, табиӣ ёнғоқзорлар ландшафтлари экотуристик райони:

6.1. *Нурота давлат табиат қўриқхонаси.*

5.2. *Фориш тоғлари табиӣ ландшафтлари.*

5.3. *Қўйтош тоғларидаги табиӣ тош шакллари ва қоятошлардаги қадимӣ расмлар.*

Юқорида келтирилган маълумотлар, тадқиқотлар натижаларидан маълум бўладики, вилоятда экотуризм ресурслари салоҳияти жуда катта ва бу туризм турини ривожлантириш имкониятлари ҳам мавжуд. Шу сабабли вилоятда экотуризмни ривожлантиришда туристик талаб+туристик таклиф+туристик истеъмол муаммоларининг ечимини ишлаб чиқиш талаб қилинади. Иккинчидан, вилоятнинг табиӣ иқлим ресурсларини, биологик-хилма-хилликни бетакрор табиат ландшафтларини экотуризмнинг нодир, мўжизавий, маънавий бойликлар деб тушуниш ва билиш муҳитини яратиш лозим бўлади. Вилоятдаги экотуристик ресурсларнинг асосий рўйхати тузилиб бу экотуристик ресурслар районлаштирилгандан кейин режада турган навбатдаги вазифага ўтиш мумкин.

Таянч сўзлар ва иборалар: районлаштириш, туризм географияси, минтақавий туризм, туристик марказлар, табиӣ ландшафтлар, экотуристик район, экотуристик тадбиркорлик, мўжиза, биологик хилма-хиллик.

Мавзуни ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Ўзбекистонни экотуристтик районлаштиришда туризм географиясининг районлаштириш бўйича қандай долзарб вазифаларни ҳал қилиш керак?

2. Ўзбекистонни экотуристтик районлаштиришда қандай таклифларингиз бор?

3. Ўзбекистоннинг экотуристтик районлари нималарга асосланиб ишлаб чиқилган?

4. Сиз яшаётган манзил қайси экотуристтик районга киради ва бу райондаги экотуристтик ресурслардан экотуризмни ривожлантиришда нималарга эътибор бериш керак?

5. Ўзбекистоннинг қайси экотуристтик районларида экотуризмнинг асосий ресурслари жойлашган?

6. Ўзбекистоннинг экотуристтик районларини ўрганинг ва амалий дарсларда презентацияли маъруза қилинг.

7. Ўзбекистоннинг экотуристтик районларидаги асосий экотуристтик ресурслар бўйича кўргазмали материаллар тайёрланг.

8. Ўзингиз яшаб турган экотуристтик районда экотуризмни ривожлантириш бўйича таклифлар ишлаб чиқинг.

9. Ўзбекистонни экотуристтик районлаштиришга тавсиялар тайёрланг.

10. Заравшон экотуристтик райони мавзусида давра суҳбати учун маъруза тайёрланг.

Эмблемани тўлиқ таърифланг ва амалий машғулотда тушунтириб беринг

14-мавзу. Экологик туризмнинг табиатга таъсири

Режа:

14.1. Экотуризмнинг табиатга тўғридан-тўғри таъсири.

14.2. Экотуризмнинг табиатга ёнлама таъсири.

14.1. Экотуризмнинг табиатга тўғридан-тўғри таъсири

Экотуризмнинг табиатга таъсири йўналишида мамлакатимиз экотуризмизда илмий-тадқиқотлар бошланган эмас. Умуман эко-туризм ҳақидаги илмий-тадқиқотларнинг аксарият қисмини россиялик олимларнинг илмий адабиётларидан ўрганаёلمиз ва ҳозирча экотуризмда қуруқ, илмий-амалий, тажрибавий жиҳатлардан асосланмаган тавсияларни ёзмоқдамиз. Лекин, Россиядаги экотуризмнинг дарғалари ҳам экотуризмнинг табиатга таъсирини илмий-амалий тажрибасиз, “шундай бўлса керак” маъносида ёзишмоқда^{85, 86, 87, 88}.

Биз ҳам бу илмий муҳитдан илмий тадқиқотларсиз чиқаолмаймиз. Шунинг учун ҳам бу мавзуда экотуризмнинг табиатга таъсирини асосан Россиялик мутахассисларнинг хулосалари бўйича келтирамиз. Илмий адабиётларда экотуризмнинг табиатга таъсирини изоҳлашни икки даврга бўлиш мумкин;

1. Ўтган асрнинг 70-йилларидан аср охиригача бўлган давр;
2. XX асрнинг ҳозирги даври.

Ўтган асрнинг 70-йилларидан аср охиригача бўлган даврда инсоният олдидаги глобал экологик инқирозларнинг олдини олишда экотуризмнинг аҳамиятини белгилашда ва экотуризмнинг принципларини ишлаб чиқишда асосан унинг табиатни муҳофаза қилишдаги ўрнига катта эътибор берилди. Шунинг учун ҳам экотуризмнинг табиатга салбий таъсирини тадқиқ қилиш ҳақидаги маълумотлар у давр адабиётларида деярли учрамайди. Бу ўша вақтдаги тўғри йўл эди.

⁸⁵ Дроздов А.В., Основы экологического туризма. Москва, Гардарики, 2005. 271 с.

⁸⁶ Сергеева Т.К. Экологический туризм. Москва, Финансы и статистика, 2004. 360 стр

⁸⁷ Храбовченко В.В., Экологический туризм, Москва, Финансы и статистика, 2003, 172 стр.

⁸⁸ Косолапов А.Б., Теория и практика экологического туризма, Москва, КНОРУС, 2005, 240 стр.

Чунки, экотуризмнинг асосий ресурслари ва объектлари “Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар”, “Миллий парклар” ва “Давлат табиат қўриқхона”лари бўлганлигидан экотуризмнинг табиатга салбий таъсирларини юзага чиқариш халқоро табиатни муҳофаза қилиш ташкилотларининг қаршилигига албатда дуч келиши мумкин бўларди. Шу билан бирга у даврларда илмий-техника тараққиёти табиат ва унинг ресурсларини емириб бораётган, табиатни муҳофаза қилишда давлатлар табиат қўриқхоналарини ва миллий паркларни ташкил қилишни кучайтирган вақтлар эди.

Экотуризмнинг табиат муҳофазасидаги ўрни ва аҳамияти дунё экологик туризмида дунё мамлакатларининг кўпчилигида амалий жиҳатлардан исботлангандан кейин (АҚШ, Канада, Австралия, Европа давлатлари, Африкада экотуризм ривожланган давлатлар, Ҳиндистон, Япония) асримиз бошланиш даврларига келиб экотуризмнинг табиатга салбий таъсирлари юзага чиқа бошлади. Бу ҳақда кўплаб мисолларни келтириш мумкин.

Ўтган асрнинг 70-80 йилларида иқтисодий ривожланган АҚШ, Канада ва Европа давлатларида оммавий туризм кучли ривожланиб борди. Туризм ва антропоген босимнинг табиатга салбий таъсири ҳақида биргина мисол келтирамиз. Масалан, 1973-1983 йилларда ана шундай таъсирлар натижасида Европа мамлакатлари бўйича дарё ва кўлларда туристик маршрутлар 40% га, денгиздаги маршрутлар-70% га қисқарди, табиий ўрмонларининг 60% и оммавий туризмдан зарар кўрди, пайхон қилинди.

АҚШнинг Балингер каньонида туристик транспорт оқимининг кучайиши ва туристик инфратузилмаларнинг марказлашуви натижасида атроф ҳудуд тупроқ қатламининг 86% и табиий унумдорлигини йўқотди. Шу йилларда АҚШнинг миллий паркларида, Альпда, Непал давлатидаги алпинизм туризми кучли ривожланган Эверест тоғи ён бағирларида, Жанубий Америкадаги машҳур Инклар сўкмоғида, Непалнинг Аннапурна тоғлари ён бағирларида туристик рекреацион емирилиш кучайиб кетди⁸⁹.

⁸⁹ .Сергеева Т.К., Экологический туризм. Москва, Финансы и статистика, 2004, 360 с.

Туризмдаги оммавий ва экологик ривожланишнинг табиатга ва унинг ресурсларига салбий таъсири ҳақидаги биринчи илмий мақола Ғарбий Германиялик Р.Юнкнинг- “1га чўмилиш жойида қанча туристлар бор” мавзусидаги мақоласи бўлиб қолди. Шундан кейин 1981–йилда Х.Вайснинг-“Швейцарияда ландшафтларнинг аста-секинлик билан емирилиши ва уларни қутқариш тадбирлари” мавзусидаги китоби нашр қилинди ва бошқ... Шундан кейин хориж экотуризмда экотуризмнинг табиатга салбий таъсири даражаларини ўрганишга қатъи эътибор берилди.

XX асрнинг ҳозирги даврдаги илмий адабиётларда экотуризмнинг табиатга таъсири ҳақида илмий-амалий тажриба ва қўлланмаларга асосланмаган хулосалар ёзила бошланди. Бу ҳақида юқорида тўхталдик. Масалан, Россиядаги экологик туризмнинг дарғалари бўлган Дроздов А.В., Сергеева Т.К., Храбовченко В.В., ва Косолапов А.Б. ларнинг туризмнинг табиатга таъсири ҳақидаги хулосалари бир хил маънода, яъни туризмнинг табиатга таъсири – а) тўғридан-тўғри; в) ёнлама (билвосита) юз беради.

Экотуризмнинг табиатга тўғридан-тўғри таъсири ҳақида жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Бу мисолларнинг барчасида экотуризмнинг нотўғри ташкил қилиниши ва экотуристлик фаолиятнинг назоратсиз ҳолатларида юз беради. Экотуризмда қўйидаги иккита ҳолат экотуризмни ривожлантирувчилар, экотуризмни тадқиқ қилувчилар учун жуда муҳим ҳисобланади;

1. Экотуризмнинг табиатни муҳофаза қилиши;
2. Табиатни экотуризмдан муҳофаза қилиш.

Экотуризмнинг асосий мақсади табиатни муҳофаза қилиш ҳисобланади. Экотуризмнинг жаҳонда шакллантирилиши дунёвий экологик инқирозлардан келиб чиққанлиги ҳам ўрганилди. Экотуризмнинг табиатга ҳар қандай таъсири экотуризмнинг ҳуқуқий меъёрлари ишлаб чиқилмаган ҳолатларда юз беради. Экотуризмнинг ҳуқуқий меъёрлари ишлаб чиқилмаган ҳолатларда экотуризмни ташкил қилиш ва экотуристлик фаолиятни назорат қилиш ҳам қийин кечади.

Табиатни экотуризмдан муҳофаза қилишда экотуристлик ресурслардан фойдаланиш юқламасини, яъни экотуристлик объектга бир кунда қанча экотуристни қўйиш чегарасини, меъёрини билиш лозим. Бу чегарадан, юқламадан ортиғи экотуристлик босим

дейилади. Экотуристик босим қанчалик ортса табиатга келтирилган зарар ошиб боради. Бундай ҳолатларда табиатдан экотуризмда фойдаланиш зарарли бўлиб чиқади.

Экотуризмнинг табиатга тўғридан-тўғри таъсири қуйидаги ҳолатларда юз беради;

- экотуристик меъёрдан ортик балиқ овлаш ва экотуристик меъёрдан ортик овчилик таъсирида ўсимлик ва ҳайвонларнинг кирилиши, табиий ҳудудлардаги қишлоқ хўжалик фаолияти натижасида табиий шароитларнинг бузилиши.

- ўсимликлар ва ҳайвонларнинг табиий ҳаётига аралашув-шовкин, уларни қўлдан озиклантириш, сунъий шароитларда кўпайтириш, доимо таъқиб қилиш, кузатиш, уяларини бузиш ва бошқ...;

- инсон келтирган озик-овқат чиқиндиларидан юқумли касалликларнинг келиб чиқиши, ўрмонларнинг кесилиши, тупроқ қатламида салбий ўзгаришларнинг ҳосил бўлиши.

14.2. Экотуризмнинг табиатга ёнлама таъсири

Экотуризмнинг табиатга ёнлама таъсирини инсониятнинг табиат ва унинг ресурсларидан нотўғри фойдаланиши-антропоген таъсирларининг барчасини мисол тариқасида келтирсак тўғри бўлади. Бундай таъсирлар ҳақида жуда кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Бу мисолларнинг умумий ҳолатларини қуйидагича тушунтириш мумкин:

- ҳайвонлар ва ўсимликлар табиий яшаш муҳитининг инсон фаолияти натижасида ўзгариши;

- географик табиий муҳит компонентларига глобал антропоген таъсир (сув юзалари ва тупроқнинг ифлосланиши, ўрмонларнинг кесилиши ва эрозиянинг кучайиши, иқлимнинг глобал ўзгариши, атмосферанинг ифлосланиши, дунё океанининг ифлосланиши ва бошқ...);

- ҳайвонларни сунъий шароитларда сақлаш, ҳайвон ва ўсимликларнинг табиий шароитдаги яшаш жараёнларига аралашуш ва бошқ...

- табиатга ўнганмас қирғин келтирувчи ҳарбий қуроолларни синаш,
- заҳарли кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш ва қўллаш.

*Жанубий Африкадаги (Кругер миллий парки)
ёввойи ҳайвонлар*

Эътибор қилсак, юқорида келтирилган “таъсирлар” ўтган асрнинг иккинчи ярмидаги инсоннинг илмий-техника тараққиётини ривожлантириши натижасида сайёрамиз “табиатини бўйсундириш” шиори билан эртанги кунини ўйламасдан, келажак авлодининг табиатдаги ризқи-насибасини еб қўйишини изоҳлаш деб баҳоласа хато бўлмайди.

Иккинчидан, “таъсирлар” ни ёзган муаллифлар табиатга эко-туризмнинг таъсирини эмас ва туризмнинг ҳам таъсирини эмас балки, табиатга инсониятнинг бутун цивилизацияси давридаги

очкўзлиги ва калтафаҳмлиги натижасида айниқса, ўтган арнинг иккинчи ярмидан то ҳозиргача давом этаётган табиатни бузиш, емириш, талаш ва қиришининг натижаларини изоҳлашган.

Экотуризмни ривожлантирар эканмиз унинг табиатга-в)-ёнлама (билвосита) таъсири бўлиши кутилмаган ҳодиса эмас. Бу таъсирларсиз экотуризмни ривожлантириб бўлмайди. Бу ерда асосий мулоҳаза табиатдаги экотуристтик сўқмоқлар, экотуристларнинг ножўя ҳаракатлари, қўриқланаётган ҳудудлардаги сўқмоқларда қисқа муддатли дам олиш инфратузилмалари, экотуристларнинг шовқини ва чиқиндилари ҳақида бормоқда^{90, 91, 92, 93}.

Экотуризмни ташкил қилишда экотуризмда лидер давлатларнинг “алоҳида муҳофазадаги табиий ҳудудлар”да экотуризмни ривожлантириш механизмла ридан фойдаланишимиз керак. Бу ҳақида 9-бобда ёзилди, фойдаланиш тизими чизма равишда келтирилди (ЭКОНЕТ).

Бу фойдаланиш тизимининг учинчи зонаси (*Буфер минтақалар (фойдаланишдан олинмаган, хўжалик фаолияти ва табиатдан рационал фойдаланишга рухсат берилган бўлиб табиатни тиклаш шароитлари ҳам яратилган*)да хўжалик фаолиятига рухсат берилган. Чунки, миллий парклар табиат қўриқхоналари ва алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг барчасида аҳоли (асосан қишлоқ аҳолиси) яшашади.

Мамлакатимиздаги Зомин ва Угом-Чотқол миллий паркларининг ҳудудларида ҳам кўплаб қишлоқлар бор. Бу қишлоқ аҳолиси ўтган вақт давомида миллий парк ва қўриқхоналардаги табиий ландшафтлардан фойдаланиш учун кўплаб сўқмоқлар яратишган. Миллий парк ва қўриқхоналардан экотуризмда фойдаланишда дастлаб ушбу сўқмоқлардан фойдаланиш мумкин. Иккинчидан, ҳайвонот олами ҳақидаги Африка, Америка, Ҳиндистон ёки Австралия давлатлари миллий паркларида олинган филмларни кўрсак йитқич ҳайвонларнинг экотуристлардан ҳайиқмаслигини томоша қиламиз (расмлар). Расмлардаги ҳайвонлар ёввойи табиатдаги энг ҳуркакларидан ҳисобланади.

⁹⁰ Дроздов А.В., Основы экологического туризма. Москва, Гардарики, 2005. 271 с.

⁹¹ Сергеева Т.К. Экологический туризм. Москва, Финансы и статистика, 2004. 360 с.

⁹² Храбовченко В.В., Экологический туризм, Москва, Финансы и статистика, 2003, 172 с.

⁹³ Косолапов А.Б., Теория и практика экологического туризма, Москва, КНОРУС, 2005, 240 с.

Лекин, экотуризмдаги маълум йиллардан кейин улар албатда инсонга ўрганишади (фақат экологик сўкмоқлар атрофида). Шунинг учун ҳам экотуризмнинг табиатга салбий таъсири (сўкмоқлар таъсирида ландшафтлар нинг емирилиши, ҳайвонотнинг, қушларнинг “қочиб” кетиши ва табиий яшаш муҳитининг ўзгариб кетиши ва бошқ.) ни ваҳима даражасига кўтариш керак эмас. Қайд қилинганларни илмий адабиётлар асосида олима Р.А. Исломова ҳам таъкидлайди⁹⁴(8-жадвал).

Жадвалда келтирилган маълумотлардан маълум бўладики, экотуризмнинг ривожланиши табиат муҳофазаси ва аҳолининг ижтимоий-иқтисодий яшаш даражаларини оширади ва табиатга, унинг ресурсларига минимал даражаларда салбий таъсир қилади. Ерларнинг эрозияга учраши, ҳайвонот оламининг “қочиб” кетиши, турларнинг яшаш тарзининг бузилиши ва бошқа салбий ўзгаришлар, сувларнинг булғаниши экотуризмнинг “Принциплари”, “Қоидалари” ва “Талаблари”га риоя қилинмаганда юз беради.

Р.А.Исломова экотуризм йўналишидаги монографиясида экотуризмни ривожлантиришдаги (Навойи вилоятида) кўплаб муаммолар аниқ белгиланган.

8-жадвал

**Экотуризмнинг туристик объектлар жойлашган табиий
худудларга ижобий ва салбий таъсири**

1. Янги иш ўринлари очилади, аҳолининг бир қисми иш билан таъминланади.	1. Туристларга йўлаклар ташкил қилинади ва уларнинг юриши оқибатида табиатнинг бир қисмида ўт-ўланлар нобуд бўлади.
2. Бандлик даражаси кўтарилади, ижтимоий барқарорлик таъминланади.	2. Йўл тушган ва чайла қуриб яшаган жойларда ернинг қаттиклашиши эвазига ер эрозияси вужудга келади.
3. Аҳолининг даромади ошади, яшаш даражаси яхшиланади.	3. Одамларнинг шовқинидан ҳайвонот оламида безовталиқ

⁹⁴ . Исломова Р.А., Экологик туризмни ривожлантириш муаммолари. –Т.:, 2014, 130 б.

	пайдо бўлади ва уларнинг бошқа жойга кўчиши рўй бериши натижасида экологик вазият бузилади.
4. Қишлоқ аҳолисининг маданий савияси кўтарилади.	4. Қишлоқларда ичимлик суви асосан оқар сув бўлганлиги туфайли, унда чўмилиш натижасида сув булғанади.
5. Қишлоқда туристларнинг талабидан келиб чиққан ҳолда турли хизмат кўрсатиш шакллари кўпаяди.	5. Сувга чўмилиш натижасида ундаги баликларнинг бошқа томонга кўчиши, уларни овлаш натижасида турларнинг камайиши рўй беради.
6. Спорт турлари ривожланади, қишлоқ аҳолисининг қам спортга қизиқиши ортади, бунинг учун тегишли имкониятлар яратилади.	6. Ноконуний ов қилиш натижасида ёввойи ҳайвонлар ва қушларнинг турлари камайиши, бошқа жойга кўчиши рўй беради.
7. Тоғ жойларда альпинизмнинг тараққий этиши кузатилади, табиатдан самарали фойдаланиш йўлга қўйилади.	7. Ҳайвонларни расмга тушириш, уларга овқат бериш натижасида, уларнинг яшаш тарзи ўзгаради, турли касалликларга чалинади, турларининг бузилиши рўй беради.
8. Экологик туризмни ташкил қилиш бўйича тажриба орттирилади, туризмни ривожлантиришнинг ички имеониятлари ишга солинади.	8. Турли мамлакатлардан хорижий меҳмонларнинг ташрифи натижасида юқумли касалликларнинг тарқалиш хавфи пайдо бўлади.

Хулоса шундан иборатки, экотуризмнинг табиатга салбий таъсири ва унинг даражалари, кўрсаткичлари Россияда ва Марказий Осиё давлатларида илмий-амалий жиҳатлардан ўрганилган эмас.

Экотуризмда экотуризмни ташкил қилувчилар ва экотуристлар экотуризмнинг халқаро принципларини ҳамда, ҳукукий меъёрларини ўргансалар ва унга амал қилсалар, экотуризмда

табиатдан фойдаланишнинг қонун-қоидалари даражасидаги экологик мониторинг ташкил қилинса ва доимий экологик мониторингни олиб борилса “Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар”дан экотуризмда фойдаланиш инсониятга ва табиат муҳофазасига фақат ижобий “таъсир” қилади.

Фикримизча, экотуризмда табиатга салбий таъсирнинг олдини олишда аҳолида ва экотуристларда, экотуристик билим, экотуристик маданиятни шакллантиришда “табиатга ачиниш ҳис-туйғуларини ҳосил қилиш лозим” деган хулосалар тўғридек бўлмоқда.

Юқорида келтирилган мавзуларда экотуризмни ривожлантириш моделларини ишлаб чиққан Европа давлатларида болаларни бошланғич мактабларда “Ўлкашунослик” ва “Табиатшунослик” фанларини кучли талаб билан ўқитилишини келтирган эдик. Кўп йиллик кузатишлардан маълум бўлмоқдаки, уйда хонаки гулларни ўстирувчи, болалигидан қандайдир ҳайвон турига ёки қуш турига қизиқувчи талабалар “экология” ва “табиатни муҳофаза қилиш” фанларидан “аъло” баҳоларга ўқишади. Шу лўқтаи-назардан кўп йиллик кузатувларимиз натижасида инсониятнинг табиатдаги турларни бутунлай, аёвсиз қириб бораётганлиги, айбдор эканлиги ҳақида тўплаган маълумотлардан баъзи бирларини кириш сўзи билан келтирамиз⁹⁵.

Ҳайвонот олами нақадар бой ва ранг-баранг. Олам яратилгандан буён неча-неча жонзод тури қирилиб кетди, айримларини асраб-авайлаб сақлаб қолиш имкони бўлган бўлса айримлари афсуски, китоблару, эртақларда қолиб кетди, холос. Эволюция жараёнида бир хил турларнинг йўқ бўлиб кетиши ёки янги турларнинг юзага келиши, табиат ривожига қонуний бир ҳол. Турларнинг бу хилдаги йўқолиши, иқлим, табиий ландшафт ўзгаришлари жараёнида рўй берадиган табиий сабаблардан бири. Бу сабаблар таъсирида ердаги жуда кўп ҳайвон турларининг йўқ бўлиб кетишида инсоннинг айби йўқ.

Эволюция даври жуда секин ўтувчи жараёндир. Эколог Д.Фишернинг ҳисоби бўйича ерда инсон пайдо бўлгунга қадар

⁹⁵ . Ҳайитбоев Р., Ҳайитбоев К., Музейларда қолган ҳайвонот. Самарқанд., 2016, 76 б.

қушларнинг ерда ўртача яшовчанлиги 2 млн. йил, сут эмизувчиларники 600 минг йил бўлган. Ҳар ҳолда бу манбаалар ҳам ҳисобкитоблар маҳсулидир. Инсон бундан 250 минг йил олдинги палеолит давридаёқ, олов ва ҳар хил асбоблар билан қуролланган вақтиданок, ҳайвонот дунёсига сезиларли таъсир кўрсата бошлаган.

Дастлаб йирик ҳайвонлар фақат йирик бўлганлигидан овқат ва кийим учун доимий равишда овланган. Масалан, Европада инсон бундан 100 минг йил олдин ўрмон филлари, ўрмон каркидонлари, улкан буғулар ва мамонтларни кириб битиришган. Америкада эса бундан 3 минг йил олдин мастодонт, улкан лама, қоратишли мушук, оғирлиги 20 кг гача келадиган йиртқич қуш-тераторн йўқ қилинган. Янги Зеландияда бундан 1000 йил олдин улкан моа қушларининг 20 хили кирилган.

Ўтмишда йўқотилган ҳайвонот турлари ҳақида аниқ маълумотларнинг йўқлиги, тўлиқ эмаслигидан кўп ҳолларда йўқолиб кетган ҳайвонлар ҳақидаги тасаввурлар янглиш бўлаётганлиги ҳам табиий ҳолдир. Чунки, эрамининг 1600 йилигача ҳайвон ёки қушлар, ёки умуман ҳайвонларнинг териси, суяклари, кўриниши ва бошқа аъзоларини ёзиб қолдириш, таърифлаш, таснифлаш ва уларга ном бериш ҳақида тўлиқ маълумотлар йўқ. Бу маълумотларни сурункали йиғиш 1600 йилдан бошланган. Шунинг учун ҳам 1600 йилдан бошлаб маълум тур ҳайвон ёки қуш ҳақида ёзиш, уларнинг сонини, ҳаётини кузатиб бориш ҳақидаги маълумотларнинг тўғрилигига ишониш мумкин. Шу билан бирга, турларнинг йўқолишида инсоннинг айби ёки айбсизлиги ҳақида ҳам аниқ хулосаларга келиш мумкин.

Табиатни ва табиий ресурсларни қўриқлаш халқаро иттифокининг маълумотлари бўйича 1600 йилдан ҳозиргача қушларнинг 94 тури (1,09%) ва сут эмизувчиларнинг 63 тури (1,48%) қирилиб, йўқ бўлиб кетган. Кейинги маълумотлар бўйича бизнинг эраминда (2000 йил даврида) 106 тур сут эмизувчилар абадий йўқотилди. Ўтган 1800 йилда 33 тур сут эмизувчилар йўқотилган бўлса, ҳудди шунча тур кейинги 100 йилда, 40 тур кейинги 50 йилда абадий йўқ қилинди. Сайёраминда бугунга келиб қушларнинг 1211 тури (шундан 119 тури Бразилияда, 117 тури

Индонезияда яшайди), сут эмизувчиларнинг 120 тури абадий йўқотилиш хавфи остида турибди.

Фишер Д. маълумотлари бўйича, йўқ қилинган қушларнинг 75%и ва сут эмизувчиларнинг 86%и бевосита инсоният айби билан кириб юборилган⁹⁶.

Яна ҳам муҳимроғи, маълум ҳудудларда, мамлакатларда йўқ қилинаётган ҳайвонларнинг жаҳон бўйича рўйхатга олинаётганлиги ўша мамлакатларда яшаётган аҳолининг, миллатларнинг ўз табиатини асраши, муҳофаза қилишида экологик маданият ва экологик саводхонлик мезонларининг қай даражада эканлигидан ахборот беради.

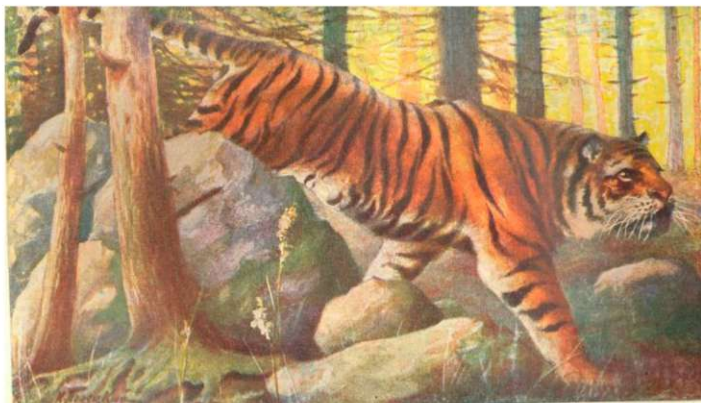
Ҳозирги даврда “Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи”нинг хулосалари бўйича қайси бир давлатда эндемик бўлган ҳайвон ёки ўсимлик турининг абадий йўқ қилиниши ўша давлатда яшаётган халқларнинг экологик билими ва маданиятининг пастлиги, табиатини муҳофаза қилиш ва сақлашдаги лоқайдлигини билдиради.

Турон йўлбарси

Сайёрамизда йўлбарслар яшаш табиий шароитидаги ранги, ўлчамига қараб 8 кичик кенжа турга бўлинади. Ер юзиде яшаётган йўлбарслар учун яшаш шароити йилдан-йилга оғирлашаётган, сонлари камаяётган бўлса ҳам ҳар ҳолда бор (Амур йўлбарси, Африка йўлбарси, Ҳинд йўлбарси, Бенгал йўлбарси, Суматра йўлбарси, Россиядаги йўлбарслар ва бошқ...). Йўлбарслар ичида бутунлай йўқ қилингани Турон йўлбарсидир.

Турон йўлбарси ватанимизда ҳам яшаганидан ва Турон номида бўлгани учун ҳам бу йўлбарс тақдирига биров кенгрок тўхталиш зарурати бор. Турон йўлбарсининг ареали бошқа йўлбарсларга караганда жуда катта ҳудудларни—Шимолий-шарқий Туркия, Ироқ, Эрон, Кавказ орти, Афғонистон, Ўрта Осиё давлатлари, Қозоғистон, Хитойнинг Шимолий-Ғарбидан то Тарим дарёси ҳавзаси ва Лобнар кўли майдонларини эгаллаган.

⁹⁶. Флинт В.Е. Мы должны их спасти, Москва 1982. 112 с.

Турон йўлбарси

«Қандай қилиб Марказий Осиёдаги жуда кучли йиртқич, тирикчилик муҳитига яхши мослашган ҳайвон Ер юзидан изсиз йўқолиб кетган? Бунинг сабаби инсонларнинг ўринсиз ваҳимаси, очкўзлиги ва лоқайдлигидир».

«Ушбу гаройиб кучли йиртқични тириклайин кўриши умидидан ажралиш қандай ачинарли ҳол! Рус ўрмонларини қўнгир айиқсиз, Амазонка чангалзорларини ягуарсиз тасаввур қилаолмаймиз, худди шу каби Амударё соҳиллардаги тўқайларда бундан буён турон йўлбарсининг ҳайбатли қичқириги янграмайди деган ҳақиқат чуқур ўйлантиради».

«Озиқланиш пирамидасининг чўққисида бўлган йирик йиртқич-турон йўлбарси кўп жиҳатдан экотизим тузилишини назорат қилиб турар эди. Тўқайларда унинг мавжудлигининг ўзигина ҳайвонларда алоҳида эҳтиёткорлик ва тирикчиликга мослашиш кўникмаларини ривожлантирар эди».

“Табиатга меҳр қўйган кишилар учун турон йўлбарси ҳали-ҳануз тўқайларда ва қалин қамишзорларда кўзга кўринмай кезиб юргандек! Бадай-тўқай соҳилларида учиб юрган унинг руҳи тўқайларда ҳозирда яшаётган хилма-хил жониворларни асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш зарурлигини эслатиб турсин”

(Бадай-тўқай кўрикхонсининг 35 йиллигига бағишланган маълумотлардан).

Ўрта асрларда (X-XII) Турон йўлбарслари шарқий Кавказ ортида муқим яшаган. XIX асрга келиб, улар фақат Ленкоран паст текислигида учрагани манбаалардан маълум. Бу ерда ўтган асрда қиш ва куз ойлари ҳар йили 20 тагача Турон йўлбарси овланган.

Шаркий Грузияда 1922 й., Арманистонда 1948 йил, атроф жойлардаги охирги турон йўлбарси 1951 йилларда ўлдирилган.

Ленкорандан кетган йўлбарслар ўтган асримизнинг 50-йилларида Эронга ўтади. Лекин улар бу ерда ҳам овчиларга дуч келади. 1950 йилдан 1966 йилгача Эронда 10 та йўлбарс ўлдирилган. 1961, 1963 ва 1966 йилларда биттадан йўлбарс қўлга туширилган. Шундан кейин Кавказ ортида ҳам Ленкоранда ҳам йўлбарс учрамаган.

Туркия ва Ироқда турон йўлбарси XIX аср охирида йўқолган. Эроннинг Горган вилоятида ўтган асрнинг 30 йилларида 100 лаб турон йўлбарслари яшаган. 1950-йилларда йўлбарс ови жуда кучайиб кетиши натижсида Горганнинг охирги йўлбарси 1958-йилда отилган.

Афғонистоннинг тўқайларида ҳам 50 йилларда турон йўлбарсини кўриш оддий ҳол бўлган. Немис олими И.Нитхаммер маълумоти бўйича Афғонистондаги охирги йўлбарслар 1963 йили йўқ қилинган. Лекин 70 йилларда ҳам Афғонистон тўқайларида йўлбарслар яшагани ҳақида маълумот бор. Жунғорияда ва Лобнор кўли атрофидаги турон йўлбарслари ҳам 50 йиллар орасида йўқ қилинган.

Марказий Осиёда турон йўлбарслари яшаш ҳудудлари бўйича алоҳида-алоҳида яшашган. Туркменистоннинг Жанубий ғарбида турон йўлбарси Атрек дарёси ҳавзасида кўплаб учраган, охиргиси Атрекнинг ирмоғи бўлган Сумбара дарёси атрофида 1954 йили ўлдирилган. Зоолог Ю.Горелов маълумоти бўйича 1964 йили Каракали туманида йўлбарс пайдо бўлган. Якка бу йўлбарс Ҳазардоғда бир ой туриб Эронга ўтиб кетган. Бу йўлбарс бир ойдан кейин музейлар учун отиб олинган.

Туркменистоннинг шаркида турон йўлбарсини 1890 йилларда кўришган. Худди шу йилларда Мурғоб ва Кушка турон йўлбарслари ҳаётига ҳам нуқта қўйилди. Буюк Турон табиатининг ғурури бўлган ушбу ғаройиб ҳайвонни йўқ қилиш учун уруш олиб борилган, бунда ҳатто ҳарбий қисмлар ҳам иштирок этган. Масалан, 1883 йилнинг 23 - феввалида маҳаллий аҳолининг «илтимосига» кўра келгинди ҳарбийлар Тошкент ва Чиноз оралиғида пайдо бўлган йўлбарсларни қамал қилиб отиб ташлаган. Бундай

ишларни бажариш учун 12-Туркистон мунтазам баталионига буйрук берилган.

Ўзбекистонда турон йўлбарслари Амударёнинг бутун ҳавзаси бўйлаб яшаган. Нукус атрофларидаги охирги йўлбарс 1938 йили отиб олинган Амударё дельтасида бу вақтда 12-15 та йўлбарс яшаган. Бу ерда охирги турон йўлбарсини Амударё портидаги ҳарбийлар 1947 йили ўлдиришган. Лекин 1955, 1963 ва 1968 йилларда якка йўлбарсни кўришган.

1938 йилда Сурхондарё, Афғонистон, Туркменистон ва Ўзбекистондаги қолган турон йўлбарсларининг тўпланишини ҳисобга олиб улар ўтмишда ғуж яшаган жойи – Тожикистон тоғларидаги овлок «Йўлбарс дара»си кўрикхонага айлантирилди. Кўп вақт ўтмай турон йўлбарси бу ерда 15 бошга етди. Лекин Ватан урушидан кейинги йиллар охирида кўрикхонада 5 та йўлбарс рўйхатга олинди. 1953-йили йўлбарсни охирги марта кўришди. Аммо кейинчалик (1955, 1957, 1959, 1960, 1962, 1964, 1967) ҳам якка дайдиб юрган йўлбарсни кўришгани ҳақида маълумотлар бор. Шу йиллардан кейин ҳеч ким турон йўлбарсини кўргани йўқ. Турон йўлбарсини охирги марта 1967 йили кўрикхона атрофида кўришган. Дунёнинг ҳайвонот боғларида ҳам бирорта турон йўлбарси қолмаган. Гамбургдаги ҳайвонот боғидаги турон йўлбарси 1959 йилгача яшаган.

Манбаларга бўйича XIX асрда Эрон, Афғонистон, Кавказorti, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда 10 минг турон йўлбарси бўлган. Инсон билан бўлган 60-70 йиллик «ғирром уруш»да турон йўлбарси енгилган ва бутунлай йўқ қилинган. Буюк Турон табиатининг ғурури бўлган турон йўлбарсининг 2 та тулушлари ҳозир Самарқанд давлат университетидаги биология факультетининг музейида сақланмоқда.

Бизнинг ҳозирги вазифамиз турон йўлбарси ҳақидаги барча маълумотларни тўплаб фильм яратишимиз ва таълим тизимида она табиат бойликларини муҳофаза қилиш йўналишидаги тарбияташвиқот тадбирларида фойдаланишимиз керак.

Сайёҳ каптарлар

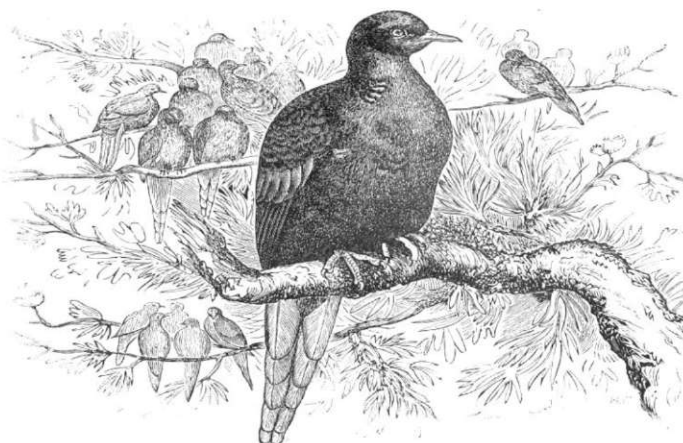
Тирик ҳайвонлардан қай бирининг руҳи танасини тарк этар экан, осмон ва замин бу каби ҳодисанинг гувоҳи бўлиши учун коинотда қайта, янгидан пайдо бўлиши зарур бўлади.

Уиълям Боб

Америкага дастлаб кўчиб келганлар бу кушни оддий ёки ўрмон каптари деб аташган. Наррагонлик хиндулар доимо кўчиб юрадиган бу кушга «мускован»-дайди, изғувчи номини беришган. Шунинг учун ҳам унинг илмий номи – *Ectopisetus migratorius* – «странствующий» – саёҳ, келиб-кетувчи каптарлар бўлиб қолган.

Саёҳ каптарлар кўплиги жихатидан гўёки битмас–туганмас эди. Бу кушнинг кўплигини океanning томчиларига, барханларнинг кумларига таққослашарди. Сайёҳ каптарларнинг улкан галалари ҳавога кўтарилганда куёшни беркитар, тез учганлигидан гала орқасидан кучли шамол кўтариларди. Сайёҳ каптарлар галасининг соатлаб учиб ўтиши одамларни хайратга солар, кўриб қувонган болаларнинг қийқириқлари гўёки оламни тутарди. Бу эҳтиросли ҳолатни энди ҳеч ким ҳеч қачон кўрмайди. Сайёҳ каптарларнинг қудратли галалари ҳам ўзи ҳам фақат ўтмишда қолиб кетганлигини эсладик холос.

Орнитолог Александр Уилсон 1810 йилда Кентукки штатида сайёҳ каптарларнинг учиб ўтишини кузатган. Каптарлар галасининг кенглиги 1,5 км, узунлиги 38 километр бўлган. Каптарларнинг учиб тезлиги ва охириги каптарлар учиб ўтган вақтни ҳисоблаб галадаги каптарлар 2 миллиард донга эканлигини ёзиб қолдирган. Бундай ва бошқа манбалар сайёҳ каптарларнинг ҳақиқатан ҳам ер юзидаги энг кўп тарқалган турлардан бири эканлигини тасдиқлайди. Лекин, 90 йил ўтгандан кейин бу каптарларнинг бутунлай йўқ қилиниши ҳеч ақлга сиғмайди.

Сайёҳ каптарларнинг ареали Шимолий Американинг шарқий қисми, Дансидан Канадагача, Жанубий Каролинадан Шимолий Дакотагача бўлган ерларни эгаллаган. Сайёҳ каптарлар кенг баргли ўрмонларни хуш кўришган. Орнитолог Александр Уилсон 1810 йилда Кентукки штатида сайёҳ каптарларнинг учиб ўтишини кузатган. Каптарлар галасининг кенглиги 1,5 км, узунлиги 38 километр бўлган. Каптарларнинг учиш тезлиги ва охириги каптарлар учиб ўтган вақтни ҳисоблаб галадаги каптарлар 2 миллиард дона эканлигини ёзиб қолдирган.

Сайёҳ каптарлар ҳар йили жанубдан шимолга қайтиб дарахтларга уя қўйиб кўпайишарди. Кундузи кичик-кичик гала бўлиб узоқларга овқат излаб кетишар, кечқурун албатта бир ерга тўпланишарди. Каролин тўтикушларидаги содиқлик сайёҳ каптарларнинг ҳам бу дунёдан тезроқ йўқолиб кетишига сабабчи бўлган десак, хато бўлмас. Сайёҳ каптарларнинг уя қуриши, озикланиши, кечаси дам олиши ҳам бирга—галада бўлиши овчиларга жуда қўл келди.

Сайёҳ каптарлар кечаси ўрмонга тўпланганида уларни овчилар ғайрий-табiiй ваҳшийлик билан овлашарди. Ов вақтида дарахтлар устига тўрлар ёпишиб, олтингугурт тутатишарди, тутундан заҳарланган каптарларни таёқлар билан уриб олиб, уюм-уюм қилиб тўплашар, сўнгра ошхоналарга вагонлаб жўнатишарди. Бу ваҳшийликнинг сўнггида, гарангсираб қолган, ўлган ва ярадор қушлар устига семириш учун чўчкалар ва овчи итлар қўйиларди.

Сайёҳ каптарларнинг гўштларидан ширин таомлар пиширишарди. Уларнинг кўплиги ва ушлашнинг осонлигидан Бутун Америка ошхоналарининг буюртмалари ҳам кўпайиб кетди. Биргина 1851 йилнинг баҳорида, қушларнинг айнаи жўжа очиш вақтида темир йўл билан Нью-Йорк шаҳрига жўнатилган 76 тонна сайёҳ каптарлар фақат 2 графликдан ушланган эди. «Барибир кўп, уруғи тугамайди»-деб аюҳаннос солишарди газеталар. Огайё штатининг сенати ҳам худди шу шиорга йўл тутиб, сайёҳ каптарларни химоя қилиш ҳақидаги қонунни 1857 йилда қайтаришади. «Ҳайратланарли насл дорлик, оддий ов қилишда йўқолмайди, йиллик ўсиши ов қилинганидан кўп» - дейилгандан кейин табиатшунослар бу қонун чиқарувчиларни қўллари қон бўлган ноинсоф овчиларга тенглаштиради.

Хуллас, орадан 20 йил ўтдию, таъйиқга учраган каптарларнинг энг сўнгги йирик галаси Мичиган штатнинг Петоски шаҳарчаси атрофига тўпланиб, кенглиги 25 км, узунлиги 120 км бўлган майдонда ўзларининг охирги уяларини қуриб қўпая бошлади. 1878 йилнинг баҳорида Петоскида 1,3 миллион донга сайёҳ каптарлар яшаган. Каптарлардан хабар топган овчилар ёппасига Петоскига жўнашди. Бу ерда каптарлар билан овчилар ўртасида охирги жанг бўлди. Галадан жуда кам қисми омон қолиб, Америкага сочилиб кетди.

Каптарлар онда-сонда учрай бошлади. Орадан 4 йил ўтгандан кейин дайди итдек изғиб юрган, енгил маблағ топишга ўч овчилар тўпланган каптарлар галасини яна топишади. Бу сана 1881-йилнинг баҳори эди. Овчилар каптарларнинг айна учишга келган 4 ҳафталик, 20 мингга жўжаларини ушлаб Нью-Йоркдаги Кони-Айленд қўнғил очар боғида қатнашувчиларга тирик нишон сифатида отиш учун сотишади.

Ҳайратланарлиси шундаки, бу спорт ўйини ўша вақтда Нью-Йоркдаги «Парранда ва балиқларни ҳимоя қилиш ассоциацияси» ҳомийлигида ўтган. Қанақа одамлар бўлган экан улар деб, ёқа ушлайсан киши. 1890 йилга келиб табиатшунослар сайёҳ каптарларни излашга тушишди. Лекин топиша олмади. Қўплар, каптарлар Жанубий Америкага ёки Канадага балки Австралияга учиб кетган дейишарди. Ҳукумат томонидан сайёҳ каптарларни кўрган ёки галалари яшаш жойини аниқлаганларга катта мукофот пули ажратилади.

Яна 5 йил излашди. Лекин бу пулни олиш ҳеч кимга насиб қилмади. Охирги сайёҳ каптарни Бабкобда 1899 йилда ёш овчи отганлиги ҳақида маълумот бор. Марта лақабли сўнгги сайёҳ каптар Цинциннат зоопаркида 1914 йил 1 сентябрда ўлган. Касаллик, эпидемиялардан йўқ бўлиб кетди деб ёзишди кейинчалик улар ҳақида «овчилар». Висконсин штатидаги маҳаллий Ортинологлар жамияти Вайлюзин паркида сайёҳ каптарлар хотирасига мармар тахта ўрнатиб унга:

«1899 йилнинг сентябрида Бабкобда ўлдирилган Висконсиннинг охирги сайёҳ каптари хотирасига. Бу биологик тур инсоннинг очкўзлиги, маккорлиги ва худбинлигидан ер юзидан абадий йўқ бўлди» сўзларини ёзиб қўйишди.

Инсониятга Америка кушларининг кўрки бўлган сайёҳ каптарлардан одамзод билан бирга яшаганлигидан далолат берувчи тўрт қатор ғамгин ва ҳақоратли сўзлар қолди. Сайёҳ каптарларнинг тағдири балки, ҳозир ҳам жониворларни муҳофаза қилишда амалий ишларни кучайтиришга туртки бўлар. Ҳар ҳолда сайёҳ каптарлар ҳақида китоб ёзиб, уларга яна бир ҳайкал қўйган А.Шергернинг қуйидаги сўзлари инсониятга ибрат бўлмоғи лозим:

«Аёвсиз қиришдаги бу турнинг фожияси, табиат муҳофазаси ҳақида тўпланган барча қонунларни сариқ чақа қилиб, Америка халқига бор жониворларни муҳофазага олишининг ҳали ҳам кеч эмаслигини англатди».

Мавзунинг хулосасида қайд қилиш мумкинки, экотуризмнинг табиатга ижобий таъсирини ҳам, салбий таъсирини ҳам экотуризм фаолиятига киритилган табиат ҳудудларида қуйидаги икки йўналишда илмий-амалий жиҳатлардан мукаммал ўрганиш керак.

1. Экотуризмнинг табиатни муҳофаза қилиши.

2. Табиатни экотуризмдан муҳофаза қилиш.

Таянч сўзлар ва иборалар: экологик таъсир, билвосита таъсир, эрозия, озиқ-овқат пирамидаси, аёвсиз қириш, зоология, орнитология, рекреацион эрозия, эволюция, палеолит, турон йўлбарси,

Мавзуни ўрганиш бўйича тест саволлари:

1. Экотуризмнинг табиатга таъсирини ўрганишининг биринчи даврини аниқланг.

А. Ўтган асрнинг 70- йилларидан аср охиригача бўлган давр.

Б. XX асрнинг охири.

В. XX асрнинг ўрталари.

Г. XX асрнинг бошланиши.

2. Экотуризмнинг табиатга таъсирини ўрганишининг иккинчи даврини аниқланг.

А. XX асрнинг ҳозирги даври.

Б. XX асрнинг бошланиши.

В. Ўтган асрнинг 70- йилларидан аср охиригача бўлган давр.

Г. XX асрнинг ўрталари.

3. Экотуризмнинг табиатга таъсири Ўзбекистонда ўрганилганми?

- А. Ўрганилган.
- Б. Ўрганилмаган.
- В. Ўрганилмоқда.
- Г. Режалаштирилмоқда.

4. Экотуризм табиатга салбий таъсир қиладими?

- А. Салбий таъсир қилмайди.
- Б. Салбий таъсир қилади.
- В. Ижобий таъсир қилади.
- Г. Салбий ва ижобий таъсир қилади.

5. Ҳайвонларнинг бутунлай йўқотилишида инсоният айбдорми?

- А. Айбдор.
- Б. Табиий танланишда ва инсон айби билан йўқотилмоқда.
- В. Фақат инсоният айбдор.
- Г. Яшаш муҳитининг ўзгариши.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича савол ва топшириқлар:

1. Экотуризмнинг табиатга таъсирини ўрганинг ва гапириб беринг.

2. Экотуризмнинг табиатга ижобий таъсирини ўрганинг ва гапириб беринг.

3. Экотуризмнинг табиатга таъсирини қандай тушунасан?

4. Экотуризмдан табиатнинг ҳимоя қилиш керакми?

5. Экотуризмнинг табиатга салбий таъсири қандай ҳолатларда келиб чиқади?

6. Дунёда қирилиб битган ҳайвон турлари ҳақида маълумотлар йиғинг ва гапириб беринг.

7. Ўзбекистонда қирилиб битган ҳайвонлар ҳақида маълумотлар тайёрланг.

8. Экотуризмнинг табиат муҳофазаси билан бирга ишлашини тушунтиринг.

9. Ҳайвонларнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини тушунтиринг.

10. Экотуризмнинг иқтисодий аҳамияти нималардан иборат?

15-мавзу. Рекреация туризмни ривожлантириш йўллари

Режа:

15.1. Рекреация тушунчаси, моҳияти ва таърифи.

15.2. Рекреациянинг ўрганиш объекти, мақсади ва вазифалари.
Рекреация фаолияти.

15.3. Рекреация эҳтиёжи, омиллари ва рекреация туризмни
ривожлантириш йўллари

15.1. Рекреация тушунчаси, моҳияти ва таърифи

Ҳаёт инсоннинг бебаҳо бойлиги ҳисобланади ва уни авайлаш инсоннинг доимий ташвиши, ўйи фикридир. Инсоннинг ҳаётий фаолияти уни ўраб турган муҳитларда ўтади. Бу муҳитлар уч гуруҳга бўлинади:

1. Табиий муҳит (инсон ҳаёти учун ресурслар).
2. Техноген муҳит (инсон ҳаёти учун яратилган ишлаб чиқариш фаолияти).
3. Ижтимоий муҳит (инсоннинг дам олиши, даволаниши, интеллектуал фаолияти).

Ҳар қайси муҳит ҳам ижтимоий жамият муносабатларининг йиғиндиси, шаклланишидир. Бу шаклланишда устувор белгилар йиғиндисини (кучлилиқ, ақиллилиқ, муғомбирлик, айёрлик, сезгирлик ва бошқалар) ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки, инсондаги устувор белгилар йиғиндиси унинг меҳнат қилиш фаоллигини белгилайди. Меҳнат фаолияти инсондаги устувор белгилар (ресурсларни)ни тиклаш учун тез-тез, баъзида дам олиш белгиланган муддатларда тўхтатилади.

Инсоннинг дам олиши ўз навбатида унинг ҳаёт хавфсизлигини таъминлайди. Чунки, ресурсларини тиклай олмаган инсон организмни унинг ўзи хоҳлаган ҳаёт фаолиятига айникса, тўлиқ меҳнат фаолиятига қаршилиқ қила бошлайди. Инсоннинг яшаш фаолиятидаги муҳитлар (табиий, техноген ва ижтимоий)нинг ўзаро муносабатларида ҳам унинг ҳаётга хавф солувчи вазиятлар, ходисалар ва бошқа кўнгилсиз, салбий жараёнлар унинг ўзи билан ёнма-ён юради.

- Табиий муҳитда – озиқ-овқат маҳсулотларини олишда, ўзининг ҳаёти учун зарур бўлган хомашёларни излашда ва олишда ва ҳоказо фаолиятида қутилмаган, қўқисдан келадиган хавф-хатарга дуч келади. Табиий иқлимий ҳодисалар (довул, сел, ёнғин, ҳарорат, совуқ ва бошқалар), геологик ҳодисалар (зилзила, ўпирилиш, сурилмалар ва бошқалар), гидрологик ҳодисалар (сув тошқини, муссон ёнғинлари, цунами, сув кўтарилиши, қурғоқчилик ва бошқалар);

- Техноген муҳитда – инсон ўзи учун тайёр моддий неъматлар, ресурслар олишдаги қайта ишловчилар (заводлар, фабрикалар, саноат объектлари, қайта ишлов корхоналари ва бошқалар) ҳам ҳаётга хавф солувчи хавфли ва зарарли таъсирларга дуч келади;

- Ижтимоий-интеллектуал муҳитда – инсон ақлий фаолияти маҳсулотларини ишлаб чиқаришда янада хавфли хатарларга (қўрқиш, асабийлашиш, босимнинг ошиши, аъзолар фаолиятининг бузила бориши, ритмикликнинг сусайиши, уйқусизлик ва бошқалар) дуч келади.

Инсоннинг ҳаёт фаолияти муҳитларидаги муносабатларининг барчасида ўзига хос хусусиятларга эга бўлган хавф-хатарлар ва зарарли омиллар мажмуаси мавжуд. Инсон моддий ва номоддий материаллар заруратидан техноген муҳитга, озиқ-овқатга муҳтожлигидан табиий муҳитга ва ўзини бошқариши заруратидан интеллектуал ижтимоий муҳитга ўзи боришга мажбур бўлади.

Қайд қилинган муҳитлар билан инсоннинг муносабатлари натижасида ва ҳар учала муҳитдаги хавф-хатарларнинг инсон фаолияти билан ёнма-ён юриши натижасида инсоннинг соғлигига “салбий таъсирлар” ўта бошлайди. Салбий таъсирларни сеза бошлаган инсон энди ўз соғлиги ҳаёти “хавфсиз”лигини ҳимоя қилишни бошлайди.

Ана шу ҳимоя қилиш воситаларини рекреация туризми беради деган илмий ва амалий қарашлар халқаро туризмда устувор бўлиб бормоқда^{97,98,99, 100}. Лекин, қайд қилиш лозимки, рекреация

⁹⁷ Александрова А.Ю. География туризма. Москва, “КноРУС”, 2010, стр. 508-525.

⁹⁸ Кусков А.С., Голубева В.Л., Одинцова Т.Н. Рекреационная география, Саратов, 2010, стр. 503.

⁹⁹ Ермаков С.Р., География туризма. Алматы, 2000, стр. 8-65.

¹⁰⁰ Hall C.M., Pfige S.J., The Geography of Tourism and Recreation. London_N.Y.: Routledge, 1999.

туризмнинг таърифи мамлакатимизда кўп ҳолларда нотўғри талқин қилинмоқда. Бу ҳолатнинг асосий, объектив сабабларидан бири бу соҳада ҳали етук тадқиқотчи мутахассисларнинг йўқлиги ҳисобланади.

Ҳозиргача Ўзбекистон туризмида рекреация туризмини давола-ниш учун соғломлаштириш, соғлиқни тиклаш муассасаларида тех-ника ва дори-дормонлар воситасида тиклаш тушунилмоқда. Шу-нинг учун ҳам рекреация туризмнинг асл моҳияти ва мазмунини таҳлил қилишнинг зарурати бор. Рекреация туризми россиялик мутахассислар томонидан анча яхши ўрганилмоқда^{101,102}.

Рекреация сўзи лотин тилида-*тикланиш*, француз тилида-*recreation* – *ўйин қулги, сайр-тамоша, эрмак* маъносида берилган. Рекреация туризмига таъриф берилганда биринчи навбатда Ўзбекистон Республикасининг

“Туризм тўғрисида” ги қонунда туристга берилган таърифни келтириш ўринли бўлади. “Турист-жисмоний шахснинг доимий истиқомат жойидан, соғломлаштириш, маърифий, кабий-ама-лий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ тўланадиган фаолият билан шугулланмаган ҳолда узоғи билан бир йил муддатга жўнаб кетиши (саёҳат қилиши) тушунилади”.

Туризмдаги барча турларда турист ўзига хос шароитларда дам олади. Масалан, тарихий-маданий туризмда ҳам зиёратгоҳ туризмда ҳам шунингдек, экологик ва бошқа туризм турларида ҳам. Бу туризм турларидаги туристик фаолиятда дам олиш ҳаракат давомида, ҳаракатдан тўхташ вақтида амалга оширилади.

Тог бағридаги қадимий зиёратгоҳдаги булоқ

¹⁰¹ Николаенко Д.В. Рекреационная география. Москва, 2001.

¹⁰² Николаенко Д.В. Картографический метод исследования в рекреационной географии. Рекреационная география. Саратов, 2004.стр. 25-36.

*Шу зиёратгоҳда зиёрат қилиши бир кунлик дам олиши
(рекреация)*

Рекреация туризмида эса туристнинг дам олиши деярли жисмоний ҳаракатсиз амалга оширилади. Яъни экотуризмда экотурист ҳаракат жисмоний ҳаракати билан табиатда сайр қилади, зиёратчи зиёратгача ҳаракат қилади, зиёратдан кейин дам олади ва ҳоказо. Турист рекреант эса ўз хоҳиши, истаги бўйича маълум маънода тўлиқ дам олади. Шу нуқтаи-назардан рекреациянинг меҳнат, бўш (бекор) вақтини ижтимоий муҳит мазмуни ва рекреацияни биологик муҳит мазмуни деб қабул қилиш, бу муҳитлар рекреация туризмини ҳосил қилишни Александрова А.Ю. яхши тушунтирган. Шунингдек, чет эллик мутахассислар ҳам меҳнат, бўш вақт, рекреация ва туризм тушунчаларининг ўзаро муносабатларини бири-бирига боғланган ҳолда тушунтиради. Лекин, бу ердаги ўзаро муносабатлар сал мураккаброк кўринишда ифодаланган¹⁰³.

Хулоса қилганимизда *рекреация* туризмдан анча устун туради. Чунки, туризмнинг барча йўналишларида рекреация бор. Лекин, туризм рекреациясига асосланган туризм йўналишларини бошқаргани учун уни “бўш вақт индустрияси” деб ҳам аташади.

Туризмнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти, унинг кенг қитъавий чегараларда эканлиги ва оммавийлиги- “меҳнат”, “бўш вақт”, “рекреация” ва “туризм” тушунчалари билан асосланади. Ушбу

¹⁰³ Hall C.M., Pfige S.J., The Geography of Tourism and Recreation. London_N.Y.: Routledge, 1999.

асосда туризм билан рекреация ўртасидаги фарқ уларнинг умумий бир мақсадини кўзлаганлиги билан фарқланади.

Рекреация юкорида қайд қилинганидек, кундалик турмуш ҳаёт кечириш чегараларида қисқа муддатли дам олишни қувватлайди. Туризм эса анча қисқа муддатли рекреация ва рекреациянинг элементлари бўлган кўнгил очар ўйинлар, эрмак топиш, сайр қилиш, дам олишни оммавийлаштиради, шу билан рекреацияни ўзининг муҳим тармоғига айлантиради.

Қайд қилинганлардан маълум бўладики, туристик фаолият ҳамма вақт ҳам рекреация бўла олмаганидан рекреация ҳам ҳамма вақт туризм бўла олмайди. Чунки, иш бекор вақт (бўш вақт)дан умуман ажратилган ва бўш вақт, рекреация, туризм ва ишчанлик туризмнинг ўзаро боғланганлиги натижасида “жиддий бўш вақт” ҳосил бўлмоқда (ижодий, интеллектуал бой иш қобилияти, малакавий билимнинг ошиши, жамоатчилик ишидаги фаолликни ишдан бошқа вақтда амалга оширилишини таъминлайди).

15.2. Рекреациянинг ўрганиш объекти, мақсади ва вазифалари. Рекреация фаолияти.

Шундай қилиб, *рекреациянинг объекти* – инсоннинг турли-туман рекреацион фаолиятида иштирок этадиган, моддий объектлар, тизимлар, жараёнлар ва ҳодисалар шу билан бирга рекреацияни амалга оширувчи стандартлар, шароитлар ва хизматлар ҳисобланади.

Рекреация туризмнинг мақсади – инсоннинг руҳий ва жисмоний жиҳатдан тикланиши шароитларини яратишдир. Бу ўринда қисқа муддатли рекреациядан доимий фойдаланиш тизими рекреация туризмини ҳосил қилиши алоҳида таъкидланади.

Рекреация туризмнинг вазифаси – жамиятнинг ҳар бир аъзосини жисмоний ва руҳий жиҳатдан қайта тиклаш, инсоннинг жисмоний ҳолатини дам олиш йўли билан олдинги ҳолатига қайтарувчи туристик рекреацион тизимларни яратишдан иборатдир. Шунинг учун ҳам туристик рекреацион тизимларни яратиш ва бу тизимларда рекреация шароитларини ташкил қилиш рекреация туризмини ривожлантиришдаги энг долзарб муаммолардан ҳисобланади. Рекреацион туристик тизимларни яратишда албатта

туризмда рекреацион фаолиятни ҳисобга олиш ва унга асосланиш биринчи навбатда талаб қилинадиган туристик рекреацион инфра-тузилмаларни ишлаб чиқишни кун тартибига қўяди.

Рекреацион фаолият: биринчидан, инсоннинг маданий-ижтимоий тизимидаги стандартларга мос келадиган ўз жисмоний кучларини тиклашга мўлжалланган турли-туман дам олиш фаолияти; иккинчидан, инсоннинг рекреация фаолиятига йўналтирилган, соғлиги ва жисмоний ҳолатини қайта тиклашга қаратилган ўзидан чиққан рекреация фаолияти ташаббуси ҳисобланади.

Рекреация туризмни ривожлантиришнинг мамлакат ижтимоий– иқтисодий ҳаётидаги аҳамияти. Ҳозирча илмий тадқиқотларда рекреациянинг жамоавий фаолиятларини таснифлаш амалга оширилмаган. Кўплаб олимлар, айниқса, географлар рекреацияни бетакрор табиат бағридаги қисқа дам олиш деб таърифлашган.

Ўтган асирнинг 70- йилларида мамлакатимизнинг географ олимлари республикамиз ҳудудларига рекреацион баҳо бериш ва рекреацияда фойдаланишда кўплаб илмий тадқиқотларни амалга оширишган. Бу тадқиқотлар асосан Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғ олди минтақаларида қисқа муддатли дам олиш, рекреация манзилларини яратишга бағишланган. Шу нуқтаи назардан бизда рекреация деганда фақат табиатнинг сўлим гўшаларида қисқа муддатли дам олиш тушунилмоқда.

Ҳозирги вақтда рекреация бутунжаҳон туризмида ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан етакчи йўналишга айланиб бормоқда. Чунки, глобаллашув жараёнида инсоннинг руҳий ва жисмоний дам олиши туризмнинг асослари ҳисобланади. Биз фақат рекреациянинг асл моҳиятини билганимиз ҳолда аҳолининг дам олишидаги асосий йўналишлар, манбалар, объектларини аниқлашимиз, республикамиз аҳолисининг руҳий ва жисмоний дам олиши ҳозиргача қандай амалга оширилган, аҳоли руҳий ва жисмоний дам олишда қандай объектларни танлаган ва танланмоқда?.

Ҳаётимиздаги энг кўп воқеъликлар ва жараёнларда ҳам, илм-фанда ҳам энг кўп ишлатиладиган «дам» ва «бўш вақт» атамалари ҳисобланади. Бу сўзлар бири-бирини тўлдиради, бири-бирига яқин, лекин маъно жиҳатидан махсус адабиётларда бири-биридан маълум бир масофада ажралиб туради. «Дам» сўзи маълум

маънода чегараланган, қарам сўз. Бу сўзнинг маъноси «меҳнат» сўзи билан биргаликда анча ойдинлашади. Яъни меҳнатсиз дам бўлмаганидек, дам ҳам меҳнатсиз юзага чикмайди.

Мутлақ меҳнат тананинг биоэнергиясини йўкотади ва тана организмини соғломлик баҳосидан касаллик инқирозига, ҳатто ўлимга ҳам олиб келади. Бу инқироз йўлида унга чарчоқ, ҳолсизланиш қарама-қаршилиқ қилади-бу дам олишдир. Фақатгина дам олиш ва тикланишдан тана организми ишга яроқлилиқ қобилиятини сақлаб қолади.

Яна шуни ҳам таъкидлаш керак-ки, паталогиядаги мутлақ дам олиш ҳам тана организми учун хавфли ҳисобланади. Чарчоқ, ҳолсизланиш фақатгина мутлақ меҳнатдан эмас «фақат дам» олиш натижасида ҳам келиб чиқади, тана организми кучсизланиб қолади. Шунинг учун ҳам организмдаги моддалар алмашинувини, биоэнергияни сақлаш учун меҳнат қилиш талаб қилинади. Меҳнат ва дам олишни жуфт, бири-биридан ажралмаган ҳолда қабул қилиш инсоннинг биологик тур сифатида яшаш шаклларида энг муҳими ҳисобланади. «Дам»га нисбатан «бўш вақт» тушунчаси ўзида ижтимоий мазмунни англатади, инсоннинг жамоадаги ўрни ва руҳий ҳолатини билдиради.

Бўш вақтнинг тавсифи одамларнинг ҳаёти фаолияти жиҳатлари билан, эстетик дунёқарашлари, ижтимоий меъёрлари ва қоида-ю-ҳуқуқлари, анъаналари ва урф-одатлари билан боғланиб кетади ва бу хусусиятларни умумлаштиришга, сақлашга, ривожлантиришга хизмат қилади. Бўш вақтнинг классик, гуманистик концепцияси руҳий ғоя сифатида ўзининг бошланишини қадимги грек фалсафасида топади. Бўш вақт Аристотел асарларида ҳам ривожлантирилган. Бўш вақт-инсонни аклий ва руҳий дам олдирувчи, ахлоқ-одоб, маънавий жиҳатдан юқорига кўтарувчи, фан билан шуғулланиш, санъат билан баҳраманд бўлиш имкониятларини яратади.

Бўш вақтнинг қувончи- бекорчилик эмас балки, шахснинг камол топишида, ички ва ташқи ҳиссиётлари, туйғуларини такомиллаштиришда ва ривожлантиришда энг бебаҳо ва эъзозли вақт ҳисобланади. Бу эса Аристотел бўйича эркин инсоннинг яшашидаги баҳони ва олий мақсадни ташкил қилади.

«Шаҳарларда аҳолининг тўпланиши одамларда рекреацияга талабни кучайтирди ва улар бу талабни-эҳтиёжни кондириш учун сўлим табиат ва иқлимий қулай жойларни излай бошлади. Бу изланишлар туристик ҳаракатнинг ҳудудий жойланишини келтириб чикарди. Натижада оддий қишлоқлар бўлган Сопот, Канн, Монте-Карло, Ницца, Шамони, Давослар ҳозирга келиб халқаро туризм марказларига айланди»¹⁰⁴.

Германиялик олим Кол И.Т.ўзининг «Жамовий ҳаракат ва улар яратган кўнгил очиш хизматлари ва сув курортлари» асарида дам олиш энг маҳсулли усули *рекреацияни* амалга ошириш эканлигини мукамал тадқиқ қилаганлардан бири ҳисобланади. Кол И.Т. бўйича «рекреация» меҳнатдан кейин имкони борича табиат бағрида қисқа(асосан якшанба кун,ёки бир неча кунлар) муддатли дам олиш ҳисобланади.

Рекреация атамаси латин тилида – «recreatio» – «тикланиш» маъносини билдиради. Французлар бу сўзни «recreation» деб ёзишади ва таржимасини- кўнгилхушлик, дам олиш, ишдан холи ҳолда ҳаракатларни ўзгартириш ва бу ҳаракатларни амалга оширувчи манзилларнинг тавсифларини келтиришни тушунади.

Иккала ҳолатда ҳам рекреация атамаси инсоннинг ҳаёти фаолиятини тиклаш (бўш вақтда) билан бирга ўша бўш вақтни ўтказиш маконини, манзилини ҳам билдиради.

Туризм фаолияти асосан бўш вақтда амалга оширилади. Шунинг учун ҳам *рекреация* ва *туризм* сўзларининг маъноларини кўриб чиқишда-вақтни самарали ўтказиш бўйича уларнинг биологик ва ижтимоий-иқтисодий мазмунларининг моҳиятини англаб олишни талаб қилади.

«Дам олиш» ва «бўш вақт» ҳар хил нисбатларда - биологик ва ижтимоий мазмунга эга. Яъни, «дам олиш» – ижтимоий муҳитда, «бўш вақт» биологик муҳитда амалга оширилади.

Рекреация кенг чегараларни ҳосил қилади. Рекреация қисқа муддатли (иш вақтида қисқа муддатли дам олиш) ва узок муддатли бўлиши мумкин (таътиллار, байрамлар, ҳафта охиридаги дам олиш). Биринчисида маълум бир қолип-чегарадан чиқилмайди (кундалик ишдаги қисқа дам олиш). Иккинчисида ҳар кунлик бир

¹⁰⁴ Кол И.Г. -«Жамовий ҳаракат ва улар яратган кўнгил очиш хизматлари ва сув курортлари» (1841)- Ердавлетов С.Р.География туризма.Алмати,2000, 330 с.

хил одатий фаолият бутунлай ўзгаради. Яъни рекреацион фаолият рекреацион шароитга боради.

Туризмнинг ижтимоий иқтисодий моҳияти, унинг таъсир доирасининг кенглиги, оммавийлиги ва аҳамияти-буларнинг ҳаммаси туризмни тушуниш иборалари – «дам олиш», «бўш вақт», «рекреация», «туризм» тўпланиб ҳозирча битта тушунча-туризмни ташкил қилмоқда. Лекин туристик фаолият ҳамма вақт ҳам рекреация бўлмаганидан, рекреация ҳам ҳамма вақт туризм бўлаолмайди. Масалан, ишчанлик туризми ишлаб чиқариш талабларидан келиб чиқиб асосан иш вақтида бажарилади. Бу туризм. Бу ерда туризм ишчанлик туризмини, рекреацияни, бўш вақтни камраб олган. Буларнинг қисман учрашуви рекреация туризмини ташкил қилмоқда.

«Рекреация», «рекреацион фаолият» ва «рекреацион хизматлар» тушунчаларининг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини англашда-инсоннинг дам олиш фаолияти билан боғлиқ ҳодисаларни тушуниш лозим. Бу ҳодисалар эса инсоннинг дам олиш фаолиятининг таснифлари деб тушинтирилади¹⁰⁵:

1. Аниқ жисмоний юклама билан боғланган фаолият (спорт билан шуғулланиш, сайрга чиқиш).

2. Ҳаваскорлик машғулотлари фаолияти (овга чиқиш, балиқ овлаш, кўзикорин ва мевалар териш, ҳар хил буюмларни тўплаш-коллекция қилиш).

3. Санъат дунёси билан боғланиш (театрларга, концертларга, музейларга, бадиий галереяларга бориш).

4. Интеллектуал фаолият (ўз устида ишлаш, газеталар, журналлар, адабий китоблар ўқиш, телевидение кўрсатувларини кузатиб бориш).

5. Ўз қизиқиши ва танлаши бўйича бўш вақтни ўтказиш.

6. Фаол кўнгил очиш (ўйинлар, ракс) ва суст кўнгил очиш-томоша.

7. Қизиқиш ва қониқиш-завқ-шавқ олиш учун саёҳатга чиқиш.

Юқорида қайд қилинган дам олиш турлари мажмуали ҳолда юзага чиқади ёки бири-бири билан боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатади, айниқса, саёҳат вақтида бири-бири билан боғлиқ ҳолда

¹⁰⁵ .Ердавлетов С.Р. География туризма. история, теория, методика, практика. Алматы, 2000, 330 с.
259

бирданига ёки кетма-кетликда амалга оширилади. Шунинг учун ҳам «рекреация», «рекреацион фаолият» ва «рекреацион хизматлар» атамалари меҳнат қилиш хусусиятлари ўзгарганда, бўш вақтдан фойдаланиш таркиби ва шакллари ўзгарганда жисмоний жиҳатдан энг яхши дам-тинчлик эмас, фаолиятнинг ўзгариши деб тушунилгандагина алоҳида – алоҳида маъноларга эга бўлади.

Оғир меҳнатдан кейин қувватни тиклаш, тикланиш учун дам олиш асосан яшаш жойида амалга оширилиб келинади, ҳозир ҳам шундай. Аста-секинлик билан суткалик, ҳафталик, ойлик ва йиллик меҳнат қилишнинг тўпланиб бориши натижасида инсон ўзини-ўзи авайлаши нуктаи-назаридан дам олишни тобора самаралироқ ўтказишни хоҳлайдиган ва бу «самарали ўтказиш» учун моддий-иқтисодий шароитлар яратилганидан кейин санатория-курортларни танлай бошлади.

Шунинг учун ҳам бўш вақтни самарали ўтказишни, инсоннинг ҳаётий фаолиятларидан келиб чиққан танлаш хусусиятларининг пайдо бўлишига -«рекреация», «рекреацион фаолият» деб қараш тўғри бўлади. Бундан келиб чиқадики, туризм тушунчаси рекреация тушунчасига нисбатан анча тор маънони, тор доирани ҳосил қилади. Бундан хулоса қилиш мумкинки, инсоннинг рекреация фаолияти бўш вақт давомида амалга оширилганлигидан «дам олиш» ёки «дам» туризм, рекреация, экскурсия тушунчаларидан юқорида туради.

Дам олиш рекреация машғулотларидан иборат бўлиб, бу машғулот билан уйда ҳам, уйдан бошқа жойда ҳам шуғулланиш мумкин. «Рекреацияда» инсон албатда ўз уйидан рекреация маъносига бориши керак. Бу бориш ўзида «туризм ва экскурсияни» бирлаштиради. Туризм эса+дам олиш тури+рекреация тури, аниқроғи-туризм рекреациянинг бир қисми. Экскурсия ҳам, дам олиш ҳам рекреация-туризм.

Ҳозирда туризм соҳасидаги тадқиқотчилар, туризм таълимидаги тадқиқотчилар инсоннинг «рекреация фаолияти», «рекреацион фаолият» атамаларини кўпроқ ишлатишмоқда. «Рекреацион фаолият» русча ва ўзбекча сўзлардан иборат бўлганлигидан, иккинчидан «рекреацион фаолият»- инсоннинг «рекреация фаолияти»ни англатгани учун- «рекреация фаолияти» атамасини кўпроқ адабиётларга киритишимиз тўғрироқ бўлади. Агарда иккала

атамани ҳам ишлатсак ҳар иккала атаманинг рекреациядаги турли тавсифларни яратишга тўғри келади. Бундай тавсифларни яратишнинг иложи йўқ. Чунки, бу иккала атаманинг тавсифлари айнан бир хил ҳисобланади.

Инсоннинг рекреация фаолиятларини таснифлашни изоҳлаш учун жуда кўп ҳажмдаги маълумотларни ёзиш мумкин. Чунки, инсон рекреацияни туризмнинг турлари бўйича ҳам танлаши мумкин. Бундай ҳолатда рекреациянинг фаолиятларини таснифлаш қайд қилганимиздек, жуда катта ҳажмларни олади. Шунинг учун ҳам рекреация фаолиятини жамоавий таснифлаш-гуруҳлаш анча тушунарли ҳисобланади. Рекреациянинг жамоавий тасниф-гуруҳлари^{106, 107, 108.}

1. Рекреациянинг тиббий-биологик фаолияти: рекреациянинг тиббий-биологик гуруҳи фаолияти-санатория ва курортларда даволаниш ва соғлиқни тиклашдан иборат ҳисобланади. Яъни, инсонни рекреация туризми орқали соғломлаштириш ва дам олдиришда ушбу жамоавий гуруҳ ёрдам беради(рекреация хизматлари).

2. Рекреациянинг ижтимоий-маданий фаолияти; рекреациянинг ижтимоий-маданий фаолиятлари(юқорида дам олиш тизимининг йўналишлари риди келтирилди) натижасида ишчи кучи қайта тикланади. Айниқса, ижтимоий туризмда(имтиёзли рекреация), шунингдек, маданий рекреацияда ҳам ишчининг меҳнат қилиш қобилияти ошади, кенгаяди, асабий ҳолатлар камайиб, кўплаб хавфли касалланишнинг олди олинади.

3. Рекреациянинг иқтисодий фаолияти: Рекреациянинг иқтисодий фаолияти бирнеча йўналишда амалга оширилади:

- Мамлакатнинг аниқ бир ҳудудида аниқ хўжалик таркибининг ривожланиши кучаяди;
- Рекреация хизматлари натижасида аҳолининг иш билан бандлиги ошади;
- Рекреация марказларида аҳолининг иқтисодий даромадлари ошиб боради;

¹⁰⁶.Ердавлетов С.Р.География туризма. История, теория, методика, практика.Алмати,2000, 330 с.

¹⁰⁷.Кусков А.С.,Голубева В.Л.,Одинцова Т.Н., Рекреационная география, Москва, КноРУС, 2010, 500 с.

¹⁰⁸.Александрова А.Ю.,География туризма. Москва, КноРУС, 592 с.

- Хорижий туристларга рекреация хизматлари кўрсатишда валюта тушумлари ҳосил бўлади.

4. *Рекреациянинг сиёсий фаолияти*: Сиёсий жиҳатдан рекреациянинг фаолияти шундан иборатки, у халқларни таништиради, яқинлаштиради ва дўстлаштиради.

5. *Рекреациянинг экологик фаолияти*: рекреациянинг экологик фаолиятида инсон табиат бағрида дам олиши билан бирга табиатни асраш ва муҳофаза қилишга ҳисса қўшади.

Шундай қилиб, «рекреация» ва «рекреация фаолияти» эҳтиёжлари ҳаётий воситалар ва алмашинув, ишлаб чиқариш кучлари билан боғлиқ ва ташқи муҳитнинг объектив омиллари таъсиридаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларда шаклланади.

15.3. Рекреация эҳтиёжи, омиллари ва рекреация туризмини ривожлантириш йўллари

Рекреация туризмнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамиятини белгилаганимизда биринчидан, ҳозирда аҳолининг руҳий ва жисмоний дам олиш объектлари тавсиф ва таърифни кенгайтиришимиз талаб қилинади.

Юқорида кайд қилинган, рекреация фаолиятининг таснифида рекреациянинг ижтимоий-маданий фаолияти, рекреациянинг етакчи, асосий фаолиятларидан бири ҳисобланади. Яъни маданий ва руҳий эҳтиёж инсоннинг яшаш завқини таъминловчи, ўз маконида дунёни англашни мустаҳкамловчи кучларни тикловчи (руҳий рекреация) муҳим омиллардир.

Статистика маълумотлари бўйича турист 20-45% харажатни транспортга, 20 % ини жойлашиш ва овқтланишга, 25-50% ни маҳаллий товарларни сотиб олишга, 10 % ни кўнгил очар ўйинларга сарфлайди. Хизмат қилувчилар тур қийматининг 5-20 % ни оладилар. Туристлар сарф қиладиган барча маблағларнинг 70 % маҳаллий жойларга сарфланади.¹⁰⁹

¹⁰⁹. Каримов З.К. Алиқулов Ш.К. Халқро туризм соҳасида сифат самарадорлиги менежменти.// Ўзбекистон: туризм, иқтисодиёт ва экология республика илмий амалий анжуман материаллари (2009й 30-31 март.) Самарқанд СамИСИ. 202-205 б.

Юкорида қайд қилинган турист харажатларини ҳар бир рекреация объектларида қолдиришимизнинг жуда катта имкониятлари бор. Бунинг учун эса биринчи навбатда мамлакатимиздаги барча рекреация маконларини, объектларини рўйхатга олиш тавсифини ёзиб чиқиш, халқаро ва ички туризмда фойдаланиш даражаларини аниқлаш, рекламаси ва турмашрутларини туризм бозорига чиқариш талаб қилинади.

Республикамизда рекреация туризмни ривожлантиришнинг энг муҳим долзарб масалаларидан бири ушбу жойларда туристик маршрутлар ишлаб чиқиш сусти ҳолатда эканлиги ҳисобланади. Рекреация туризмнинг мамлакатимиз иқтисодиётидаги ўрнини белгилаганимизда, ушбу жойларга дастлаб тур маршрутлар ишлаб чиқиш маҳаллий аҳоли иқтисодини кўтаришда жуда муҳим омилдир.

Экотуризм, рекреация ва зиёрат-дам олиш туризми манзилларига, маконларига ва объектларига турмашрутлар ишлаб чиқилмас экан, ушбу жойларга ўзига хос бўлган хизматлар кўрсатиш инфратузилмалари ҳосил бўлмайди. Бу ҳолатда муҳим бир омилга эътибор бериш зарурки, рекреация манзилларига туристик маршрутлар ташкил қилишгина бу жойларда туристларга хизмат килувчи инфратузилмаларни юзага келтиради. Чунки, маълум бир туристик объектга туристик оқимнинг кўпайиши албатта эҳтиёж нуқтаи-назаридан уларга хизмат килувчиларни чорлайди. Натижада, туристларнинг эҳтиёжларини сезган маҳаллий аҳоли дастлаб туристларга оддий, сифатсиз хизматларни, кейинчалик сифатли ва мажмуали хизматларни таклиф қила бошлайди¹¹⁰.

Шу ҳолатдан маҳаллий аҳоли ўртасида туристларга хизматлар кўрсатиш бўйича ўзига хос рақобатбардошлик ҳосил бўлади. Натижада, туристларга хизматлар кўрсатиш яхшиланиб, хизматларнинг турлари кўпаяди, сифати яхшиланади. Бу шароит ўз навбатида ушбу туристик объектларга туристик инфратузилмаларни яратиб беради.

Бу даражаларга етишиш учун туристик фирмалар ва туристик ташкилотлар ҳар бир туристик объектларнинг, ҳар бир туристик инфратузилмаларнинг туристларни нечоғлиқ кизиктириши ва

¹¹⁰ Ҳайитбосов Р., Ҳайдаров С., Абдухамидов С., ва бошқ.: Ўқув қўлланма. Туризм маршрутларини ишлаб чиқиш. Самарқанд, 2016, 180 б.

қониктириши бўйича маркетинг тадқиқотлари ўтказиши ва олинган натижалар бўйича туризмни ривожлантиришнинг аниқ мақсад ва вазифаларини, режаларини ишлаб чиқиши лозим бўлади.

Мамлакатимизда зиёрат-рекреация (рекреация туризмнинг асосий йўналиши) туризмни ривожлантиришнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни, аҳамиятини ҳам маркетинг тадқиқотлари ўтказиш йўли билан аниқлаб қолиш мумкин. Бу йўналишда маркетинг тадқиқотларининг мавзуларини қуйидагича белгилаш мумкин:

- янги иш ўринларини ташкил қилишини тадқиқ қилиш;
- маҳаллий ва маҳаллий аҳоли даромадларини оширишини тадқиқ қилиш;
- туристик хизматлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча соҳаларни ривожлантиришини тадқиқ қилиш;
- туристик марказларда ишлаб чиқариш ижтимоий соҳаларни ривожлантиришини тадқиқ қилиш;
- халқ маданият марказларини ривожлантиришини тадқиқ қилиш;
- валюта тушумларини кўпайтиришини тадқиқ қилиш;
- маҳаллий халқлар маданиятини халқоро миқёсида ташвиқот, реклама қилишини тадқиқ қилиш;
- маҳаллий аҳолида миллий ғурур ва ватанпарварликни кучайтиришини тадқиқ қилиш;
- халқоро миқёсида халқлар ҳамдўстлигини ташкил қилиши, халқоро ҳамдўстликни мустаҳкамлашини тадқиқ қилиш.

Рекреация истеъмолчиларини рекреацияга жалб қилишда келтирилган мавзулар бўйича маркетинг тадқиқотларини ўтказиш режалаштирилганда албатда рекреантларнинг рекреацияга бўлган эҳтиёжларини ҳисобга олиши зарур. Рекреация эҳтиёжларини ўрганиш, рекреацияни ҳудудий ташкил қилиш давлат аҳамиятига молик талаб ҳисобланади. Ҳудудлар дам олишга ажратилганда табиий географик талаблар эмас, аҳолининг эҳтиёжлари ҳисобга олинishi лозим. Чунки, ҳудуддаги аҳолида тарихий, ижтимоий даврда уларга хос бўлган рекреация эҳтиёжлари шаклланган. Рекреацияни тадқиқ қилувчилар (рекреация географияси)

рекреацион фаолиятни ҳудудий ташкил қилиш ва ҳудудий-вақтлик рекреацияли фаолият ўсишини аниқлайди.

Рекреация эҳтиёжи ҳаётининг воситалар ва алмашинув, ишлаб чиқариш усуллари билан боғлиқ ва ташқи муҳитнинг объектив омиллари таъсиридаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларда шаклланади.

Рекреацион эҳтиёж – инсоннинг ҳаёти фаолияти жараёнида йўқотилган руҳий ва жисмоний меҳнат қобилиятини ва соғлигини тиклашга бўлган эҳтиёжи ҳисобланади. Рекреацион эҳтиёж алоҳида тизим бўлиб одамларнинг ҳаёти фаолиятини ташкил қилишда 3 даражага бўлинади¹¹¹. Булар қуйидагилар:

- жамоавий рекреацион эҳтиёж;
- гуруҳли рекреацион эҳтиёж;
- якка(индивидуал) рекреацион эҳтиёж.

Жамоавий рекреацион эҳтиёж – жамиятнинг барча аъзоларининг меҳнат қобилияти ва соғлигини тикловчи, уларнинг ҳар томонлама, жисмоний ва руҳий тикланишини аниқловчи, рекреация таркибининг ҳудудий ташкилланиш шакли ҳисобланади.

Гуруҳли рекреацион эҳтиёж – аҳолининг маълум ижтимоий-иқтисодий, профессионал ва ёш гуруҳларининг рекреацияга бўлган талабларини қондиради. Ўзига хос бўлган рекреация эҳтиёжига кўпинча оилалар талабгор бўлишадилар. Шунингдек, маълум бир гуруҳлар даволаниш, соғлиқни тиклаш, билиш бўйича маслакдош, фикрдош бўлишадилар. Масалан, ҳозир жаҳон бўйича кексаларнинг рекреацияга бўлган эҳтиёжлари йилдан-йилга ўсиш кўрсаткичларига эга бўлиб бормоқда.

Якка (индивидуал) рекреацион эҳтиёж – якка шахснинг дам олиш, жисмоний тикланиш талабларидир. Бунда инсон фақат ўзининг рекреация талабларини қондирувчи рекреация марказларини ёки хизматларини танлайдилар.

Рекреация эҳтиёжларининг шаклланишига кўплаб омиллар сабаб бўлади ва улар қуйидагича гуруҳланадилар:

¹¹¹ Николасенко Д.В. Рекреационная география. Москва, 2001.; Николасенко Д.В. Картографический метод исследования в рекреационной географии. Рекреационная география. Саратов, 2004. стр. 25-36.

1. *Ижтимоий-иқтисодий омиллар*: ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши даражаси; фаравонлик даражаларини ишлаб чиқариш даражаси; шу жумладан, хизматларни ҳам; туризм ва дам олиш соҳаларининг ривожланиши даражаси; товарлар ва хизматларни сотиш баҳолари даражалари; рекреация баҳолари даражалари; транспорт воситалари ва транспорт инфратузилмаларининг ривожланиши даражалари; меҳнат таътилларининг узок муддатлилиги; рекреация марказлари, ҳудудлари ва районларининг ва уларга маршрутлар ҳақидаги ахборотлар ва рекламалар қўйилиши; аҳолининг ижтимоий ва малакавий таркиби; аҳолининг маданий ҳаёт кечириши даражалари; аҳолининг ҳаракатчанлиги; миллий анъаналар.

2. *Демографик омиллар* – шаҳар ва кишлоқ аҳолисининг нисбатлари (урбанизация) даражалари; аҳолининг жинсий таркиби; аҳолининг таркибий ёшлари; аҳолининг тарқалиши хусусиятлари.

3. *Ижтимоий-руҳий(психологик) омиллар* – ишчанлик ва маданий алоқаларнинг тезкорлиги (чиқишимлиги, гапга, фикр-хулосаларга тушуниладиганлиги, хушмуомилалиги ва бошқ.); маданий ҳаёт типи; кутилмаган ахборотлар ва воқеъликлар таъсирига босиклилиги; дунё қараши хусусиятлари ва ҳислатлари.

4. *Тиббий-биологик омиллар* – аҳолининг соғлиги ҳолатлари даражалари; спорт-соғломлаштириш тадбирларига эҳтиёжлари даражалари.

5. *Табиий омиллар* – инсон яшаётган табиий минтақага, тоғга, ўрмонга, дарёга, денгизга, флора ва фаунага қизиқиши даражалари ва уларга нисбатан географик жойланиши, танлаши хусусиятлари¹¹².

Рекреация эҳтиёжларининг энг муҳим масалаларидан бири-аҳолининг рекреация хизматларига бўлган талабларини қондириш даражаларини ошириш ҳисобланади. Лекин, бизда ҳанузгача бу муаммоларни ҳал қилиш тизими ишлаб чиқилмаган. Рекреация эҳтиёжларини иқтисодий исботланган баҳоларда асослашгина аҳолини рекреациядан баҳраманд бўлиши шакллари ва усулларида фойдаланишга ундайди.

¹¹² Hall C.M., Pfge S.J., The Geography of Tourizm and Recreation. London_N.Y.: Routledge, 1999, p 126-137.

Рекреацион фаолият замонамизнинг муҳим ижтимоий-иқтисодий омилларига айланиб бормокда. Рекреацион фаолиятни ташкил қилиш мажмуали хусусиятларга эга бўлиб, ҳар қандай рекреация тизимида дам олувчилар гуруҳи, табиат мажмуалари, техник инфратузилмалар, хизмат кўрсатиш соҳалари, меҳнат ресурслари, ташкилий-иқтисодий ва ташкилий-тарқалиш тизимлари ўзаро алоқада, ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатади.

Шундай экан, туристик фирмалар ва туристик ташкилотлар россиялик таникли олим М.Б. Биржаковнинг “Туризмни ўрганиш вақти, туризм билан шуғулланиш вақти, туризмдан даромад олиш вақти” деган шиори бўйича ишлаб туризмнинг ривожланиши маркетинг тадқиқотлари билан узвий ҳолатларда боғлиқ эканликларини яхшилаб англаб олишлари талаб қилинади. Зероки, маркетинг тадқиқотлари ҳар бир ташкилотнинг самарали ривожланишини, унинг мақсади ва вазифаларини аниқ белгилаб беради.

Таянч сўзлар ва иборалар: рекреация, бўш вақт, бекор вақт, рекреация фаолияти, рекреация омиллари, рекреант, рекреация эҳтиёжи, рекреация баҳолари, гуманизм.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича савол ва топшириқлар:

1. Рекреация туризмнинг моҳияти нималардан иборат?
2. Рекреацион фаолиятни тушунтиринг.
3. Рекреация омилларини санаб беринг ва тушунтиринг.
4. Рекреация эҳтиёжини қандай тушунасиз?
5. Рекреация, туризм ва экскурсиянинг боғланишини тушунтиринг.
6. Бўш вақтни тушунтиринг.
7. Бекор вақт қандай вақт?
8. Зиёратда рекреация борми?
9. Экотуризмда рекреация борми?
10. Томоша қилишда рекреация борми?

16-мавзу. Ўзбекистонда ички ва халқаро экотуризмни ривожлантириш йўллари

Режа:

16.1. Ўзбекистонда ички экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиздаги аҳамияти.

16.2. Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиздаги аҳамияти.

16.1. Ўзбекистонда ички экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиздаги аҳамияти

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев 2018 йил 7 февралда “Ички туризмни ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-3514-сон Қарор қабул қилди¹¹³. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича кўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2018 йил 3 февралдаги ПФ-5326-сон Фармони ижросини таъминлаш, шунингдек, ҳудудларни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим омилларидан бири сифатида ички туризмни жадал ривожлантириш, фуқароларни мамлакатимизнинг маданий-тарихий мероси ҳамда табиий бойликлари билан таништириш мақсадида:

1. «Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қил!» ички туризмни ривожлантириш дастурини амалга ошириш бўйича амалий чора-тадбирлар режаси тасдиқланди.

Бу муҳим қарорнинг амалда бажарилиши жараёнида ички экологик туризмни ривожлантириш ватанимиз аҳолисининг табиатимизнинг табиий минтақаларини, табиатимизнинг бойликлари, биологик хилма-хилликни кўриш ва ўрганишда жуда катта ва қулай имкониятларни яратади. Бу ерда энг муҳими ички экологик туризмни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий

¹¹³. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори: “Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш тўғрисида”. 2018 йил 7-феврал, № ПҚ-3514. ҚХММБ: 07/18/3514/0672-сон, Тошкент ш., 08.02.2018 й.

механизмларини кечиктирмасдан, ўз вақтида ишлаб чиқишимиз талаб қилинади.

Ўзбекистонда ички туризмни ривожлантириш ҳозирга келиб ўзининг шаклланиши босқичида. Шаҳарларимиздаги туризм рақобати натижасида кўплаб туристик фирмалар қўшимча ресурсларни ва имкониятларни излашмоқда. Изланаётган ресурслар ва имкониятлар мамлакатимизда ички туризмни ривожлантириш йўналишида ҳисобланади. Лекин, ханузгача туризм мутахассислари томонидан ҳам, туризм бошқарувидаги ташкилотлар томонидан ҳам, туризм тадбиркорлигида ҳам ички туризмни ривожлантириш муаммоларини илмий ва амалий жиҳатлардан жиддий тадқиқ қилиш эътибордан четда қолиб келмоқда.

Бу ҳолатнинг сабаби мамлакатимизда туризмни ривожлантиришга киришган дастлабки вақтларда фақат халқаро туризм маҳсулотларини тайёрлаганимиз, фақат халқаро туризм ривожига куч берганлигимиз ҳисобланади. Иккинчидан, дастлабки вақтларда ҳам, ҳозир ҳам деярли барча туристик фирмалар асосан шаҳарларимизда фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистонда ички туризмни ривожлантириш учун туризмда қуйидаги муаммоларни ечишимиз талаб қилинмоқда:

1. Шаҳарларимиздаги туризм фаолиятларини қишлоқларга йўналтириш.

2. Қишлоқ туризмининг ривожлантириш йўналишини ташкил қилиш.

3. Маҳаллий аҳолини туризм соҳаси тадбиркорлигига тайёрлаш.

4. Қишлоқларда туристик фирмалар ташкил қилиш.

Ички туризмни ривожлантиришда энг муҳим омил аҳолининг туристик ресурслар, туристик хизматлар ва маҳсулотлар, туристик инфратузилмалар ва туризмдаги даромад ҳақида ахборотланганлик даражаси ҳисобланади. Иккинчидан, туристик хизматлар ва туристик инфратузилмаларнинг нархи аҳолининг барча қатламларига мослигидир. Европа давлатлари мактаб ўқувчилари, институт, коллежлар ва университетлар талабаларига хизмат кўрсатиш ва инфратузилмалар нарҳини 10 % паст белгилаган ва бу

таркибда фаолият юритувчи туристик фирмаларга кўплаб имтиёзлар беришади. Ана шундай давлат дастурларини бизнинг мамлакатимизда ҳам ишлаб чиқишимиз мақсадли бўлади.

Биринчидан, ҳозирги вақтга келиб туризм соҳаси халқ хўжалигимизнинг деярли барча тармоқларини қамраб олиши даражаларида ривожланмоқда. Ана шу қамраб олиш даврида туризмнинг кўплаб ишлаб чиқариш тармоқларига ва соҳаларига бўлиниши келиб чиқди. Янги тармоқларни ва соҳаларни ривожлантириш туризмдаги долзарб масалаларга ва муаммоларга айланиб бораётганлиги ва айниқса, қишлоқ жойларда аҳолини иш билан таъминлаш ва сервис хизматларини сифатли, самарали кўрсатиш давлат сиёсатига айланганлиги сабабли, ушбу қайд қилинган муаммоларни ечишни талаб қилмоқда. Бу муаммоларни ечишнинг энг самарали йўллари эса мамлакатимизда ички туризмни ривожлантириш ҳисобланади.

Иккинчидан, мамлакатимиз халқ хўжалиги мустақиллигимиздан кейин халқаро интеграция шароитларида ривожланишни бошлади. Халқ хўжалигида эски халқаро талабларга жавоб бермайдиган технологиялар, бир ёқламага мослашган ишлаб чиқариш тармоқлари мамлакатни модернизации қилиш асосида замонавий технологияларда ишлаб чиқариш усулига ўтди. Бу шароитда ишлаб чиқариш ва аҳолига сервис хизматларини самарали кўрсатиш биринчи навбатда аҳолининг иш билан таъминланганлик даражаларини кўтаришни талаб қилмоқда. Мамлакатимизда эса деярли 50% аҳоли қишлоқларимизда яшашмоқда. Қайд қилинган муаммоларни ҳал қилишда ички туризмни қишлоқларни ривожлантиришнинг барча режаларига қўшган ҳолатларда ечиш мумкин.

Учинчидан, ички туризм ривожлантириш ҳозирги вақтда халқимизнинг маданий ва маърифий тараққиётини ривожлантиришда ҳам қўшилган самараларни бериши шубҳасиз ҳисобланади. Чунки, ички туризмни ривожлантиришда аҳоли иш билан таъминланади, ижтимоий–иқтисодий яшаш тарзи ошади, ички туризм инфратузилмаларини яратишда ва ички туризмда хизматлар қилишда аҳолининг туризмдаги фаолияти кучаяди, вилоятлар ва туманларда яшаётган аҳолиларнинг бири-бири билан танишиши ва дўстлашуви кучаяди. Вилоятлардаги аҳолилар бошқа

вилоятлардаги, туманлардаги туристик ресурслардан ва айниқса, рекреация, даволаниш ва муқаддас зиёратгоҳлардан хабардор бўлишадилар.

Энг муҳими шундаки, ички туризмнинг ривожланиши туристик экскурсия хизматларининг ривожланишини таъминлайди. Айниқса, болалар экскурсияларининг ривожланиши натижасида бўлғуси авлоднинг ватанимизни билиши ва унинг бойликларини билиши, бетакрор табиатини ўрганиши халқимизнинг маданий-маърифий тараққиётида муҳим ва аҳамиятли ҳисобланади.

Тўртинчидан, мамлакатимизда ички туризмни ривожлантириш натижасида ишлаб чиқариш соҳаларида маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтиради ва кучайтиради. Айниқса, қишлоқларимизда миллий мерос маҳсулотларини ишлаб чиқариш кучаяди, унутилганлари қайта тикланади.

Бешинчидан, ички туризмни ривожлантириш жараёнида ватанимизга ташриф буюраётган халқаро туристларни жалб қилиш ва уларга қизиқарли, жозибали туристик хизматлар кўрсатиш имкониятлари ҳосил бўлади. Чунки, халқаро туризм экспертларининг хулосаларига кўра халқаро туристлар биринчи навбатда халқларнинг яшаш тарзига, миллий маданиятига, миллий меросига, миллий урф-одатларига ва миллий ўйинларига қизиқишади.

Қайд килинганларга асосланиб хулоса қилишимиз мумкинки, мамлакатимизда ички туризмни ривожлантириш миллий туризмнинг шиддат билан ривожланишига асослар, катта имкониятлар яратади. Бу ривожланишга ва имкониятларга эришиш учун эса биринчи навбатда мамлакатимизда ички туризмни ривожлантиришнинг назарий-концептуал режаларини ишлаб чиқишимиз керак.

Маълумки, халқимиз азалдан ватанимиздаги барча зиёратгоҳларни азиз ва муқаддас билиб келишади. Энг муҳими, дастлаб яшаб турган манзилимиз атрофларидаги муқаддас зиёратгоҳларга, сўнгра эса бошқа туманлардаги ва бошқа вилоятлардаги азиз жойларга сафарлар уюштирамиз. Ички туризмни ривожлантиришда халқимиздаги бу улуг одатни ва хусусиятларни этиборга олишимиз, фойдаланишимиз лозим. Шунинг учун ҳам туризм мутахассислари, туризмдаги тадбиркорлар ички зиёрат туризмини

ривожлантиришда ҳар бир вилоятлардаги ва ҳар бир туманлардаги зиёратгоҳларнинг рўйхатини, манзилини ва зиёрат қилиш хусусиятлари ҳақидаги ахборот маълумотларини пухта ишлаб чиқиши талаб қилинади.

Иккинчидан, ички туризмни *шаҳарликлар–қишлоқларга ва қишлоқликлар–шаҳарларга шиори ва дастури* асосида ривожлантириш Европа давлатларида ўтган асрнинг 70 йилларидан мукаммал амалга оширилиб келинмоқда. Айниқса, қишлоқлардаги мактаб ўқувчиларини шаҳарлар ҳаёти ва диққатга сазовор жойлари билан таништириш экскурсияларини мунтазам ташкил қилиш ва аксинча шаҳарлик мактаб ўқувчиларини қишлоқ ҳаёти билан таништириш, дам олдириш экскурсияларини мунтазам ташкил қилувчи туристик фирмаларга кўплаб имтиёзлар яратиш Европа давлатларида ички туризмни ривожлантириш дастурларига киритилган.

Учинчидан, вилоятлар ва туман ҳокимликлари ўз ҳокимликлари тасарруфида янги иш ўринларини яратиш, аҳолининг дам олиш тизимини самарали ташкил қилишда ички туризмни ривожлантириш имкониятларидан унумли фойдаланиш салоҳиятлари жуда катта эканликларини эътиборга олишлари лозим (зиёратгоҳларда зиёрат ва дам олиш инфратузилмаларини яратиш, ишламаётган ва таъмир талаб зиёратгоҳлар ва рекреация объектларини тадбиркорларга бериш, ватанимизни ўрганамиз дастурларини яратиш ва бошқ).

Тўртинчидан, мактабларимиздаги ёзги таътил вақтида шаҳарларга, тоғларга, табиатнинг сўлим масканларига, табиий географик минтакаларга ўқувчилар экскурсияларини ташкил қилишда вилоятлар ва туманлар, шаҳар ҳокимликларининг маблағларини жалб қилишнинг ҳуқуқий меъёрларини ишлаб чиқиш вақти келди. Бунинг учун биринчи навбатда ушбу йўналишда туристик фаолият кўрсатувчи туристик фирмаларга давлатимиз томонидан кўрсатиладиган жиддий молиявий ёрдам ва имтиёзлар тизимини ишлаб чиқиш зарур бўлмоқда.

16.2. Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиздаги аҳамияти

Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантириш мамлакатимиздаги миллий туризм соҳасининг ривожлантирилиши билан чамбарчас боғлиқ ҳисобланади. Ўзбекистонда туризм мустақиллик йилларининг дастлабки кунларидан ўз ривожланишини бошлади. Чунки, давлатимизнинг мустақиллиги эълон қилингандан бошлаб жаҳондаги кўплаб давлатлар мустақил Ўзбекистонни халқаро миқёсда тан олиб, ватанимизда ўз давлатларининг элчихоналарини, ваколатхоналарини очишга киришдилар, мустақил Ўзбекистон билан ҳар тарафлама ривожланиш битимларини, шартномаларини туза бошладилар. Ўзаро тенг шартномаларга асосланган бундай дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш учун халқаро ҳамкорликда албатда халқаро туризмни ривожлантириш зарурати ҳам келиб чиққан эди.

Айниқса, жаҳондаги кўплаб давлатлар Ўзбекистоннинг мустақиллигини қувватлаб, ўзаро ҳамдўстлик режаларини, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини таклиф қилишлари ҳам ватанимизда халқаро туризмни ривожлантиришни кун тартибига олиб чиққан эди. Шу сабаблар билан Ўзбекистон Республикаси ҳукумати, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов раҳбарлигида мамлакатимизда туризмни айниқса, халқаро туризмни ривожлантиришнинг ҳукукий-меъёрий ва ташкилий асосларини яратишга мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб киришган эдилар.

Мамлакатимиз иқтисодиётини юксалтиришда халқаро туризм соҳаси муҳим аҳамиятга эга бўлган соҳалардан ҳисобланади. Йилдан-йилга халқаро туризмнинг обрўи ошиб бормоқда. Унинг иқтисодий смарадорлиги ортиб йилдан-йилга кўплаб давлатларни камраб олмоқда. Халқаро туризм маълумотларидан маълум бўлмоқдаки, туристлар кўпроқ қадимий, тарихий ёдгорликларга бой давлатларга интиломоқдалар. Бундай, кўп тармоқли имкониятлардан кириш туризмида фойдаланиш, жаҳон туризмида дунё халқларининг Ўзбекистонга бўлган қизиқишлари ва истиқболли иқтисодий юксалишлардаги улуғ мақсадларни ҳисобга олиб,

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев “Кириш туризмини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорини қабул қилди¹¹⁴.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ушбу қарорида «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2018 йил 3 февралдаги ПФ-5326-сон Фармонини ижро этиш, шунингдек, республикага туристлар оқимини кўпайтириш, кириш туризмини миллий иқтисодиётнинг муҳим тармоқларидан бирига айлантириш, мамлакатнинг маданий-тарихий мероси ва табиий бойликларини кенг тарғиб қилиш мақсади қўйилган.

Ўзбекистон туризмнинг муаммоларини иқтисодиётнинг бошқа соҳаларидан ажратиб, алоҳида ривожлантириш мумкин эмас. Чунки, ҳозирнинг ўзида туризм соҳаси иқтисодиётимизнинг 32 дан ортиқ тармоқлари билан боғлиқ ҳисобланади.

Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамиятини белгилаганда жуда кўплаб фикр-мулоҳазаларни келтириш мумкин. Дастлаб қайд қилиш лозимки, халқаро экотуристлар оқимининг кучайиши мамлакатимиздаги тинч-осойишта ҳаётнинг барқарорлигидан, халқаро экотуристларнинг ватанимизда эркин туристик фаолияти таъминланганлигидан, уларга кўрсатилаётган хизматларнинг меҳмондўстлик талаблари асосида ташкил қилинганлигидан ҳисобланади. Шунингдек, Ўзбекистонда халқаро экотуризм фаолиятининг ҳуқуқий-меъёрлари яратилганлиги, халқаро экотуристларнинг ватанимизда эркин туристик фаолиятда бўлишликларининг халқаро қонуний актлари яратилганлиги ҳам халқаро экотуризмни янада ривожлантириш имкониятларини келтириб чиқаради.

Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрнини аниқлашдан олдин ватанимизда халқаро туризмни ривожлантиришнинг

¹¹⁴. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори: “Кириш туризмини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.02.2018 й., 07/18/3509/0658-сон).

максади ва вазифаларини белгилаб олиш талаб қилинади. Мамлакатимизнинг барча вилоятларида, иқтисодий ёки табиий минтақаларида халқаро туризмни ривожлантириш масалалари ҳам Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантириш масалалари билан узвий ҳолатларда ва талабларда кўрилади.

Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг *мақсади*:

1. Давлатимизнинг халқаро микёслардаги обрўсини ошириш.
2. Халқаро даражалардаги, мўжизали туристик ресурсларимизни, объектларимизни дунё халқларига таништириш.
3. Ўзбекистон халқларини кўплаб чет элликлар билан таништириш, ўзаро, ҳамдўстлик, ҳамкорлик алоқаларига келиб чиқишига шароитлар тратиш.
4. Ўзбекистонликларнинг миллий мероси бойликлари, миллий маданияти, саноати ва миллий анъаналарини жаҳондаги халқларга кўрсатишда ҳудудий ва минтақавий туризмнинг халқаро туристик марказларни ташкил қилиш.
5. Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантириш имкониятларидан келиб чиққан янги халқаро туристик ҳудудларни, минтақаларни ташкил қилиш, бу ҳудудлар ва минтақаларда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг янги халқаро туристик режаларини, стратегияларини ишлаб чиқиш.

Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг *вазифалари*:

1. Халқаро экотуризмни ташкил қилишнинг ҳуқуқий меъёрларини, ижтимоий-иқтисодий-ташкилий механизмларини ишлаб чиниш.
2. Халқаро экотуризмда аниқ мақсадларга йўналтирилган туризм тармоғи ва унга хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш учун давлат аҳамиятидаги дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
3. Хорижий давлатларнинг халқаро экотуризмни ривожлантириш соҳасидаги халқаро лойиҳаларида ишлаш, ҳамкорлик қилиш имкониятларини, шароитларини тратиш.
4. Халқаро экотуризм инфратузилмаларининг комфортлилик даражаларини, жаҳон андозалари ва талаблари даражаларида яратиш, тайёрлаш.

5. Халқаро экотуризм хизматларини жаҳон андозалари ва талаблари даражаларида яратиш, тайёрлаш.

6. Транспорт-коммуникация тармоқлари хизматларини халқаро экотуризмда транспорт коммуникация хизматлари талаблари даражаларига етказиш.

Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамияти қуйида келтирилган муҳим ижтимоий-иқтисодий кўтарилишга, тараққиётга замин, шарт-шароитлар яратади:

- Мамлакатимиз иқтисодиётига валюта тушумлари кўпаяди. Шу билан бирга халқаро экотуристлардан маҳаллий хизматлар кўрсатувчилар ҳам валюталарни оладилар;

- Давлатимизнинг халқаро миқёслардаги обрўсини оширади;

- Туристик инфратузилмаларнинг комфортлилик даражаларини халқаро талаб даражаларига кўтаради;

- Саноатда ва қишлоқ хўжалигида маҳсулотлар ишлаб чиқариш кучаяди. Бу маҳсулотларнинг сифати халқаро даражаларга кўтарилади;

- Халқаро миқёсдаги барча туристик ресурслар-объектлар таъмирланади, кўкалазорлаштирилади, ободонлаштирилади;

- Ўзбекистонликларнинг миллий мероси бойликлари, миллий маданияти, санбати ва миллий анъаналари жаҳондаги кўплаб давлатларда таниладилар;

- Миллий ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш кучаяди;

- Транспорт-коммуникация тармоқлари хизматлари яхшила-
ниб боради;

- Туризм хизматларининг турлари кўпаяди ва сифатлари халқаро талаблар даражаларига кўтарилиб боради;

- Ўзбекистон туризмига хорижий инвестициялар кириб келишига шароитлар ва имкониятлар яратади;

- Хорижий давлатларнинг туризмни ривожлантириш соҳасидаги халқаро лойиҳаларида ишлаш, ҳамкорлик қилиш имкониятлари келиб чиқади;

- Меҳмонхоналар хўжаликларида хизматларнинг тури кўпаяди, сифатлари ошади, комфортликлари кўтарилиб боради;

- Халқаро экотуристларни овқатлантириш хизматлари яхшиланиб боради, миллий таъомларни тиклаш ва сифатли тайёрлаш кучайиб боради;

- Халқаро даражалардаги туристик ресурсларимизнинг, объектларимизнинг довуғи дунё халқларига тарқалади;

Халқаро туристик маршрутлар яратиш талаблари келиб чиқади;

- Халқаро туризм рекламаларини ишлаб чиқиш кучаяди;

- Халқаро экотуризмни ривожлантириш йўналишларига иштисослашув такомиллашиб боради;

- Халқаро туроператорлар тайёрлаш талаблари келиб чиқади;

- Халқаро туристик марказларни ташкил қилиш талаблари келиб чиқади.

Таянч сўзлар ва иборалар: ички экотуризм, халқаро экотуризм, халқаро экотуристтик ресурс, хориж экотуриزمи, халқаро туризм талаблари, комфорт, халқаро лойиҳалар, халқаро туроператорлар.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар:

1. Халқаро экотуризм ва ички экотуризмни тушунтиринг.

2. Европа давлатларининг шаҳарликлар–қишлоқларга ва қишлоқликлар–шаҳарларга шиори ва дастурини тушунтиринг.

3. Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг мақсади ва вазифалари нималардан иборат?.

4. Ўзбекистонда ички экотуризмни ривожлантиришда қандай мақсадлар қўйилади?.

5. Халқаро экотуризмнинг Ўзбекистондаги ресурсларини айтиб беринг.

6. Халқаро зиёрат туризмининг ресурслари қандай белгиланади?.

7. Қадимий тарихий обидалар қайси туризм турининг ресурслари ҳисобланади?

8. Сардобалардан қайси туризмда кўпроқ фойдаланади?.

9. Ички туризм туроператорларининг асосий вазифаларини тушунтиринг.

10. Халқаро туризм туроператорларининг фаолиятини тушунтиринг.

17-мавзу.Экологик туризмни ривожлантиришдаги муаммолар ва уларнинг ечимлари

Режа:

17.1. Экотуризмни ривожлантиришдаги муаммолар.

17.2. Экотуризмни ривожлантиришдаги муаммоларнинг ечимлар.

17.1. Экотуризмни ривожлантиришдаги муаммолар

Экотуризмни ривожлантиришда «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси» дастурлари бўйича катта ишлар бажарил мокда. Шу билан бирга Республикамизда экотуризмни ривожлантириш да ечимлари анча огир, жиддий бўлган муаммолар ҳам тўпланиб қолган. Бу муаммоларнинг биринчи навбатда ўз ечимини кутиб тургани, экотуризмни ривожлантиришдаги бош экотуризм ресурсларининг давлат муҳофазасида турганлигидир (9-жадвал). Келтирилган жадвал маълумотлари билан танишиб чиқиб Республика мизда экотуризм ривожланиши керак бўлган биринчи навбатдаги экотуризм ресурслари давлат муҳофазасида эканлиги маълум бўлади. Бу ҳолат жуда тўғри қарор қилинган. Дунёнинг барча давлатларида ҳам 8-жадвалдаги табиий ҳудудлар ўзининг ўсимликлар олами ва ҳайвонот дунёси билан қаттиқ қўриқланади.

Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, жуда кўплаб давлатларда, айниқса табиатда ноёб ўсимлик ёки ҳайвон турлари муҳофаза қилинадиган қўриқхоналардан ҳам экотуризм мақсадларида самарали фойдаланишади. Бунга мисол қилиб Африка, Канада, Америка, Австралиядаги қўриқхоналар, резерватлар ва миллий парклар ҳақидаги кино сериалларнинг тобора оммавийлашиб бораётганлигини келтириш мумкин.

Бу ҳолатнинг энг муҳим сабаби, бу муҳофазадаги манзиллардан экотур измда фойдаланишнинг ҳуқуқий-қонуний меъёрлари яратилганлигидир ва бу қонунларга «меҳмонлар» ҳам «мезбонлар» ҳам қаттиқ риоя қилишади. Республикамиздаги табиат қўриқхоналарига фақат илмий ходимлар киришга рухсат берилади. Бу қўриқхоналарга ҳатто махсус илмий экспедициялар ҳам

Ўзбекистон Республикаси экология ва атроф мухитни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг рухсатномасини олиши керак.

Шунингдек, Республикаимизнинг дарё ва сув ҳавзаларида, сув омбор ларига кириш Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан тақиқланган. Табиатимизнинг дилтортар тоғ ва чўл ландшафтлари ҳақида ҳам қайд қилинган чекловларни келтириш мумкин. Мамлакатимизда халқаро экологик туризмни ривожлантириш учун биринчи навбатда табиат қўриқхоналаримиздан халқаро экологик туризмни ривожлантиришда фойдаланишнинг ҳуқуқий-меъёрий асосларини яратишимиз керак. Чунки, халқаро экологик туризмнинг асосий ресурслари миллий парклар, табиат ва биосфера қўриқхоналари, алоҳида муҳофазадаги ҳудудлар ҳисобланади. Экотуризмни ривожлантириш учун экотуризмнинг асосий ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини таҳлил қилиб экотуризмдаги муаммолар қуйидагилар эканлиги маълум бўлди:

9 -жадвал

**Ўзбекистон Республикасининг муҳофаза этиладиган
табiiй ҳудудлари**

№	Табiiй ландшафт	Муҳофаза ҳудудлари	Майдони, га	Ташкил этилган йил
1	2	3	4	5
		Давлат қўриқхоналари	175536	1971
1	Бадай - тўқай	Амударё пасттекисликлари тўқай экотизимлари	6462	1983
2	Ҳисор	Ҳисор тизмаси тоғ экотизимлари	80986	1959
3	Зомин	Туркистон тизмаси тоғ экотизимлари	21735	1975
4	Зарафшон	Зарафшон дарёси ўрта оқими тўқай экотизимлари	2352	1971
5	Қизил-қум	Амударё ўрта оқими ва қўшни саҳролар тўқай экотизимлари	10311	1975

6	Нурота	Нурота тизмаси тоғ экоти- зимлари	26895	1971
7	Сурхон	Қўҳитанг тоғ тизмаси эко- тизимлари ва Амударё ўрта оқими тўқай экотизимлари	26895	1975
8	Китоб	Ноёб геологик кон	3938	1987
9	Чотқол давлат биосфера қўрикхона- лари	Чотқол тоғ тизими экотизимлари	35724	1947
1	Уюм – Чотқол давлат миллий боғи	Ғарбий Тёншон экотизимлари	574590	1990
2	Халқ боғи (Зомин)	Туркистон тизмаси экотизимлари	24110	1977
Давлат табиат ёдгорликлари				
1	Ёзёвон саҳроси	Ноёб табиат ёдгорликлари	1000	1991
2	Мингбулок тумани табиат ёдгорлиги	Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси	1000	1991
3	Чуст тумани табиат ёдгорлиги	Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси	96	1990
Алоҳида табиий объектлар ва комплексларни сақлаш, қўпайтириш ва тиклаш учун ҳудудлар				
		Буюртмахоналар	1503206	
1	Оқтоғ	Ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимликлар	15400	1997
2	Денгизкўл	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	50000	1990

3	Қарнобчўл	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	40000	1992
4	Қоракир	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	30000	1992
5	Қўшрабод	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	16300	1992
6	Муборак	Ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимликлар	264469	1997
7	Сармиш	Ҳайвонот ва ўсимликлар олами	5000	1997
8	Сайғочи	Ёввойи ҳайвонлар	1000000	1997
9	Сечанкўл	Балиқлар	7037	1998
10	Судочье	Ёввойи ҳайвонлар	50000	1991
11	Хубара	Тувалоқ ва унинг яшаш жойлари	25000	1998
		Табиий парваришхоналар	7122	
1	«Жайрон» экомаркази	Жайрон, кулон, Прежевальск отлари	7122	1976
2	Балик хўжалиги ҳудудлари	Сув ҳавзаларидаги Антропоген тизимлар	-	
	Муҳофаза этиладиган ландшафтлар	Алоҳида табиий экотизимлар	1004005	
	Курорт табиати ҳудудлари	Антропоген экотизимлар	338	
	Рекреация ҳудудлари	Антропоген ва табиий экотизимлар	70	
	Давлат биосфера резерваторлари	Табиат экотизимлари	35724	

1. Республикадаги асосий экотуризм ресурсларига туристик маршрутлар ишлаб чиқиш қонқарсиз ҳолатдалигини алоҳида таъқидлаш зарур.

2. Қўриқхоналар, заказниклар ва миллий паркларда экотуризм сўқмоқлари, маршрутлари ва бу маршрутларда туристларга хизматлар кўрсатиш, дам олиш ва тунаш манзилларини яратишга ҳалигача қиришилган эмас.

3. Республикамизда экотуризм ресурсларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий – қонуний меъёрлари ҳозиргача ишлаб қиқилмаган.

4. Экотуризмни ривожлантиришда экотуризм масканларидаги тадбирқорлик, ташаббусқорлик, туризм-бизнес маҳаллий меҳнат ресурслари нинг иш билан банд билишидаги таълим–тарғибот, қизиқтириш ишлари қонқарсиз аҳволда.

5. Экотуризмни ривожлантиришда ички экотуризм ва халқаро экотуризмнинг миллий рекламаси ички туризм бозорида ҳам ташқи туризм бозорига ҳам қиқарилмаган.

Мамлақатимизда туризм таълимининг 5 йўналиши учун 5 та муқаммал ўқув қўлланмаларни тайёрлаган таниқли олим Н.Тўхлиев ва Т.Абдуллаевалар экологик туризмни ривожлантиришдаги муаммоларга Марқазий Осиё давлатлари қегараларида қарайди¹¹⁵;

- Давлатнинг экотуризмни ривожлантириш дастури ишлаб қиқилмаганлиги. Шунинг учун вилоятлар ва ҳудудлар экотуризмни ривожлантиришда давлатнинг молиявий қувватлаши жуда қам миқдорларда;

- Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар ўзларининг «Ривожлантириш режалари»да экотуризмни ривожлантириш масалаларига эътиборсизлик билан қарайдилар, кўриб қиқмайдилар;

- Экотуризм объектлари ва экотуристик ташрифлар ҳақида статистик ҳисоботлар юритилмайди;

- Экотуризмни ташқил қилиш усуллари ва экологик туризмни ташқил қилишнинг итимоий, иқтисодий ва ташқилий меҳанизмлари ишлаб қиқилмаган;

¹¹⁵.Тўхлиев Н., Абдуллаева Т., Экологический туризм:сущность, тенденции и стратегия развития. Тошқент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2009,415 с.

- Экотуризмни ривожлантиришда тегишли идоралар ва корхоналарнинг бири-бири билан боғланмаганлиги шунингдек, экотуризм инфратузил малари бошқарувининг ташкил қилинмаганлиги;
- Экотуризм хизматларининг халқаро даражаларда эмаслиги;
- Экотуризмда моддий-техника захираларининг ривожланмаганлиги;
- Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг экотуризм маршрут ларини ривожлантиришга молиявий кучсизлиги, экотуризм мутахассис ларининг йўқлиги;
- Экотуристик объектларга транспорт воситалари билан боришнинг чегараланганлиги ва асосий магистраллардан узоқлиги;
- Экотуризмда ўзаро алоқаларнинг ва халқаро тажрибалар алмашишнинг йўқлиги.

17.2. Экотуризмни ривожлантиришдаги муаммоларнинг ечимлари

Ўзбекистонда муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларда экотуризмни ривожланишини таъминлайдиган асосий чора ва тадбирлар «Экотуризм Концепциясида» мукаммал ҳолатда берилган. Экотуризмнинг дунёда тутган ўрни, мавқеи ҳамда Ўзбекистондаги саоҳияти ва унинг ривожланишига эътиборга олган ҳолда «Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси» Ватанимизнинг муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларида экотуризмнинг ривожланишини таъминлайдиган қуйидаги асосий чора ва тадбирлар ишлаб чиқди¹¹⁶:

1. Республикамизда экотуризм соҳасида хизмат қилувчи, жаҳон талаб ларига жавоб бераоладиган юқори малакали мутахассисларнинг етишмаслигини ҳисобга олган ҳолда, ёш мутахассисларни экотуризм ривожланган мамлакатларга (АҚШ, Япония, Канада, Франция, Германия) малакаларини ошириш учун ўқишга, ишга юбориш лозим.

¹¹⁶ Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси, «Экологик хабарномаси», ж. № 6, 2007, Тошкент. 8-14 б.

2. Жаҳон андозалари ва талабларига мос келадиган илмий ва иқтисо дий асосланган катта–кичик, киска ва узоқ муддатга мўлжалланган лойиҳалар ва бизнес режалар ишлаб чиқиб амалга ошириш лозим (имтиёзли кредит асосида).

3. Ўзбекистонда экотуризмнинг жаҳон талабларига жавоб бераола диган моддий-техник, ахборот таҳлилий базасини яратиш, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш зарур.

4. Ватанимизнинг тарихий ёдгорликлари, гўзал ва бетакрор табиати, ландшафти, ноботат ва ҳайвонот дунёси ҳақида буклетлар, туристик атлас ва хариталар ёрдамида дунё экотуризм бозорида тарғибот ишларини амалга ошириш лозим.

5. Бадай-тўқай ва «Жайронхона» экомарказига қўшни ҳудудларда Марказий Осиёда қирилиб кетиши хавfli бўлган ноёб ҳайвонларни сақлаш ва кўпайтириш учун миллий боғлар ташкил қилиш лозим.

6. Ўзбекистон вилоятлари бўйича янги экотуристтик дастурлар, йўналишлар ва хариталар тузиш керак.

7. Экотуризм соҳаси билан боғлиқ ташкилотларга кўпроқ ҳуқуқлар, имтиёзли кредитлар бериш, “Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси” томонидан ишлаб чиқилган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунга экотуристларга нисбатан ҳуқуқий назорат ишларини енгиллаштириш бўйича айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш лозим.

Ватанимизнинг экотуризмнинг таракқиёт салоҳияти ниҳоятта катта ва уни жадал сураётлар билан ривожлантириш учун барча имкониятлар мавжуд. Фақат бу салоҳият ва имкониятлардан жаҳонда экотуризми таракқий этган мамлакатлар тажрибасига таянган ҳолда оқилона фойдаланиш ҳамда илмий асосда хато-ларсиз амалга ошириш лозим. Қайд қилинган муаммолар ҳам мамлакатимизда туризмни ва экотуризмни ривожлантиришга киришганимиздан кейингина аниқланмоқда.

Ўз ривожланишини бошлаган ҳар қандай соҳа таракқиётига, истикболига босқичма-босқич етиб боради. Биринчи навбатда ана шу босқичлардаги муаммоларни бажарилиш даражалари ва кетма-кетлигини аниқлаш талаб қилинади. Иккинчидан, муаммоларнинг

ечимини топишда албатда мукаммал тажриба ва мукаммал тадқиқот натижаларига асосланиш лозим.

Таянч сўзлар ва иборалар: экологик муаммо, халқаро даражалар, моддий техника, илмий экспедиция, захира, экологик чеклов, бизнес режа, антропоген, антропоген ландшафт, харита.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Экотуризмни ривожлантиришнинг қандай муаммоларини биласиз?

2. Нима учун табиат қўриқхоналаридан экотуризмда фойдаланишда рухсат берилмайди?

3. Экотуризмни ривожлантиришда халқаро ЭКОНЕТ тизимини биласизми?

4. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш учун нималар қилиш кераклигини тушунтиринг.

5. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш бўйича саволлар тайёрлаб келинг.

6. Экотуризм билан табиат муҳофазаси ўртасидаги боғланишни тушунтиринг.

7. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришнинг давлат дастури ишлаб чиқилганми?

8. Экотуризм ва рекреация туризмларининг бири-бири билан боғликлигини тушунтиринг.

9. Экотуризм билан зиёрат туризми боғланиши мумкинми?

10. Мамлакатимизда экотуризмнинг қайси йўналишини кучли ривожлантириш мумкин? Умуман экотуризмни ривожлантиришда экотуризм йўналишларини ташкил қилиш керакми?

18-мавзу. Экологик туризм маршрутларининг рекламаларини ишлаб чиқиш

Режа:

18.1. Туризмда ва туризм маршрутларининг рекламаси ,туризм рекламаларининг турлари.

18.2. Туризм ва экотуризм маршрутларнинг рекламаларини ишлаб чиқиш ва реклама қилиш.

18.1. Туризмда ва туризм маршрутларининг рекламаси, туризм рекламаларининг турлари

Туризмда реклама–туристик хизматнинг истеъмолчилари ва ишлаб чиқарувчилари орасида алоқалар бажарилишининг фаол воситасидир. Реклама туризмнинг доимий йўлдоши бўлиб, туристларга фақат саёҳат вақтида эмас, балки ундан сўнг ҳам хизмат кўрсатади¹¹⁷. Туризм рекламалари қуйидаги талаблар бўйича ишлаб чиқилади;

1. Туристтик корхоналар учун.
2. Туроператорлар учун.
3. Мутахассислар учун.
4. Туристлар учун.

Туризмда рекламалар талабалар даражаси бўйича 2 гуруҳга бўлинади:

1. Эҳтиёжлар рекламаси – фирманинг мавжудлиги ва унинг бирор-бир нарсага эҳтиёжлиги ҳақида мумкин бўлган шерикларини хабардор қилиш учун зарур бўлган реклама туридир. Бундай эҳтиёжлар қуйидагича бўлиши мумкин:

- маълум малака ва тажрибага эга бўлган ишчилар, мутахассислар, хизматкорларни вақтинча ёки доимий ишга қабул қилиш ҳақида;
- материал–техник ресурсларни кидириш ҳақида;
- материал–техник ресурсларни сотиш ҳақида.

2. Имкониятлар рекламаси – туристик хизматлар кўрсатиш соҳасида фирманинг имкониятлари ҳақида қизиқувчи томонларни

¹¹⁷.Каримов А.,Туризмда коммуникация бозори.Тошкент, 2003.44 б.

хабардор қилади ган реклама тури. Қизиқадиган томонлар юридик ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин. Юридик шахслар—ватан ва чет эл фирмалари, жамоа ташкилотлари, ҳар хил мулкчилик шаклидаги корхоналар. Имкониятлар рекламалари қуйидагича бўлиши мумкин:

- маълум даврда қайтариладиган ёки бир маротаба ўтказиладиган оммавий тадбирларни ташкил этиш;

- ўз ходимлари учун дам олишни ўтказиш;

- ҳомийлик саёҳатларини амалга ошириш.

Реклама—ахборот фаолияти йўналишига таъсир этувчи туризм хусусияти бўлиб, битта тармоқ доирасида барча ёки кўпчилик моддий-техника асосини бирлаштириш имкониятини истисно қиладиган техник-иқтисодий кўрсаткичлари бўлади.

Туризм бошқа тармоқларнинг товар ва хизматларини ўтказиш бозори бўлиб реклама ахборот фаолиятининг турли хил бозорлар ва туристик маҳсулотни ишлаб чиқувчи — воситачилар билан фаол ишлашга йўналтиради. Ишбилармон туризмга мўлжалланган турлар рекламаси оммавий ахборот воситалари ва директ-мейл йўли билан тарқатилиши мумкин. Почта орқали рекламани тарқатиш ҳам яхши самара беради.

Директ-мейл—рекламанинг энг самарали турларидан бири, унинг мазмуни шундан иборатки, махсус ажратилган туристик корхоналар ва хусусий шахслар адреслари бўйича белгиланган даврда реклама материаллари жўнатилади. Туристтик фирмаларнинг турли мамлакатлардаги туроператорлик фирмалари ва маълум даражада салоҳиятли ва реал мақсадлар (ишбилармон турлардан доимий фойдаланишга мажбур бўлган фирмалар) билан кенг алоқаси мавжудлигида тўғри почта орқали тарқатиш самарали бўлади.

Диний, этнографик, тарихий ва кизиқиш бўйича туризмнинг айрим турларининг рекламасини ёки бу туризм ишқибозларининг йиғилиш жойларида, музейлар, театр марказлари ёнида, кизиқиш бўйича клубларда, махсус молларни сотадиган дўконларда тарқатиш мақсадли бўлади. Шунингдек, оммавий ахборот воситалари, кўча рекламаси, транспарантлар, афишаларда реклама тарқатиш яхши натижа беради. Туризмда рекламани тарқатиш воситалари қуйидаги манбалар бўлиши мумкин.

1. *Матбуот рекламаси* – барча даврий матбуот (газеталар, журналлар, ихтисослашган газеталар ва журналлар).

2. *Китоб рекламаси* – рекламани нашриётдан янги чиқадиган китоблар ичига жойлаштириш.

3. *Буклетлар* – фирма ва унинг хизматлари, маҳсулотларига бағишланган махсус нашр.

4. *Реклама варақалари* – бир варақда чоп этилади, бир ва кўп рангли, матнлари билан шакллантирилади. Кўпинча кўргазма, ярмаркаларда, йиғилишларда тарқатилади.

5. *Каталоглар* – қисқа тушунтириш ва нархлари билан маҳсулот ва хизматларнинг катта рўйхатини реклама қилувчи, чоп этилган нашр.

6. *Афишалар* – катта иллюстрациялардан фойдаланадиган катта ўлчамли нашрлар.

7. *Календарлар*, тамғалар, ручкалар, кундалик оммавий сотиладиган целлофан халтачалар.

8. *Телереклама* – рекламанинг телевиденияда бериб борилиши энг юқори натижаларга эришади.

18.2. Туризм ва экотуризм маршрутларнинг рекламаларини ишлаб чиқиш ва реклама қилиш

Туристтик маршрутлар алоҳида турлар учун ишлаб чиқилганлигидан унинг рекламаси ҳам турлар бўйича алоҳида реклама қилинади. Бу реклама мазмуни реклама қилинаётган турга бағишланади. Маршрутларнинг реклама мазмуни танланганда ва ишлаб чиқилганда қуйидагиларга эътибор бериш лозим бўлади;

- Рекламага турнинг энг қизиқарли, асосий ресурси-объектини киритиш;

- Рекламада маршрутнинг йўналиши атрофида жойлашган (агар мавжуд бўлса) диққатга сазовор туристик объектларни рангли тасвирлаш. Рекламада маршрут давомида ўтказиладиган экскурсияларнинг қизиқарли объектларини рангли тасвирлаш;

- Рекламада маршрут давомида кўрсатиладиган хизматларни тасвирлаш.

Ўзбекистонда ҳозирги вақтда тарихий обидалар туризмга рекламалар талаб даражасида ишлаб чиқилмоқда. Лекин бу ишлаб

чиқилган рекламалар ҳам Самарканд, Тошкент, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз шаҳарларидаги тарихий обидалар ҳақида. Эътибор қилсак, бу шаҳарлардаги тарихий, маданий обидаларни дунё мамлакатларидаги халқлар рекламасиз ҳам билишади, бу обидаларнинг мўжизавийлиги ҳақида жаҳон матбуоти (ЮНЕСКО, БМТ) ахборотларини ўқишган, эшитишган.

Республикамиздаги бошқа шаҳарлар, туманлардаги тарихий обидалар ҳақидачи? Бу обидаларни бизнинг ўзимиз ҳам тўлиқ билмаймиз. Билганларимиз ҳам чала, саводсиз ҳолатда. Ислом оламида машҳур ва таниқли авлиёлар, шайхлар, хўжа ва сайдлар ҳаёти билан боғлиқ жойлар, уларнинг дахмалари зиёратгоҳлари тўлиқ рўйхатга олинган бўлсада, туристик маршрутлар ишлаб чиқилмаганлигидан на халқаро туризмда на маҳаллий туризмда фойдаланилади.

Жиззах вилоятида Ислом дини таълимотида машҳур бўлган 30 та авлиёлар, шайхларнинг зиёратгоҳлари рўйхатга олинди ва булар ҳақида китоб ҳам чоп қилинди¹¹⁸. Бу зиёратгоҳларнинг бирортасига ҳам туристик маршрут ишлаб чиқилмаган. Республикамиз аҳолиси бири-биридан эшитиб бу қадамжоларни зиёрат қилишмоқда, кўриб кетишмоқда. Республикамизда туризмни, ривожлантириш учун даставвал ҳар бир туристик ресурсга туристик маршрут ишлаб чиқилмоғи зарур. Туризмдаги рекламада 3 та зарурий объект бўлади. Биринчиси—туристик объект (макон, манзил) иккинчиси—туристик маршрут, учинчиси—туристик маршрутдаги хизматлар.

Рекламага турнинг энг қизиқарли, асосий ресурси—объектини киритиш ва изоҳлаш. Бу талабда рекламага барча турларнинг асосий объекти рангли тасвирда киритилади. Бу усул жаҳон туризмида энг қулай, натижали ва тан олинган усул ҳисобланади. Республикамиздаги тарихий обидалар туризмида қайд қилинган усулда реклама маҳсулотлари жаҳон андозаларида чоп қилиниб дунё мамлакатларига тарқатилмоқда.

Диний туризмда ҳозиргача жаҳон миқёсида номлари машҳур бўлган алломаларнинг қабрини зиёрат қилувчилар туристик маршрут рекламасиз ҳам ватанимизга келиб кетмоқда. Туризмда

¹¹⁸ .Оға бургут.ли. Жиззах вилояти зиёратгоҳлари.Тошкент, «Фан» нашриёти,2008,50 б

реклама туристик объектга тур маршрут ишлаб чиқилгандан кейин туризм бозорига—истеъмолчига чиқарилиши лозим. Реклама фалон жой ёки фалон қизикарли туристик объект фалон жойда жойлашган деган ахборотлар билан реклама бўлиб қолмайди. Бундай рекламалар ҳозирча бизнинг, маҳаллий аҳоли талабини қондиради.

Биз туристик объект ёки зиёратгоҳ манзилини сўраб-суриштириб боришга ўрганганмиз Рекламада туристни туристик ресурсга—объектга қорлайдиган марказий объект биринчи бетда, кўринарли ҳолатда, рангли тасвирда, қисқача изоҳ билан берилиши лозим. Масалан, экотуризм ишкибозлари хилма-хил ҳайвонот дунёсига қизиқишади, бири кушларга, бири ҳайвонларга. Бундай рекламаларга маълум жойларда (тоғларда, кўрикхоналарда, буюртмахоналарда, сув ҳавзаларида ва ҳако.) яшаётган, кўпайтирилаётган, асосий диққат—этибордаги якка ёки ўша жойда яшаётган ҳайвонот оламининг вакиллари биргаликда берилади.

Масалан, Нурота Кўрикхонасида 600 тур ўсимликлар ўсади. Бу ўсимликларнинг умумий фондини рангли килиб бериш рекламанинг таъсирчанлигини оширади. Шунингдек, кўрикхонанинг Осраф дарасида тоғ ҳайвонлари тасвирланган қоятошларни ҳам рекламага киритиш реклама билан танишган туристларда қизиқиш ҳосил қилади. Кўрикхона ҳудудидаги Мажрум қишлоғида минг ёшли улкан арча дарахти ҳозир ҳам кўкариб турибди, бу арчани ҳам тайёрладиган рекламага киритиш рекламанинг таъсирчанлигини кучайтиради. Шунингдек, кўрикхонада бургут, лочин ва қора калхатлар ҳам рекламага албатда рангли тасвирда киритилиши рекламанинг жозибадорлигини кучайтиради.

Рекламада маршрутнинг йўналиши бўйича жойлашган диққатга сазовор туристик объектларни тасвирлаш. Туризм рекламаларини ишлаб чиқишда туроператорнинг етук билими, малакали ва қизиқувчанлиги туристик фирма учун жуда муҳим омилдир. Туристни белгиланган маршрут билан тўғридан-тўғри у танланган туристик объектга (маконга) олиб бориш мумкин. Туроператорнинг билими, қизиқувчанлиги ва устамонлиги омилини ишлаётганимизда ёки ундан талаб қилганимизда турист танлаган маълум бир туристик маршрут рекламасига мазкур

маршрут бўйлаб жойлашган кизиқарли тур-объектларнинг расмларини қисқача изоҳлаш албатда кизиқарли бўлади. Масалан, Самарқанд шаҳрига келган турист реклама бўйича вилоятимизнинг энг сўлим гўшаларидан бири бўлган Омонқўтон воҳасида 1-2 кун дам олишни хоҳлайди (рекреацион ва экологик туризм). Бундай буюртмаларга турфирма ва меҳмонхоналарда ишлаётган туроператорларда ҳамиша захирада қўшимча туристик маршрут рекламалари бўлиши лозим ва шундай бўлиши ҳам керак.

Омонқўтон воҳасига борадиган туристик маршрутнинг захирадаги рекламасига маршрут бўйлаб жойлашган кўплаб ёки асосий диққатга сазовор туристик объектларни жойлаштириш мумкин. Масалан, Самарқандга келиб Омонқўтонни кўришни хоҳлаган турист ва туристлар албатда биринчи куни Самарқанд шаҳридаги тарихий обидаларни томоша қилишади ва иккинчи кундан бошлаб Омонқўтон воҳасига туристик маршрут асосида йўлга тушади.

Ана шу туристик маршрут рекламасига биринчи навбатда Самарқанд шаҳридан чиқишда жойлашган, нақшбандия тариқатининг жаҳонга машҳур алломаси Хожа Аҳрор Вали ҳазратларининг мадрасаси биносини рангли тасвирда жойлаштириш мақсадли бўлади. Чунки, Хўжа Аҳрор Вали номи ҳам Темурийлар даврида қурилган Хўжа Аҳрор Вали мадрасасининг қурилиши, маҳобати ва ранг-баранглиги ҳам Темурийлар қурган улкан, тарихий бинолардан кам эмас. Худди ана шу рекламага шаҳардан чиқишдаги қадимий Дарғом каналининг расми ва қисқача тарихини бериш ҳам туристни кизиқтиради. Ушбу рекламага Омонқўтон йўлидаги тош ҳайкалларнинг расмларини жойлаштириш ҳам албатда туристларни ўзига жалб қилади. Улар табиий жараёнлар таъсирида ҳайратомуз кўринишни ҳосил қилган табиий тош ҳайкалларни томоша қилишади, расмларга тушишади, туристлар жозибадорлик, такрорланмасликни кўриб яхши кайфиятда бўлишади.

Ҳар бир туристик маршрут рекламасида кайд қилинган усулларни қўллаш мумкин. Туристлик маршрут рекламаси фақат диққатга сазовар туристик объектлар билан тўлдирилиши мумкин. Баъзи ҳолларда туристик маконга етгунча бирорта ҳам кизиқарли туристик объектлар бўлмаслиги ҳам мумкин. Бундай

маршрутларда табиий ва антропоген ландшафтлардаги сўлим, рекреацион объектларга экскурсиялар уюштириш лозим бўлади.

Рекламада маршрут давомидида ўтказиладиган экскурсия объектларини тасвирлаш. Туризмда ишлаб чиқиладиган маршрутларда экскурсиялар (сайрлар) қанчалик кўп бўлса маршрутнинг бетакрорлиги, жозибадорлиги, турли-туманлиги шунчалик кучли бўлади. Ҳар қандай туробъектга туристик маршрутнинг рекламасини ишлаб чиқилганда маршрут давомидида нечта экскурсия ўтказиш режалаштирилса барчаси ҳақида турмаршрут рекламасида рангли расм ва қисқача изоҳ бўлиши маршрутни танланган турист учун яхши ахборот бўлади.

Экотуризм, рекреацион туризм ва бошқа туризм турлари бўйича шаҳарлардан узоқ масофадаги диққатга сазовар жойлар, тарихий обидалар ва машҳур кишилар ҳаёти билан боғлиқ бўлган тарихий-маданий жойлар албатда турмаршрут рекламасида акс эттирилиши лозим. Масалан, Самарканд шаҳридан Қашқадарё томон чиқилганда бу йўналишдаги барча туристик маршрут рекламасида албатда йўл бўйидаги Оксой қишлоғи тоғларидаги Довуд пайғамбар ғориға экскурсия уюштирилиши ва бу ғорнинг жаҳонга машҳурлиги, жаҳон миқёсидаги зиёратгоҳ жойлиги маршрут рекламасидан албатда жой олиши туристларда катта таъсурот қолдиради. Қайд қилинганлардан хулоса қилиш мумкин-ки, туристик маршрутни реклама қилганда маршрутни ишлаб чиқувчи ҳам ва уни реклама қилувчи ҳам ватанимизнинг табиий, тарихий географиясини жуда яхши билиши, айниқса туристик маршрут атрофидаги диққатга сазовор объектлар, жойлар ва марказларни туристдан олдин яхшилаб танишиб чиқиши зарур.

Рекламада маршрут давомидида кўрсатиладиган хизматларни тасвирлаш. Туристлик маршрут давомидида туристларга кўрсатиладиган хизматлар ҳақида ушбу ўқув кўлланмадаги мавзуларда батафсил ёзилди. Энди туристик маршрутдаги хизматларни ҳам маршрут рекламасида акс эттириш туристлар учун талаб қилинадиган ахборотлар рўйхатида туради. Туристлик маршрутлардаги хизматлар рекламада тасвирлаганда рекламадаги асосий объектлардан, кўшимча объектлардан ва экскурсия объектларидан кейин қўйилиши мумкин.

Бу ҳолатда дастлаб маршрутда хизмат қиладиган юкори комфортли транспорт хиллари, овқатланишдаги миллий таомлар, энг сўнгида дам олишдаги шароитлар кичик рангли расмларда ҳам берилиши туристларни анча хотиржам қилади. Улар маршрут давомида юкорида қайд қилинган хизматларни сўраб-суриштиришиб юрмайди. Республикамизда ҳозирги кунга келиб Чимён тоғ-чанғи спорти туризми мажмуаси, йирик, халқаро курортларимиз жаҳон андозалари талабида реклама чиқармоқда ва халқаро туризмда туристлар оқимининг келишига яхши шароитлар яратмоқда.

Туризмда реклама ишлаб чиқариш мутахассисларининг фикрича:

- рангли рекламалар оқ-қора рангдагиларга нисбатан 65-70 % кўпроқ кўзга яхши ташланади;
- сифатли рангланган расмлари бор реклама сифатсиз расмли рекламага қараганда бир ярим баробар кўп кишиларга ўзига жалб қилади;
- сарик ҳошиядаги қора рангдаги матн бошқа рангларга қараганда кўпроқ кишиларни матнни ўқишга жалб қилади;
- рекламада рамкаланган тасвирлар, изоҳлар рамкаланмаган матнларга нисбатан биринчи навбатда ўқилади;
- рекламадаги сўз ўйинлари унинг ўқувчанлигини пасайтириб юборади;
- рекламада матн қанчалик қисқа бўлса тез ёдда қолади;

Реклама туризмнинг доимий йўлдоши бўлиб, туристларга фақат саёҳат вақтида эмас, балки ундан сўнг ҳам хизмат кўрсатади. Бу эса рекламага алоҳида масъулият юклайди ва туризмдаги товар ва хизматларни таклиф қилишда туризм бозоридаги ахборотларга тўла моддий маҳсулот вазифасини бажаради. Ёдда тутиш лозимки, туристик маршрут қанчалик мукаммал ишлаб чиқилса унинг рекламаси мазмуни шунчалик қизиқтирувчи маълумотларга бой бўлади. Туризм бозорида реклама қанчалик кўп бўлса, халқаро миқёсда ҳам маҳаллий миқёсда ҳам туристлар оқимининг кучайишига ижобий таъсир қилади.

Ўзбекистон Республикасининг "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Қонунида шундай дейилади: "ОАВда, реклама

ахборотлари ва материалларига махсулаштирилган сифатида рўйхатга олинмаган реклама таркатиш ҳажми даврий босма нашрнинг алоҳида номери ҳажмининг 40 фоизидан; радио ва теледастурлар учун-25 фоиздан ошмаслиги лозим. Таҳририят маълумот, таҳририят ва муаллифлик материаллари кўринишда жойлаштирилган реклама учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга эмас".

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳсулотлар ва хизматлар сертификацияси тўғрисида"ги Қонунида мажбурий сертификациядан ўтиши лозим бўлган, аммо мувофиқлик сертификатига эга бўлмаган маҳсулотларни реклама қилиш таъқиқланади. Туроператор турлар сотиш билан боғлиқ каталоглар, реклама варақалари ва эълонлардаги маълумотларнинг тўғрилиги учун жавобгар ҳисобланади.

Кўпинча, бир реклама ахборотида маҳсулотни ҳаракатлантирувчи ҳар учала ташкил қилувчини ҳам ҳисобга олиш талаб қилинади (йўналиш, сафарлар кўринишлари ва истеъмолчилар категориялари бўйича ажратилган таклифлар). Бунда рекламанинг қуйидаги асосий принципларини ҳисобга олиш зарур:

- реклама қисқа бўлиши лозим, акс ҳолда у охиригача қабул қилинмайди;
- реклама миждозларга тушунарли бўлиши керак, чунки онгли қабул қилинган нарсалар одатда хотирада кўпроқ сақланиб қолади;
- ахборотнинг бошидаги ва охиридаги хабарлар ахборотнинг ўртасида келтириладиган маълумотларга қараганда яхши эсда қолади. Реклама ахбороти макети ва матнини тузишда асосий маълумот билан бошлаб, у билан тугатиш учун уни олдиндан ажратиб олиш лозим;
- маълумотлар одатий тушунчаларга, ишончлар, фикрларга зид бўлмаса, енгил қабул қилинади ва яхши эслаб қолинади;
- жамият ҳаётининг асосий тенденциялари руҳиятини ҳам ҳисобга олиш зарур. Бунинг учун аҳоли ичида ижтимоий сўровлар, яъни маркетинг тадқиқотларини ўтказиш керак. Фақат шу орқали миждозларга нима ёқишини билиб олиш мумкин.

Туристтик фирмадаги реклама бўйича тактик қарорлар ўз ичига 3 блок саволларни олади:

- реклама воситалари ёки реклама ташувчиларни танлаш;
- реклама эълонларига тўловлар ва харажатларни назорат қилиш;
- реклама мурожаатномаларининг чиқиш графиги.

Экотуризм маршрутларининг рекламасини ишлаб чиқишда дастлаб экотуризм маршрутининг мавзуси аниқланади. Республикада экотуризмни ривожлантиришда табиат қўриқхоналаридан фойдаланиш ҳақида жуда кўплаб мулоҳазалар ва таклифлар, тавсиялар билдирилмоқда. Лекин, юқорида қайд қилганимиздек табиат қўриқхоналаридан экотуризм мақсадларида фойдаланишнинг ҳуқуқий меёрлари ишлаб чиқилмаганидан ҳозирча бу экотуристик салоҳиятдан фойдаланиш имкониятлари йўқ.

Шунга қарамасдан ҳозирданок табиат қўриқхоналаримиздаги экотуристик объектларни рўйхатга олишимиз ва уларнинг тавсифларини ёзиб боришни бошлашимиз керак. Албатта, табиат қўриқхоналарнинг ўзига хос бўлган табиат ландшафтларининг рангли тасвирлари каталоглари ишлаб чиқилган. Экотуризм ривожланишидаги халқаро статистикани кўрганимизда ички туризмда ҳам халқаро туризмда ҳам 70–80% туристлар табиат қўриқхоналаридаги ноёб айниқса, тубжой табиатидаги ҳайвонот оламига қизиқишмоқда. Қуйида биз Ўзбекистон чўлларининг табиатидаги ҳайвонот оламини тасвирловчи экотуристик маршрутдаги асосий ва қизиқарли ҳайвон турларини реклама қилиш лойиҳасини ишлаб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Экотуристик рекламанинг мавзуси: *«Қизилқум табиат қўриқхонасига саёҳат»* рекламасида экотуристик маршрутнинг ўзи ишлаб чиқилмайди. Балки туристларни қизиқтирувчи ва бу табиат қўриқхонасига бориш истагини ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам туризмнинг тижорий сир–асрорларини бирданига эълон қилиб бўлмайди. Дастлаб экотуристик маршрутнинг жозибадор ва қизиқарли объектларининг бир қисмигина рекама қилинади. Қайд қилинган мавзудаги экотуристик реклама қуйидагича бўлиши мумкин;

Қизилқум давлат қўриқхонаси Амударёнинг ўрта оқимидаги қирғоқларидаги тўқайзор табиатига қўшилиб кетадиган Қизилқум чўли ҳудудларида жойлашган бўлиб чўлларимизнинг,

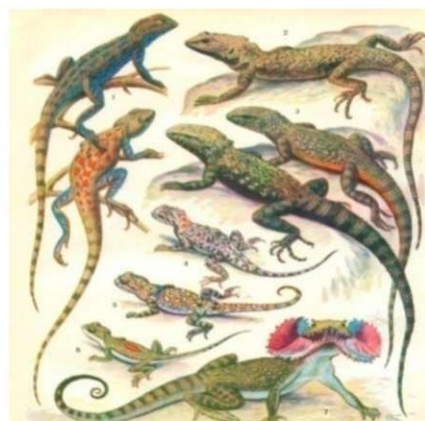
тўқайзорларнинг типик табиати ва бу табиат билин боғлиқ ҳайвонот оламини тасвирлайди.

Амударёнинг қирғоқ бўйларида жойлашган бетакрор табиати ва ноёб ҳайвонот оламига эга бўлган тўқайзорлар Қизилқумнинг бепоён чўлига улашиб кетади.

Қўриқхона муҳофазаси тўқайзорлар ва чўл табиатидаги экотизимларнинг ёнма-ён жойлашишидаги қуруқ ва нам иқлимли экологик табиий шароитларга мослашган майда судралиб юрувчи калтакесакларнинг ҳам кўпайишига табиий шароит яратмоқда.

Бу калтакесаклар иқлим ўзгариши билан рангларини ўсимликлар қопламига мослаштириб боради. Ёзнинг ҳарорати кўтарилган сари улардаги ранг хилма-хиллиги кучаяди.

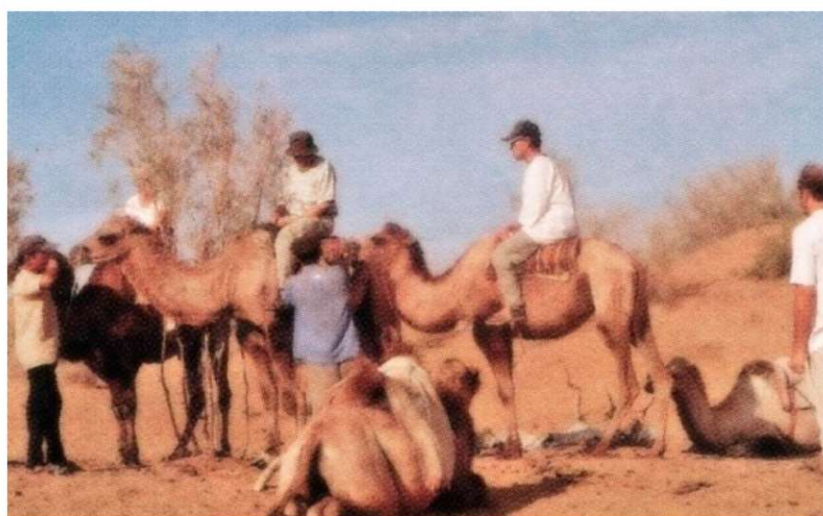
Ўзбекистон Республикасининг «Қизил Китоб»ига ва халқаро «Қизил китоб» га киритилган ва халқаро миқёсда қўриқланаётган Қизилқум эчкизмарининг энг кўп сонлари ушбу қўриқхонада муҳофаза қилинади.

*Қўриқхонада қўриқланаётган «Халқаро қизил китоб»даги
Бухоро бугуси (Хонгул)*

Қўриқхонадаги жайронлар ва сайгоқ

*Туристлар қўриқхона ҳудудидаги қумли чўлга туяларда
экзотик экскурсия чиқишлари мумкин.*

*Туристтик маршрут охирида экотуристлар дарахтлар соясида
дам олиб Амударёни томоша қилишлари мумкин*

Келтирилган маълумотлар ва расмлар экотуристларни албатда кўриқхона табиати ва ноёб ҳайвонлари ҳақидаги олдинги, эшитган, ўқиган ахборотларини тасдиқлайди ва албатда кўриқхонага ташриф қилишга ундайди. Ушбу рекламани ишлаб чиққан туроператор турагентликларга сотиши, меҳмонхоналарга, туристик ташкилотларга таклиф қилиши, икки томонлама шартномаларни тузиши, интернет, радио, ТВ, кўча ва бошқа реклама тарқатиш усулларидадан фойдаланиши мумкин.

Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқувчи туроператорлар ватанимизнинг табиати ва ундаги биологик хилма-хил ресурсларни мукамал билишлари лозим. Чунки, экотуризм маршрутларининг реламасида кўриладиган барча қизиқтирувчи объектларни жойлаштириб бўлмайди. Яна шундай талабларга ҳам эътибор бериш кеаракки, Европа давлатларида экологик турларга махсус тайёрланган, экологик турларга ихтисослашган гидларни талаб қилишади.

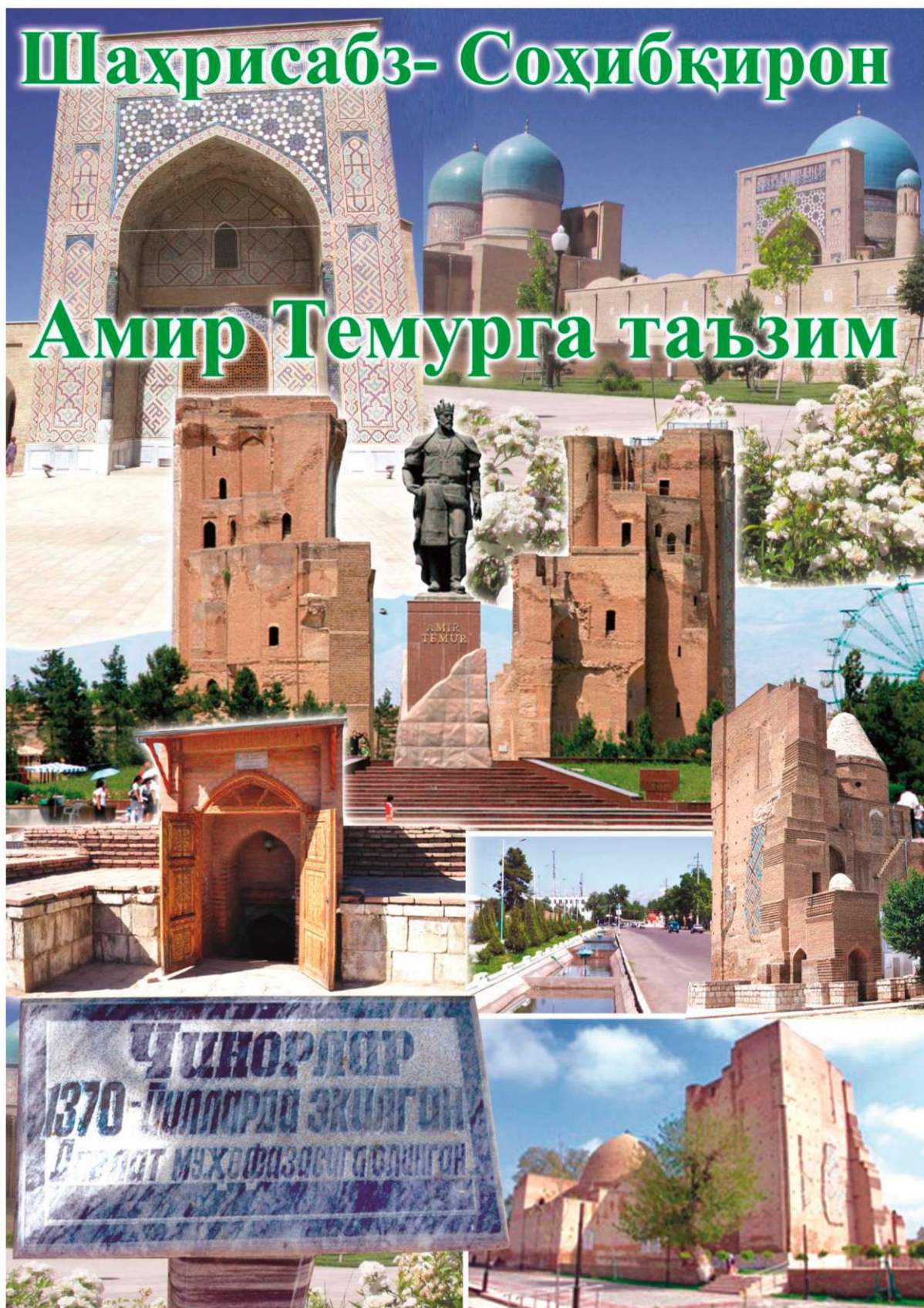
Масалан, биргина Германияда 122 та туристик фирмалар фақат экотуризмга махсус ихтисослашган бўлиб шулардан 50 % и хорижий давлатларнинг экотуризмга ихтисослашган туристик фирмалари билан ишлашади. Шунинг учун ҳам туроператорларимиз экологик турларда хорижий туристларнинг ватанимиз табиати ҳақидаги ҳарқандай саволларига тўғри жавоб бериш учун тайёр бўлишлари керак.

Танч сўзлар ва иборалар: туризм рекламаси, ВІП, директ мейл, «Қизил китоб», туристик шартнома, транспарант, реклама

ранги, реклама варақалари, китоб рекламаси, матбуот рекламаси, каталоглар, афишалар.

*“Зарафшон” давлат табиат қўриқхонасининг
туристик рекламаси*

Шахрисабз шаҳрининг туристик рекламаси

Мавзуни ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Туризм рекламасини ва туристик маршрут рекламасини қандай тушунасиз?
2. Туризмда рекламаларнинг қандай турларини биласиз?
3. Туризм рекламалари қандай усуллар билан реклама қилинади?
4. Туризм рекламасида хабарлар ва ахборотлар қандай тартибда қўйилишини ўрганинг ва амалий дарсларда гапириб беринг.
5. Туризм рекламаларини ким ишлаб чиқади ва қандай тарқатилиши ёки сотилишини ўрганинг ва амалий дарсларда гапириб беринг.
6. Экотуризм рекламалари қандай ишлаб чиқилади?
7. Туризм рекламалари қандай воситалар билан тарқатилади?
8. Рекламадаги қайси белгилар ёки ранглар мижозларни ўзига кўпроқ тортади?
9. Табиат қўриқхоналарининг рекламалари қандай ишлаб чиқилади?
10. Туризм рекламаларида асосий ахборотлар қандай қўйилади?

Эмблемани таърифланг ва амалий машғулотда тушунтириб беринг.

19-мавзу. Экологик туризмнинг маршрутларини яратиш

Режа:

19.1. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойиллари.

19.2. Экотуризм маршрутларидаги хизматлар

19.3. Экотуризм маршрутларини амалда ўтказиш методикалари.

19.1. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойиллари

Мавзунинг режаси бўйича туризмда маршрутлар ишлаб чиқиш тамойиллари билан экотуризм маршрутларининг таъриф ва тавсифларини ишлаб чиқамиз.

1. Экотуризм маршрутларидаги жозибадорлиги, бетакрорлик тамойили талаблари ҳақида таърифлашни батафсил келтиришга изох бу ерда ортиқчалик қилса керак. Экотуризмнинг келиб чиқиши ҳам инсоннинг табиатни соғиниши, ҳозирги цивилизация бўҳронларидан (атмосферанинг ифлосланиши, ерларнинг ишдан чиқиб бораётганлиги, ноёб ўсимлик ва ҳайвонотнинг инсондан узоқлашиб бораётганлиги, тоза ҳавонинг етишмаётганлиги ва ҳоказолар...) чарчаганлигидан, инсоннинг табиатдаги тоза ҳаволи табиий минтақаларига саёҳатни ҳоҳлаганлигидан келиб чиқди. Бу соҳа маршрутларини тузганда табиатдаги жозибадорлик—бетакрорликнинг ўзи ҳам табиий минтақаларнинг ўзига хос бўлган ландшафтлари, шу минтақада ўсувчи ўсимликлар ва шу минтақа табиатига интилиш жиҳатларини ҳисобга олиш тўғри бўлади.

Экологик маршрутлар тузишда ишлатиладиган жозибадорлик ва бетакрорлик кўринишлари Ўзбекистондаги 5 та табиий экологик минтақада мавжуд. Шунинг учун ҳам экологик масканларга—ресурсларга маршрут тузишда бу тамойилни қўллашнинг кутилгандан зиёда бўлган имкониятлари бор. Энг муҳими, маршрут тавсифида экологик ресурсдаги жозибадор ва бетакрор табиий кўринишлар биринчи навбатда расмлар тасвирида берилиши керак. Бу типдаги маршрутларни ишлаб чиқишда албатта ноёб ҳайвонот оламидаги қушлар, ҳайвонлар, «Қизил китоб»даги

хайвонот турларининг расмлари, таърифлари маршрут маълумотларида берилиши мақсадли бўлади.

2. Имкониятнинг яратилганлиги тамойилида экотуризм ресурсига маршрутлар ишлаб чиқиш жуда жиддий масала. Бу тамойилга амал қилиб экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда қуйидаги имкониятлар бўлиши талаб қилинади.

1.Экотуризм масканларига киришнинг ҳукукий-қонуний тартиблари яратилганлиги;

2.Экотуризм масканида туристлар учун махсус маршрутларнинг (сўқмоқлар, йўллар, дам олиш жойлари) ишлаб чиқилганлиги ва фаолият кўрсатиши;

3.Экотуризм масканларида туристларга хизматлар кўрсатиш тизимларининг ташкил қилинганлиги (дам олиш, тунаш, овқатланиш, кўнгил очар ўйинлар, қисқа муддатли экскурсиялар ва ҳ....).

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда Давлат муҳофазасидаги табиат ландшафтлари, кўрикхоналар, тоғ тизмаларига туристлар киритилишининг ҳукукий-қонуний меъёрлари ишлаб чиқилмаган. Бу меъёрлар энди яратилмоқда. Бу экотуризм масканларидан экотуризмда фойдаланишнинг энг муҳим имкониятлари ҳозирча йўқ. Шунинг учун ҳам бу тамойилнинг талаблари (1,2,3) амалда бажарилгандагина экотуризм ресурсларига, объектларига туристик маршрутлар ишлаб чиқиш зарур бўлади.

3. Мазмундорлик тамойили ўз талаблари жиҳатидан жозибадорлик ва бетакрорлик тамойилига қўшилиб кетади. Табиатдаги бетакрорликни кўрган, унинг гўзал бағрида дам олган, ранг-баранг ўсимликлар олами ва хайвонот дунёсини кўрган турист руҳий жиҳатдан ҳам жисмоний жиҳатдан ҳам туристик маршрутнинг мазмунли ўтганлигини ҳис қилади. Унинг кайфияти яхшиланиб ўзида бой таъсуротлар пайдо бўлганлигини сезади. Шунинг учун ҳам экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда маршрут бўйлаб ўзгараётган табиат элементларигача маршрут тузувчи эътибор бериши лозим бўлади. Шунингдек, маршрут йўналишида туризмнинг бошқа ресурс манзиллари (зиёратгоҳ жойлар, таниқли инсонлар қабри, машҳур кишилар номи билан боғлиқ обидалар, тарихий—маданий, маъмурий обидалар ва

бошқа..) бўлса албатта маршрутнинг маълумотларига қисқача таъриф билан киритиш фойдали бўлади.

Масалан, турист ёки туристик гуруҳ Омонқўтон воҳаси маршрутни танлади. Албатта турист ёки туристик гуруҳ тезроқ Омонқўтон воҳасига шошилади. Энди агар маршрут маълумотларида жозибадорлик-бетакрорлик, имкониятларнинг яратилганлиги тамойили ресурслари мавжуд бўлса турист ва туристик гуруҳ маршрут йўлидаги бу ресурсларни кўришга қизиққанлигидан ёки кўп ҳолларда кўриш учун тўхтади. Бу ҳолатда мазмундорлик тамойили ҳам ишга тушиб маршрутдан кўнгил тўлиш қониқиш ҳисларини келтириб чиқаради. Бу натижа эса маршрутни ташкил қилган туристик фирма обрўсини оширади.

4. Фаолиятлилик тамойилида экотуризм маршрутларининг ҳаракат ланиш вақтлари, муддатлари тушунилади. Фаслларимиз алмашиб турганлигидан экотуризм маршрутларини тузишда бу тамойилга жиддий эътибор бериш талаб қилинади. Чунки, экотуризмнинг муҳим ресурслари бўлган тоғ ҳудудларидаги экотуризм ресурсларига кишки маршрутлар ишлаб чиқишда туристларнинг ҳаёти хавсизликларини таъминлаш масаласи биринчи навбат даги ўта жиддий масаладир.

Тоғлардаги экотуризм ресурсларига етиб боришда автотўйларда қорнинг эримаслиги, баланд доvonлардан ҳар қандай транспорт воситаларининг чиқаолмаслиги, тоғдаги маршрут суқмоқларининг қор билан қўмилиб қолиши, қор қўчқилари туристлар ҳаётига жиддий хавф солади. Шунинг учун ҳам тоғ ҳудудларига киши мавсумида экотуризм маршрутларини ташкил қилишда чегараланиш муддатларини ва бу маршрутларнинг ҳаракатланиш вақтларини аниқ белгилаш экотуризмда жиддий аҳамиятга эгадир.

Тоғ ҳудудларига кеч баҳор фаслидан то кеч куз мавсумларигача экотуризм маршрутларини ташкил қилиш мақсадли бўлади. Экотуризм маршрутларини Ўзбекистондаги бошқа табиий минтақалардаги экологик масканларга ишлаб чиқилганда ҳам бу экотуризм масканларида йил фаслларидаги иқлимий хусусиятларни ҳисобга олиш, тур маршрутнинг ҳаракатланиш ҳолатларини аниқ билиш талаб қилинади.

5. Кўпқирралик, кўп вариантлик тамойили бўйича экотуризм маршрутлари қуйидаги вариантларга бўлинади;

1. Фақат қуруқлик бўйлаб экотуризм масканига бориш;
2. Ҳаво транспорти ёрдамида экотуризм масканига бориш;
3. Сув маршрути орқали экотуризм масканига бориш;
4. Аралаш транспорт воситаларидан фойдаланиб экотуризм масканига бориш.

Қайд қилинган йўналишлар бўйича экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тушунарли. Бу ишлаб чиқариш тамойилининг кўп вариантлилигига кириб турист ёки туристик гуруҳнинг талаби, ҳошиш-истаклари бўйича улар хоҳлаган экотуризм маршрутлари бўлиши мумкин. Бу маршрутлар табиий муҳит-шароит, йўл-йўлакай турли-туман объектларини кўриш имкониятлари бўлганлигидан кўпқирралиликка ҳам киради. Шу билан бирга экотуризмнинг кўп қирралилик тамойили экотуризмнинг асосий объектига боргунча туризмнинг бошқа ресурсларига ҳам маршрутнинг кириб-ўтишни таъминлайди. Бу ҳақда экотуризм маршрутларини тузишда мазмундорлик тамойилини қўллаш қисмида зарур талаблар ҳақида изох берилди.

6. Экотуризм маршрутларида қулайлик тамойилини қўллаш муҳим аҳамият касб этади. Бу тамойилда экотуризм маршрутларида қуйидаги қулайлик манбалари яратиш лозим бўлади:

1. Транспорт ва транспорт хилларидан фойдаланишдаги қулайлик.

2. Маршрут давомида хизматларни қабул қилиш қулайлиги.

3. Маршрут давомида дам олиш, кўнгил очар ўйинларга қатнашиш, экскурсияларга чиқиш, овқатланиш ёки тунаб қолиш-даги қулайликлар.

4. Маршрут давомида тиббий ёрдамни олиш қулайлиги.

5. Маршрут давомида турист учун минимум (термосда чой, палатка, ётиб дам олиш учун йиғма қароват, бироз қаттиқ овқат, қаттиқ, шарбатлар, тухум) ва оптимум (меҳмонхонада тунаш, ресторанда овқатланиш, спорт залида машқ қилиш, бассейнда чўмилиш) қулайлиги пухта ишлаб чиқиши лозим.

7. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда ахборот-ланганлик тамойилини қўллаш маршрутни ўзига хос равишда

реклама қилиш, туризм бозорига киритиш ҳам ҳисобланади. Бу тамойилда маршрут ҳақидаги барча маълумотлар турист учун муҳайё қилиниши керак—брошюра, журнал, буклет, газета, радио, телевидения. Турист маршрутда нималарни кўради, нималар ҳақида маълумотлар эшитади, қандай юради, қайси кийимлар керак бўлади, қандай транспорт воситалари таклиф қилинган, қайси хил овкатлар ичимликлар тайёрланади, қандай дам олади, овкатланиш тартиби қандай ташкил қилинади ва ҳоказоларга—ҳаммасига жавоб бўлиши шарт бўлади.

Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамойилларидаги талабларни ўрганиб таҳлил қилганимизда ҳар бир тамойилнинг маршрутда муҳим ўрни борлигини англаймиз. Бу тамойилларни асос қилиб олиб ишлаб чиқилган маршрут ўзида маршрутнинг барча талабларини мажмуали равишда мужассамлаштирган бўлади, экомаршрутнинг рекламалиги аҳамиятини оширади.

19.2. Экотуризм маршрутларидаги хизматлар

Турда хизматлар кўрсатиш технологияси қуйидагича бўлиши мумкин;

- Ҳар бир туристга саломлашиш, учрашув белгиси бўлган совғалар бериш (бу совғалар туристларнинг сегментига боғлиқ бўлса, яна ҳам мақсадлироқ бўлади);
- Буклетлар, значоклар, открыткалар турли-туман бўлиб турмаршрут мавзусида бўлса яна ҳам яхши, натижали бўлади;
- Вақт топиб турмаршрут ўтадиган жойларнинг ведеотасмасини туристларга кўрсатиш;
- Туристларнинг бирор-бир хизматларни кутиб қолишнинг олдини олиш-чора тадбирларини олдиндан ишлаб чиқиш;
- Хизматлар бажарилишини оптималлаш, қийин бажариладиган хизматларни алоҳида гуруҳлаш, қўшимча эътибор ажратиш;
- Туристлар истеъмолига хизматларнинг мос келишини таъминлаш;
- Асосий хизматлар ва қўшимча хизматлар ҳақида ахборотларнинг тўлиқ бўлишини таъминлаш;

- Туристларга хизмат кўрсатувчи транспорт воситаларига миллий мусикани, санъатни намойиш қилувчи видео, ТВ ва радиоларни ўрнатиш;

- Турист хоҳиш-истаги бўйича хизмат қилаётганлигини ёки қилинаётганлигини англаши ва бунга ишониши;

- Хизматлар кўрсатишни рационаллаштириш – хизматлар қанча талаб қилинса шунча миқдорда бўлиши лозим: оз хизмат туристни зериктиради, кўп хизмат туристни чарчатади.

Транспорт хизматлари. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишнинг тамойиллари ўз моҳияти жиҳатидан туристик маршрутлардаги хизматларни ҳам ўз ичига олади. Айниқса, имкониятнинг яратилганлиги, кўп вариантли лик, қулайлилик ва ахборотланганлик тамойилларида маршрутларда туристлар учун қандай хизматлар ташкил қилиниши ва кўрсатилишининг айрим, умумий номланиш ларига тўхталдик.

Экотуризм маршрутларидаги хизматлар қуйидаги, алоҳида-алоҳида соҳадаги хизматларни ўз ичига олади:

1.Транспорт хизматларидан маршрутда бўлиш давомида қуйидаги ҳолатлардан фойдаланиш мумкин:

а)Туристтик фирманинг хусусий транспортларидан фойдаланиш мумкин;

б) Бошқа ташкилотлардан махсус жиҳозланган транспорт хилларини ижарага олиш мумкин;

в) Турист маҳаллий аҳолидан от, эшак, туя ва араваларни ижарага олиши мумкин;

г) Турист ўзининг шахсий транспортдан фойдаланиш мумкин.

Экотуризмнинг катта масофали маршрутларидан фойдаланилганда албатта ҳозирда мавжуд бўлган қуйидаги транспорт турлари турмаршрут нинг ўзига тегишли хизматини бажариб беради:

1. Авиация транспортлари (самолёт, вертолёт);
2. Автобус транспортлари (кичик ва катта ҳажмдаги автобуслар, микроавтобуслар);

3. Автомобиллар транспорти (енгил, жишлар, арзон, қиммат, махсус).

4. Темир йўл транспортлари;

5. Маҳаллий аҳоли транспортлари (от, эшак, туя, арава, бугу, ит чаналари);

5. Комбинациялашган транспорт хиллари;

6. Сув ҳавзалари транспортлари (катер, қайик, кемалар, махсус соллар).

Экомаршрут давомида туристларга хизматлар кўрсатиш хиллари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

1. Дам олишни ташкил қилиш хизматлари (маршрут давомида қисқа муддатли дам олишда йиғма стол-стулларнинг бўлиши, кофе ёки чой тайёрлаш, тунаш-палаткаларда, йиғма кароватлар, кўчма теле-радио воситалари, меҳмонхонада).

2. Маршрут давомида ва маршрут охирида—экологик ресурс масканидаги хизматлар (қисқа муддатли ва 1-2 кунлик экскурсияларда).

3. Туристларга кўнгил очар хизматларни (ўйинлар, мусобақалар, экзотик ҳаракатлар) кўрсатиш.

Қайд қилинган хизмат хиллари экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишдаги ахборотланганлик тамойили бўйича ҳам талаб қилинади. Экотуризм маршрутларида хизматларни сифатли қилиб бажариш, туристга таклиф қилишнинг мукамал ишлаб чиқилгани ва аъло даражада бажарилгани туристик фирмада туристлар оқимини кўпайтириб олинadиган даромаднинг ошишини таъминлайди, туризм бозорида тур фирманинг мавқеини кўтаради.

Транспорт воситаларини туристик маршрут мавзуси бўйича танлаш маршрутни ишлаб чиқишдаги биринчи ва асосий талаблардан ҳисобланади. Бу талаб барча туристик ресурсларга маршрут ишлаб чиқилганда қўйилади. Бу ҳолатда туристик маршрутга транспорт воситаларини турнинг маршрутлари шароити бўйича танлаш осон бўлади. Қайд қилиш лозимки, аксарият ҳолларда турнинг мавзуси транспортни танлайди. Туроператор ёки маршрутни ишлаб чиқувчи маршрут йўлини, унинг шароитини яхши билса транспорт турини тўғридан-тўғри, ҳеч иккиланмасдан танлайди.

Маршрут йўлини, шароитини айниқса, йўл шароити ва ҳолатини мавсумлар бўйича ўзгариб туришини билмайдиган туроператор ва ҳолатини мавсумлар бўйича ўзгариб туришини билмайдиган туроператор маршрут давомида кўплаб кутилмаган

қийинчиликларга дуч келиб маршрут режасини бузиб қўйиши мумкин. Масалан: шаҳарлар ичидаги тарихий обидалар, зиёратгоҳ жойлар ва бошқа масканларга транспорт тури туристлар сонига қараб енгил танланади.

Агар турист 2-3 киши бўлса, енгил автомобил, ундан кўпроқлари автобус ўринлари сони бўйича танланади. Умуман олганда шаҳар ва туманларгача амалга ошириладиган сайёҳатларга транспорт воситаларини танлаш муаммоли эмас. Чунки шаҳар ва туманлар орасида йўллар ҳар ҳолда ишончли. Агар туристик маршрут экотуризм, саргузашт туризми, горшунослик туризми ёки овчилик туризми мавзусида бўлса, транспорт воситаси енгил машиналар ўта олмайдиган йўл учун махсус мосламалар қўйилган (ЖИП, НИВА, УАЗ, ГАЗ-66) машиналар танланади.

2. *Транспорт воситаларини ижарага олишда* ҳам маршрут мавзусига қараб танланади. Танлаш усуллари юқорида қайд қилинди. Эътибор бериш лозимки, туристик маршрутга ижарага олинадиган транспорт хиллари камида бир неча кун олдин шартнома асосида қабул қилиниб, унинг техник созлигини ДАН мутахассис хулосаси бўйича ҳужжатлаштириш зарур.

10-жадвал

Маршрутдаги хизматларнинг хиллари ва шароитлари

№	Маршрутдаги хизматларнинг хиллари	Хизматлар кўрсатиш шароитлари
1.	Транспорт хизматлари	Транспорт воситалари (поезд, автомобил, автобус, самолёт, маҳаллий транспорт турлари), йўлда юриш қоидалари, чегараланган тезлик, транспортда юришдаги ҳаёт хавфсизлиги, тўхташдаги талаблар, транспортдаги ўринлар, кўчма дам олиш транспорт воситалари, транспорт ва экологик омилларни назарда тутиш.

2	Жойлаштириш хизматлари	Жойлаштириш воситалари (меҳмонхона, туристлар базаси, туристлар лагери, кемпинг, ижара уйлари, очик экспедиция кўрпаларида, хавода-ухлаш палаткада) нинг манзиллари, даражалари, шароитлари, хизматлар кўрсатишнинг даражалари, экологик омилларни назарда тутиш.
3	Овқатлантириш хизматлари	Овқатлантириш корхоналарининг хиллари (ресторан, кафе, ошхона, чойхона, бар, манзиллари, даражалари, хизматлар қилиш даври, вақти (нонушта, тушлик, кечки овқат), овқатлантириш хиллари (швед столи, тўлик пансион, ярим пансион, махсус овқатлар, аля карт, таблёт, палатка усули, экспедиция усули,) экологик омилларни назарда тутиш.
4	Экскурсия хизматлари	Экскурсияларнинг сони, мавзулари, мазмуни ўтказиш шакли (пиёда, транспортда, ўтказиш кетма-кетлиги) экскурсияда дам олиш, овқатлантириш масалалари, экологик омилларни назарда тутиш.
5	Туристик маршрутнинг хужжатлари	Маршрутнинг мавзуси, мазмуни, технология харитаси, маршрутдаги ахборотлар, маршрут катнашчиларига кўрсатмалар, маршрут схемаси, маршрутни амалга ошириш учун рухсатнома, хизматларни амалга оширувчилар, (хайдовчи ва унинг ёрдамчиси, таржимон, сув, чой берувчилар, ошпазлар, юк ташувчилар, ахборотчилар, бошловчилар ва бошқ.) ҳақида хужжатлар. Маршрут ҳақида ҳисобот хужжатлари.

Транспорт воситаларини ижарага олишда эсда тутиш лозимки, шаҳарлардан чиқишда транспорт масаласини ҳал қилиш осон кечади. Чунки, кўп ҳолларда туристик фирмалар ёки меҳмонхоналарнинг ҳам ўз шахсий машиналари бўлади. Агарда туристлар шаҳарлар ташқарисига айникса экотуризм, экзотик

туризм археологик туризм ёки овчилик туризмга чиқишганда маҳаллий транспорт турларига (от, эшак, туя, арава) эҳтиёж бўлиши мумкин. Бундай ҳолатларда турмаршрут ишлаб чиқувчи маршрутни ўтказишдан олдин маҳаллий аҳоли билан уларнинг транспортдан фойдаланиш ҳақида келишувларни амалга ошириши лозим. Чунки, маҳаллий аҳолидаги транспорт турлари ҳам ижарага олинади.

3. *Транспорт воситаларини об-ҳаво, иқлим, мавсумий шароитлар* ва йўллар ҳолати, бўйича танлаш шартлари 1-қисмда келтирилди. Уларга қўшимча қилиб айтиш зарурки, республикамизда қиш ойлари шаҳарларда ҳам, шаҳарлар ташқарисидаги йўлларда туман ва табиат манзилларига бориладиган маҳаллий йўлларда ҳам музлаш, эриш натижасида лойгарчилик ҳолатлари кўпроқ учрайди. Иккинчидан, куз-қиш ойларида об-ҳаво илиқ ҳароратдан совуқ ҳароратга қараб тез ўзгаради. Қайд қилинганларни ҳисобга олиб ва туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш мақсадида куз-қиш ойларида туристик маршрутларда махсус автомобил ва автобуслардан фойдаланиш хавфсизлироқ бўлишига эътибор бериш лозим.

4. *Транспорт воситаларининг ҳаракатланиш тезлигини чегаралашда* тuroператор ёки маршрутни ўтказувчи раҳбар тўлиқ йўл-транспорт қоидаларига биноан транспорт бошқарувини назорат қилиб бориши шарт.

Овқатлантириш, жойлаштириш ва дам олиш хизматлари. Туристларни жойлаштириш шаҳарларда муаммо эмас. Турист ёки туристларнинг хоҳиш-истакларига қараб уларни турли даражадаги меҳмонхоналарга жойлаштириш мумкин. Жойлаштириш муаммолари шаҳардан узоқ масофалардаги туристик объектларга сайёҳатлар давомида юзага келади. Республикада туризмни ривожлантиришдаги энг оғрикли, муаммоли масала ҳам экотуризм, археологик туризм, овчилик туризм каби туризм турларига маршрутлар ишлаб чиқишда юзага калқиб чиқади. Ўзбекистоннинг табиат минтақаларига туристик маршрутлар ишлаб чиқилмаётганлигининг асосий сабаблари ҳам бу туристик маконларда туристлар учун тунаш жойларининг йўқлигидадир.

Экотуризм, археологик туризм ва овчилик туризмини ривожлан тиришни режалаштирар эканмиз биринчи навбатда туристларнинг тунаши (жойлаштириш) шароитларини яратишимиз керак бўлади. Шаҳарлардан узоқда бўлган туризм ресурсларида (экотуризм, рекреация туризми) туристлар учун тунаш жойларини ҳозирча туристик базалар ёки туристик лагерлар усулида яратиш имкониятлари мавжуд. Лекин, туризмда тадбиркорликнинг кенгаймаётганлигидан бундай тунаш жойлари ҳозиргача яратилмаяпти.

Агарда табиат бағридаги экотуризм масканида (ресурсида) бундай тунаш жойлари яратилганда эди. Туристларнинг ҳам тунаш, ҳам дам олиш ва овқатлантириш муаммолари бирданига ҳал қилинган бўларди. Бу муаммоли ҳолатдан чиқишнинг ягона йўли экотуризм, рекреация туризми ёки овчилик туризмдаги туристик ресурсларга маршрут ишлаб чиқишда ресурсга яқин жойдаги аҳоли уйларини ижарага олиш ҳисобланади. Лекин, унутмаслик лозимки, халқаро туристлар ҳар қандай шароитларда ҳам тунаб қолавермайди. Шунинг учун ҳам бундай шароитлардан маҳаллий туризмдаги туристларни жойлаштиришда фойдаланиш мумкин.

Табиат ландшафтларидаги туризм масканларига (ресурсларига) маршрут ишлаб чиқишдан олдин бундай жойларда туристик базалар ва туристик лагерлар барпо қилишга қатъий равишда киришишимиз лозим. Туристик лагерларни палаткали ёки юрта (чўпоннинг қора уйи) усулида тезкор вақтларда мавсумларга мослаштириб куриш имкониятлари жуда катта.

Овқатлантириш хизматлари. Туристлар шаҳар меҳмонхоналарига жойлаштирилганда уларни овқатлантириш муаммо эмас. Чунки, турист жойлашган меҳмонхонада ҳам шаҳарнинг ҳар бир кўчасида ҳам туристнинг эҳтиёжини кондирадиган ресторан, кафе, ошхона ва чойхоналар бор.

Шаҳарлар меҳмонхоналарида жойлашган туристларни овқатлан тиришда халқаро меъёрлардаги таклифлар қуйидагича:

- тўлиқ пансион — 3 марта овқатланиш (нонушта, тушлик, кечки овқат);
- ярим пансион — 2 марта овқатланиш (нонушта—тушлик, нонушта—кечки овқат ёки тушлик—кечки овқат);

- факат нонушта;
- факат тушлик;
- факат кечки овқатланиш.

Овқатланишда хизматлар шакли қуйидагича:

- «Швед столи»-ўз-ўзига хизмат. Бу усулда ресторан ёки ошхонада турли-туман овқат хиллари тайёрланган бўлади. Туристлар (мижозлар) ўзлари ёқтирган овқат ва ичимлик хилларини хоҳлаганларича (эҳтиёжларига яраша) олиб, еб-ичишлари мумкин. Овқатланиб бўлгандан кейин турист (мижоз) идиш-товоқларни йиғиштирмайди;

- «Табльгот»-ҳамма мижозлар учун факат битта меню тайёрланади (мижозларга овқат танлаш ҳуқуқи берилмайди);

- «А ля карт»-ресторан менюсида туристлар овқат хилини эркин танлайдилар.

Овқатланишнинг қайси шакллари бўлмасин шаҳарда ва туман марказларида туристларни овқатлантириш юқорида қайд қилганимиздек муаммо туғдирмайди. Факат туристик маршрутда шаҳарда (туманда) овқатлантириш жойи ва шароитлари ёзиб қўйилса етарли бўлади. Туристларни овқатлантиришдаги муаммолар шаҳарлардан (туманлардан) узоқ масофадаги туристик объектларга маршрут ишлаб чиқишда кийин вазиятларни келтириб чиқармоқда. Шаҳарлардан узоқ масофаларда жойлашган туристик объектда тунаш муаммоси юқорида келтирилди. Бундай шароитларда овқатлантириш ҳам ана шу муаммони такрорламоқда. Қайд қилинганлардан қуйидаги хулосалар ҳосил бўлади:

1. Туристик маршрут ишлаб чиқишда агар маршрут экотуризм, овчилик туризми, саргузашт туризми ёки ғоршунослик ва рекреация туризми мавзулари бўйича ишлаб чиқилганда туристларни «палатка усули»да овқатлантиришни ташкил қилиш мумкин. Бу усулда туристларни қизиқтириш учун миллий экзотика вариантлари—яъни кўчма қозон—товоқ усулида — «табиат бағрида табиийлик» шароитида овқат тайёрлашда таклиф этиш ва овқатлантириш.

2. Қайд қилинган туризм мавзуларида туристик маршрут ишлаб чиқилганда туристик маконда—объектда овқатлантиришни

туристик лагеръ (мавсумий—палатка усулида) ташкил қилиш мақсадига мувофиқ.

3. Ҳар қандай мавзуда туристик маршрут ишлаб чиқишда маршрут давомида минерал сувлар, термосда иссиқ чой, совутилган чой ва экологик тоза шарбатлар бўлишлигини таъминлаш шарт.

4. Туристтик маршрутда экскурсияга чиқилганда экспедиция усулида овқатланишни (консервалар, қотирилган колбасалар, тушонкалар ва ҳако..) иссиқ чой билан ташкил қилиш мумкин.

Маршрутдаги экскурсия хизматлари. Туристтик маршрутда экскурсия хизматларини ташкил қилиш турнинг жизабатор, қизиқарли ўтишини таъминлайди. Ҳар қандай туристик маршрутда экскурсияларни ташкил қилиш туроператорнинг тадбиркорлигига боғлиқ бўлади.

Ҳозирги вақтда шаҳарлардаги диққатга сазовар жойларни кўришга ва диний зиёратгоҳ масканларга келиб-кетувчи туристларни экскурсияларга таклиф қилиш деярли йўқ ҳисобланади. Чунки бундай жойларга ҳам пухта тузилган туристик маршрутлар ишлаб чиқилмаган. Энг афсусланарли жойи шундаки, ҳозиргача туристларга турист юрмоқчи ва кўрмоқчи бўлган маршрут унга оғзаки ҳолда таклиф қилинмоқда. Шаҳарлардаги хотира боғлари, ўлкашунослик, халқлар тарихи ва ҳайвонот олами билан боғлиқ музейлар, халқимизнинг ҳунармандчилиги устахоналарига маҳаллий туризм да ҳам, халқаро туризмда ҳам қизиқарли экскурсиялар уюштиришнинг катта имкониятлари деярли барча шаҳарларимизда мавжуд.

Шаҳар ичидаги туристик маршрутда албатта экскурсия маршрутлари кўйилиши лозим. Бунинг учун шаҳарлардаги экскурсия объектлари тўлиқ рўйхатга олиниб ундаги хизматларнинг турлари ва баҳолари аниқланиши лозим. Энди шаҳарлардан чиқиш ва узок масофаларга (экотуризм, археологик ёки овчилик туризми кабилар) бориладиган туристик маршрутларда албатта йўл-йўлакай кўриб ўтиладиган экскурсия маршрутлари бўлиши маршрутни қизиқувчанлиги, турли-туманлигини кучайтиради. Чунки, узок масофага автотранспортда тўхтовсиз юриш туристларни толиқтиради (айниқса табиий рельефи қарийиб бир хил бўлган чўл ҳудудларидан юрилганда). Узок масофаларга туристик маршрут ишлаб чиқилганда дастлаб йўл ва йўл атрофида бўлган диққатга сазовар жойлар, тарихий обидалар, булоқлар ёки

кадимий дарахтлар, сойлар ва бошқа тўхташ мумкин бўлган объектлар ҳақида маълумотлар тўпланади.

Туристтик маршрут тузувчи бу объектларнинг энг жозибадор, кизиктирувчиларига экскурсиялар уюштиришини туристтик маршрутга киритиши туристнинг йўлда зекишининг олдини олади. Шу ўринда яна бир муҳим фикрни ёдда саклаш лозимки, маршрут ҳақидаги букловда ёки ахборотномада маршрут йўли атрофидаги барча диққатга сазовор объектларнинг рангли расмлари қисқача изоҳда берилиши туристларнинг экскурсияларни танлашига шароит яратади.

Экскурсияларни танлашда объект асосий йўлдан жуда ҳам узок бўлмаслигига эътибор бериш лозим. Айниқса, йўлда бир пиёла чой ичишни ҳам маршрутдаги экскурсия объекти сифатида танлаш мумкин. Бу ҳолатда ҳозирги вақтда турли хил миллий таомларимизни тайёрлаётган чойхоналарга, ошхоналарга халқаро туристларни ҳам, ички туристларни ҳам таклиф қилиш мумкин. Агар маршрутнинг тушлик вақти келса, туристлар билан миллий таомларимизнинг тайёрланиши ва унинг мазалиги ҳақида тўхташ мумкин бўлган чойхоналар ёки ошхоналаргача қизикарли суҳбатлар уюштириш ҳам мумкин.

19.3. Экотуризм маршрутларини амалда ўтказиш методикалари

Туристтик маршрутларни ўтказишни амалда ташкил қилиш туристтик маршрутларнинг хилма-хил ёки турли мавзулар бўйича эканлигидан қатъи назар қуйидаги 3-босқичга бўлинади:

1. Тайёргарлик босқичи (маршрут ҳужжатларини тайёрлаш).
2. Маршрутда юриш даври босқичи.
3. Маршрутнинг тугаши босқичи.

1. Биринчи тайёргарлик босқичида маршрутни ўтказувчи масъул раҳбар ўта жиддий бўлган тайёрланиш босқичидаги барча талабларнинг тўлиқ, камчиликларсиз бажарилишига пухта тайёрланиши лозим. Бу босқичда туристтик маршрут давомида амалга ошириладиган ишлар: хизмат кўрсатиш, тўхташ жойларидаги ўтказиладиган тадбирлар номма-ном режалаштиришни талаб қилади.

Эътибор бериш лозимки, маршрутни ўтказиш дастурида маршрут давомидаги саёҳатлар, тадбирларнинг мазмундорлиги, кизиқиш уйғотиши, туристларнинг саволларига жавобларнинг тўлиқлигига тайёр бўлиш режалари ҳам аниқланган бўлиши керак.

1. Тайёргарлик босқичидаги талаблар:

- 1.1. Маршрут йўлини ўрганиб чиқиш.
- 1.2. Маршрутни ўтказиш дастурини тузиш.
- 1.3. Маршрутда амалга ошириладиган экскурсиялар дастурини тузиш;
- 1.4. Маршрут давомида хизматлар кўрсатиш дастурини тузиш.
- 1.5. Туристларга хизматлар кўрсатиш ҳужжатларини расмийлаштириш.

2. Маршрутни амалга ошириш босқичида қуйидаги ҳаракатлар амалга оширилади:

- 2.1. Маршрутга чиқиш (бошлаш, йўлга чиқиш).
- 2.2. Маршрутдаги экскурсиялар, учрашувлар, дам олиш ва бошқа тадбирларни маршрут дастури асосида ўтказиш.
- 2.3. Маршрутдан қайтиш.
- 2.4. Маршрут ўтказилгандан кейин туристларнинг фикри, таъсуротлари, таклифи ва тақризларини тўплаш, таҳлил қилиш.

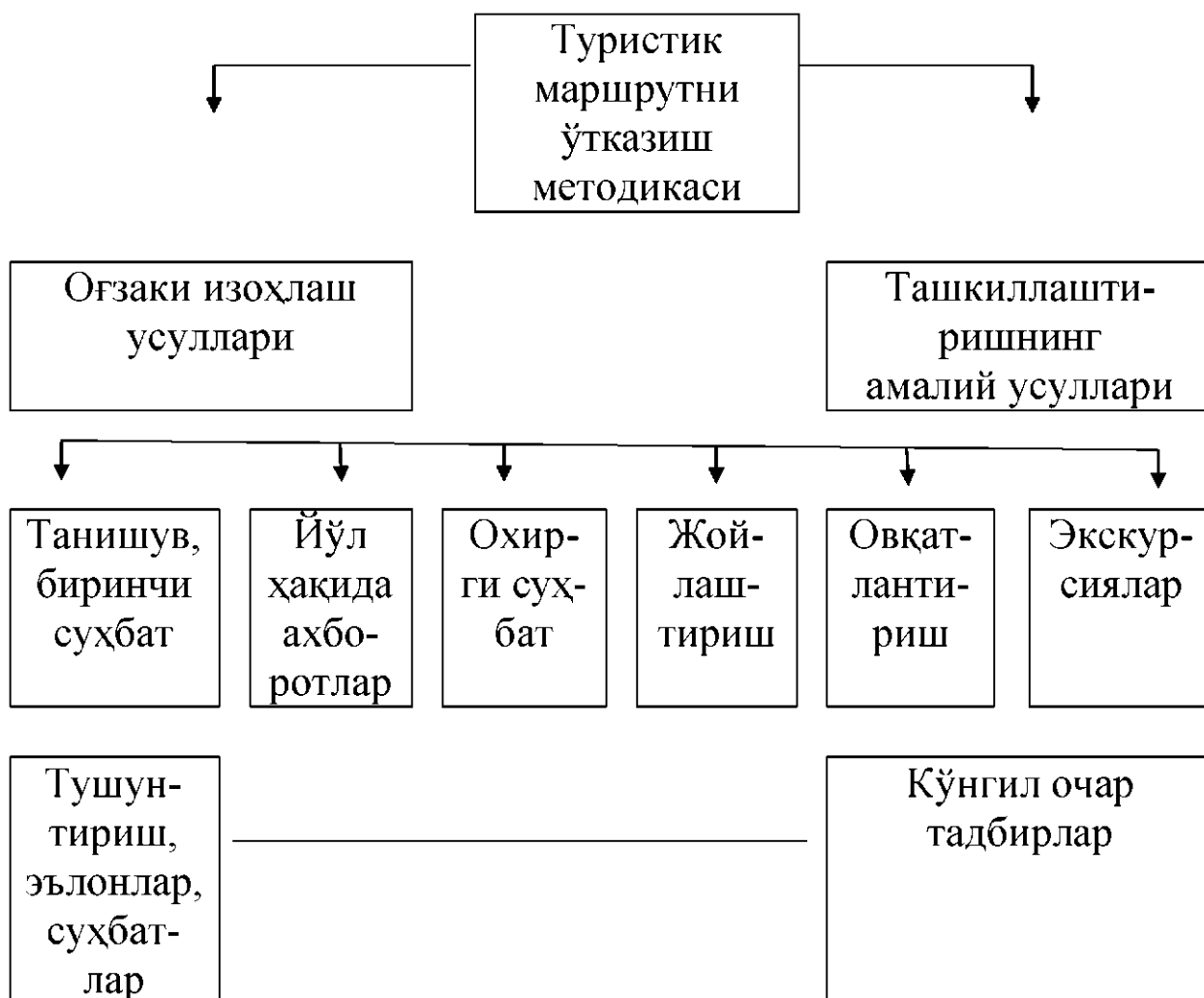
3. Маршрутнинг тугаши босқичида қуйидаги ишлар амалга оширилади:

- 3.1. Маршрут ўтказилганлиги ҳақида ҳисобот тайёрлаш.
- 3.2. Маршрут давомида юз берган кутилмаган, келишмовчиликларни мукамал таҳлил қилиш.
- 3.2. Маршрутни қайта ўтказишни яхшилайдиган тавсиялар яратиш ва қўллаш.

Туристик маршрутни ўтказишни амалда ташкил қилиш ва ўтказиш ишлари, маршрутда белгиланган тадбирлар «маршрут ҳужжатларида» қайд қилиниши лозим. Бу ҳужжатлар қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Туристик маршрутни ўтказиш ҳақида ҳужжат (рухсатнома, харита ва бошқ...).
2. Туристик маршрутда туристларга хизмат қилувчилар ҳақида ҳужжатлар (ҳайдовчи, таржимон, сувчой, овқат берувчилар, юкларни кўтарувчи, ахборотчи, бошловчи ва бошқалар).
3. Ҳисобот учун ҳужжатлар.

4. Туристик маршрутнинг технологик харитаси.
5. Туристга бериладиган йўлланма (ахборотланганлик варакаси маълумотлар-ахборотланганлик тамойили бўйича).
6. Маршрутнинг схемаси.

7-чизма. Туристик маршрутни ўтказиш методикаси.

Туристик маршрутни ўтказиш методикаси икки қисмдан иборат бўлади:

1. Оғзаки методикалар.
2. Амалий методикалар.

Туристик маршрутни ўтказишдаги оғзаки методика бўйича дастлаб туристлар билан учрашув ташкил (турфирма ёки маршрут раҳбари) қилинади. Бу учрашувда раҳбар маршрут ҳақида барча зарур ахборотларни оғзаки айтиб, саволларга ҳам оғзаки жавоб

беради. Маршрут давомида маршрут раҳбари қуйидаги методик-йўл ахборотларини бериш усулларидадан фойдаланади:

- эълонлар;
- тушунтиришлар;
- хабарлар;
- маълумотлар;
- суҳбатлар.

Туристтик маршрутни ўтказишда амалий методикасининг тузилиши қуйидагича бўлади. Туристтик маршрутларни ўтказишда стандарт методикалар ҳозиргача ёзилмаган. Шунинг учун ҳам туристтик маршрутни ўтказишдаги амалий ва оғзаки методикалар маршрут давомида бирдай ишлайди.

Туристтик маршрутни ўтказишдаги амалий методика асосан туристтик маршрутни ишлаб чиқишда, маршрутни ўтказишда маршрутдаги қандайдир элементларнинг ёки туристтик маршрут дастурида белгиланган қандайдир режаларнинг қолиб кетмаслигини таъминлайди.

Туристтик маршрутни ўтказиш методикаси амалда турнинг дастури ҳам ҳисобланади. Чунки, 7-чизма изоҳларига қаралганда туристтик маршрутдаги барча хизматлар туристтик маршрутни ўтказиш методикасига киритилган. Шунинг учун ҳам туристтик маршрутни ўтказиш методикалари турмаршрутнинг дастурига илова қилинади.

Бу ахборотлар қисқа, мазмунли, мақсадли, қизиқарли бўлиши маршрут раҳбаридан ўз иши бўйича уста билимдон, етук мутахассис бўлишлигини талаб қилади. Қайд қилинганлардан маълум бўладиги, туристтик маршрутларни ўтказишни ташкил қилишда илова қилинган босқичлар, бу босқичлардаги талаблар, маршрутни ўтказиш методикасининг бажарилиши туристнинг барча талабларини тўлиқ қондиришга қаратилмоғи лозим.

Ушбу ҳолатда туристнинг маршрутдаги мақсади амалга ошади, маршрутдан тўлиқ қониқиш ҳосил қилиб ўз харажатларини «кўриш», «билиш» ва ҳулоса чиқаришида тўғри сарфланганлигини аниқ билади, бундан афсусланмайди.

Таянч сўзлар ва иборалар: методика, хизматлар кўрсатиш технологияси, туроператор, турагентликлар, оптимум, минимум,

стандарт, тамойиллар, палатка усули, экспедиция, туроператор, швед столи.

Мавзуни ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Экотуризм маршрутларидаги хизматлар дастурида қандай хизматлар режалаштирилади?

2. Экотуризм маршрутларини ўтказишда транспорт воситалари қандай талаблар бўйича танланади?

3. Ўзингиз яшаб турган манзилга экотуризм маршрутини ишлаб чиқинг.

4. Экотуризм маршрутларида асосий ва қўшимча экскурсия объектларини танлашни ўрганинг

5. Экотуризм маршрутини ишлаб чиқинг ва бу маршрутни ўтказишда қандай методикаларни қўллашни ҳал қилинг.

6. Экотуризм маршрутларида ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқинг.

7. Экотуризм маршрутларида рекреацияни ташкил қилишни лойиҳалаштиринг.

8. Экотуризм маршрутларида жойлаштириш хизматларини лойиҳалаштиринг.

9. Экотуризм маршрутларида дам олиш тадбирларини ишлаб чиқинг.

10. Экотуризм маршрутларида тиббий хизмат кўрсатиш дастури қандай тузилади?

Эмблемани ўрганинг ва таърифини ёзинг

20-мавзу. Экологик туризмда экотуристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашнинг чора-тадбирлари

Режа:

20.1. Ўзбекистонда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий меъёрлари.

20.2. Халқаро туризмда хавфсизликни таъминлашнинг халқаро меъёрлари.

20.3. Туристик фаолиятдаги хавф-хатарлар ва уларни бартараф қилишнинг чора-тадбирлари.

20.1. Ўзбекистонда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий меъёрлари

Туризмда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш энг муҳим, давлат аҳамиятига молик масала ҳисобланади. Туристик маршрутларни ишаб чиқиш, ташкил қилиш, ўтказишни қайд қилинган омиллар асосида туристларнинг тур вақтида (маршрут вақтида) ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш, ватанимизга туристлар оқимини кучайтиришдаги энг муҳим ва масъул вазифалардан ҳисобланади.

Туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш Ўзбекистонда туризмни ташкил қилиш ва ривожлантириш соҳасидаги дастлабки қонунларда алоҳида модда билан белгиланган. Ана шундай дастлабки қонун – Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги қонуни ҳисобланади¹¹⁹. Бу қонун 20-август 1999 йилда қабул қилинган бўлиб қонундаги 18.19.20 - моддалар туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашдаги чора – тадбирлар тизимини яратишга асос бўлади. Туризм таълимидаги барча мутахассислар ушбу қонун моддаларини яхши ўзлаштириши, мукаммал билиши нуқтаи назаридан қайд қилинган моддаларни келтириш ўринли бўлади. «Туризм тўғрисида» қонуннинг:

18-моддаси – «Туристларнинг хавсизлиги кафолати». Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туристларнинг хавфсизлиги давлат

¹¹⁹. Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги қонуни

томонидан кафолатланади. Туризм соҳасидаги ваколатли давлат органи манфаатдор вазирликлар ва идоралар билан биргаликда туристларнинг ҳимоя қилинишини ҳамда хавфсизлигини таъминлаш дастурини ишлаб чиқади ва унинг бажарилишини ташкил этади. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари туризм соҳасида барча туристик йўналишлар бўйича туристларнинг ҳимоя қилинишини ва хавфсизлигини таъминлаш минтақавий дастурларини ишлаб чиқади ва уларнинг бажарилишини ташкил этадилар. Туристлик фаолият субъектлари туристларнинг хавфсизлигини таъминлаш бўйича улар жароҳатланганда, касалланганда ва бошқа ҳолларда тиббий ва ўзга хил ёрдам кўрсатиш юзасидан аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқади.

19-моддаси—Туристларнинг хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирлари. Туристлик фаолият субъектлари туристларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида:

- туристларнинг сафарда хавф—хатардан холи бўлишлари учун шарт-шароитни, сафар, сайр, экскурсия йўллари, мусобакалар ўтказиладиган жойларнинг таъминланишлари;
- туристларга жароҳатланиш ва бахтсиз ҳодисалардан сақланиш ҳамда уларнинг олдини олиш усулларини ўргатишлари, бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш юзасидан йўл-йўриқ беришлари, шунингдек, белгиланган йўналишнинг хусусияти ва туристларнинг хатти-ҳаракатига боғлиқ ҳолда юзага келиши мумкин бўлган хавф манбалари ҳақида уларнинг ўзини хабардор қилишлари;
- туристларнинг саёҳатлар, сафарлар, мусобакалар, бошқа туристик тадбирларга тайёргарлиги устидан назоратни амалга оширишлари;
- фалокатга учраган туристларга тезкор ёрдам кўрсатишлари;
- автомобил, тоғ-чанғи, велосипед, сув, мотоцикл, пиёда сафар, ғор туризми ва туризмнинг бошқа махсус турларини ташкил этиш ва ўтказишда хавфсизликнинг алоҳида талабларини ишлаб чиқишлари ва амалга оширишлари шарт;

20 моддаси—«Туристларни суғурта қилиш». Туристларни суғурта қилиш мажбурийдир ва у туристик фаолият субъектлари томонидан суғурта фаолияти олиб бориш ҳуқуқига эга бўлган

тегишли суғурта ташкилотлари билан тузиладиган битимлар асосида амалга оширилади.

Бутунжаҳон туризм ташкилоти (ВТО) талаблари бўйича ҳар бир давлатда туристларнинг ушбу давлатга келиб –кетиши бўйича давлат низоми бўлиши лозим. Бизнинг Республикамизда ҳам худди шундай низом ҳукуматимизнинг махсус вазирликлари томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган. «Сайёҳларнинг Ўзбекистон Республикасига келиши ва кетиши тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ қуйидаги моддалар сайёҳларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашга қаратилган:

- хавф-хатар манбалари бўлган ҳудудларга чет эллик сайёҳларни олиб чиқишларидан олдин, Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлигининг тегисли бошқармаларидан бахтсиз ҳодисалар ёки хавф-хатарлар келиб чиқиши мумкин бўлиши ёки бўлмаслиги юзасидан тегисли маълумотлар олиш;

- рухсат этилган хавфсиз йўналишлар бўйича Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлигининг тегисли ҳудудий бошқармаси билан келишилган ҳолда белгиланган хавфсиз йўналиш бўйича сайёҳат қилишни таъминлаш;

- белгиланган йўналишнинг хусусияти ва сайёҳларнинг хатти-ҳаракатига боғлиқ ҳолда юзага келиши мумкин бўлган хавф-хатар манбалари ҳақида уларнинг ўзини хабардор қилиш ва хавфсизлигини таъминлаш;

- қабул қилувчи туристик ташкилот чет эл сайёҳлари билан хавфсизлик чораларига риоя этишлари, Ўзбекистон Республикасида бўлиш тартиби, экологик хавфсизлик талаблари, миллий урф-одатларга ҳамда санитария-гигиена қоидаларига амал қилишлари тўғрисида тегисли тушунтириш ишларини ўтказди.

Туризмда хавфсизлик масалалари долзарблигига қарамасдан ҳозиргача туризм мутахассисларининг эътиборидан четда ҳисобланади. Республикамиз даги туризм мутахассислари ва бакалавлари тайёрлайдиган коллеж, институт ва университетларда туризмда ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш курсини ўқитиш вақти келди. Чунки, мамлакатимизга халқаро туристик оқим йилдан-йилга ортиб бормоқда. Туризмда ҳаёт хавфсизлиги бўйича ҳозирда

ягона манбани, таникли олим, профессор Н.Тухлиев ва Т.Абдуллаевларнинг мукамал асарини келтиришимиз мумкин¹²⁰.

Туризм маршрутларида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашда кутиладиган ва кутилмайдиган хавфларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш мавзусида—«Экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш» юзасидан маршрут раҳбари амалга ошириладиган ишлар рўйхати келтирилди. Туристик маршрутларнинг барчасида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш чора тадбирлари ишлаб чиқилиши ва маршрутни ўтказадиган туристик ташкилот раҳбарининг имзоси ва гербли муҳри билан расмийлаштирилиши лозим.

20.2. Халқаро туризмда хавфсизликни таъминлашнинг халқаро меъёрлари

Туризмнинг халқаро хавфсизлигидаги халқаро тажрибаларни бутун жаҳон туризм ташкилоти (БТТ) тадқиқ қилади ва тадқиқот натижалари асосида ишлаб чиқилган тавсияларни туризм тўғрисида конун ва ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қабул қилган давлатларга кўрсатма-йўлланма сифатида тақдим этилади.

Саёҳатчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш ҳақидаги Хартия 1985 йил бутун жаҳон туристик ташкилотининг бош ассамблеясининг VI–сессиясида қабул қилинган. Хартия таркиби 9 та модда ва турист кодекси, бу кодекс ҳам 9 та моддадан иборат. Хартиянинг VI–моддасида туристларнинг соғлиги ва ҳаётий хавфсизлигини таъминлашда, уларнинг буюмларининг сақланиши, ҳар бир давлат ҳудудларида эркин ҳаракат қилишида қўйидаги талаблар бажарилиши дунёдаги барча давлатларга тавсия қилинган.

Давлатларнинг масъуллиги: а) туристларга имкониятлар яратиши ўз давлатининг ва чет эллик туристлар учун саёҳатлар даврида Бирлашган Миллатлар ташкилоти, Халқаро гражданлар авиацияси ташкилоти, Халқаро денгиз ташкилоти, Халқаро божхона ҳамкорлиги кенгаши ва бошқа халқаро ташкилотларнинг

¹²⁰Тухлиев Н.Абдуллаев Т., Основы безопасности в туризме. Государственное научное издательство, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент, 2008, 503 с.

туризм тўғрисидаги, халқаро туризм тўғрисидаги «Холатлар», «Дастурлар», «Ҳукукий–меъёрлар» билан танишиш, ўрганиш, фойдаланиш шароитларини яратишлари;

б) туристларнинг онги, шуури, тушунчаси ўсишида ҳамкорлик қилиши ва етиб келган давлатларнинг маҳаллий аҳолиси билан бўлган мулоқотларда, алоқаларда ўзаро тушуниш, ўзаро дўстона муҳитларни яратиши;

в) туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш ва буюмларини сақлаш чора-тадбирларини халқаро конунларга мос ҳолда ишлаб чиқиши;

г) гигиена ва соғлиқни сақлаш хизматларига мурожаат қилиш, ёрдам олишнинг барча шарт–шароитларини яратиши, юқумли касалликлар ва бахтсиз ҳодисалардан сақланиш ҳақида огоҳлантириш;

д) туризмда фоҳишалик мақсадларида қилинган ҳар қандай хатти – ҳаракатларнинг олдини олиш;

е) туристлар ва маҳаллий аҳолини гиёҳвандлик моддаларидан нолегал фойдаланиш манбаларидан ҳимоя қилиш тизимларини ишлаб чиқиши;

Халқаро Хартиянинг VI–моддасида туристларнинг саёхати даврида бутунжаҳон туризм ташкилотига аъзо бўлган давлатларнинг масъуллиги қуйидагича белгиланган:

а) ўз давлатининг туристлари ва чет эллик туристларнинг давлат ҳудудларида эркин ҳаракат қилишларини чегараловчи тўсиқлар, тадбирларни белгиламасликлари, баъзи ҳолларда аҳолининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш учун чегаралашни белгилашларига ҳуқуқлари борлиги;

б) туристларга нисбатан таҳқирлаш, камситиш, ҳақ–ҳуқуқини чегаралаб қўйиш тадбирларининг пайдо бўлишига қараб қатъиян йўл қўймасликлари;

Хартияда таъҳкидланишича хартиянинг барча моддалари ва хартиядаги «турист кодекси» моддаларининг туризм фаолият кўрсатаётган давлатларда қабул қилиниш ва амал қилиниш туристларнинг этик жиҳатдан барча давлатларда ўзини бошқара билишига, давлатлардаги халқлар, элатлар билан халқаро дўстлик ришталарини яратишига, халқаро муҳитни инсоният бахти-

саодати учун сақлаш, дунёни сақлаш имкониятларининг кучайишига олиб келади.

Бутунжаҳон туризм ташкилотининг давлатлар ўртасида обрўсини кўтарган ва бу конференцияларда ишлаб чиқилган тавсиялар, кўрсатмалар, йўлланмаларнинг аниқлиги, жорий этишга қулайлиги ва тушунарли эканлиги бўйича БТТ нинг «Жаҳон туризми бўйича Манила декларацияси»ни қабул қилган «Туризм бўйича жаҳон конференцияси» бўлди. Конференция 1980-йил 27-сентябрдан 20-октябргача Филиппин давлатининг пойтахти Манила шаҳрида бўлиб ўтди. Конференцияга 107 давлатнинг делегациялари ва 91 та делегация кузатувчи сифатида катнашди.

Манила конференциясидаги энг муҳим қарор ва тавсиялар халқаро миқёсида ва давлатларда туристларнинг ҳаёти хавф-хатарсизлигини, соғлигини таъминлаш ва уларнинг буюмларини сақлаш, давлатларда туристларнинг эркин ҳаракатларига барча шарт-шароитларни яратиш натижасида халқлар, элатлар ва миллатларнинг дўстона алоқаларига асослар яратилади, миллатлар ўртасидаги урф-одатларни ўрганиш, кизиқиш натижасида бири-бирига яқинлик қилувчи давлатлараро маданият марказлари келиб чиқади:

- Инсонда ақлий, маънавий камолотга етишиши, интилиш ҳислари кучаяди;
- Инсоннинг шахс сифатига ҳар томонлама гармоник камол топишига ишонч ҳосил бўлади;
- Онгида воқеъликни билиш, тарбияланганлик даражалари ортиб боради;
- Ўз тақдирини белгилашида жаҳон халқларидаги дин, урф-одат, маданият, маънавият, қадрият хусусиятларини кўриб, билиб фойдаланади;
- Халқларнинг урф-одатлари, анъаналари, маданияти, маънавий қадриятларини тан олиш ва ҳурмат қилиш кучаяди.

Конференциянинг тинчлик шиори—«Дунёда тинчликни, ҳамкорлик, ҳамжихатликни сақлаш, халқларнинг маданий меросини ривожлантиришда туризмнинг ҳиссаси» мавзуси қабул қилинди. Манила конференциясида 27- сентябрь «Бутунжаҳон

туризм куни» деб белгиланди. Халқаро туризмда ва давлатлар туризмида хавфсизликни таъминлаш бўйича аниқ ва жиддий тавсияларни ишлаб чиққан халқаро конференцияларнинг энг обрўлиси, тан олинганлиги бутун жаҳон туризм ташкилотнинг «Туризм бўйича Гаага декларацияси» ни қабул қилши бўлди.

Бутунжаҳон туризм ташкилотининг дунё давлатлари Парламентларининг туризм бўйича халқаро конференцияси Нидерландиянинг Гаага шаҳрида 1989 йилнинг 30 мартдан 14 апрелгача бўлиб ўтди. Конференция ишида Парламентлараро иттифок (МГТС) вакиллари ҳам катнашди. Конференция биринчи навбатда БМТнинг жаҳон давлатларида туризмни ривожлантиришда Бутун жаҳон туризм ташкилотнинг меҳнатлари ва муҳим мавқега эканлигини эътироф этди. Иккинчидан, жаҳон туризмнинг ривожланаётганлигида халқаро ташкилотлар: халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ), Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (БССТ), БМТнинг фан ва маданият, маъориф ташкилоти (ЮНЕСКО), Халқаро граждан авиацияси (МКАО), атроф-муҳит бўйича БМТ Дастури (ЮНЕП), Халқаро жиноий қидирув полицияси (ИНТЕРПОЛ) ва халқаро иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотлари БТТ билан мустаҳкам алоқада бўлдилар, ёрдам бердилар.

- Туризм бўйича Гаага декларацияси 10 та принципни қабул қилди ва дунё мамлакатларига тарқатди. Декларация жаҳонда туризмнинг ривожла нишида туризм хавфсизлиги халқаро миқёсида таъминланиши шартлигини таъкидлади. Бунга эришиш учун қўйидагиларни амалга оширишни тавсия қилинди: Туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш меъёрларини ишлаб чиқиб ва туризмда жорий қилиш;

- Жамоатчиликка аниқ ахборотларни етказиш ва тарқатиш;
- Туристларнинг хавфсизлигини ўрганувчи ва таъминловчи айниқса, экстремал вазиятларда хавфсизликни таъминлашни тадқиқ қилувчи институтционал марказлар ташкил қилиш;
- Туристларнинг хавфсизлигини таъминлашда халқаро, давлатлараро, регионлараро ва китъалараро ҳамкорликни ташкил қилиш ва ҳаракатлантириш.

Гаага декларацияси қайд қилинган тавсиялар билан бирга халқаро туризм миллий туризм хавфсизлигини таъминлаш бўйича 7 ва 8 принципларни алоҳида–алоҳида муҳокамадан сўнг қуйидагича қабул қилди: Гаага декларациясининг туристларнинг соғлиги ва ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш бўйича тавсиялари: Туристларни ҳурмат қилиш, кадр-қимматини ҳимоя қилиш, ҳуқуқини ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш туризм ривожланишининг ажралмас қисмидир. Шунинг учун ҳам:

- туристларнинг кадр-қиммати, ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирлари улар ҳаракатланадиган барча туристик объектларда, сафарда, саёҳатда, меҳмонхоналарда ишлаб чиқилган ва бартараф этилган бўлиши;

- туристларнинг кадр-қимматини ҳурмат қилиш, туристларни ва туристик объектларни ҳимоя қилиш, ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш йўналишига қаратилган самарали туризм муҳитини яратиш сиёсатини шакллантириш;

- туристик объектларга ва туристлар ҳаётига хавф солувчи вазиятлар ва омиллар ҳақидаги барча ахборотлар, маълумотларни туристларга ўз вақтида етказилишини таъминлаш;

- ҳар бир давлатда туристларнинг эркин ҳаракат қилиш, хавфсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий меъёрлари ишлаб чиқиши ва қабул қилинишга эришиш, ҳар бир давлатда туристларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш органларига ўз вақтида мурожаат қилиши, ўзининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имкониятларининг яратилишига эришиш;

- туристларни ҳимоя қилиш, ҳаёти хавфсизлигини таъминлашдаги ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш, хавфга қарши чора–тадбирлар тизимини яратишда ҳар бир давлатларнинг БТТ билан ўзаро ҳамкорлик қилишини таъминлаш;

Гаага декларациясида қабул қилинган яна бир муҳим ҳужжат шундан иборат бўлдики, терроризм туризм ва туристик ҳаракатланишнинг ривожига реал хавф деб тан олинди. Жаҳондаги давлатларга террористларга ҳар қил сиёсий сабабаларни рўкач қилиб бошпана бериш ҳоллари жаҳон миқёсида қораланиши эътироф этилди.

Халқаро туризм хавфсизлиги ва туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашда Бутунжаҳон туризм ташкилотининг

2001 йил 30 сентябр -1 октябрда Японияда (Мингйилликнинг Осака декларацияси) ўтказилган конференцияси, МДХ давлатларининг «Туризм соҳасида ҳамкорлик» - Ашгабад 23-декабрь 1993-йил, 29 -октябрь 1994 йил, 4-ноябрь 1994-йил Осака декларацияси, Туристик фаолиятни ташкил қилиш Европа кенгаши, 2-ноябрь 1981 йил Непалдаги Халқаро меҳмонхона қоидалари ассоциацияси муҳим қарорлар қабул қилди, тавсиялар ишлаб чиқиб дунё мамлакатларига тарқатди.

Шунингдек, «Афина конвенцияси» туристларнинг юкларини ташишдаги халқаро ҳуқуқ меъёрларини ишлаб чиқди. Турагентликлар ассоциациясининг бутунжаҳон федерацияси (УФТАА) ва бутунжаҳон меҳмонхоналар ассоциацияси (МГА) меҳмонхоналарида туристларни жойлаштириш, уларнинг фаол ҳаракатларини ташкил қилиш соғлиги ва ҳаёти хавфсизлиги таъминлашнинг халқаро ҳуқуқий мезонларини ишлаб чиқдилар ва бу ҳақида Бутунжаҳон туризм ташкилотига аъзо бўлган давлатлар ўз миллий туризм сиёсатига мос бўлган ҳуқуқий меъёрларни қабул қилишини тавсия қилди.

Қайд қилиш лозимки бутунжаҳон туризм ташкилоти 1994 йил ўз бошқаруви таркибида «Туристик хизматлар сифати» бўйича комитет ташкил қилди. Бу комитет халқаро туризмда сайёҳларнинг хавфсизлигига масалаларига ҳам жавоб беради. Худди шу йили бутунжаҳон туризм ташкилоти дунёнинг 73 мамлакатада «Сайёҳларни, туристик объектларни ҳимоя қилиш ва хавфсизлиги» мавзусида халқаро тадқиқиотларни амалга оширди. Бутунжаҳон туризм ташкилотининг ташаббуси билан 1995 йилнинг ёзида Швеция давлатининг Эстерунд шаҳрида «Саёҳат даврида хавфларни камайтириш ва туризм хавфсизлигини таъминлаш» мавзусида II – халқаро конференция ўтказилди.

БТТкомитети (1994-йил) ва Эстерунд II–халқаро конференцияси (1995-йил) ўтказган тадқиқиотлардан маълум бўладики, 71% давлатларда туристик объектлар туризмнинг махсус полицияси томонидан мукамал кўриқланади. Бу полиция давлат ва муниципал полициядан иборат. Туризм мамлакатларининг 21% ида махсус туризм полицияси ташкил қилинган бўлиб бу полиция фақат туризм фаолияти билан шуғулланади. Туризм полицияси зиммасига туризм ресурсларини ва атроф-муҳитни

муҳофаза қилиш, гиёҳвандликка қарши курашиш, маҳаллий этник гуруҳларни ҳимоя қилиш вазифалари ҳам юклатилган. Лекин туризм полицияси фақат 9% давлатларда қонун йўли билан ташкил қилинган. Бошқа давлатларда эса «зиммасига юклатилган». 41% давлатларнинг туристик полицияси чет эл тилларини ўрганмокда, 37% давлатларнинг полицияси туристик ташкилотлар, туристик фирмалар ва оддий полиция билан ҳамкорлик қилмокдалар, 26% мамлакатларнинг полицияси «туризм фанлари» ни ўрганмокда.

Халқаро туризм амалиётидан маълум бўладики кўпгина давлатларнинг туризм бошқаруви ўз туристларининг дунё давлатларига, регионларига бориши ёки бормасликлари, хавфсизликнинг ҳолати, даражалари, ушбу давлатларда туризм сиёсати ва ҳимоя тизими халқларнинг урф – одатлари, тили бутунлай бошқача бўлган мамлакатларга саёҳатга чикувчи турист фақат ушбу, у танлаган мамлакатдаги саёҳати даврида ўз ҳаёти хавфсизлигини таъминланишини (ушбу давлатда бу соҳада қабул қилинган қарорлар, қонунлар, ҳуқуқий–меъёрий ҳужжатлар ва бошқалар) аниқ бўлганидан кейингина беҳавотир ҳолда ишонч билан ўз ҳаракатини бошлайди.

Шунинг учун ҳам туризм соҳасини ривожлантиришда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш, туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар, ҳолатлар ва омилларни аниқлаш, гуруҳлаш, хавфли вазиятларга тушиб қолган туристларга ўз вақтида тезкор ёрдам бериш усуллари ишлаб чиқиш республикамизда туристик оқимни жадал кучайтиришда, умуман туризм соҳасини халқаро талаб ва меъёрларда ривожлантиришдаги энг муҳим ва долзарб масала ҳисобланади.

20.3. Туристлик фаолиятдаги хавф-хатарлар ва уларни бартараф қилишнинг чора-тадбирлари

Ўзбекистонда «Туризм тўғрисида»ги қонунда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашдаги чора – тадбирларни ишлаб чиқиш бир катор моддаларда қайд қилинган. Шунга қарамасдан, қайд қилиш лозимки, туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар, ҳолатлар ва омиллар ўта суствашлик билан бир томонлама, умумий

хулосалар тарикасида ўрганилмоқда. Айниқса, туристик муҳитда, туристик маршрутлардаги хизматларда туристларнинг ҳаётига хавф солувчи хавф—хатарлар умуман тадқиқ қилинмаяпти.

Туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар, омиллар бевосита хизматлар кўрсатиш жараёнларида, ҳар қандай туристик маршрутларда, экскурсияларда, уларни овқатлантиришда, туб жой аҳоли билан бўладиган мулоқотларда ва бошқа шароитларда келиб чиқиши, юз беришини ҳисобга олсак, бу йўналишда аниқ илмий ишланмалар ишлаб чиқиш анча мураккб бўлиб кўплаб вақт—муддатларни талаб қилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда туризмни ривожлантириш учун бу йўналишда аниқ тавсиялар ишлаб чиқишни, илмий тадқиқотларни дадил бошлашни туризм соҳасининг ижтимоий—иқтисодий муҳити қатъий талаб қилмоқда.

Туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини ўрганиш ва зарурий чора—тадбирлар талаб даражасидаги илмий—амалий ишланмаларни ишлаб чиқишнинг жуда мураккаблиги шундан иборатки, туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар, омиллар ва манбалар ҳар қадамда ҳар бир сонияда юз бериши мумкин. Айниқса, экотуризм рекреация туризми, археологик, ғоршунослик туризмларида, экскурсияларда ва бу туризм турларидаги хизматлар кўрсатиш жараёнларида, табиий иқлим шароитларида туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар ва омиллар жуда калтис, кутилмаганда ҳам келиб чиқиши мумкин.

Туризмда хавфсизлик тушунчаси—амалий фанлардан бўлиши лозим ва «Бутунжаҳон туризм ташкилоти» нинг ишлаб чиққан кўрсатмалари бўйича ҳар бир давлат ўзидаги туризм соҳаси учун «туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш» ўқув дастурини ишлаб чиқиши ва туризм таълими йўналишларда барча мутахассисликларда ўқитилиши зарур. Мамлакатимизда туристлар билан юз берадиган қандайдир фожеани кутиб турмасдан биз миллий туризмда хавфсизлик, туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар, омиллар, бундай хавфларнинг келиб чиқиши ва олдини олиш чора—тадбирларини ишлаб чиқишни ҳозирдан ўрганишимиз зарур бўлади.

«Туризмдаги хавфсизлик»да турист ва экскурсиячиларга кўрсатилади ган хизматларда «хавфсизлик» масалаларини тадқиқ

қилиб уларнинг ҳаёти хавфсизликларини таъминлашнинг методларини ишлаб чиқиш ва назорат қилиш учун қўйидаги асосий вазифаларни ечиш лозим бўлади: «Туризм хавфсизлик» турист экскурсиячиларга кўрсатиладиган хизматларни тадқиқ қилиб уларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашнинг методларини ишлаб чиқиш ва назорат қилиш учун қўйидаги асосий вазифаларни ечиши лозим бўлади:

- Турда жойлаштириш, ҳаракатланиш, овқатланиш ва бошқа фаолиятларда юзага келиши мумкин бўлган салбий таъсирларни аниқлайди ва баҳолайди;
- Турда юзага келадиган салбий таъсирларни ёзиш, таърифлаш ва тавсифлашни бир тизимга солади;
- Хавфли ва зарарли омилларнинг олдини олиш ва йўқотиш усуллари, вариантларини ишлаб чиқади;
- Турда комфорт шароитни яратади ва хавфсизлик чора – тадбирларини ишлаб чиқади.

*Туристик муҳит ва туристик хавф ҳақида тушунча*¹²¹. Инсоният жамиятида ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларини камраб олган «муҳит» лар жуда кўп, масалан: «ишлаб чиқариш муҳити», «маиший муҳит», «табiiй муҳит» ва ҳ.к.. Бу муҳитларда инсон фаолият кўрсатиб (меҳнат қилиб) ўзига зарур хом ашёларни олади, асбоб-анжом тайёрлайди. Хуллас, ўз эҳтиёжлари учун зарурий предметларни олдиндан режалаштирилган мақсад ва вазифалар бўйича ишлаб чиқаради. Туризмни ривожлантираётган давлатларда ҳозирги вақтда янги – «туристик муҳит» тушунчаси ҳам пайдо бўлди^{122, 123, 124}.

Қайд қилинган муаллифлар бўйича «туристик муҳит» турда, туристик пакетдаги элементлар ва омилларнинг таъсирлари йиғиндисидан ҳосил бўлган муҳитдир (8-чизма). Туристик муҳит элементларига хизматлар пакети ва бу пакетга йўл – йўлакай қўшилиб борадиган хизматлар қиради:

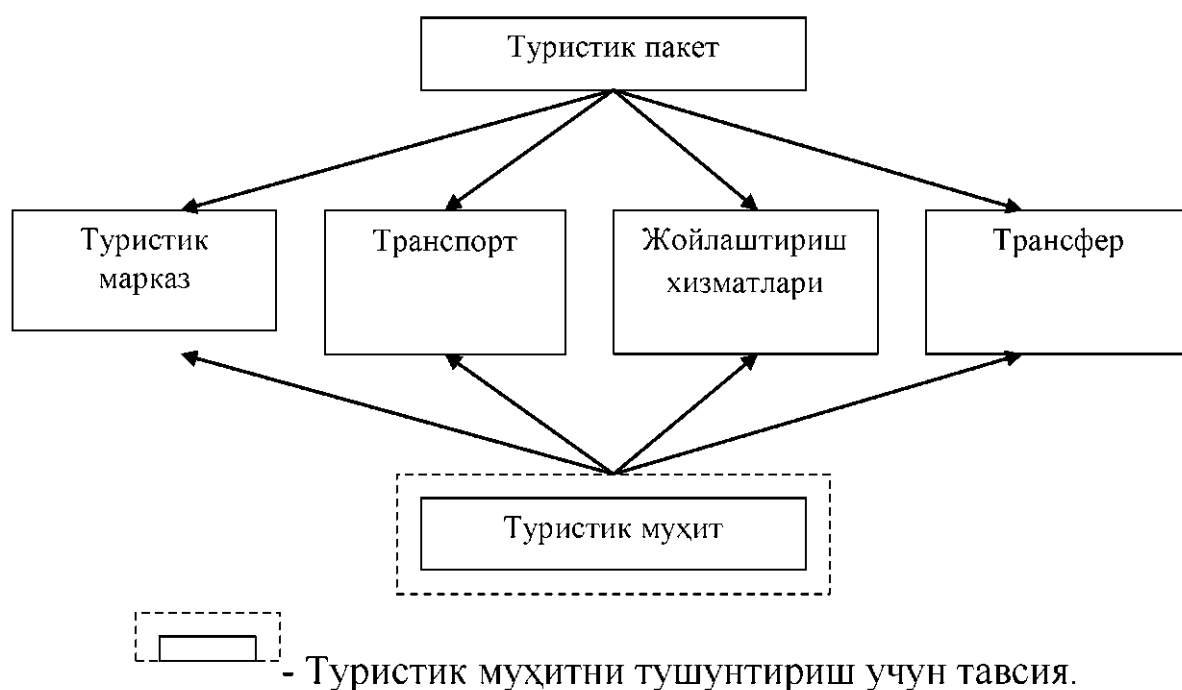
¹²¹ Ҳайитбоев Р., Ҳайдаров С., Абдуҳамидов С., ва бошқ., Туризм маршрутларини ишлаб чиқиш. Самарканд, 2016, 180 б.

¹²² Волков Ю.Ф., Введение в гостиничный и туристический бизнес- Ростов н/Д: «Финикс», 2004.- 352 с.

¹²³ Дурович А.П., Организация туризма. Москва, 2005. 632 с.

¹²⁴ Биржаков М.Б., Введение туризма. Издательский дом «Герда», 2006. 596 с

- туристик маршрутнинг бошланиши ва тугашдаги трансфер жараёнлар;
- туристик маршрутнинг тугаши оралиғидаги вақтда туристларнинг кўчиб юришлари; бошланиши ва турда туристнинг яшаш жойи;
- тур давридаги яшаш жойи типи;
- яшаш жойи конструкцияси ва қурилишда фойданилган материаллар;
- яшаш жойининг ички жойлашиши; хоналарнинг майдони;
- ёруғликнинг тушиши ва электр ёруғлиги;
- микроиклим ва иситиш тизими, ҳавонинг тозалиги ва шамоллатиш усуллари, жойнинг санитария ҳолати, саноат объектларига узоқ ёки яқинлиги.

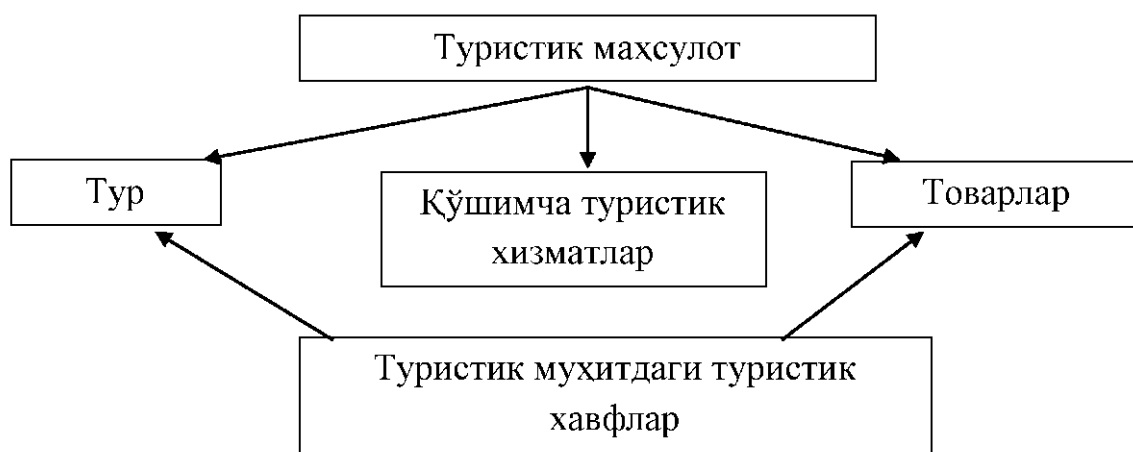
8-чизма. Туристтик муҳитнинг ҳосил бўлиши

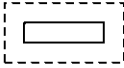
- овқатланиш ва маиший хизматлар;
- сифатли овқатлар ва бир маромдалилиги;
- шахсий гигиена учун барча предметлар ва шароитнинг бўлиши;

- маиший асбоб–ускуналар, оддий устара, телевизор, радио, фен, электр устара, микротўлкинли печ, кир ювиш машинасидан фойдаланиш имкониятлари ва бошқалар;

Экскурсия хизматлари: транспорт воситалари, кўрсатиш ва сайр қилиш учун табиий ҳудудлар ва табиий мажмуалар, табиий қўриқхона фонди, даволаш – соғломлаштириш марказлари, спорт мажмуалари ва санитар ҳимоя зонаси ва бошқалар.

Ташкиллаштирилган турда ва ташаббускорлик туризми дастурларида ташкилий жиҳатлар қанчалик мукаммал, ишончли тузилган, келишилган бўлишидан қатъий назар турларни ўтказиш шароитларида номаълум муҳитлар ва вазиятларга дуч келинадик, бундай муҳит ёки вазият кутилмаганда пайдо бўлади, юзага чиқади. Бундай ҳолатлар туристик муҳитнинг жиҳслашмаганлигидан, ўзаро ҳамкорликда қарама–қарши фикрлар пайдо бўлганлигидан ва атроф муҳитдаги ўзгаришлардан ҳам келиб чиқиши мумкин. Шундай ҳолатларда пайдо бўладиган хавф туристлар кайфиятига нохуш таъсир қилиб турдаги туристик муҳитда «хавф» ни келтириб чикаради, турнинг туристик муҳитида бесаранжомлик бошланиб тур дастури ҳам бузилиб кетиши мумкин.

 -Туристтик маҳсулотларда туристик хавфларнинг бўлишини тушунтириш учун тавсия.

9-чизма. Туристтик маҳсулот таркибларида туристик хавфларнинг мавжудлиги

Ўзбек тилидаги «хавф» сўзи ҳозиргача рус тилидаги «риск» сўзининг таржимаси деб тушунилади. «рискнут», «рисковат» – французча – «risquer» – таваккал қилмоқ атамасини билдиради. Россиялик олимларнинг ёзишича риск сўзи испан – португал сўзларидан рус тилига кириб келган ва таржима да – «скала» – қоя маъносини англатади. Бу сўз денгиз сузувчилари мулоқот ларидан келиб чикиб–риск–скала–қоя– кемалар сузиши учун хавфли, хавф хабарини билдирган¹²⁵.

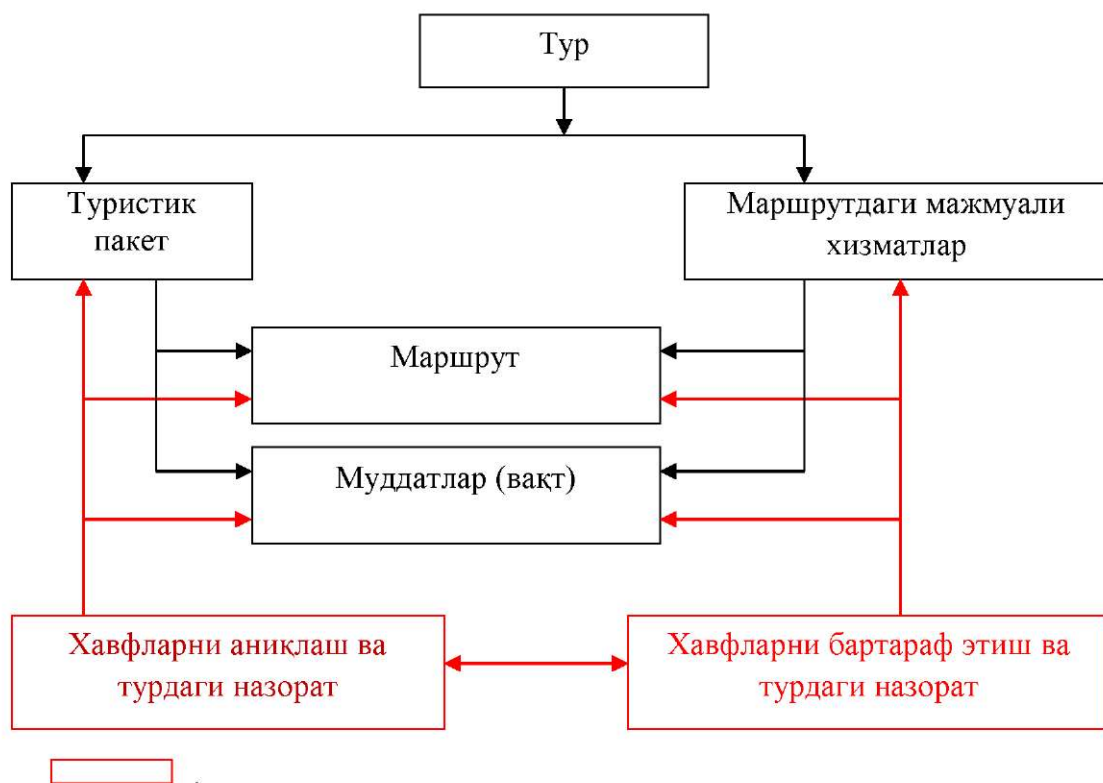
Кўрсатиладиган туристик хизматлар одатдаги тур шароитларида ҳам, кутилмаган, фавқулодда ҳосил бўлган (табiiй иклимiiй ҳодисалар, Ҳаракатлар ва бошқалар) вазиятларда ҳам туристларнинг соғлиги ва ҳаётига хавфни пасайтириб хавфсизлик даражаларига туширишнинг, хавфларнинг олдини олишнинг уддасидан чиқишлари, хавфни бартараф қилиш имкониятлари билан таъминланганликлари бўлиши керак.

Хавф–кутилмаган ҳодиса бўлиб туристларнинг хоши–эътиборидан четда, қўқисдан уларнинг соғлиги ва ҳаётига хавф солади. Туристик хавф тушунчасида турмахсулотни, хизматлар кўрсатишни истеъмол қилаётган туристларнинг соғлиги ва ҳаётига раҳна солувчи хавфларни тушунамиз (5-чизма). Шундай қилиб, туристик хавф фақат тушунча эмас балки, туристик фаолиятнинг хусусиятлари, белгилари ва кўриниши, ҳодисалари ҳисобланади.

Турда туристларнинг соғлиги ва ҳаётига хавф солувчи вазиятлар ва омиллар туристик – экскурсия хизматларини кўрсатишнинг қўйидаги ҳисобга олинмаган шароитларида қўқисдан юзага чиқади:

- Турнинг дастурини тузишда, ишлаб чиқишда ҳисобга олинмаган хавф манбаларининг мавжудлигига эътибор бермасликдан;
- Аниқ таъсир қилиш манбалари даражасининг кучайиб кетиши (масалан, секин ёғаётган ёмғирнинг жалага, дўлга айланиб кетиши, санитария–эпидемиология вазиятидаги кутилмаган ахборотлар ва бошқалар);

¹²⁵ Долженко Г.П., Экскурсионное дело. Издательский центр «МарТ-Москва-Ростов на-Дону», 2006, 301 с.

Турда хавфларни аниқлаш ва бартараф этиш дастурини ишлаб чиқиш учун тавсиялар.

10-чизма. Турнинг таркиби ва турда хавфларни аниқлаш ва бартараф қилишнинг назорати.

Баъзи бир туристларнинг турдаги дастур меъёрларига риоя қилмасдан ўзбошимчалик билан қилган хатти-ҳаракатлари натижасида келиб чиқадиған хавфлар натижасида тур дастурининг бузилиши (туристик жамоавий хавфлар). Қайд қилинган хавфларнинг келиб чиқишини таҳлил қилганимизда тур давомида маршрутлардаги хизматлар кўрсатиш мажмуаларида, туристик пакетнинг таркибини тузганимизда, маршрутдаги ҳаракатланишда ва муддатлардан (вақтдан) назорат бўйича фойдаланганимизда турдаги жуда кўплаб туристик хавфларнинг олди олинган ёки туристларнинг соғлиги ва ҳаётига хавф солувчи вазиятлар, омишларни бартараф қилиш осонлашади (8,9,10-чизма).

Чизмадаги (турдаги) туристларнинг соғлиги ва ҳаётига хавф солувчи вазиятлар ва омишларни аниқлашда туристик пакет, маршрут трассаси ва маршрутдаги хизматлар кўрсатиш дастурлари олдиндан кўриб чиқилади. Хавфлар белгилари ва уларнинг

келиб чиқиши сабаблари аниқланади ва хавфларни бартараф қилиш чора—тадбирлари ишлаб чиқилади.

Келтирилган таҳлиллар, тавсиялар (8,9,10-чизмалар) дан маълум бўладики, туризмдаги хавф—хатарларни умумий ҳолда таърифлаганимизда келиб чиқиши қуйидагича; пиёда ҳаракатланганда, транспорт воситаларида ҳаракатланганда; табиий иқлим хусусиятлари бирдан ҳалокатли ўзгарганида, яшаш жойи меҳмонларда, овқатланишдаги сифатсиз таомлар еганлари да, спорт билан шуғулланаётган вақтларида....

Баъзи бир хавф—хатарлар давлат ҳудудида сиёсий ва жиноий вазиятнинг бўшлиғи туфайли кўчаларда, кўнгил очар ўйинларда катнашган вақтларда, туристга келиб тушадиган ва ватанига қайтадиган аэропортларда, темирўл ва автовокзалларда юз беради. Бундай жойларда туристларнинг пулларини, юкларини ўғирлаб кетилиши, савдо—сотикда буюмларни юқори нархда сотиб олиши хавфи, таксида тунаб кетиши, товламачилик ва бошқа кўнгилсиз ҳодисалар юз бериши мумкин.

Шунингдек, эътибор бериш керакки, баъзи бир ҳолларда туристларнинг ўзи ҳам хавф—хатарларнинг, кўнгилсиз ҳодисаларнинг юз беришига ўзлари сабабчи бўлишади (автобус, поезд, самолётларга кечикиб келиш, кутиб олувчи ва кузатиб қўювчи турфирмалар билан шартнома тузмаслик, тунда кўчаларга ўз хоҳиши билан сайрга чиқиши, савдога чиқиши ва бошқалар) Туристларнинг эҳтиётсизлигидан қатъий назар туристларни таклиф қилган турфирма, меҳмонхона ёки туристик ташкилот маъмурияти туристлар ҳаёти хавфсизлиги ни таъминлашга масъулдирлар ва жавобгардирлар.

Маршрутдаги транспорт хизматларида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш. Маршрутдаги энг масъулли хизматлар бу—транспорт хизматлари ҳисобланади. Туристик маршрутга транспорт хиллари маршрут йўлларини, экскурсияларни, йўлнинг ҳолати (автомагистрал, тош йўл, шоссе, маҳаллий йўл ва ҳоказо) бўйича танланади.

Шаҳарлараро ўтказиладиган туристик маршрутларда транспорт хилларини танлаш муаммо эмас. Бундай маршрутда транспорт турлари туристларнинг сонига қараб (енгил автомобил, микроавтобус, автобус ва бошқ...) танланади. Турмаршрутга

олинган автотранспорт тури албатта ДАН ташкилотидан техник кўриқдан ўтган бўлиши, тозалиги, созлиги, шунингдек, ҳайдовчи ҳақида тавсифнома, унинг ҳужжатлари, иш тажрибаси билан таънишилади ва йўлдаги тезлик ва тўхташ жойлари, ҳаракатланиш фақат туристик маршрут раҳбари рухсати билан амалга оширилиши ҳақида келишилиб олинади.

Туристтик маршрут давомида туристларнинг транспортни ўзбошим чалик билан тўхтатишларига рухсат берилмайди. Қайд қилганимиздек, транспортни йўлда тўхтатиш турмаршрут раҳбари рухсати билан амалга оширилади. Маршрут давомида туристларнинг транспорт ичида, салонида озодаликни, тартиб–интизомни сақлаш, транспорт деразаларидан ҳар хил нарсаларни ташламаслик, қўлни, бошни, гавдани деразалардан чиқармаслик ва хоказолар бўйича маршрут раҳбари ўта ҳушмуомилалик билан туристларга мурожаат қилиши ҳам зарурий ахборотлардан ҳисобланади. Шунингдек, маршрут давомида транспорт салонида газ ва бошқа ёқимсиз ҳидларнинг келиб чиқишига йўл қўймасликда ҳам ҳайдовчи маршрут бошланишидан олдин огоҳлантирилади. Туристтик маршрутга транспортни ажратган ташкилотнинг адреси, телефонлари, раҳбарлари ҳақидаги маълумотлар маршрут раҳбарида бўлиши шарт.

Маршрутдаги жойлаштириш хизматларида ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш. Маршрут шаҳарларда, туманлар марказларидаги туристик ресурсларга уюштирилса туристларни жойлаштириш муаммо эмас чунки, улар маршрутгача меҳмонхоналарда жойлашган бўлишади. Маршрут шаҳарлардан узок бўлганда ёки маршрут режаси бўйича тунашга тўғри келганида хавфсизлик тадбирлари кўрилади. Айниқса, маҳаллий аҳоли уйларида бир кунлик тунаш шароитлари туристларга тўлиқ таништирилиши, тушунтирилиши лозим.

Агар туристлар туристик лагер биноларида жойлаштирилганда хавфсизлик ҳолатларини батафсил тушунтиришга ҳожат йўқ. Чунки, янги жойлаштирилган туристлар улардан олдин келиб жойлашган туристлар билан бирга яшайверишади. Агар туристлар палаткаларда тунайдиган бўлса, албатда йиғма кароватлар, йиғма стол-стуллар, тоза чойшаблар тайёрланиши лозим бўлади. Дала шаротида қурилган палаткали тунаш шароитларида палаткалар

ичи, атроф майдон тўлиқ туристлар етиб келгунча тозаланиб, тартибга келтирилиши зарур. Палаткаларни жойлаштиришда иложи борича очик сайхонлик, ёки ўтлоқзорлар танланиши мақсадга мувофиқ. Қалин ўсувчи ўтзор, пичанзорларда ҳашоротлар кўп бўлганлигидан бундай жойларда илон, чаён, қоракурт, фаланга, ари каби чақувчи ҳашоротлар туристларнинг ҳаётга хавф солиши мумкин.

Туристик маршрутда ёз ойлари далада тунашни ҳоҳловчи туристларга ҳавода-ухлаш учун махсус кўрпачалар берилиши лозим. Бу усулда тунаш экспедиция усули ҳам дейилади. Бундай шароитда махсус кўрпачаларда машиналар бортида, баландликларда бемалол тунаш мумкин.

Маршрутдаги овқатлантириш хизматларида ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш. Маршрут шаҳар ичида ёки бир-бирига яқин туманларда, шаҳарлардан ўтганидан туристларни овқатлантириш муаммо эмас. Туристларни туристик маршрут давомида овқатлантириш хиллари «Туристик маршрутдаги хизматлар» мавзусида келтирилди. Маршрутдаги овқатлантириш хизматларида турист ҳаётига хавф солувчи вазиятлар, ҳолатлар аксарият ҳолларда экологик маршрутларда ёки шаҳарлар ташқарисидаги маршрутларда юз бериши мумкин. Лекин эътибор берилса, туристларни овқатлантиришда турист овқатланадиган барча мавсумларда ва барча ҳаракатланишнинг географик маконларида ҳаётга хавф солувчи вазиятлар юз бериши мумкин.

Биринчидан, мавсумларда туристларни овқатлантиришда жиддий эҳтиёт чораларини кўриш талаб қилинади. Мавсумларда туристларни овқатлантиришда дастлаб май-июнь ойларида пишиб етиладиган мевалар (қулупнай, гилос, олма, анжир, тут)ни турист дастурхонига тортишда меъёрдан оширмаслик зарур (ҳатто турист талаб қилганда ҳам).

Кузатувлардан маълумки, тропик минтакалардан, Европа давлатларидан келадиган туристлар бизнинг ватанимизда пишиб етиладиган меваларнинг витаминлигининг юқорилиги (калориялигидан) сабабли кўпроқ хуш кўриб истеъмол қилишади. Бундай ҳолатларда қайд қилинган мамлакатлардан келган туристларда қон босими бирданига кўтарилиб кетиши кўплаб кузатилган.

Иккинчидан, ёз мавсумининг баланд ҳароратлилигидан туристларни сув билан таъминлашда ҳам кўнгилсиз ҳодисалар юз бериши ҳоллари ҳам кузатилган (сув кранларидан олиб бериш, музлатгичлардан олиб бериш ва ҳоказо).

Учинчидан, туристларни миллий таомларимиз билан овқатлантиришда ҳам эҳтиётлик чораларини кўриш лозим бўлади (2-3 хил овқат бериш, ёғли овқатлар бериш ва ҳоказо).

Тўртинчидан, туристлар маршрут давомида маҳаллий аҳоли ҳаётини ўрганишда, қизиқишларида халқимизнинг ўта меҳмондўстлиги туфайли туристларни уйларига, бир пиёла чойга таклиф қилишади. Ана шундай учрашувлар айниқса экотуризм маршрутларини ўтказишда кўп учрайди. Бундай учрашувларда баъзида спиртли ичимликлар, сифатсиз сувлар (булоқлардан, дарёлардан, ариқлардан олинган) ҳам туристларда ошқозон ичак фаолиятларининг бузилишига олиб келиши мумкин.

Туристик маршрут раҳбари ва овқатлантиришни бажарувчилар туристларни овқатлантиришда уларнинг соғлигига зарар етказувчи маҳаллий манбаларни жуда яхши билишлари лозим бўлади. Туристларни овқатлантиришда озик-овқат маҳсулотларининг, идиш-товоқларнинг ва овқатланадиган жойларнинг экологик жиҳатлардан тоза бўлишига жиддий эътибор беришлари талаб қилинади.

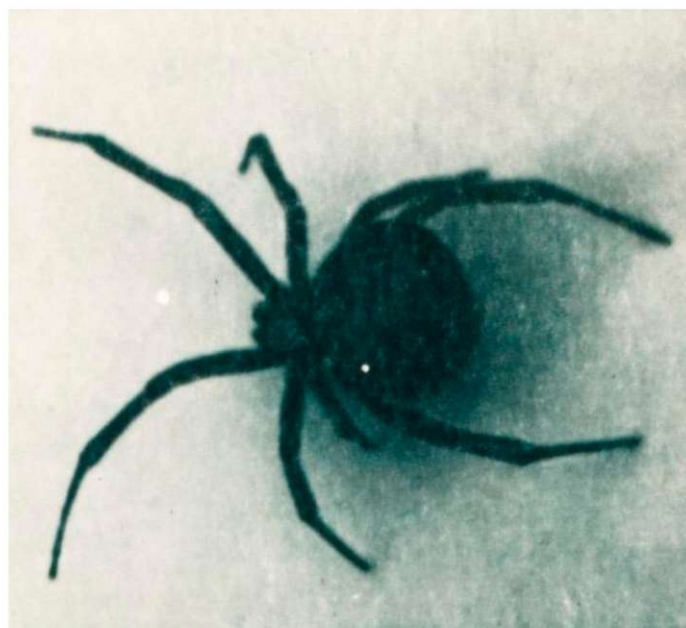
Экскурсия хизматларида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш. Туризм маршрутларидаги экскурсияларда туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар транспорт хизматларида, дам олиш хизматларида, сайрларда ва овқатланиш хизматларида ҳам юз бериши мумкин. Чунки, маршрутлардаги экскурсияларда ҳам туристик маршрутлардаги барча хизматлар кўрсатилади. Айниқса, экотуризм маршрутларидаги (тоғларда, сув ҳавзаларида, даралардаги сўкмоқларда ва ҳоказо...) экскурсияларда ҳаракатланишдаги хавфсизлик олдиндан таъминланиши зарур.

Туристларни тоғ сўкмоқларида табиат билан таништириш экскурсияларида эҳтиётлик чораларига, тартиб-интизомга риоя қилиш керак. Чунки, бундай шароитда туристлар суришиб, пастликларга тушиб кетиши ёки олдинда кетаётган туристларнинг нотўғри ҳаракатларидан пастда келаётганлар устига тошлар

юмалаб кетиши ҳоллари юз бериши мумкин. Экскурсиялар ўтказиш даврида(экотуризм экскурсияларида) табиатнинг сўлим жойларида дам олиш истаги пайдо бўлган ҳолларда, туристларни қисқа муддатли овқатлантиришда тушонка,колбаса,бринза ёки олдиндан пиширилган овқатларнинг тоза сақланганлиги, сифати текширилгандан кейин фойдаланиши лозим. Ичимликлар албатда термосда чой, газланган сув ўз идишларида сақланиши керак.

Туристик маршрутни ўтказишда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашда энг ишончли воситалар бўлиши тиббиёт марказлари ва уларнинг бўлимлари билан доимий телефон алоқаларнинг мавжуд бўлишлиги маршрут раҳбари учун масъулиятли, мажбурий вазифа бўлишлиги талаб қилинади. Иккинчидан, маршрут раҳбари маршрутга яқин бўлган ва атрофлардаги тиббий ёрдам кўрсатиш пунктлари жойлашган манзилларни жуда яхши билишлари керак. Учинчидан, маршрут давомида тиббиёт дорилар қутичалари (аптечкалар) бўлишлиги ҳам маршрут ҳужжатларида расмийлаштирилиши талаб қилинади.

Туристик маршрутларда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашдаги биринчи чора-тадбирлар бу-маршрут бошланишида туристларга маршрутда тартиб-интизомнинг сақланиши, хавфли вазиятлар юзага келишидан эҳтиёт бўлиш ҳақида қисқача тушунтириш ишлари ўтказилиши ва бу ҳақда маршрут ахборот-номасида алоҳида қайдлар бўлишини амалга оширишдир. Туристик маршрутларда туристларнинг бирортаси билан кўнгилсиз, ҳаётига хавф солувчи воқеалар юз берганда тезкор усулларда бундай воқеаларни бартараф этиш чора-тадбирлари кўрилади. Агар бундай воқеаларга маршрут ташкилотчилари айбдор бўлишса узр сўрашни туристик ташкилот раҳбари бажаради. Маршрут тугагандан кейин юз берган воқеа туристик фирма жамоаси иштирокида муҳокама қилиниб тегишли қарорлар қабул қилиниши керак.

Туристларнинг ҳаётига хавф солувчи омиллар, вазиятлар, объектлар, ҳолатлар ҳақида сўз юритганда эътибор бериш лозимки, турист меҳмонхонага келиб жойлашгандан кейин ўзига хос хусусиятларга эга бўлган маршрутда бўлади. У ёки улар (туристлар) хоҳиши бўйича меҳмонхона яқинида жойлашган объектларга(паркларга, кўчаларга, биноларга марказларга ва ҳако...) қисқа муддатли сайрларга чиқиши ҳам маршрут схемасида бўлади ва бу юришлар, танишишларда ҳам туристларни албатда маршрут раҳбари (туроператор бошлаб юради). Шунинг учун ҳам туристларнинг ҳаётига хавф солувчи ҳолатлар, омилларни маршрут раҳбари (турфирма ходимлари) жуда яхши билиб олишлари зарур бўлади.

Туристларнинг ҳаётига хавф солувчи омиллар қуйидагича таърифланади;

1. Зарарли омиллар;

- жароҳат олиш хавфи;
- ёнғинда қолиб кетиш хавфи;
- биологик таъсир қилиш хавфи (атроф - муҳит);
- руҳий-жисмоний юклама олиш;
- кимёвий зарарланиш хавфи;
- тутундан ва газдан заҳарланиш хавфи;

- туристнинг таваккалчасига ҳаракатланишидан келиб чиқадиган хавфлар.

2. Биологик омиллар;

- микроорганизмлар (микроблар)дан зарарланиш хавфи (ошқозон-ичак фаолиятининг бузилиши);
- захарли ўсимликлардан захарланиш хавфи;

- захарли судралиб юрувчилар (илонлар, ҳашаротлар), ҳашаротлар (чаён, қорақурт, ари) дан захарланиш хавфи;
- юқумли касалликлар ташувчи ёввойи ва хонаки ҳайвонлар, паррандалардан ҳар хил касалликларни юқтириш хавфли;
- аллергия ва бошқа касалликларни чақирувчи ўсимликзор, ўтлоқзор ва ўрмонзорларда ушбу касалликларни юқтириш хавфи;
- мевалар, сабзавотлардан захарланиш хавфи.

3. Қутилмаган омиллар;

- туристлар жойлаштирилган жойларда табиатнинг фавқулоддаги ходисалари (сув тошқини, қор кўчиши, об-ҳавонинг кескин ўзгариши ва ҳоказолар)дан келиб чиқадиган хавфлар;
- туристлар жойлашган жойлардаги аҳоли, жамоатчиликдаги тартиб-интизомнинг бўшлигидан келиб чиқадиган хавфлар;

- туристлар фойдаланаётган меҳмонхона, лагер биноларининг техник ҳолати, канатли сим йўллар, чанғи йўллари, автомагистраллар, сўқмоқлар ва бошқа объектларнинг техник созлиги ҳолатидан келиб чиқадиган хавфлар.

Экотуризм маршрутларида ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш. Туризмдаги бошқа туристик маршрутларга таққослаганда экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаётига хавф солувчи манбалар анчагина. Чунки экотуризм маршрутлари табиатимиздаги барча экологик иқлим минтақаларини ўз ичига олади. Бу экологик иқлим минтақаларининг барчасида табиатдаги заҳарли ҳашоратлар, судралиб юрувчилар яшашади.

1. Экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаётига хавф солувчи вазиятлар ва манбаларни қуйидаги тартибда гуруҳлаш мумкин: Заҳарли судралиб юрувчилар (илонлар) ва ҳашоратлар (қорақурт, пашшалар) чақиши хавфи.

2. Иқлимнинг таъсири хавфи (иссиқ уриши, тоғларда қон босими ошиши, ўсимликларнинг аллергия чақириши, шамоллаш).

3. Ички касалликларнинг келиб чиқиши хавфи (мева сабзоватлардан, маҳаллий сувлардан, маҳаллий–миллий овқатлардан).

4. Транспорт воситаларининг чўлда ва тоғликларда, нотекис йўлларда юришдан келиб чиқадиган хавф.

Экотуризм маршрутларида транспорт воситалари ва иқлимий хавфларнинг туристлар ҳаётига хавф солиши ҳақида экотуризм маршрутларини ишлаб чиқишда «фаолиятлилиқ» тамойили талабларида ёзилди. Экотуризм маршрутларида табиатдаги

заҳарли илонлар, ҳашоратлар ҳақида маршрутнинг «ахборотланганлик» тамойили бўйича заҳарланиш ҳақида маршрут маълумотларида огоҳлантириш хабарлари ёзилиши, заҳарли илонлар, чаён ва қара-қуртларнинг қаерларда кўпроқ учраши ёки бўлиши албатда ёзилиши шарт бўлади.

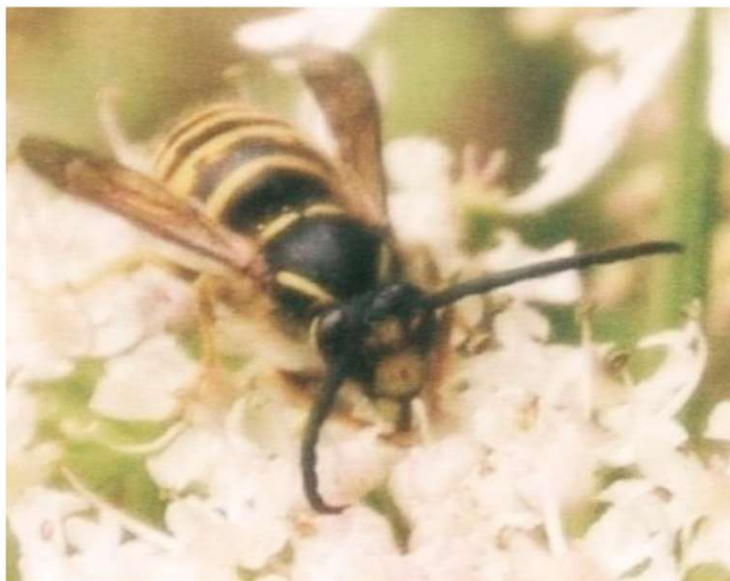
Маҳаллий иқлим шароитлари манбалари асосида туристларда ички касалликлар келиб чиқишини олдини олиш учун маҳаллий сувдан фойдаланмаслик, маҳаллий аҳоли овқатларини билан ҳолда овқатланиш, меваларнинг хусусиятлари ҳақида оғзаки огоҳлантиришлар, ахборотлар, суҳбатлар ўтказиш албатда қўйилмаган хавфнинг олдини олади.

Экотуризм маршрутларида туристларнинг ҳаётида хавф пайдо бўлганда қуйидаги хавф олди ва сўнгги тадбирлар маршрут ҳужжатларида акс эттирилиши албатда зарур:

1. Экотуризм маршрутларида илонлар, чаён қорақуртдан заҳарланишига қарши ва бошқа ички касалликларнинг олдини оловчи дорилар, зардоблар воситалари бўлган «экотуризм аптечкаси - дорихонача» си бўлиши.

2. Туристларнинг экотуризм ресурслари маконларида яқка ҳолда юрмаслиги.

3. Заҳарланган ҳолатда биринчи тиббий ёрдам кўрсатадиган тиббиёт мутахассисининг маршрут давомида туристлар билан бирга бўлиши.

4. Экотуризм маршрутлари ўтадиган жойлардаги яқин касалхоналар, врачлик–фельдшерлик маконларининг адреслари, телефонлари маршрут ҳужжатларида бўлиши, доимий мобил алоқаларининг ишлаб туришини таъминлаш.

5. Транспорт воситаларининг техник созлигини доимо назората олиш ва маршрутга чиқиш олдидан йўлларнинг ҳолатини кузатиб чиқиш.

Қайд қилинган тадбирлар экотуризм маршрутларига чиқишдан олдин қанчалик мукаммал ўтказилса маршрутнинг–турнинг хавф-хатарсиз, кутилмаган ноҳуш жанжалларсиз муваффақиятли ўтказилишни таъминлайди. Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқувчилар ва маршрутларни ўтказувчилар маршрутларда туристлар ва хизмат қилувчилар ҳаётига хавф солувчи манбаларни олдин башоратлаб бу хавфни ўз вақтида бартараф қилиш ишларига ўта масъул ва жавобгардирлар.

Энг муҳими, таъкидланганидек, экотуризмнинг барча маршрутлари ишлаб чиқилган ва туристларга маълум қилингандан кейин маршрут бошланишдан бир кун олдин маршрут йўли албатда диққат билан кўрилиб чиқилиши лозим. Бундай эҳтиёткорлик чоралари қиш ва баҳор ойларида албатда бажарилиши керак. Чунки, қиш ойларидаги кутилмаганда қалин қор ёғиши ёки кутилмагандаги сел тошқинлари маршрутнинг йўлларидаги кўприкларни ювиб кетиши ёки транспортнинг эркин юришига тўсқинлик ҳолатлари бир кечада юз бериши мумкин. Бундай кутилмаган ҳолатлар маршрутни тўхтатиб қўяди. Агар қайд қилинган ҳолатлар юз берганида туристлардан узр сўралади ва бир кунлик кизикарли турлар таклиф қилинади.

Таянч сўзлар ва иборалар: ҳаёт хавфсизлиги, ҳуқуқий мѐёрлар, халқаро ҳуқуқий мѐёрлар, хавфсизликни таъминлаш, конвенция, декларация, туристик муҳит, кутилмаган омиллар, захарли ҳашаротлар.

Мавзунини ўзлаштириш бўйича саволлар ва топшириқлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги қонунида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашнинг чора-тадбирлари қандай белгиланган?

2. Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги қонунида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашда суғурта қилиш қандай белгиланган?

3. Туризмда хавф-хатар масалаларини қандай тушунасиз?

4. Туризмда хавф-хатарларни бартараф қилишдаги халқаро меъёрларни қандай тушунасиз?

5. Халқаро туризмда хавфсизликни таъминлаш бўйича Гаага декларациясида қандай талаблар қабул қилинди?

6. Туризмдаги сиёсий хавфларни гапириб беринг.

7. Маршрутдаги биологик хавфларни тушунтириб беринг.

8. Маршрутда заҳарланиш хавфини тушунтиринг.

9. Маршрутда кутилмаган хавф-хатарларни тушунтиринг.

10. Маршрутда иқлим билан бағлиқ хавфларни тушунтиринг.

Экологик туризмда экологияга оид атамаларнинг изоҳи (Глоссарий)

Экологик туризмда экологияга оид атамаларнинг изоҳи. Экологик туризмнинг мақсади, вазифалари, моҳияти ва таърифини ўрганишимиздан маълум бўлдики, экотуризмни ўрганишда албатда табиий, биологик, табиий географик ва экология фани билан бирга ишлашга тўғри келади. Чунки, экотуризмни ўрганиш маърузаларида биологик ва экологик атамаларни ишлатганда ҳар бир атаманинг изоҳи ва мазмунига тўхталиш маърузанинг анча вақтини олади. Шунинг учун ҳам экотуризмни ўрганишни бошлашдан аввал экологик, географик ва биологик атамаларнинг маъноларини билиб олиш керак. Қуйида экологик туризм фанида кўплаб ишлатиладиган сўзларнинг маъносини келтирамиз.

Атроф муҳит – инсоннинг яшаш макони бўлган ва яшаши учун барча табиий бойликлар яратилган табиий муҳит. Табиий ресурслар яратилган макон. Инсон оиласи билан яшайдиган уйининг сайёравий ҳамжиҳатлиги.

Антропоген таъсир – Antropos-одам ва genesis-келиб чиқиш. Инсоннинг табиатга таъсири.

Антропоген ландшафт – инсон фаолияти натижасида ҳосил бўлган ер юзаси ва унинг объектлари.

Атмосфера – Atmos- грекча-ҳаво (буғ) ва sphaira–шар. Ернинг ҳаво қобиғи.

Ареал – майдон (худуд), маълум бир турларнинг яшаш фаолияти кечади ган жойлар.

Арид – куруқ иқлимли худудлар, чўллар, сахролар.

Алоҳида кўриккланадиган худудлар – табиат кўрикхоналари, табиат буюртмахоналари, миллий парклар, табиат ёдгорликлари.

Биосфера кўрикхонаси – кишилар ҳўжалик фаолиятининг атроф табиий муҳитга таъсирини ўрганиш ва уни кузатиб бориш мақсадида халқаро ЮНЕП ташкилотининг дастурига асосан махсус ташкиллаштирилган кўрикхона. Унда уч худуд-кўрикхона ядроси худуди, буфер(муҳофаза) худуди ва халқаро кузатиш станцияларига эга бўлган биосфера майдони бўлиши керак.

Бархан – чўллардаги кўчма қум тепаликлари

Бедленд – яроксиз ер

Биосфера – ернинг ҳаёт қобиғи

Биологик хилма-хиллик – биологик ресурслар–флора ва фауна

Бонитет – табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш кўрсаткичи.

Вегетация – ўсимликларнинг ҳаёт-фаолияти даври.

Генезис – дастлабки пайдо бўлиш.

Геологик жараёнлар – **эндоген** ва **экзоген** жараёнлар.

Эндоген – ернинг ички қисмидаги табиий геологик жараёнлар.

Экзоген – ернинг устки қисмидаги табиий геологик жараёнлар.

Геотизм – Биосфера компонентларининг ўзаро бир-бирига боғланиб, уйғунлашиб мажмуали табиий ландшафтларни ҳосил қилиши.

Геосфера – ернинг устки қисмидаги табиий жараёнлар.

Глобал – сайёравий, дунё, оламшумул.

Географик мухит – ер (гео) билан боғлиқ тушунча бўлиб ернинг яқин атрофини ўз ичига олади.

Географик қобик – географик қобикқа ер пўсти (литосфера)нинг юза қисми, бутун гидросфера ва биосфера ҳамда атмосферанинг қуйи- тро посфера қисми қиради ва улар бир-бири билан қўшилиб бир-бирига таъсир этиб туради.

Гидросфера – грекча - hidros - сув ва sphaira - шар.

Деградация – инқироз, емирилиш, бузилиш.

Дельта – дарёларнинг денгиз ёки курукликга қуйилиш жойида оқизик жинсларининг чўкиб, тўпланиб қолишидан ҳосил бўлган текислик.

Ижтимоий экология – жамият (кишилар) ва уларни ўраб турувчи табиий мухит билан ўзаро алоқадорликни ўрганувчи таълимот ёки фан соҳаси.

Кадастр – ресурсларни ҳисобга олиш.

Ландшафт – геологик замин, рельефи, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонат дунёси, ер ости режимининг бир хиллиги билан ажралиб турадиган, табиий чегара ланган ҳудуд.

Литосфера – грекча -litos - тош ва sphaira- шар. Ер мантиясининг қаттиқ ҳолатдаги юқори қисми ва ер пўсти биргаликда литосферани ҳосил қилади..

Мониторинг – кузатиш ва назорат тизими.

Пестицидлар – захарли кимёвий моддалар.

Рекреация – (recreatio-лотинча- тикланиш).

Рекреацияли жойлар – аҳолининг ялпи дам олишини ва туризмни ташкил этишнинг табиий географик жihatдан қулай табиий жойлар.

Рекреацион эҳтиёж – инсоннинг ҳаётӣ фаолияти жараёнида йўкотилган руҳий ва жисмоний меҳнат қобилятини ва соғлигини тиклашга бўлган эҳтиёж ҳисобланади.

Рельеф – ер юзаси шакллари.

Реликт – реликт-қадимги даврлар қолдиғи сифатида сақланиб қолган нарса, ҳодиса ёки организм.

Табиий ресурслар – Ер сайёрамиз табиатидаги ер, ҳаво, сув, ўрмон, ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси, минерал бойликлар табиий ресурслар дейилади.

Табиатни муҳофаза қилиш – табиатни ҳар бир инсон ўзи ва келажак авлодлар учун сақлаб қолиш чора-тадбирлари йиғиндиси. Табиатни муҳофаза қилиш, давлат, халқаро жамият томонидан илмий амалга ошириладиган ҳамда табиатдан оқилона фойдаланишга, табиат ресурсларини кишилиқ жамияти фаровонлиги учун тиклаш ва кўпайтиришга, атроф-муҳитни мусавво, гўзал сақлашга қаратилган тадбирлар мажмуасидир.

Табиий мажмуа – ер юзининг, табиат компонентларининг ўзаро мураккаб таъсири натижасида таркиб топган ҳамда табиатнинг хусусиятларига кўра бошқа жойларидан фарқ қиладиган қисмларига айтилади.

Табиий муҳит – табиатнинг инсон билан бевосита алоқада бўлган қисми. Инсон сайёрамизда тўлиқ фаолият кўрсатади. Бу фаолият чегараларини 4 географик томонларда, ернинг ички тарафи ва фазода белгилашимиз мумкин. Инсоннинг фан ва техника имкониятлари ошиб борган сари унинг табиий муҳитни англаши ҳар томонлама кенгайиб боради. Масалан, қоинотни ўрганиш натижасида табиий муҳит чегараси сайёрамиздан ташқарига чиқиб кетди.

Табиий шароит – Инсонни ўраб турган иқлимий шароит ва бу шароитни ҳосил қилувчи табиий компонентлар йиғиндиси. Инсоннинг ҳаёти ва фаолиятига таъсир этадиган аммо моддий

ишлаб чиқаришда қатнашмайдиган табиий муҳитнинг барча элементлари табиий шароит деб аталади.

Табиий миллий боғлар – табиат муҳофазаси, рекреация, маданий оқар тув, илмий ва маданий мақсадларда фойдаланиш учун ва экологик, тарихий, эстетик қимматга эга бўлган алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий мажму алар(қўриқхона,буюртма қўриқхона, рекреация ва маданий соғломлаштириш) дан иборат бўлган ҳудуд ёки акватория.

Табиий ёдгорликлар – экологик, илмий эстетик, маданий қимматга эга бўлган ноёб ва ўзига хос табиий келиб чиққан объектлар (табиатнинг инсон томонидан тегилмаган эталон участкалари, ноёб реликт (шу ерга хос) ва йўқ бўлиб кетаётган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ноёб рельеф шакллари, геологик очилмалар, вулконлар, шаршаралар, музликлар, ғорлар, узоқ умр кўрган дарахтлар, қизик кўринишдаги тошлар, объектлар, дарахтлар каби.

Терриконлар – конларнинг чиқиндисиди.

Техноген таъсир – табиатга тезкор таъсир

Фреон – хлор ва бром атомларини сақлаган фаол кимёвий захарли модда.

Чўлланиш – табиий ресурсларнинг яроқсиз ҳолга келиши.

Эндем (эндемик) – эндем-маҳаллий, фақат маълум бир жойга хос бўлган, маълум бир жойда бўладиган ўсимликлар ва ҳайвонлар тури.

Экология – грекча-oikos-уй ва logos-таълимот. Табиий муҳитда организмларнинг яшаши ҳақидаги фан.

Экологик барқарорлик – табиатнинг ўз ривожига тараққий этиши.

Экологик экспертиза – табиий ресурслардан фойдаланиш ва лойиҳаларни экология талаблари бўйича баҳолаш.

Экологик мувозанат – инсон, ўсимлик ва ҳайвонлар учун зарур бўлган табиий шароит мувозанати.

Экологик хавфсизлик – табиий ҳудудда табиий муҳитнинг табиий ва антропоген кучлар таъсирида ҳаддан ташқари ноқулай ўзгариши.

Экологик мониторинг — турли даражадаги экотизимларнинг ҳолати ва улардаги ўзгаришларни мунтазам кузатиш ва назорат қилиб бориш тизими.

Экологик хавф — экологик мувозанат, экологик барқарорлик ва экология тизимларининг инсон томонидан бузилиши хатари.

Экологик танглик — атроф-муҳитнинг инсон ҳаётига таҳлика солиш даражасига етган оғир, танг ҳолатга келиши.

Экологик тизим(экотизим) — тирик организмлар мажмуи ва уларнинг яшаш муҳити йиғиндиси бўлиб, тирик организмлар ўзаро ва атроф-муҳит билан узвий алоқадорлик қонунияти асосида бўлиши.

Экологик хавфсиз муҳит — кишиларнинг муҳим ҳаётий манфаатларини аввало тоза, соғлом, қулай табиий шароитга бўлган талабини қондиришга қодир бўла оладиган атроф муҳит ҳолати.

Экологик инқироз — жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабат мувозанатининг барқарор равишда бузилиши натижасида атроф табиий муҳитнинг ёмонлашиб бориши, давлат бошқаруви ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг юзага келган салбий ҳолатлардан чиқа олмасликлари ҳамда экологик тизимларни тиклаш имкониятлари йўқолиши. Табиий муҳит инқирози ва ижтимоий муҳит фалокати.

Экологик концепция — табиат ва жамиянинг ўзаро таъсири тўғрисидаги қарашлар тизими, яъни жамият қонунлари билан табиат қонунлари ўзаро ҳаракат йўналишларининг ўрни, аҳамияти ва моҳияти ҳақидаги дунёқарашлар.

Экологик қонунлар — экология йўналишида қабул қилинган ҳуқуқий меъёрлар йиғиндиси ёки табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг қонун актлари йиғиндиси.

Экологик сиёсат — давлатнинг ҳудуд, сув акваторияси ва ҳаво кенглигининг чинакам (реал) ҳолатини ҳисобга олиб, атроф табиий муҳитни яхшилашга (соғломлаштиришга) қаратилган ички ижтимоий-иқтисодий ва халқаро сиёсати.

Экологик дастур — давлат органлари, сиёсий партия, нодавлат, нотижорат ташкилотлар ва бошқа экология ҳуқуқи субъектлари экологик фаолияти нинг мақсад ва вазифалари баёни.

Экологик таълим – ер курраси табиий бойликлари ва якин фазога эҳти ёткорона муносабатда бўлиш, инсониятни табиатдаги экологик жараёнлар билан узвий боғланганлигини чуқур англаш руҳида тарбиялаш ва бошланғич ўқитиш.

Экологик маданият – ҳозирги ва келажак авлод ҳаётида экологик муам молар жуда чуқур аҳамиятга эга эканлигини англаган ҳолатдаги давлатлар ва жаҳон маданиятининг ривожланиш босқичи ва таркибий қисми.

Экосан – грекча “экос” ва “санос”, яъни экология ва саломатлик сўзларининг бош бўғинлари йиғиндисидан иборат бўлган халқаро жамғарма номи. Бу ташкилот 1992 йил Тошкент шаҳрида тузилган бўлиб, ҳозирги кунда 3 млн.дан ортиқ аъзоси, 34 та мамлакатда 63та бўлинмалари ва ваколат хоналарига эга.

Экологик назорат – табиатни муҳофаза қилишнинг экологик талабларини ва жамиятнинг экологик хавфсизлигини таъминлашнинг экология ҳуқуқи субъектлари томонидан бажарилишини назорат қилиш.

Экотуризмда экологик атамаларни ўрганишнинг аҳамияти. Экотуризмдаги экологик, биологик, географик ва бошқа фанлар билан боғлиқ сўзлар айни вақтда “экология” фанининг ҳам муҳим атамаларини йўл-йўлакай ўргатиб боради ҳам экотуризмнинг янги мавзуларини тушуниб олишни осонлаштиради. Экотуризмни ўрганиш билан экология ҳақидаги дунёқарашни кенгайтиради. Бу ибора ва атамалар экотуризмни ўранишда кўп ишлатиладиган асосий тушунчалардир.

Экотуризмни ўрганишда даставвал, бу тушунчаларни мукамал ўрганиш ва ёд олиш зарур. Экотуризмни ўрганишда айниқса, табиий муҳит, табиий шароит ва табиатни муҳофаза қилиш, антропоген таъсир, экологик инкироз, чўлланиш, деградация каби сўзларнинг маъносини яхшилаб ўрганиб олиш керак бўлади. Бу тушунчалар табиат ҳақидаги барча фанларни ўрганишда ҳам ҳатто, кундалик матбуот ахборотларининг туб моҳиятини англашда ҳам, инсон дунёқарашдаги фикрларнинг кенгайишида ҳам жуда керак бўлади.

Бу атамалар фақатгина ўзбек тилида эмас балки дунёда географияни, табиий фанларни, экологияни ўрганишда умумбашарий қабул қилинган атамалардир. Экотуризмни ўрганаётган талабалар юқорида қайд қилинган атамаларни яхши ўзлаштириб олишлари керак. Бу атамалар кўплаб фанларда учрайди, уларни ўзлаштириш инсоннинг билим доирасини кенгайтиради¹²⁶.

Экотуризмни ривожлантиришга бағишланган илмий-амалий конференцияларда, илмий мақолаларда ҳозирги вақтда биосфера, экологик инқироз, глобал экологик муаммолар, деградация, чўлланиш, экологик иқтисод, геотуризм, антропоген таъсир, иссиқхона самараси, озон қатламининг деградацияси, экотизмлар инқирози каби кўплаб атамалар ишлатилаяпти.

Экотуризмни ўрганувчи талабалар, тадбиркорлар ва мутахассислар бу сўзларнинг маъносини тўғридан-тўғри ёдламасдан алоҳида луғат дафтарларда уларнинг кенг маъносини мисоллар билан ёзиб боришлари лозим. Масалан, экотуризмни ривожлантиришда халқаро ЭКОНЕТ тизимидан фойдаланишда экологик иқтисодий зона, буфер зона, ядро ва коридор зоналари деган атамалар ва жумлалар бор. Бу жумлалар ва атамаларнинг маъноси ва нималарни бажаришини ўрганмасдан туриб ЭКОНЕТ тизимини ўзлаштириб ва бу тизимни тушуниб бўлмайди. Шунинг учун ҳам экологик туризмни ўрганувчилар экологик, биологик ва географик атамаларни яхши ўзлаштириши талаб қилинади.

123. Ҳайитбосов Р., Ҳайитбосов К., Худайбердиев У., Табиатдан фойдаланиш иқтисоди., Самарқанд, 2004, 104 б.

Глоссарийни ўзлаштириш бўйича тест саволлари:

1. Экологик тизим(экотизим) нима?

А. Кишиларнинг муҳим ҳаётий манфаатларини аввало, тоза, соғлом, қулай табиий шароитга бўлган талабини қондиришга қодир бўла оладиган атроф-муҳит ҳолат

Б. Табиатни муҳофаза қилиш.

В. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар.

Г. Табиат қўриқхоналари.

2. Экологик концепция нима?

А. Экологияни ривожлантириш дастури.

Б. Табиат ва жамиянинг ўзаро таъсири тўғрисидаги қарашлар тизими, яъни жамият қонунлари билан табиат қонунлари ўзаро ҳаракат йўналишларининг ўрни, аҳамияти ва моҳияти ҳақидаги дунёқарашлар.

В. Экотуризмни ривожлантириш дастури.

Г. Миллий паркларни ривожлантириш дастури.

3. Экологик таълим нима?

А. Экологияни ўрганиш.

Б. Ер қурраси табиий бойликлари ва яқин фазога эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, инсониятни табиатдаги экологик жараёнлар билан узвий боғланган лигини чуқур англаш руҳида тарбиялаш ва бошланғич ўқитиш.

В. Биологияни ўрганиш.

Г. Табиат қўриқхоналари ўрганиш.

4. Экологик маданият нима?

А. Экологик билимларни ўрганиш.

Б. Ҳозирги ва келажак авлод ҳаётида экологик муаммолар жуда чуқур аҳамиятга эга эканлигини англаган ҳолатдаги давлатлар ва жаҳон маданияти нинг ривожланиш босқичи ва таркибий қисми.

В. Экологик туризмни ўрганиш.

Г. Табиатни муҳофаза қилиш.

5. Биосфера қўриқхонаси нима?

А. Табиат қўриқхоналари.

Б. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар.

В. Миллий парклар.

Г. Кишилар хўжалик фаолиятининг атроф табиий муҳитга таъсирини ўрганиш ва уни кузатиб бориш мақсадида халқаро ЮНЕП ташкилотининг дастурига асосан махсус ташкиллаштирилган кўрикхона. Унда уч худуд- кўрикхона ядроси худуди, буфер (муҳофаза) худуди ва халқаро кузатиш станцияларига эга бўлган биосфера майдони бўлиши керак.

Табиатдаги бетакрор макон- муҳим экотуристтик объектлар

**Фойдаланилган адабиётлар;
Ўзбекистон Республикасининг қонунлари**

1. Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, –Т.:, «Ўзбекистон», 1992 йил 9 декабрь.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисида”ги Қонуни, –Т.:, «Ўзбекистон», 1993 йил 7 май.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Ўсимлик оламини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни, –Т.:, «Ўзбекистон», 1996 йил 27 декабрь.
4. Ўзбекистон республикасининг “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, –Т.:, «Ўзбекистон», 1997 йил 27 декабрь.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”ги Қонуни, Тошкент. 2004 йил 3 декабрь.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги қонуни, «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил 14 сентябрь.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг қарорлари ва нутқлари

1. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2016 йил 2-декабрдаги ПФ-4861-сон Фармони.

2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисдаги Ўзбекистон республикаси президентининг нутқи. «Халқ сўзи» газетаси, 2017 йил 16-январь, № 11.

3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаравон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, «Ўзбекистон», НМИУ, 2017,-29 б.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7-февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6-сон, 70-модда.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори: Ўзбекистон Республикаси туризмни ривожлантириш давлат қўмитасининг фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.02.2018 й., 07/18/3510/0668-сон).

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори: Кириш туризмни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.02.2018 й., 07/18/3509/0658-сон).

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони: Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида. Тошкент шаҳри, 2018 йил 3 февраль.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори: Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш тўғрисида. 2018 йил 7-февраль, № ПК-3514. ҚХММБ: 07/18/3514/0672-сон, Тошкент ш., 08.02.2018 й.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг фармонлари, қарорлари ва асарлари

1.Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримовнинг “Буюк ипак йўлини қайта тиклашда Ўзбекистон Республикасининг иштирокини авж олдириш ва Республикада халқаро туризмни ривожлантириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони.Тошкент,1995,02.06, ПФ-1162.

2.Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримовнинг “Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини 2006-2010 йилларда ривожлантириш тўғрисида” ги қарори.Тошкент,2006 йил 17 апрель.

3.Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг 2005 йилгача бўлган давлат дастури.Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.Каримовнинг 15.04.1999 йилдаги ПФ.№2286 фармони.Халқ сўзи,№ 74,1999 й,16 апрель.

4.Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон Республикасида 2012-2016 йилларда хизмат кўрсатишни ривожлантириш Дастури тўғрисида»ги 2012 й. 10 майдаги ПФ-1754-сон Қарори.

5.Каримов И.А.,Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.:, «Ўзбекистон», 1997.-325 б.

6.Каримов И.А.,Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т.3, —Т.:, «Ўзбекистон», 1996.-380 б.

7.Каримов И.А.,Обод ва озод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. —Т.:, «Ўзбекистон», 2000.-232 б.

8.Каримов И.А.,Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожлан ишини таъминлаш-бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. Тошкент,2009.-280 б.

9.Каримов И.А.Ўзбекистон буюк келажак сари. —Т.:, «Ўзбекистон», 1998, 384 б.

Дарсликлар, монографиялар ва китоблар

1. Аберкулов Қ.Н., Хожиматов А.Н., Ражабов Н.Р., Табиатдан фойдаланиш иқтисоди. ТДИУ. Тошкент, 2002.
2. Аберкулов Қ.Н., Хожиматов А.Н., Ражабов Н.Р., Атроф мухитни муҳофаза қилиш. Тошкент, ТДИУ. 2003.
3. Акрамов З., Рафиқов А., Прошлое, настоящее и будущее Аральского моря, Тошкент, «Меҳнат»-1990, 141, б.
4. Александрова А.Ю., География туризма. Москва, КноРУС, 2010- 592 с.
5. Ан.Э.С., Заповедные территории Узбекистана, Издательство «Узбекистан», 1980.-71 с.
6. Бабкин А.В. Специальные виды туризма. Ростов на-Дону. Феникс, 2008.-252 с.
7. Бадай-тўқай кўрикхонаси ва Қорақалпоғистондаги тўқайларни сақлаб қолиш. Бадай-тўқай кўрикхонасининг 35 йиллигига бағишланган рисола, Нукус, 2012.-24 б.
8. Биржаков М.Б., Новикова О.А., Исторические предпосылки деревенского туризма. Туристические фирмы, 2002, № 28 с.
9. Биржаков М.Б. Введение в туризм. Издания 9-е переработанное и дополненное –Спб.: «Издательский дом Герда», 2007. – 576 с.
10. Быков Б.А., Экологический словарь. Издательства “Наука” Алма-Ата, 1983, 215 с.
11. Бишоп К., Грин М., Филлипс А. Модели национальных парков. Н. Новгород, Изд-во Центра охраны дикой природы, 2000, 278 с.
12. Волков Ю.Ф., Введение в гостиничный и туристический бизнес- Ростов н/Д: «Феникс», 2004.- 352 с .
13. Дроздов А.В., Основы экологического туризма. Москва, Гардарики, 2005.-271 с.
14. Долженко Г.П., Экскурсионное дело. Издательский центр» МарТ-Москва-Ростов на-Дону, 2006- 301 с.
15. Дурович А.П. Организация туризма. Минск, «Новое знание», 2006.-632 с.
16. Дурович А.П., Реклама в туризме, «Новое знание», 2008.- 254 с.

17. Жумаев Т.Ж., Ҳошимов З.Й., Рўзиев О.А., Экологик менежмент. Тошкент, 2004.-111 б.
18. Zalatan A., Gastom A.R., Soft Ecotourism* the Substitution Effect// The Tourist Review. 1996, N. 4.
19. Забелина Н.М. Национальный парк. Москва, Мысль, 2010.-210 с.
20. Ибодуллаев Н., Ўзбекистоннинг туристик ресурслари, Самарканд, 2008.-142 б.
21. Исломов Р.А., Экологик туризмни ривожлантириш муаммолари. Тошкент-Иқтисодиёт-2014, 131 б.
22. Каримов А., Туризмда коммуникация бозори. Тошкент, 2003.-44 б.
23. Квартальнов В.А., Теория и практика туризма. Москва, "Финансы и статистика". 2003.-660 с.
24. Косолапов А.Б., Теория и практика экологического туризма, Москва, КНОРУС, 2005.- 240 с.
25. Колбовский Е.Ю., Экологический туризм и экология туризма. Москва. Издательский центр "Академия", 2008, 253 с.
26. Кусков А.С., Голубева В.Л., Одинцова Т.Н., Рекреационная география. Саратовский государственный университет. Саратов-2005.-503 с.
27. Маматкулов Х.М., Хизмат кўрсатиш соҳасига оид атамалар ва иборалар изоҳли луғати. Тошкент. 2010.-398 б.
28. Mamatgulov X.M., Bektemirov A.B., Tuxliev I.S., Norchaev A.N., Xalqaro turizm. Darslik. Тошкент. 2009.-192 б.
29. Маматкулов Х.М., Туризм инфратузилмаси. Тошкент, Ўзбекистон файла суфлар миллий жамияти. 2011.-336 б.
30. Матякубов У., Экологик вазиятни инобатга олиб туризм самарадорлигини ошириш йўналишлари ва истикболлари, и.ф.н., илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати, Самарканд, 2011.-24 б.
31. Махмудов М.М., Юсупов С., Ю., Ҳайитбоев Р., ва бошқ., Қорқўлчилик яйловлари ва улардан самарали фойдаланишга оид амалий қўлланма. ИКАРДА, ИФАД, ЎзҚЧЭИТИ. Самарканд, 2001, 51 б.

32. Низамов А., Аманбаева З., Сафарова И., Ўзбекистоннинг экотуристик ресурслари ва йўналишлари. –Т.: «Фан ва технология», 2014. -104 б.

33. Пардаев М.Қ. Туризм асослари. Самарқанд, СамИСИ. 2006.-78 б.

34. Пардаев М.Қ., Атабаев Р., Пардаев Б.Р., Туризм соҳасини ривожлантириш имкониятлари. Тошкент, 2007. -28 б.

35. Пардаев М.Қ., Исломов Р.А., Экологик туризмни ривожлантиришнинг назарий масалалари ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Ўзбекистонда туризм хизмат бозорини ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари. Монография. Тошкент-Иқтисодиёт -2012. -302 б.

36. Рафиқов А.А., Геоэкологик муаммолар, Тошкент, “Ўқитувчи”, 1997.-111б.

37. Русча-ўзбекча ботаника терминларининг қисқача изоҳли лугати. Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1963, 159 б/

38. Нигматов А.Н., Экология ҳуқуқи схемалар ва тушунчаларда. Тошкент, 1999.-147 б.

39. Нигматов А., Шомуротова Н., Ўзбекистонни экотуристик районлаштириш тажрибаси. Экология хабарномаси, ж.№ 2, Тошкент. 2007. 46-54 б.

40. Нигматов А., Якубжонова Ш., Агротуризм миллий туризмнинг янги йўналиши. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. № 9. 2007. -24-25 б.

41. Сергеева Т.К. Экологический туризм. Москва, Финансы и статистика, 2004. -360 с.

42. Тўхлиев Н., Абдуллаева Т., Экологический туризм; сущность, тенденции и стратегия развития. Тошкент. 2009-415 с.

43. Тухлиев Н., Абдуллаева Т., Основы безопасности в туризме, Тошкент, 2008.-503 с

44. Тухлиев И.С., Қудратов Ғ.Х., Пардаев М.Қ., Туризмни режалаштириш. Дарслик, Тошкент, 2010, 208 б.

45. Тухлиев И.С., Ҳайитбоев Р., Ибодуллаев Н., Амриддинова Р., Туризм асослари. Ўқув қўлланма. Самарқанд. 2010. -271 б.

46. Тухлиев И.С., Ҳайитбоев Р., Сафаров Б.Ш., Турсунова Г. Туризм асослари. Дарслик. Тошкент. 2014.-330 б.

47. Флинт В.Е. Мы должны их спасти, Москва 1982. -112 с.
48. Храбовченко В.В. Экологический туризм. Финансы и статистика, Москва, 2004.-172 с.
49. Шомуротова Н.Т., Ўзбекистонда экологик туризм ва унинг табиий географик жихатлари, г.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати, Тошкент, 2011.-22 б.
50. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш, 1-қисм. Т.: «Ўқитувчи», 1994. 238 б.
51. «Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида Миллий маъруза», Тошкент, 2006.-110-150 б.
52. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепцияси. Экология хабарномаси, № 2, Тошкент, 2007.5-14 б.
53. Ўзбек тилининг изохли луғати. Москва ,“Рус тили” нашриёти., 1981.-316,б.
54. Ўзбекистон ва Марказий Осиё табиий географияси атласи, Тошкент, 2007,
55. Ҳайитбоев Р., Ҳайитбоев К., Худайбердиев У., Табиатдан фойдаланиш иқтисоди., Самарқанд, 2004.-104б.
56. Ҳайитбоев Р., Саттаров А., Туризм маршрутларини ишлаб чиқиш технологияси, Самарқанд, 2008.-87 б.
57. Ҳайитбоев Р., Амриддинова Р., Туризмда маркетинг тадқиқотлари. Самарқанд, 2009-64 б.
58. Ҳайитбоев Р., Амриддинова Р., Туризмнинг махсус турлари. “Тонг” МЧЖ, Самарқанд, 2009.-45 б.
59. Ҳайитбоев Р., Матякубов У., Экологик туризм. Самарқанд, 2010. -60 б.
60. Ҳайитбоев Р., Пардаев О., Туризмнинг менежменти. Самарқанд, 2010-46 б.
61. Ҳайитбоев Р., Экологик туризм; муаммолар ва ечимлар. Региональный туризм; Современное состояние, проблемы и перспективы. -Сборник докладов и тезисов международного туристского форума. Тошкент, 2012.-160-165 с.
62. Ҳайитбоев Р., Амриддинова Р., Абиев Ж., Экологик туризмни ривожлантириш имкониятлари. Туризм инфратузилмасини ривожлантиришнинг методологик, услубий асослари. Халқаро илмий-амалий анжуман, Самарқанд, 2014, 21-23 апрел.

63. Ҳайитбоев Р., Ибодуллаев Н., Қишлоқ туризмини ривожлантиришнинг халқаро моделлари. Туризм хизматлар бозорини ривожлантириш истиқболлари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари, Самарқанд, 2014, 28-29 май, 47-57 б.

64. Ҳайитбоев Р., Шарафитдинова Д., Экологик туризмнинг халқаро моделлари. Туризм хизматлар бозорини ривожлантириш истиқболлари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари, Самарқанд, 2014, 28-29 май.

65. Ҳайитбоев Р., Даминов М., Ички туризмни ривожлантиришнинг имкониятлари. Туризм инфратузилмасини ривожлантиришнинг методологик, услубий асослари, Халқаро илмий-амалий анжуман, Самарқанд, 2014, 21-23 апрел.

66. Ҳайитбоев Р., Ҳайитбоев К., Музейларда қолган ҳайвонот. Самарқанд, 2016.-76 б.

67. Ҳайитбоев Р., Ҳайдаров С., Абдуҳамидов С., ва бошқ. Туризм маршрутларини ишлаб чиқиш. Самарқанд, 2016, 180 б.

68. Ҳайитбоев Р., Бабаев Ф., Абдуҳамидов С., ва бошқ.. Ўлкашунослик, Самарқанд, 2017, 160 б.

69. Ҳайитбоев Р., Қишлоқ туризмини ривожлантириш: муаммолар ва ечимлар. Сервис журнали, №1, Самарқанд, 2015, 63-71 б.

70. Ҳайитбоев Р., Қаршибоев Х., Абдуҳамидов С., Ўзбекистонда қишлоқ туризмини халқаро моделларда ривожлантириш истиқболлари. Сервис журнали, №2, Самарқанд, 2015, 74-78 б.

71. Ҳайитбоев Р., Туризмнинг турлари ва соҳаларининг ўзига хос хусусиятлари ва уларни тадқиқ қилишнинг назарий масалалари. Сервис журнали, №3, Самарқанд, 2015, 43-48 б.

72. Allcock A., Jones B., Lane S., Grant J. National ecotourism strategy. Commonwealth of Australia, 1994, 196 p.

73. Guidelines for Protected Area Management Categories. Gland IUCN Com.on Nat. Parks and Protected Areas. Cambridge. UK. World Conservation Monitoring Centre, 1994. 212 p.

74. Hall C.M. Page S.J. The Geography of Tourism and Recreation Environment place and Space. London-N.Y.. Routledge. 1999. 256 p.

75. Malaysia in brief. 2003 | editor Jameah Mohd/Jan. 138 p

76. Lindberg K., Hawkins D.E. (eds) Ecotourism: a Guide for Planners and Managers. North Bennington, Vermont. 1993, 256 p.

77. Douglas Pearce. Tourism Today: A Geographical Analysis. Second edition. Edinburgh Gate. Harlow, 1997. 204 p.

78. Hobson J.S.P., Ko Goldwin. Tourism and politics, Journal of Travel Researches - 1994.-Vol.32. №4.-p.2-8.

79. Mose Ingo. Sanfter Tourismus im Nationalpark Hohe Tauern. Vechtaer Arbeitskreis für Geographie und Regionalwissenschaft, Band 6. Vechta, 1988, 267 p.

80. Franklin P., Metzler J., Pitcher D. et al. USA: National Parks. Museums. N.Y.: DK Travel. 2004. 294 p.

81. Tourism. Development and Growth: the challenge of sustainability. London. 1998. 246 p.

82. Rural Tourism: Working for the Countryside. London. Countryside Agency. 2000. 151 p.

83. Kirstges T. Sanfter Tourismus. R. Oldenbourg Verlag, München - Wien, 1992, 234 p.

84. David Bruce Weaver. The Encyclopedia of Ecotourism. 2001, 668 p, New York, № 9.

85. Eco-tourism and its relative architecture in Ghana, 2011, 96 p, Lambert Academic Publishing.

86. Eco-tourism its regional Impact on the Economy and Management Planning, 2012, 188 p. Lambert Academic Publishing.

87. Bhuiyan, A.H., Siwar, C., Ismail, S.M., Islam, R., 2012. The Role of Ecotourism for Sustainable Development In East Coast Economic Region (ECER), Malaysia. / OIDA International Journal of Sustainable Development, 3 (9): 53-60.

88. Drumm, A. & Moore, A. 2002. An Introduction to Ecotourism Planning (Volume I), Ecotourism Development, A Manual for Conservation Planners and Managers, USA, pp. 96

89. Banff. National Park in Canada and Nationalpark Gesäuse in Austria Comparison, pp. 170. Online [Available]: www.np-gesaeuse.at/.../Obenaus_oJ_Ecotourism.pdf. Eriksson, H. 2003.

www.ecotourism.org

www.sustainabletourismonline.com

www.eceat.org

www.ecolabeltourism.eu

www.unwto.org

МУНДАРИЖА

	Кириш.....	3
1-мавзу	Экологик туризм фанининг ўрганиш объекти, мақсади ва вазифалари. Экотуризмнинг таърифи.....	6
1.1.	Экотуризм фанининг мақсади ва вазифалари. Ўрганиш объекти.....	6
1.2.	Экотуризмнинг таърифи ва моҳияти. Экотуризмнинг умумий туризмга нисбатан фарқланиши.....	14
2-мавзу	Экологик туризмнинг келиб чиқиши тарихи. Экологик туризмнинг турлари.....	23
2.1.	Экотуризмнинг шаклланиши даврида табиат ва жамият ўртасидаги муносабатлар.....	23
2.2.	Ўтган асрнинг 70-йилларида кучли ривожланган оммавий туризмнинг атроф муҳитга ва туристик ресурсларга таъсири. БМТнинг халқаро экотуризм йилини эълон қилиши.....	30
2.3.	Экотуризмнинг турлари.....	34
3-мавзу	Экологик туризмнинг тамойиллари ва давлат бошқаруви. Халқаро экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиёти. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш Концепцияси....	42
3.1.	Экотуризмнинг тамойиллари. Экотуризмнинг давлат бошқаруви. Туристик фирманинг экологик менежменти.....	42
3.2.	Халқаро экотуризмнинг замонавий концепцияси ва амалиёти.....	51
3.3.	Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришдаги муҳим тактик ва стратегик вазифалар. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантириш концепцияси.....	54

4-мавзу	Экологик туризмни ривожлантиришнинг мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамияти.....	63
4.1.	Экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий ва иқтисодий аҳамияти.....	63
4.2.	Экотуризмда экологик билим ва маданиятнинг шаклланиши.....	67
5-мавзу	Экологик туризмнинг умумий ресурслари; миллий парклар, биосфера ва табиат қўриқхоналари, табиат буюртмахоналари ва табиат ёдгорликлари.....	73
5.1.	Дунёда экотуризмнинг ресурслари. Миллий паркларнинг ташкил қилиниши.....	73
5.2.	Табиат қўриқхоналари, табиат буюртмахоналари ва табиат ёдгорликлари.....	80
6-мавзу	Дунёда миллий паркларнинг халқаро моделлари. Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришда халқаро миллий парк моделларини қўллаш йўллари.....	92
6.1.	Экотуризмни ривожлантиришнинг халқаро моделлари.....	92
6.2.	Экотуризмни ривожлантиришда халқаро моделлардан фойдаланиш ва қўллаш йўллари.....	104
7-мавзу	Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришда қишлоқ туризмдан фойдаланиш йўллари.....	110
7.1.	Қишлоқ туризми ҳақида тушунча, қишлоқ туризмнинг мақсади ва вазифалари. Қишлоқ туризмнинг ресурслари. Мамлакатимизда миллий туризмни самарали ривожлантиришда қишлоқ туризмнинг ўрни.....	110
7.2.	Қишлоқ туризмни ривожлантиришнинг халқаро моделлари ва улардан фойдаланиш йўллари....	122
7.3.	Қишлоқ туризмни ривожлантиришда қишлоқ туризмнинг замонавий рекламаларини яратиш..	130

8-мавзу	Экотуризм ривожланган хориж давлатларининг тажрибалари.....	135
8.1.	Дунё мамлакатларидаги экотуризм.....	135
9-мавзу	Ўзбекистонда экологик туризмнинг ресурслари. Табиат минтақалари. Ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёси.....	142
9.1.	Ўзбекистоннинг табиий географик минтақаларидаги экотизимлар –экотуризм ресурслари.....	142
9.2.	Ўзбекистоннинг ҳайвонот олами экотуризм ресурслари.....	147
9.3.	Ўзбекистоннинг ўсимликлар дунёси экотуризм ресурслари.....	150
10-мавзу	Ўзбекистонда экологик туризм ресурслари. Миллий парклар, табиат кўрикхоналари, табиат буюртмахоналари ва табиат ёдгорликлари.....	156
10.1.	Ўзбекистоннинг миллий парклари.....	156
10.2.	Ўзбекистоннинг табиат кўрикхоналари.....	163
10.3.	Ўзбекистоннинг табиат буюртмахоналари.....	175
10.4.	Ўзбекистоннинг табиати ёдгорликлари.....	181
11-мавзу	Орол денгизи ҳавзаси –экологик туризм ресурслари.....	184
11.1.	Орол денгизи бўйи ва Қуйи Амударё ҳавзасидаги экологик ҳолат.....	184
11.2.	Орол денгизи ҳавзасида экотуризмни ривожлантириш йўллари.....	190
12-мавзу	Ўзбекистоннинг сув ҳавзалари экологик туризм ресурслари.....	195
12.1.	Экотуризм гид-бошловчисига сув ҳақида умумий маълумотлар. Ўзбекистоннинг сув ресурслари.....	195
12.2.	Ўзбекистоннинг сув ресурсларидан экотуризмда фойдаланиш.....	201

13-мавзу	Ўзбекистонни экотуристик районлаштириш масалалари. Ўзбекистоннинг экотуристик районлари.....	206
13.1.	Туризм географияси тушунчаси. Туризм географиясининг методологияси ва методлари.....	206
13.2.	Ўзбекистон туризмини районлаштиришда туризм географиясининг долзарб вазифалари.....	215
13.3.	Ўзбекистоннинг экотуристик районлари. Экотуристик районларда экологик туризмни ривожлантиришдаги вазифалар.....	220
14-мавзу	Экологик туризмнинг табиатга таъсири.....	232
14.1.	Экотуризмнинг табиатга тўғридан-тўғри таъсири.	232
14.2.	Экотуризмнинг табиатга ёнлама таъсири.....	235
15-мавзу	Рекреация туризмини ривожлантириш йўллари.....	251
15.1.	Рекреация тушунчаси, моҳияти ва таърифи.....	251
15.2.	Рекреациянинг ўрганиш объекти, мақсади ва вазифалари. Рекреация фаолияти.....	255
15.3.	Рекреация туризмини ривожлантириш йўллари...	262
16-мавзу	Ўзбекистонда ички ва халқаро экотуризмни ривожлантириш йўллари.....	268
16.1.	Ўзбекистонда ички экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиздаги аҳамияти.....	268
16.2.	Ўзбекистонда халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиздаги аҳамияти.....	273
17-мавзу	Экологик туризмни ривожлантиришдаги муаммолар ва уларнинг ечимлари.....	278
17.1.	Экотуризмни ривожлантиришдаги муаммолар....	278
17.2.	Экотуризмни ривожлантиришдаги муаммоларнинг ечимлари.....	283
18-мавзу	Экологик туризм маршрутларининг рекламаларини ишлаб чиқиш.....	286
18.1.	Туризмда ва туризм маршрутларининг рекламаси, туризм рекламаларининг турлари.....	286

18.2.	Экотуризм маршрутларнинг рекламаларини ишлаб чиқиш ва реклама қилиш.....	288
19-мавзу	Экологик туризмнинг маршрутларини яратиш.....	302
19.1.	Экотуризм маршрутларини ишлаб чиқиш тамо-йиллари.....	302
19.2.	Экотуризм маршрутларидаги хизматлар.....	306
19.3.	Экотуризм маршрутларини амалда ўтказиш методикалари.....	315
20-мавзу	Экологик туризм маршрутларида туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашнинг чора-тадбирлари.....	320
20.1.	Ўзбекистонда туристларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлашнинг ҳукукий меъёрлари.....	320
20.2.	Халқаро туризмда хавфсизликни таъминлашнинг халқаро меъёрлари.....	323
20.3.	Туристлик фаолиятдаги хавф-хатарлар ва уларни бартараф қилишнинг чора-тадбирлари.....	329
	Глоссарий.....	347
	Адабиётлар	356

СОДЕРЖАНИЕ

	Введение.....	3
1-тема	Цель и задачи курса экотуризма. Сущность и понятие экотуризма	6
2-тема	История формирования экотуризма. Виды экотуризма.....	23
3-тема	Принципы экотуризма и государственное управление. Современная концепция и практика экотуризма. Концепция развития экотуризма в Узбекистане.....	42
4-тема	Социально-экономическое значение развития экотуризма в Узбекистане.....	63
5-тема	Ресурсы экотуризма в мире; национальные парки, природные заповедники, отдельно охраняемые территории.....	73
6-тема	Международные модели национальных парков мира. Использование моделей национальных парков мира в развитие экотуризма Узбекистана	92
7-тема	Использования сельского туризма в развитие экотуризма Узбекистане.....	110
8-тема	Экотуризм в зарубежных государствах.....	135
9-тема	Ресурсы экотуризма в Узбекистане. Природные зоны. Животный и растительный мир Узбекистана.....	142
10-тема	Ресурсы экотуризма в Узбекистане. Национальные парки, природные заповедники и природные заказники, памятники природы.....	156
11-тема	Акватория Аральского моря ресурсы экотуризма.....	184
12-тема	Водаёмы Узбекистана ресурсы экотуризма.....	195
13-тема	Задачи экотуристического районирования Узбекистана. Экотуристские районы Узбекистана...	206
14-тема	Воздействие экотуризма на природные комплексы.....	232
15-тема	Развитие рекреационного туризма.....	251

16-тема	Социально- экономическое значение развитие внутреннего и международного экотуризма в Узбекистане.....	268
17-тема	Проблемы развития экотуризма Узбекистана и их решение.....	278
18-тема	Разработка рекламы экотуристического маршрута.....	286
19-тема	Создание маршруты экотуризма.....	302
20-тема	Меры обеспечения жизнебезопасности туристов в экотуризме.....	320
	Глоссарий.....	347
	Литература.....	356

CONTENT

	Preface.....	3
1-topic	Aim, goal and objectives of ecotourism. Concept and meaning of ecotourism. Meaning of terms in ecotourism.....	6
2-topic	The history of ecotourism. Types of ecotourism.....	23
3-topic	Principles of ecotourism and state management. Modern conception and practice of ecotourism. Conception of developing of ecotourism in Uzbekistan.....	42
4-topic	Socio-economic and national value of developing ecotourism.....	63
5-topic	World resources of ecotourism: national parks, nature reserves, specially protected areas.....	73
6-topic	Ecotouristic resources of world's national parks The use of models of ecotourism in national parks of the world.....	92
7-topic	The models of rural tourism in ecotourism of the world.....	110
8-topic	Experience of foreign countries in development of ecotourism.....	135
9-topic	Resources of ecological tourism of Uzbekistan. Ecotourism resources of fauna and flora of Uzbekistan.....	142
10-topic	Ecotourism resources of national parks and natural reserves of Uzbekistan	156
11-topic	Ecotourism resources of the Aral sea.....	184
12-topic	Ecotourism resources of water reservoir of Uzbekistan.....	195
13-topic	Documents of ecotourism tours and development of ecotourism tours.....	206
14-topic	Influence of ecotourism to the nature.....	232
15-topic	The ways of developing recreational tourism.....	251
16-topic	Social and economic significant of domestic and international tourism in Uzbekistan.....	268

17-topic	Problems and their solution in development of ecotourism.....	278
18-topic	Services in ecotourism tours.....	286
19-topic	Advertisement of ecotourism tours.....	302
20-topic	Ensuring safety and security of travelers in ecotourism tours.....	320
	Glossary.....	347
	Literature.....	356

[illegible]

Р. ХАИТБОЕВ

ЭКОЛОГИК ТУРИЗМ

Тошкент – «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi» – 2021

Мухаррир:	Ш.Кушербаева
Мусаввир:	Дж.Адилов
Дизайнер:	У.Ортиқов
Компьютерда саҳифаловчи:	Ш.Мирқосимова

E-mail: tipografiyacent@mail.ru Тел: 97-450-11-14, 93-381-22-07.

Босишга рухсат этилди 27.12.2021.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 23,75. Нашр босма табоғи 23,5.

Тиражи 300. Буюртма № 176.

**«Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi»
босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Фозилтепа кўчаси, 22-б уй.**

64000

45,81

ISBN 978-9943-7799-3-8

9 789943 779938